

ISSN 2411-6548

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

Міністерство освіти і науки України
Донбаський державний педагогічний університет

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 6

Слов'янськ – 2018

Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глуценка]. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. Вип. 6. 340 с.

Редакційна колегія

- Глуценко В. А.** – доктор філологічних наук, професор (головний редактор) (Донбаський державний педагогічний університет)
- Біличенко О. Л.** – доктор наук із соціальних комунікацій, професор (Донбаський державний педагогічний університет)
- Бріцин В. М.** – доктор філологічних наук, професор (Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України)
- Буніятова І. Р.** – доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка)
- Габідулліна А. Р.** – доктор філологічних наук, професор (Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету)
- Загнітко А. П.** – доктор філологічних наук, професор (Донецький національний університет імені Василя Стуса)
- Іванова Л. П.** – доктор філологічних наук, професор (Київський національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)
- Казаков І. М.** – кандидат філологічних наук, доцент (Донбаський державний педагогічний університет)
- Кудрявцева Л. О.** – доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
- Марченко Т. М.** – доктор філологічних наук, професор (Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету)
- Матвєєва Н. П.** – доктор філологічних наук, професор (Чорноморський національний університет імені Петра Могили)
- Маторіна Н. М.** – кандидат філологічних наук, доцент (науково-технічний редактор) (Донбаський державний педагогічний університет)
- Мойсієнко А. К.** – доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
- Овчаренко Н. І.** – кандидат філологічних наук, доцент (Донбаський державний педагогічний університет)
- Просалова В. А.** – доктор філологічних наук, професор (Донецький національний університет імені Василя Стуса)
- Синиця І. А.** – доктор філологічних наук, професор (Київський національний лінгвістичний університет)

Пропоновані науково-методичні студії з мовознавства, літературознавства, методики викладання мови та літератури у ВНЗ педагогічного спрямування та загальноосвітніх закладах присвячено актуальним проблемам сучасної лінгвістики, дидактики та літературного процесу.

Результати репрезентованих наукових розвідок можуть стати в нагоді лінгвістам, літературознавцям, викладачам, учителям, аспірантам, магістрантам і студентам.

The presented scientific methodological studies on Linguistics, Theory and History of Literature, Methodology of teaching language and literature in pedagogical institutions of higher education and comprehensive schools deal with the topical issues of modern Linguistics, Didactics and Literature Process.

The results of the research investigations suggested will be useful to linguists, literary scholars, lecturers, teachers, post-graduate students, undergraduate students seeking a Bachelor's or a Master's degree.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21219–11019Р, видано 04.03.2015 р. (УКРДЕРЖРЕЄСТР)
Друкується за рішенням Вченої ради Донбаського державного педагогічного університету
(протокол № 7 від 15.02.2018 р.)

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ МОВОЗНАВСТВА

Глущенко В.

– доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 808.3+808.2:801

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ С. Б. КРИМСЬКОГО Й СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО: ДО ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРИ ЛІНГВІСТИЧНОГО МЕТОДУ

Розкрито погляди С. Б. Кримського на науковий метод, його структуру. Дослідник інтерпретував науковий метод як гетерогенний феномен, виділяючи в його складі два різні компоненти: онтологічний та операційний, на відміну від багатьох науковців, що вбачали в методі гомогенне утворення (В. В. Биков, Г. І. Рузавін та ін.). Підхід Кримського видається актуальним для сучасного мовознавства (Б. О. Серебренников, Л. П. Іванова та ін.). За умови включення в структуру лінгвістичного методу мети дослідження у ній може бути виділений телеологічний компонент (В. І. Постовалова, В. А. Глущенко). Ця концепція «знімає» протиріччя, тією або іншою мірою притаманні іншим концепціям лінгвістичного методу. Вона видається перспективною з погляду вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів.

Ключові слова: науковий метод, лінгвістичний метод, структура, гетерогенний феномен, онтологічний, телеологічний та операційний компоненти.

Глущенко В.

– доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОИСКИ С. Б. КРЫМСКОГО И СОВРЕМЕННОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ: К ПРОБЛЕМЕ СТРУКТУРЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МЕТОДА

Раскрыты взгляды С. Б. Крымского на научный метод, его структуру. Исследователь интерпретировал научный метод как гетерогенный феномен, выделяя в его составе два разнородных компонента: онтологический и операциональный, в отличие от многих ученых, усматривавших в методе гомогенное образование (В. В. Быков, Г. И. Рузавин и др.). Подход Крымского представляется актуальным для современного языкознания (Б. А. Серебренников, Л. П. Иванова и др.). При условии включения в структуру лингвистического метода цели исследования в ней может быть выделен телеологический компонент (В. И. Постовалова, В. А. Глущенко). Эта концепция «снимает» противоречия, в той или иной мере свойственные другим концепциям лингвистического метода. Она представляется перспективной с точки зрения изучения единиц и категорий всех языковых уровней.

Ключевые слова: научный метод, лингвистический метод, структура, гетерогенный феномен, онтологический, телеологический и операциональный компоненты.

Glushchenko V.

– Doctor of Science (Linguistics), Professor, Head of the Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

METHODOLOGICAL RESEARCHES BY S. KRYMSKYJ AND MODERN LINGUISTICS: ON THE ISSUE OF THE LINGUISTIC METHOD STRUCTURE

The article deals with S. Krymskyj's approach to the problem of the scientific method and its structure. The researcher interpreted the scientific method as a heterogeneous phenomenon and distinguished two different components in its structure: ontological and operational, as is not the case with many scientists considering the method as a homogeneous formation (V. Bykov, G. Ruzavin and others). Krymskyj's approach is actual in modern linguistics (B. Serebrennikov, L. Ivanova and others). This conception eliminates contradictions which are somewhat peculiar to other approaches of the linguistic method issue. It appears perspective in reference with the researches of units and categories of all language levels.

Key words: scientific method, linguistic method, structure, heterogeneous phenomenon, ontological, teleological and operational components.

Постановка проблеми. У низці наших публікацій обґрунтовано трикомпонентну (гетерогенну у своїй сутності) концепцію лінгвістичного методу, згідно з якою в його структурі доцільно виділяти онтологічний, телеологічний та операційний компоненти [8, с. 12–13; 7; 30 та ін.]. Ми показали, що широке трактування лінгвістичного методу є перспективним з погляду вивчення одиниць і категорій усіх мовних рівнів. При вузькому трактуванні лінгвістичного методу він ототожнюється з операціями (прийомами, процедурами), тобто виступає як гомогенний феномен; така інтерпретація збіднює поняття лінгвістичного методу; метод певним чином відмежовується від принципів і підходів, які не включаються в його структуру.

З нашого погляду, запропонований підхід дозволяє об'єднати у цілісній концепції методу такі різномірні, але взаємопов'язані феномени, як принципи / підходи, мета дослідження, операції (прийоми, процедури).

Цей підхід до лінгвістичного методу корелює з тими загальнонауковими концепціями, у межах яких науковий метод розглядається як складне структурне утворення гетерогенного характеру. Саме так інтерпретував науковий метод С. Б. Кримський.

Аналіз останніх досліджень. Проте в такому плані погляди С. Б. Кримського ніхто з науковців не аналізував. Винятком є наша невелика праця 2017 р. [9]. У пропонованій статті це питання висвітлюється більш докладно.

Метою нашої праці є характеристика поглядів С. Б. Кримського на науковий метод, його структуру в межах гетерогенної концепції,

установлення внеску вченого в розробку відповідних питань у зв'язку з дослідженнями лінгвістичного методу.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити погляди С. Б. Кримського на науковий метод, його структуру (у межах гетерогенної концепції; 2) охарактеризувати трикомпонентну (гетерогенну у своїй сутності) концепцію лінгвістичного методу і встановити типологічний зв'язок цієї концепції з поглядами С. Б. Кримського; 3) розкрити внесок С. Б. Кримського в розробку відповідних питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Український учений Сергій Борисович Кримський (1930, м. Бахмут – 2010, м. Київ) увійшов в історію науки як видатний філософ, культуролог, яскравий представник Київської філософської школи. С. Б. Кримський приділяв значну увагу загальнонауковій методології, зокрема питанням, пов'язаним зі структурою наукового методу. Концепція українського дослідника видається нам надзвичайно актуальною, у тому числі стосовно лінгвістичного методу.

Так, важко переоцінити твердження С. Б. Кримського про те, що «метод не може бути редукований до чисто інструментального функціонування, до простого знаряддя, але передбачає усвідомлення нормативно апаратних засобів та ціннісних настанов у їх нерозривній єдності» [15, с. 111]. З нашого погляду, ця теза має велике методологічне значення.

С. Б. Кримський визначав науковий метод як «систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів». Науковий метод, з погляду вченого, «окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до реалізації поставлених цілей, задає регулятивні та нормативні настанови пізнавального процесу». Метод «відрізняється від методики та техніки тим, що окрім технічної, процедурної частини включає також їх теоретичне усвідомлення та особливі пізнавальні принципи», він «знаходиться в єдності з певною теорією чи теоріями» [16, с. 373].

У структурі методу С. Б. Кримський виділяв дві частини. Це, по-перше, «конструктивна частина методу» («ціннісні настанови»). Сюди входять принципи методологічного аналізу, зразки та антизразки («ідоли») їх предметного втілення, а також умови застосування методу (його можливості, сфера й обмеження застосування). По-друге, це «алгоритмічно-процедурна частина методу» («апаратні засоби», «технічний аспект», «методологічна техніка»). У цю частину автор уключав «стандартні правила», «процедури», «алгоритмічні рецепти (способи дії)», «нормативи» та «вимоги» [15, с. 111–114].

Отже, С. Б. Кримський дотримувався широкого трактування наукового методу, інтерпретуючи його як гетерогенний феномен.

Проблема наукових методів є однією з найважливіших і водночас недостатньо розроблених у наукознавстві та в конкретних науках. Є суттєві суперечності й значні відмінності в дефініціях і трактуваннях методу, у класифікаціях методів.

Це повною мірою стосується мовознавства. О. О. Селіванова цілком обґрунтовано підкреслює «невпорядкованість методологічного інструментарію лінгвістики, відсутність його глибокого аналізу й опису» [24, с. 48]. Ця обставина, як зазначає А. С. Зеленько, призводить до того, що в навчальних посібниках для вищої школи наводяться необґрунтовані класифікації методів (і, додамо, саме поняття методу подається дуже суперечливо), до «безпідставного релятивізму у визначенні методів» у кандидатських дисертаціях [11, с. 7].

Якщо «порівняння розвинених теорій методу в повному обсязі має скласти предмет досліджень особливого роду – теорії лінгвістичних методів» [29, с. 6] (а це, безперечно, так), слід констатувати, що теорія лінгвістичних методів до нашого часу знаходиться в стадії становлення.

Безперечно, звернення до проблеми наукового методу, зокрема лінгвістичного, до питання про структуру методу є надзвичайно актуальним і в теоретичному, і в прикладному аспектах.

Термін *метод* уживається в наукознавстві в різних значеннях – у широкому (як спосіб, знаряддя й засіб пізнання) та вузькому (як сукупність прийомів, процедур і операцій дослідження).

Наукознавці другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. найчастіше трактують метод у вузькому смислі, розглядаючи його як сукупність прийомів, що використовуються в дослідженні. Так, з погляду В. В. Бикова, метод виступає як «схема упорядкованих послідовностей операцій» [6, с. 87–88], в інтерпретації Г. І. Рузавіна – як «певна систематична процедура» [22, с. 11].

Отже, у межах вузького трактування науковий метод виступає як сукупність прийомів, процедур і операцій, тобто як гомогенний феномен.

Так само й термін *лінгвістичний метод* уживають у різних значеннях. О. О. Селіванова інтерпретує лінгвістичний метод, по-перше, як «спосіб організації пізнавальної й дослідницької діяльності з метою вивчення явищ і закономірностей мови як об'єкта лінгвістики», по-друге, як «систему процедур аналізу мовних явищ та / або перевірки отриманих результатів» [25, с. 339]. Перше з цих значень є широким, друге – вузьким.

Найчастіше лінгвістичний метод трактують у вузькому смислі.

Так, з погляду О. С. Ахманової, лінгвістичний метод доцільно розглядати як «сукупність прийомів, що використовуються в дослідженні мови» [1, с. 232].

Цей підхід відбився в поширеній класифікації методів. Поділяючи наукові методи на філософські, загальнонаукові, частковонаукові та спеціальні, наукознавці серед загальнонаукових методів виділяють спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент (методи емпіричного дослідження), абстрагування, аналіз і синтез, індукцію і

дедукцію, моделювання (методи, що використовуються на емпіричному й теоретичному рівнях), ідеалізацію, формалізацію, аксіоматичний і гіпотетичний методи (методи теоретичного дослідження) [22, с. 53–161, 227–232]. Отже, у межах цієї класифікації метод ототожнюється з операцією (прийомом, процедурою).

Зазначена класифікація набула значного поширення й у працях, присвячених методам лінгвістичних досліджень. Так, О. О. Селіванова поділяє методи лінгвістичних досліджень на загальні та лінгвістичні. До загальних дослідницька відносить спостереження, індукцію і дедукцію, гіпотезу, аналіз і синтез, таксономію, порівняння, формалізацію, ідеалізацію, експеримент, фальсифікацію, моделювання [25, с. 339; 24, с. 49–51].

Однак ці феномени є операційними елементами (операціями, прийомами чи процедурами); інтерпретація їх як методів є очевидним спрощенням. Так, моделювання може використовуватися як прийом у різних методах, зокрема в порівняльно-історичному. Якщо вважати моделювання методом, треба визнати, що воно в одних випадках виступає як метод, а в інших як прийом. У зв'язку з цим заслуговує на увагу теза О. О. Селіванової про те, що «прийом може мати статус методу залежно від забезпечення ним конкретного результату дослідження» [24, с. 49]. Можливо, авторка саме це мала на увазі, вказуючи при описі порівняльно-історичного методу, з одного боку, на «методику лінгвогеографії», з іншого, на «лінгвогеографічний метод» [там же, с. 53–54] (отже, один метод уживається в складі іншого).

Суперечливість такого підходу видається очевидною. На нашу думку, він призводить до «розмивання» поняття методу.

Отже, зазначені операційні елементи (спостереження та ін.), які, безперечно, входять у структуру різних методів, вважати власне науковими методами недоцільно. Є всі підстави розглядати їх як наукові прийоми. Характерно, що М. П. Кочерган інтерпретує індукцію і дедукцію, аналіз і синтез та гіпотезу як «вихідні прийоми наукового аналізу мовного матеріалу» [14, с. 209–211].

З нашого погляду, ототожнення методу з операціями (прийомами, процедурами) збіднює поняття лінгвістичного методу; метод певним чином відмежовується від принципів і підходів, які не включаються в його структуру.

Поряд із тенденцією ототожнювати методи з операціями (прийомами, процедурами) у наукознавстві спостерігається протилежна тенденція – відривати операції (прийоми, процедури) від методів, розглядати операційні елементи окремо, як самостійний феномен. При цьому між методом і прийомами постулюється тісний зв'язок, але саме зв'язок різних феноменів, а не частин одного феномена. Ця тенденція відбилася, зокрема, у вживанні словосполучення «прийоми та методи», наприклад у монографії Ю. С. Степанова [29, с. 14]. З нашого погляду, це, так само як і ототожнення методу з прийомами (процедурами,

операціями), збіднює поняття методу. Операційні елементи мають бути включені в структуру методу як його складова частина.

У широкому смислі науковий, у тому числі лінгвістичний метод розглядають як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. Таке трактування є класичним: його витoki можна знайти вже в Аристотеля, на нього орієнтувався й Г. Гегель.

Перспективним видається тлумачення лінгвістичного методу як складної логічної одиниці з певною структурою [26, с. 258].

За визначенням Б. О. Серебренникова, науковий метод узагалі та лінгвістичний метод зокрема – це «певний підхід до досліджуваного явища, певний комплекс тверджень, наукових і чисто технічних прийомів, застосування яких дає можливість вивчити певне явище», тому «метод завжди є системою» [там же]; специфіка методу визначається об'єктом дослідження та його метою [там же, с. 259].

Узагальнивши цю концепцію, Л. П. Іванова зазначила, що у структурі методу можна виділити два основні компоненти: «теоретичне обґрунтування певного підходу до аналізу мовних і мовленнєвих фактів» і «методику дослідження, що з нього випливає» [12, с. 231].

Погоджуючись з Л. П. Івановою в цілому, ми хотіли б відзначити, що, беручи до уваги роль конструктивістських моментів у науковому пізнанні, поняття методу слід пов'язувати з поняттям мети.

За умови включення в структуру методу мети дослідження в ній може бути виділений телеологічний компонент.

На нашу думку, лінгвістичний метод доцільно розглядати як одиницю, що включає в себе три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний.

Це твердження, висунуте В. І. Постоваловою [21, с. 24], було розвинене й обґрунтоване в наших публікаціях [8, с. 12–13; 7; 30 та ін.].

При такому підході комплекс наукових прийомів (процедур, операцій) та методика їх застосування становлять лише один з компонентів методу операційний.

Охарактеризуємо онтологічний компонент методу. Онтологія виступає в ролі засобу, за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, подану йому в системі філософських категорій. «Підсистема» онтології ніби замикає пізнавальний рух: вона є й логічно першим кроком, задаючи категоріальне бачення об'єкта дослідження, і логічно останнім, включаючи в себе отримані результати [27, с. 26–27]. З цього випливає, що як належність онтологічного компонента наукового методу доцільно розглядати такі засоби пізнання, як принцип і підхід.

Науковий принцип є найважливішим методологічним засобом, основою пізнання, теоретико-методологічною основою методу. У ролі принципів виступають глобальні твердження з широким радіусом дії, що мають стратегічне значення [21, с. 102]. Іноді принцип розглядають як вихідний пункт дослідження або як його кінцевий результат. Проте така інтерпретація недооцінює значення принципу як засобу пізнання.

Безумовно, правомірним є твердження про те, що принципи виступають як вихідні, проміжні та кінцеві теоретичні узагальнення [27, с. 25–26].

Науковий підхід, тісно пов'язаний із принципом, трактують як методологічну орієнтацію дослідження, як позицію, з якої розглядають об'єкт вивчення, тобто як поняття, що керує загальною стратегією дослідження [3, с. 74]. Підхід визначає напрям дослідження [20, с. 24; 4, с. 59], проте він, на відміну від принципу, не є безпосереднім знаряддям пізнання [20, с. 24]; підхід відбивається в принципах, прийомах і процедурах певного методу [4, с. 60].

Як бачимо, онтологічний компонент у викладеній концепції корелює з «конструктивною частиною методу» («ціннісними настановами») в С. Б. Кримського. Проте, як ми відзначали вище, у «конструктивну частину» С. Б. Кримський уключав, поряд з принципами методологічного аналізу, зразки та антизразки («ідоли») їх предметного втілення, а також умови застосування методу (його можливості, сферу й обмеження в застосуванні). Отже, за змістом «конструктивна частина методу» ширша, ніж онтологічний компонент у запропонованій нами інтерпретації. Звідси з'являється можливість розширити зміст онтологічного компонента лінгвістичного методу.

Ми показали, що лінгвістичний метод доцільно розглядати як гетерогенну одиницю, яка включає в себе онтологічний, операційний і телеологічний компоненти.

Як приклад розглянемо структуру порівняльно-історичного методу. У його онтологічний компонент входить низка принципів і підходів. Провідним для цього методу є принцип історизму. Проте це не єдиний принцип у структурі онтологічного компонента порівняльно-історичного методу. Проведена нами історико-наукова реконструкція показала, що в працях порівняльно-історичного спрямування значну роль відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв'язку явищ [8]. У науковій літературі принципи історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ розглядають як «загальнофілософські» [20, с. 80] і як принципи лінгвогенетичних досліджень взагалі [10, с. 29–44]. Зокрема, вони є принципами порівняльно-історичного дослідження, що входять в онтологічний компонент порівняльно-історичного методу [8, с. 15–22]. Зазначеним принципам відповідають певні підходи (історичний, причиновий, системний).

Важливим є питання про взаємозв'язок принципів історизму, причиновості та системності в порівняльно-історичних дослідженнях. Розглядаючи принципи системності та історизму, В. І. Постовалова відзначає, що дуже часто ці принципи інтерпретують як незалежні; у цьому випадку питання про їхню сумісність у межах тієї або іншої теоретичної концепції є дискусійним. Цей підхід допускає такі трактування: 1) обидва принципи виключають один одного; 2) обидва принципи обов'язково виступають як супутні; 3) обидва принципи не виключають один одного [21, с. 63–64]. Сама В. І. Постовалова вважає принцип історизму одним з різновидів принципу системності, якщо

розглядати систему як сукупність її функціонально-генетичних станів [там же, с. 63]. Подібний погляд представлено й у праці І. В. Бойченка та В. І. Куценка [5, с. 19].

У філософії досить поширеним є пояснення взаємозв'язку принципів історизму, причиновості та системності шляхом звернення до принципу загального зв'язку явищ. Так, Я. Ф. Аскін констатує взаємозв'язок принципів детермінізму та загального зв'язку явищ [1, с. 14]. О. Г. Спіркін вважає, що принцип загального зв'язку явищ існує в причиновому та системному вияві [28, с. 87].

Подібний підхід відбився й у мовознавстві. На думку В. М. Русанівського, конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ є принцип причиновості [23, с. 3], з погляду О. С. Мельничука принципи причиновості та системності [18, с. 19–20], а в концепції В. К. Журавльова – принципи історизму, причиновості й системності [10, с. 39–40].

Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає низку прийомів і процедур. За Г. А. Климовим, це 1) прийом генетичного отождоження фактів, 2) процедура лінгвістичної реконструкції, 3) прийоми хронологізації та локалізації мовних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей [13, с. 84]. Найбільш суттєвою частиною операційного компонента порівняльно-історичного методу є процедура лінгвістичної реконструкції [17, с. 202].

Телеологічний компонент порівняльно-історичного методу становить його мета. У сучасній компаративістиці її трактують достатньо широко: це відтворення моделей прамовних станів сімей і груп споріднених мов, їх подальшого розвитку та членування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичних описів споріднених мов [19, с. 485].

Проте, з нашого погляду, порівняльно-історичні дослідження спрямовані не тільки на висвітлення конкретних фактів з історії тих або інших мов, тобто мають виключно фактологічний характер. Конкретні мовні факти можна усвідомлювати як вияв загальних закономірностей у «підсистемі» онтології, а мету дослідження – як розкриття історичних, причинових, системних зв'язків фактів мови, тобто як реалізацію принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі [8, с. 14–15]. Саме так, з методологічних позицій, трактували мету порівняльно-історичного дослідження вчені Харківської та Московської лінгвістичних шкіл [там же, с. 99, 175].

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у поглибленому вивченні студій С. Б. Кримського з методології науки та теорії пізнання у контексті взаємозв'язку з лінгвістичною методологією.

Література

1. Аскін Я. Ф. Философский детерминизм. Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1974. 68 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Сов. энциклопедия, 1966. 608 с.

3. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва: Наука, 1973. 270 с.
4. Бойченко И. В. Проблема метода в категориальном аппарате исторического материализма. *Социальное познание: принципы, формы, функции*: сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. Київ: Наук. думка, 1989. С. 56–78.
5. Бойченко И. В., Куценко В. И. Значение исторического материализма для обоснования принципов социально-научного познания. *Социальное познание: принципы, формы, функции*: сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. Київ: Наук. думка, 1989. С. 8–26.
6. Быков В. В. Методы науки. Москва: Наука, 1974. 215 с.
7. Глуценко В. А. Лінгвістичний метод і його структура. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 32–44.
8. Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. О. Б. Ткаченко. Донецьк, 1998. 222 с.
9. Глуценко В. А. Структура наукового методу в концепції С. Б. Кримського. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову*: матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. Слов'янськ: ДДПУ, 2017. С. 18–23.
10. Журавлев В. К. Диахроническая фонология. Москва: Наука, 1986. 232 с.
11. Зеленько А. С. Методи й аспекти дослідження мови. *Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту*. 1999. № 5. С. 7–14.
12. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию: научное пособие. Киев: Освита України, 2006. 312 с.
13. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / отв. ред. Н. З. Гаджиева. Москва: Наука, 1990. 168 с.
14. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філол. спеціальностей вищих закладів освіти. Київ: Академія, 1999. 288 с.
15. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ: ПАРАПАН, 2003. 240 с.
16. Кримський С. Метод. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. С. 373.
17. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. Москва: Наука, 1977. 205 с.
18. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма. *Вопросы языкознания*. 1970. № 1. С. 19–32.
19. Нерознак В. П. Сравнительно-исторический метод. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. С. 485–486.
20. Подкорытов Г. А. О природе научного метода. Ленинград: Изд-во Ленинградск. ун-та, 1988. 224 с.
21. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания. Опыт логико-методологического анализа. Москва: Наука, 1978. 203 с.
22. Рузавин Г. И. Методы научного исследования. Москва: Мысль, 1974. 237 с.
23. Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. *Мовознавство*. 1980. № 6. С. 3–11.

24. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

25. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

26. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования. *Общее языкознание. Методы лингвистических исследований* / отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва: Наука, 1973. С. 257–313.

27. Снесар В. И. Место принципов в системе научного знания. *Анализ системы научного знания* / под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1976. С. 24–27.

28. Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособие для вузов. Москва: Политиздат, 1988. 592 с.

29. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва: Наука, 1975. 311 с.

30. Glushchenko V. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition. *Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference (Taganrog, Russia)* / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. Newcastle upon Tyne, 2014. P. 293–300.

Рябініна І.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

Усова А.

– магістрантка I курсу українського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету
УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СТУДІЯХ Б. О. ЛАРИНА

Б. О. Ларін зробив вагомий внесок у розв'язання проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов. Як і інші компаративісти початку ХХ ст., Ларін використовував різноманітні джерела. Було розпочато розробку прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток і сучасних говорів. Ларіну належить заслуга формулювання комплексу методичних правил, згідно з якими здійснюється критичний аналіз мови писемних пам'яток. У працях Ларіна було започатковано диференційований підхід до жанрів пам'яток.

Ключові слова: джерела вивчення історії східнослов'янських мов, давні писемні пам'ятки, сучасні говори.

Рябинина И.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

Усова А.

– магистрантка I курса украинского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ В СТУДИЯХ Б. А. ЛАРИНА

Б. А. Ларин внёс весомый вклад в решение проблемы источников изучения истории восточнославянских языков. Как и другие компаративисты начала XX в., Ларин использовал различные источники. Была начата разработка приемов изучения древних письменных памятников и современных говоров. Ларину принадлежит заслуга формулирования комплекса методических правил, согласно которым осуществляется критический анализ языка письменных памятников. В работах Ларина был впервые осуществлен дифференцированный подход к жанрам памятников.

Ключевые слова: источники изучения истории восточнославянских языков, древние письменные памятники, современные говоры.

Ryabinina I.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Ukrainian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

Usova A.

– Master's Degree Programme Student, Department of Ukrainian Language, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

THE SOURCES OF THE STUDY OF THE HISTORY OF EAST SLAVIC LANGUAGES IN B. O. LARIN'S WORKS

B. O. Larin made an important contribution to the issue of the research sources of East Slavic languages' history. Along with many other comparativists of the XXth century Larin used a variety of sources. The methods of study of written ancient records and modern dialects were developed. Larin is credited with the formulation of a set of methodological rules used for the critical analysis of the language of written records. In his works Larin grounded the differentiated approach to the genres of the records, which was revealed in the opposition – according to their linguistic features – of works with spiritual and secular matter.

Key words: the sources of the study of the history of East Slavic languages, ancient manuscripts, modern dialects.

Борис Олександрович Ларін (1893 – 1964) – видатний лінгвіст, член-кореспондент АН УРСР (1945), академік АН Литовської РСР (1949), заслужений діяч науки РСФСР (1957), автор праць з історії російської мови, соціолінгвістики, санскриту, литовської мови, перекладач. Займався давньоруською лексикографією, укладанням словникових картотек. Б. О. Ларін – автор праць в галузі української діалектології, один з організаторів «Атласу української мови» [1, с. 284; 3, с. 286].

Постановка проблеми. Філологічна діяльність Ларіна була досить плідною: список наукових праць ученого становить 152 найменування. Публікації Б. О. Ларіна поклали початок оригінальним виданням джерел, що містять записки живої розмовної мови іноземцями в XVI – XVII ст. Учений першим у східнослов'янській лінгвістиці дав усебічну оцінку подібних пам'яток та ввів їх до кола джерел з історичних дисциплін: лексикології, лексикографії, діалектології.

Вагомим є внесок Ларіна в розробку проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов.

Аналіз останніх досліджень. Однак це питання в лінгвістичній історіографії залишається недостатньо вивченим. Стисло про джерела вивчення історії мови в українській і російській компаративістиці писав В. А. Глущенко [2, с. 37–39]. Низку тез В. А. Глущенко було розвинуто у статті й монографії І. М. Рябіної [12, с. 24–46]. Тут ідеться й про відповідні погляди О. О. Шахматова. Про погляди Ларіна на «сумнівні» джерела з історії мови пише Л. Ю. Астахіна [1, с. 284]. Проте спеціальних праць, присвячених внеску Б. О. Ларіна в розробку проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонована стаття заповнить цю прогалину.

Метою нашої статті є розкриття поглядів Б. О. Ларіна на джерела вивчення історії східнослов'янських мов у контексті української й російської компаративістики ХХ ст., виявлення методів роботи з давніми пам'ятками, установлення внеску Ларіна в дослідження зазначеної проблеми.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов попередників Б. О. Ларіна в дослідженні окресленої проблеми, виявити, що найбільш цінне було успадковано Ларіним; 2) установити внесок Ларіна в дослідження проблеми кола джерел вивчення історії східнослов'янських мов, у вироблення прийомів опрацювання джерел вивчення історії мови, у методику поєднання різних джерел; 3) виявити, які твердження Ларіна зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вважається, що лінгвістичне джерелознавство започаткувалось у 60 рр. ХХ ст. Теоретично воно було осмислене й набуло відбиття й ствердження в термінах своїх категорій і понять саме в цей час у працях проф. С. І. Коткова.

Учений запропонував спеціальні терміни й схарактеризував поняття «лінгвістичне джерело» та відмінність його від поняття «пам'ятка писемності», терміни «лінгвістична змістовність джерела», «лінгвістична інформативність джерела», що сприяло роботі з опрацювання джерел [8, с. 34].

Лінгвістичний підхід до рукописів виявив академік О. О. Шахматов, який не тільки вивчив історико-юридичну значимість новгородських і двинських грамот, а й описав їх мову, і для переконливості – опублікувавши їх повністю, намагаючись передати всю специфіку їхнього письма, особливості мови.

Наступним етапом у розвитку лінгвістичного джерелознавства було звернення проф. Б. О. Ларіна до записів російської мови іноземцями, що виконувалися згідно їх рідній транскрипції. Ці праці допомагають відновити не тільки лексичні особливості відображених у тих записах говорів, а й їхні звукові риси.

У 1937 р. Б. О. Ларіним була опублікована «Грамматика Лудольфа» 1696 р., у 1948 р. – «Парижский словарь московитов»

1586 р. Час й історія розвитку лінгвістичної науки показали, що ці публікації, як і виданий Б. О. Ларінім у 1959 р. «Русско-английский словарь Ричарда Джемса», є певними етапами на шляху до розробки теоретичних основ лінгвістичного джерелознавства. Зазначені публікації вченого започаткували видання джерел, що містили записи російської мови іноземцями в XVI–XVII ст.

Б. О. Ларін першим у східнослов'янській лінгвістиці дав усебічну оцінку подібних пам'яток із історичних дисциплін: лексикології, лексикографії та діалектології. Він зауважував, що такого роду книги є першочерговим важливим джерелом з історії мови, культури, побуту – поряд із пам'ятками художньої літератури та історичними документами [9, с. 512].

Працюючи над книгою Г. В. Лудольфа, учений наголошує, що ця праця містить граматику розмовної мови різних верств суспільства, але переважно панівного класу. Другу частину книги складають діалоги на різну побутову тематику, записи, які відбивають релігійні суперечки того часу, що говорять про деяких обрядах тощо. У книзі витримано тематичний план діалогів, реалістичний і точний за мовою, і ці діалоги – пам'ятка виняткова за своїм жанром, що має практичне призначення [там же, с. 511].

Найціннішим для історика-лексикографа є складений Б. О. Ларінім «Указатель русских и церковнославянских слов, встречающихся в книге Лудольфа», опублікований за сучасним алфавітом. Для частотних слів зазначені найбільш важливі місця, а слова, що зустрічаються тільки в цитатах зі священних книг, позначені літерою «ц»; слова подано в початковій формі (а за її відсутності – за формою, що є в тексті); фразеологічні зрощення й термінологічні поєднання наводяться всі без відновлення вихідних форм. Також Б. О. Ларін у прямих дужках розміщує додатки, роблячи покликання на Давньоруський словник XV – XVI ст.

Працюючи з книгою «Пражский словарь московитов», Б. О. Ларін підкреслює важкість попередньої розробки такого джерела, як записи східнослов'янської мови іноземцями. Лінгвіст зауважує, що відхилення від прямого та адекватного відображення російської мови обумовлені нормами французької мови. Відзначаючи правильний слух та передачу діалектних особливостей північної російської мови засобами французької орфографії, учений присвячує «недомовкам і помилкам запису» окремих розділ, пояснюючи їх деяким послабленням уваги [там же, с. 55].

У методології історичного дослідження джерелознавство виступає як розділ історичної науки, що займається методами вивчення й використання історичних джерел [10, с. 1]. У процесі свого становлення джерелознавство узагальнює науково-дослідний та археографічний досвід, який накопичувався в процесі роботи з літературно-художніми, історичними, філософськими, правовими творами у філософії, літературознавстві, лінгвістиці, історії права й інших галузях знань.

Традиційно джерелознавство пов'язане з дослідницькою діяльністю історика, і тому найчастіше говорять саме про історичне джерелознавство, історичні джерела. Але очевидно, що проблеми, які спеціально розробляє джерелознавство, розглядаються не тільки в історичній науці, а й у більш широкому колі гуманітарних досліджень. Методи джерелознавства є важливими для багатьох галузей гуманітарних знань.

Як відзначає В. В. Іванов, загальноприйнятим є твердження про те, що історія мови зафіксована в давніх писемних пам'ятках і в сучасних діалектах [6, с. 52]. Але чи можлива побудова історії мови на основі даних писемних пам'яток як основному джерелі знань? Ще з часів О. О. Шахматова відоме твердження, що така побудова можлива лише при ретроспективному вивченні сучасних територіальних діалектів і що пам'ятки писемності, в силу традиційності письма, не дають можливості реконструювати історію народнорозмовної мови в тій її різноманітності, яка була характерною для неї в різні історичні епохи й на різних територіях поширення мови [9, с. 183, 191].

Проводячи лінгвістичний аналіз пам'ятки, створюючи її монографічний опис у лінгвістичному аспекті, історик мови, як відзначала Л. П. Жуковська, стикається з великими труднощами, пов'язаними перш за все з нерозробленістю методики проведення такого аналізу, з неясністю того, як реконструювати фонетико-фонологічну, морфологічну й синтаксичну системи діалекту, відображеного в пам'ятці, у їх цілісності, у сукупності постійних і змінних їх елементів [5, с. 15].

Джерелами, які допомагають вирішувати деякі питання історії східнослов'янських мов, можуть слугувати запозичення в східнослов'янські мови з інших мов, а також запозичення зі східнослов'янських в інші, споріднені та неспоріднені мови. У першому випадку запозичення іншомовних слів у найдавнішу добу допомагають відродити історію цілої низки явищ у східнослов'янських мовах. З іншого боку, запозичення зі східнослов'янських мов у інші мови могли відбуватися в ті часи, коли в східнослов'янських мовах ще існували такі явища, які пізніше були втрачені. Вивчення подібних запозичень дає в деяких випадках можливість установити наявність тих або інших явищ в історії східнослов'янських мов, що не завжди вдається зробити, спираючись на факти тільки самих цих мов. Сюди ж відносяться й ті факти, які можна вилучити із записів іноземцями слів східнослов'янських мов, що відбивають ту їх вимову, яку записувач чув із вуст носіїв цих мов [6, с. 24].

У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві велика увага приділяється комплексному підходу до явищ історії східнослов'янських мов. При цьому, як відзначає, зокрема, Г. П. Півторак, у працях з історії мови активно використовуються факти історії, археології, антропології, етнографії, фольклору [11, с. 16 – 28].

Подальше дослідження проблеми можливе на шляху поглибленого вивчення текстів компаративістів ХХ ст. Це найбільшою мірою стосується історико-мовного матеріалу.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**: 1) як й інші мовознавці ХХ ст., Ларін використовував різноманітні джерела вивчення історії мови, надаючи пріоритетності свідченням іноземців про східнослов'янські мови (транскрипцію східнослов'янських слів за допомогою графічних засобів інших мов), зауважуючи, що проблеми, які постають перед історичною лексикологією, можуть бути вирішеними при оптимальному підборі джерел. 2) спираючись на дослідження Ларіна, можна стверджувати, що джерельна база східнослов'янської історичної лексикології повинна бути сформована з використанням методів лінгвістичного джерелознавства. Саме воно, узагальнюючи досвід дослідження джерел з історії лексики, дозволить обмежитись певним колом пам'яток, необхідних для створення ґрунтовної праці з лексикології мови. 3) спираючись на дослідження Ларіна, зокрема, необхідно дати оцінку з цих позицій існуючим виданням пам'яток як джерелам, що містять вплив поглядів публікатора, джерелам, у яких міститься значна кількість псевдогапаксів.

Вирішення проблем історичної лексикології визначає спосіб залучення до наукового обігу нових пам'яток писемності: принципи й засоби подання тексту в друкованому вигляді. Якщо лінгвістичне джерелознавство зможе продовжити характеристику пам'яток за їхньою лінгвістичною змістовністю та інформативністю, узагальнити відомий уже досвід роботи з джерелами, фахівці-дослідники отримають надійний інструмент для обробки неопублікованих рукописів, і це буде новим кроком у розвитку вітчизняного лінгвістичного джерелознавства, який спричинить більш системну та впорядковану роботу з писемними надбаннями. Ця робота стане надійним підґрунтям для історико-лінгвістичних досліджень, сприятиме благодотворному впливові на східнослов'янську історичну лексикографію.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у фронтальному поглибленому вивченні студій Б. Ларіна, присвячених історії східнослов'янських мов.

Література

1. Астахина Л. Ю. Слово и его источники. Русская историческая лексикология: источниковедческий аспект. С послесловием Ю. Н. Филипповича. Москва: МГУП, 2006. 368 с.
2. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.). Донецьк, 1998. 222 с.
3. Дзендзелівський Й. О. Ларін Борис Олександрович. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 268–269.
4. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови: Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
5. Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. Москва: Наука, 1976. 368 с.

6. Иванов В. В. Лингвистическое источниковедение в его отношении к истории русского языка. *Филологические науки*. 1992. № 4. С. 52–63.

7. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века*. Ленинград: Наука, 1984. С. 163–199.

8. Котков С. И. Источниковедческие исследования и научное издание памятников в области русского языка. *Источники по истории русского языка XI – XVII вв.* Москва: Наука, 1991. С. 3–14.

9. Ларин Б. А. Три иностранных источника по разговорной речи Московской Руси XVI—XVII веков / Отв. ред. д-р филол. наук, проф. А. С. Герд; рецензенты: В. В. Колесов, Л. Я. Костючук; Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. 688 с.

10. Медушевская О. М. Источниковедение: Теория. История. Метод // <http://avorhist.narod.ru/publish/istvet1-1-1.html>. С. 1–41.

11. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис) / Відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ: Наук. думка, 1988. 280 с.

12. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Слов'янськ: Видавець Маторін Б. І., 2011. 174 с.

13. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в Санкт-Петербургском ун-те в 1908 – 9 уч. г.): Введение. 2-е [литограф.] изд. Санкт-Петербург, 1910 – 1911. Ч. 1. 407 с.

Тищенко К.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Потапенко М.

– студентка II курсу англо-російського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161.2 (09)

**ПРОБЛЕМА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ГЛОТОГЕНЕЗУ
В СТУДІЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО**

У статті розкрито погляди А. Ю. Кримського на проблему східнослов'янського глотогенезу, встановлено його внесок у дослідження порушених питань. Основну увагу звернено на те, що твердження вченого доцільно розглядати як традиційні. Визначено, що мовознавець не відкидав «спільноруську» прамову. Доведено, що всі мовні інновації інтерпретовано шляхом звернення до дивергентної теорії «родовідного дерева». Обґрунтовано важливість вивчення тверджень А. Ю. Кримського та його сучасників для мовознавства XX ст. – початку XXI ст.

Ключові слова: *східнослов'янський глотогенез, прамова, теорія «родовідного дерева».*

Тищенко Е.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

Потапенко М.

– студентка II курса англо-русского отделения
филологического факультета Донбасского государственного
педагогического университета

**ПРОБЛЕМА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО ГЛОТТОГЕНЕЗА В
ТРУДАХ А. Е. КРЫМСКОГО**

В статье раскрыты взгляды А. Е. Крымского на проблему восточнославянского глоттогенеза, установлен его вклад в исследование затронутых вопросов. Основное внимание обращено на то, что утверждения ученого целесообразно рассматривать как традиционные. Определено, что языковед не исключал «общерусский» праязык. Доказано, что все языковые инновации интерпретированы путем обращения к дивергентной теории «родословного дерева». Обоснована важность изучения утверждений А. Е. Крымского и его современников для языкознания XX в. – начала XXI в.

Ключевые слова: восточнославянский глоттогенез, праязык, теория «родословного дерева».

Tyshchenko K.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of
Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training
University

Potapenko M.

–2nd-year Student, Department of English and Russian Languages,
Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

**THE PROBLEM OF EAST SLAVIC GLOTTOTENESIS IN
A. Yu. KRYMSKYI'S WORKS**

The article deals with the views of A. Yu. Krymskyi on the problem of East Slavic glottogenesis, his contribution to the investigation of the issues raised. The main attention is drawn to the fact that the scientist's statements should be regarded as traditional. It is determined that the linguist did not reject the parent language. It is proved that all language innovations are interpreted through the conversion to the divergent theory of «language tree». The importance of studying the statements of A. Yu. Krymskyi and his contemporaries for the linguistics of the 20th – the beginning of the 21st centuries is grounded.

Key words: East Slavic glottogenesis, parent language, «language tree» theory.

Постановка проблеми. Проблема походження східнослов'янських мов посідає значне місце в студіях А. Ю. Кримського. Відомо, що вчений ретельно вивчав мовні явища найдавнішого періоду в історії східнослов'янських мов, представленого писемними пам'ятками XI–XIV ст. Крім того, праці А. Ю. Кримського містять опис тих дивергентних процесів на східнослов'янському мовному ґрунті, які зрештою спричинилися до виникнення трьох східнослов'янських мов.

Погляди мовознавця на походження й розвиток східнослов'янських мов, зокрема української, представлені в таких

наукових працях, як «Історія української мови [Машинопис]» [7], «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» [8], «Украинская грамматика» [9], «Филология и погодинская гипотеза» [10] та ін.

Без сумніву, А. Ю. Кримський зробив вагомий внесок у розробку порушеної проблеми, про що свідчать дослідження сучасних лінгвіоісторіографів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що стисло про проблему східнослов'янського глотогенезу в працях А. Ю. Кримського писали Т. О. Гаврилова, В. А. Глущенко, О. Л. Жихарева, В. М. Русанівський, К. А. Тищенко та ін. [1, 2, 4, 12, 14]. Цими авторами було проаналізовано й відповідні погляди вченого на порушену проблему. Водночас спеціальних праць, присвячених ґрунтовному вивченню тверджень дослідника щодо проблеми походження східнослов'янських мов, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, пропонована стаття заповнить цю прогалину.

Метою розвідки є розкриття поглядів А. Ю. Кримського на проблему східнослов'янського глотогенезу, установлення його внеску в дослідження порушених питань.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розкрити погляди на проблему походження східнослов'янських мов попередників і сучасників А. Ю. Кримського; 2) установити внесок ученого в дослідження цієї проблеми; 3) виявити, які твердження А. Ю. Кримського зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Без сумніву, у дослідженнях А. Ю. Кримського східнослов'янський мовний терен не є монолітним: у ньому активно відбуваються важливі дивергентні процеси, які зрештою спричинилися до виникнення трьох східнослов'янських мов. Учений розглядав процес формування української мови, починаючи з ХІ ст., оскільки цей період проілюстрований фактами з давніх писемних пам'яток (пріоритетного джерела вивчення історії мови для А. Ю. Кримського. – *К. Т., М. П.*).

За словами дослідника, «південноруська» (протоукраїнська. – *К. Т., М. П.*) мова ХІ ст. ще не мала своєї визначальної ознаки, а саме: «вимови *біб, кінь, твій* (замість *боб, конь, твій*) [8, с. 108]. Як наголосив учений, ця риса суттєво відрізняє «малоруську» мову не тільки від «великоруської» та білоруської, а й від усіх слов'янських мов [там само]. Далі А. Ю. Кримський зазначив: «Деякі зародки цієї риси могли злегка позначитися може й раніш од ХІ віку»; тільки ця ознака й декілька інших звукових явищ, які є типовими для «малоруської» мови, «ведуть свій початок, власне кажучи з ХІІ віку», тобто з того часу, як «цілком виразно позначився надзвичайно важливий звуковий факт: *занепад редукованих ъ, ь*» [8, с. 108].

Важливим є твердження вченого про різну «швидкість» (різний час на різних територіях. – *К. Т., М. П.*) занепаду редукованих. Зокрема, у «південнорусів» цей процес відбувався «повільніше», а в білорусів і «великорусів» – швидше й «рішучіше» [там само].

Відомо, що представники Харківської лінгвістичної школи (О. О. Потебня, М. О. Колосов, П. Г. Житецький) інтерпретували це фонетичне явище як тривалий процес. Щодо тривалості процесів зникнення слабких редукованих і переходу сильних редукованих у голосні повного творення, то її О. О. Потебня, М. О. Колосов, П. Г. Житецький осмислювали по-різному [11, с. 14; 6, с. 7; 3, с. 51, 66, 67, 263].

Учені Харківської лінгвістичної школи надавали великої ваги процесу занепаду редукованих голосних і пов'язували з ним низку явищ, які відбувалися в консонантизмі й вокалізмі східнослов'янських мов. Так, О. О. Потебня розробляв твердження про те, що подовженню та подальшій дифтонгізації *о, е* в нових закритих складах в українській мові передував занепад редукованих *ъ, ь* [11, с. 12]. На думку М. О. Колосова, перехід *ě > i* виник раніше тих змін в українському вокалізмі, які пов'язані з якістю складу або з наголосом. Це стосується, зокрема, якісних змін *о, е* в нових закритих складах [5, с. 29].

Відомо, що О. О. Шахматов був ґрунтовно ознайомлений з працями О. О. Потебні. Більше того, учений підтримав твердження О. О. Потебні про різночасність занепаду редукованих на східнослов'янському терені [15, с. 36]. Аналізуючи це фонетичне явище, О. О. Шахматов писав: «У царині звуків не можна назвати жодного такого явища, спільного всім руським наріччям, піднаріччям, говорам, яке не сягало б епохи доісторичної. Винятком є занепад глухих *ъ і ь* і заміна їх у певному положенні через *о і е*» [16, с. V].

Суттєвими наслідками занепаду редукованих *ъ, ь* у «південноруській» мові, які містять давні писемні пам'ятки XI–XV ст., А. Ю. Кримський уважав такі фонетичні явища: а) появу «замінної довготи» (*шѣсть > шіѣсть > шість*); б) подовження приголосних перед *ј* (*життя*); в) перехід *лъ (ъл) > ов (влькъ > вовк)* [8, с. 109].

Дослідження А. Ю. Кримського свідчать про те, що в XIV ст. українська мова «дообразувалась геть до краю; малоруська мова XIV віку в тих своїх говірках, котрі тоді встигли розвинути найбільше, – це вже й є сьогочасна українська мова» [8, с. 112]. Білоруська та великоруська мови, на думку А. Ю. Кримського, також сформувалися в XIV ст., і в період XV–XVII ст. відмінність між усіма східнослов'янськими мовами посилювалася. Хоча спільне життя в литовсько-руській державі наблизило «малоруську» й білоруську мови, через що Ф. Міклошич та О. Огоновський вважали останню паростю «малоруської» мови, «тоді як фактично білоруська мова значно ближче підходить до акаючої великоруської мови» [там само].

Безперечно, давні писемні пам'ятки є пріоритетним джерелом дослідження для А. Ю. Кримського. Водночас учений був одним із засновників історичної діалектології. Наприклад, А. Ю. Кримський досліджував ті діалектні особливості давньоруської мови, які заклали основу трьом сучасним східнослов'янським мовам. Так, староруський період мовознавець розглядав як добу активного вироблення місцевих північно-, середньо- і південноруських діалектних ознак, що в сукупності давали можливість виділити проторосійський, протобілоруський і протоукраїнський мовні типи [7, с. 193–195].

Згідно з концепцією А. Ю. Кримського, «еру самостійності й викристалізування трьох руських мов краще буде визначати трохи ширше (ніж у О. О. Шахматова. – *К. Т., М. П.*): не просто XIII ст., а XII–XIV ст.» [7, с. 195].

Візьмемо до уваги еволюцію поглядів ученого на проблему утворення східнослов'янських мов. Пізніше А. Ю. Кримський відійшов від простої схеми поділу «спільноруської» мови на три наріччя: північноруське («великоруське»), середньоруське (білоруське), південноруське («малоруське»). Дослідник висловив думку про те, що «політичне роз'єднання в XII–XIV ст. земель південно-західної та північно-східної Русі сприяло остаточному розформуванню мови східного слов'янства на такі групи: малоруську, білоруську з акаючою великоруською та окаючу північноруську» [7, с. 196]. За А. Ю. Кримським, у період XIII–XIV ст. «ми вже не сміємо казати тільки про три діалектні руські групи (південну, середню та північну), а повинні говорити про чотири: малоруську, білоруську, південновеликоруську та північновеликоруську» [там само, с. 199–200].

Отже, учений говорив про переформування «руських» наріч, проте не вказував, як воно відбувалося. На цьому, практично, і завершується опис А. Ю. Кримським процесу формування української мови. Додамо, що, на думку дослідника, «документи XV ст., а тим паче XVI ст., можуть мати для історії малоруської мови XII–XIV ст. самісіньку підсібну вагу. Вони тільки наочніш і вимовніш ілюструють те становище нашої мови, до якого вона вже встигла прийти протягом XII–XIV ст., переважно в результаті занепаду глухих звуків» [7, с. 208].

Однак загальновідомо, що А. Ю. Кримський зафіксував не одне мовне явище, яке розвинулося в українській мові в XV–XVI ст. До таких явищ належить, зокрема, дієслівна форма наказового способу 2 особи множини на приголосний (без кінцевого *є*), ствердіння приголосних перед *є* на Східній Україні та ін. [9, с. 198].

Отже, у контексті мовознавчої науки XIX ст. – початку XXI ст. погляди А. Ю. Кримського на проблему східнослов'янського глотогенезу доцільно розглядати як традиційні. Адже в працях А. Ю. Кримського, як і більшості українських і російських компаративістів 20-х–60-х рр. XIX ст.

(О. Х. Востокова, М. І. Надеждіна, М. О. Максимовича та ін.), перевагу було віддано дивергентному поясненню мовних інновацій.

А. Ю. Кримський розглядав проблему східнослов'янського глотогенезу шляхом звернення до дивергентної теорії «родовідного дерева» А. Шлейхера, не відкидав «спільноруську» прамову [13, с. 25].

Відомим є факт, що вчені Харківської лінгвістичної школи (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов) досліджували історію східнослов'янських мов, спираючись на модель «родовідного дерева». В. А. Глуценко, відзначив певну прямолінійність учених Харківської лінгвістичної школи в користуванні моделлю «родовідного дерева» [2, с. 53–54].

Традиційно (використовуючи модель дивергентної теорії «родовідного дерева») реконструювали найдавніші етапи розвитку мов учені Московської лінгвістичної школи. Виникнення теорії дивергентно-конвергентного розвитку мови пов'язане з ім'ям П. Ф. Фортунатова. О. О. Шахматов використовував твердження цієї теорії в практичних дослідженнях, при цьому конвергентні процеси моделювалися для відносно пізніх періодів розвитку мов [14, с. 106].

Як дивергентні А. Ю. Кримський інтерпретував, зокрема, такі історико-фонетичні процеси, як асиміляція **о** з **у** та **а**, ствердіння **р** в українській мові та ін. У морфології вченим представлено такі дивергентні процеси, як чергування **г** // **з**, **к** // **ц**, **х** // **с** і наявність флексії **-і** у формах іменників давального, місцевого відмінків однини, збереження кличної форми іменників в українській мові та низку інших [14, с. 108].

«Традиційність» концепції утворення східнослов'янських мов у розробці А. Ю. Кримського ґрунтується також на визначенні дослідником часу виникнення самостійних східнослов'янських мов (XII–XV ст.). Так, виникнення істотних відмінностей між слов'янськими «діалектами» О. Х. Востоков і П. Г. Житецький датували XII–XIII ст. Зазначимо, що період XIII–XV ст., у інтерпретації О. О. Шахматова, є часом утворення східнослов'янських мов. Як відзначив І. Свенціцький, період становлення української мови розпочався в XI ст., хоча, згідно з концепцією О. О. Потебні, українська мова існувала вже за часів Київської Русі (IX–X ст.). А О. М. Колесса твердив, що українські племена були відомі вже в VII–VIII ст. [4, с. 14].

Висновки. Проведене дослідження показало, що проблему східнослов'янського глотогенезу А. Ю. Кримський розглядав здебільшого схематично, у зв'язку з вивченням історії фонетичної та морфологічної будови східнослов'янських мов, насамперед української мови. У дослідженнях ученого простежується нечіткість щодо датування виникнення східнослов'янських мов, оскільки окремі фонетичні процеси, спільні для всіх східнослов'янських діалектів, розглянуті лінгвістом ізольовано, як властиві лише українській мові. Водночас окремі недоліки

досліджень А. Ю. Кримського, пов'язані з хронологізацією й розкриттям процесу утворення української мови, не зменшують значення праць мовознавця для сучасного мовознавства.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у фронтальному поглибленому вивченні студій А. Ю. Кримського, присвячених історії східнослов'янських мов, зокрема української мови, на різних рівнях.

Література

1. Гаврилова Т. О. А. Ю. Кримський як дослідник середньонадніпрянських говорів. *Постаті та ідеї (З історії мовознавства в Україні)*: зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 1995. С. 5–9.

2. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.): монографія / за ред. О. Б. Ткаченка. Донецьк, 1998. 222 с.

3. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1876. 376 с.

4. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 22 с.

5. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878. 270 с.

6. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие. Варшава, 1872. 192 с.

7. Кримський А. Ю. Історія української мови [Машинопис. 1940]. *Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Ф. 1. Од. зб. 22430. Арк. 1–387.

8. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.* / за ред. О. Шахматова, А. Кримського. Київ: Друкар, 1924. С. 87–128.

9. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Москва: Гатцук, 1908. 545 с.

10. Крымский А. Е. Филология и погодинская гипотеза. *Твори*: у 5-ти т. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 3. С. 23–117.

11. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866. 156 с.

12. Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського. *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст* / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1974. С. 40–49.

13. Тимченко Є. К. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика. 2-е вид. Київ; Харків: Державне видавництво України, 1930. Ч. I. 170 с.

14. Тищенко К. А. Спільнослов'янська та спільноруська прамови в інтерпретації А. Ю. Кримського. *Дійсність – думка – дослід*: матеріали 2-ї загальноуніверситетської наукової конференції молодих учених, присвяченої 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні (м. Слов'янськ, 31 бер.–1 квіт. 2005 р.). Слов'янськ, 2004. Вип. 2. С. 105–109.

15. Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні. *Мовознавство*. 1974. № 3. С. 36–44.

16. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. *Энциклопедия слав. филол.* Пг., 1915. Вып. 11. XXVIII, II, L, 369 с.

Орел А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Жукова М.

– магістрантка II курсу англо-німецького відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету
УДК 811.161'34-112

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГЕНЕЗИСУ І РОЗВИТКУ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО АКАННЯ В МОВОЗНАВСТВІ
2-ї половини ХХ ст. (лінгвоісторіографічний аспект)**

У статті докладно проаналізовано погляди мовознавців щодо процесів становлення і розвитку східнослов'янського акання у світлі загальних тенденцій розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов. Обґрунтовано важливість вивчення історико-фонологічних досліджень славистів із метою підвищення експланаторного рівня фонології та встановлення причиново-наслідкових ланцюгів, результатом яких стало формування фонологічних систем української, російської та білоруської мов.

Ключові слова: східнослов'янські мови, фонологічна система, підсистема вокалізму, акання.

Орёл А.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

Жукова М.

– магистрантка II курса англо-немецкого отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГЕНЕЗИСА І РОЗВИТКУ
ВОСТОСЛАВ'ЯНСЬКОГО АКАНЬЯ В ЯЗЫКОЗНАННІ
2-й половини ХХ в. (лінгвоісторіографічний аспект)**

В статті докладно проаналізовані погляди лінгвістів на процеси становлення і розвитку восточнослав'янського акання в світлі загальних тенденцій розвитку фонологічних систем восточнослав'янських мов. Обґрунтовано важливість вивчення історико-фонологічних досліджень славистів з метою підвищення експланаторного рівня фонології та встановлення причинно-наслідкових зв'язків, результатом яких стало формування фонологічних систем української, російської та білоруської мов.

Ключевые слова: восточнославянские языки, фонологическая система, подсистема вокализма, аканье.

Orel A.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

Zhukova M.

– *Master's Degree Programme Student, Department of English and German Languages, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University*

THE INTERPRETATION OF GENESIS AND DEVELOPMENT OF EASTERN SLAVIC PROCESS OF AKANIE IN LINGUISTICS OF THE 2nd HALF OF 20th CENTURY (linguistic historiographical aspect)

The views of linguists devoted to the study of formation and development of Eastern Slavic process of akanie according to the common tendencies of Eastern Slavic phonological systems development are subject to the careful analysis in the article. The importance of historical phonological investigations studying with the aim of upgrading explanatory level of Phonology and formation causal-investigatory connects, the result of which is formation of Ukrainian, Russian and Belorussian phonological system, is founded.

Key words: *Eastern Slavic languages, phonological system, vowel subsystem, akanie.*

Постановка проблеми. Питання про зміни в системах ненаголошених голосних у східнослов'янських мовах та їх діалектах, визначення основних різновидів цих змін та встановлення причинових зв'язків з іншими мовними явищами є актуальним для сучасних дослідників. Проблема генезису та розвитку акання як специфічної фонологічної риси в системах вокалізму східнослов'янських мов та їх діалектів залишається до кінця не розв'язаною. Аналіз сучасних історико-фонологічних досліджень, присвячених вивченню цього питання, показує суперечливість поглядів мовознавців щодо причин виникнення та хронології східнослов'янського акання.

Аналіз останніх досліджень. Фонологічну інтерпретацію акання відбито в дослідженнях Ф. П. Філіна, К. В. Горшкової, Г. О. Хабургаєва, В. В. Колесова, В. М. Чекмана та ін. [17, с. 98–117; 6, с. 106–107; 11, с. 196–205]. Спроби лінгвістичного аналізу поглядів мовознавців на процес виникнення акання (на східнослов'янському мовному матеріалі) відбито в роботах В. Г. Рудельова, Г. О. Хабургаєва, с. В. Князева [16, с. 30; 18, с. 59–63; 9, с. 64, 130, 142]. Проте повне лінгвістичне висвітлення власне фонологічних концепцій розвитку акання здійснювалося непослідовно.

Отже, актуальність статті визначається браком лінгвістичного вивчення поглядів сучасних фонологів на процес виникнення та розвитку східнослов'янського акання.

Метою статті є визначення витоків фонологічних концепцій розвитку акання, аналіз сучасних фонологічних досліджень, присвячених вивченню зазначеної проблеми, а також виділення суперечливих питань, які потребують подальшої розробки.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) лінгвістичний огляд історико-фонетичних досліджень, присвячених проблемі розвитку акання; 2) виділення фонологічних ідей у надрах історичної фонетики, вдосконалення яких відбулося в сучасних

концепціях розвитку східнослов'янського акання; 3) аналіз поглядів мовознавців другої половини ХХ ст. на проблему генезису та розвитку акання в східнослов'янських мовах та їх діалектах.

Так, Ф. П. Філін, досліджуючи проблему акання, виділив дві основні гіпотези походження цього явища в східнослов'янських мовах («редукційну» та «праслов'янську»), які вперше були сформульовані ще О. О. Шахматовим [17, с. 99]. Згадано також цікаві ідеї Н. ван Вейка про різночасне походження «окремих елементів акаючого переднаголошеного вокалізму в різний час та на різних територіях» [6, с. 110–111]. Як зауважила К. В. Горшкова, сам термін «акання» може використовуватися у широкому та вузькому тлумаченні [там же, с. 119]. У широкому тлумаченні акання протиставлене оканню як нерозрізнення голосних невисокого підняття в ненаголошених складах; у вузькому тлумаченні акання протиставлене яканню (іканню, еканню тощо) як нерозрізнення голосних невисокого підняття після парних твердих приголосних [там же].

Як відзначив Ф. П. Філін, досить поширеною серед мовознавців є теза про зв'язок акання із занепадом «редукованих» [там же, с. 102–108]. Подібної думки дотримувалися Я. В. Вовк-Леванович, М. С. Трубецької, Р. О. Якобсон, В. В. Колесов, Р. І. Аванесов, В. В. Іванов, К. В. Горшкова [3, с. 15, 20; 10, с. 60–61] та ін. Проте вище вже відзначалося, що є гіпотеза про праслов'янське (чи навіть протослов'янське) походження акання, пов'язане з дією закону делабіалізації. Цікаві зауваження щодо розрізнення праслов'янського акання, яке не залежить від редукції голосних, та давньоруського акання, пов'язаного з редукцією, наявне в рецензії В. В. Колесова, В. М. Маркова на книгу Ф. П. Філіна [13, с. 129–130]. У вказаній рецензії зазначається також, що на відмінності різниці між праслов'янським та давньоруським аканням наголошував В. К. Журавльов [там же]. Аналіз двох гіпотез походження акання проводила Н. Т. Войтович [2, с. 83–84].

Ю. Шевельов, постулюючи тезу про праслов'янське виникнення акання, уважав це наслідком диференціації **oǎ*, **oā* в **o* та **a* [19, с. 115]. Так, у білоруській мові, указав дослідник, з праслов'янських **oǎ* та **oā* розвинувся звук [a] в ненаголошених складах; для української мови акання є «історично чужим» і відбите лише в деяких діалектах, переважно на межі з білоруською та російською мовними територіями [там же, с. 116–117]. Крім того, дослідник указав на можливість пізнішого виникнення акання на українській території як наслідку міжмовного контактування [там же, с. 117]. Так, Ю. Шевельов постулював виникнення так званого «нового а» в діалектах української мови, але для сучасної фонологічної системи української мови рефлексії цього явища є не типовими (наприклад винятки: *багатий*, *кажан* тощо) [там же, с. 645–658]. В. В. Колесов уважав, що акання в українській мові не розвивалося тому, що «фонологічна втрата <ъ, ъ> у цій мові передувала втраті часокількісних ознак, а не збігалася з нею, як це трапилося здебільшого в російських діалектах» [11, с. 197]. Крім того,

у діалектах української та білоруської мов розвинулося укання; на сучасному етапі залишками цього явища є у-подібний призвук у переднаголошеному складі, якщо в наступному наголошеному складі стоїть <у> або <і> [2, с. 84–85; 19, с. 660].

Ґрунтовний аналіз фонетичних та фонологічних концепцій розвитку східнослов'янського акання-якання проведено в роботі Г. О. Хабургаєва [18, с. 55–64]. Досліджуючи погляди П. С. Кузнецова, В. В. Колесова, Я. Ріглера та ін., Г. О. Хабургаєв висловив припущення про зв'язок східнослов'янського акання з такими процесами, як перехід до динамічного наголосу (у В. В. Колесова акання пов'язане з рухомим типом наголосу [12, с. 68–70]), дефонологізація диференціальної ознаки довгота / короткість, «друге пом'якшення приголосних», занепад «редукованих», зміна <е → ·о> тощо [18, с. 58–59]. Розвиток експіраторного наголосу, і як наслідок цього – посилення наголошених голосних та послаблення ненаголошених, зазначається у Ф. П. Філіна, є головною причиною редукції ненаголошених голосних [17, с. 137]. Проте, зазначив Ф. П. Філін, «ареал редукції ненаголошених голосних із самого початку її виникнення не збігається з ареалом акання» [там же, с. 138], тобто акання не має нічого спільного з редукцією ненаголошених голосних [там же, с. 140]. Г. О. Хабургаєв зробив висновок про наявність більш загальної тенденції, властивої східнослов'янським мовам: скорочення системи голосних (унаслідок уніфікації їх диференціальних ознак) водночас із ускладненням системи приголосних [18, с. 58–59]. Висновки Г. О. Хабургаєва підтверджені даними історичної діалектології. Так, К. В. Горшкова, с. М. Треблер, с. В. Бромлей та ін., поділяючи східнослов'янські діалекти на центральні та периферійні, установили таку важливу особливість центральних діалектів, як розвиненість консонантних ознак [1, с. 14–15; 6, с. 134]. До речі, у центральних діалектах, на відміну від периферійних, послідовно розвинулася також кореляція за твердістю / м'якістю, перехід <е → ·о> тощо, тобто всі ті явища, з якими мовознавці пов'язали виникнення акання [6, с. 143–146]. Проте сам Г. О. Хабургаєв відзначив, що «фонологічні інтерпретації російського акання не дають принципово нового розв'язання проблеми, а лише зводять на рівень фонології вже висловлені раніше фонетичні гіпотези – з усіма їх неточностями та протиріччями» [18, с. 55].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи результати лінгвіоісторіографічного дослідження зазначеної проблеми, відзначимо, що врахування цілого комплексу причин розвитку акання у фонологічних системах східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів (наявні в роботах Ф. П. Філіна [17, с. 98–136], В. В. Колесова [11, с. 197–201], Я. Ріглера [15, с. 47–69], Г. О. Хабургаєва [18, с. 58–59], В. К. Журавльова [7, с. 107] та ін.) допоможе правильно встановити відносну хронологію та чітку класифікацію цього явища. Узагальнювальним щодо розглянутої проблеми можна вважати висновок Ф. П. Філіна, у якому зазначено: «Складний комплекс

взаємопов'язаних явищ ненаголошеного вокалізму, як він поданий у наш час, є результатом тривалого історичного розвитку», і далі: «...окремі елементи цього комплексу виникли в різний час та з різних причин» [17, с. 137].

Література

1. Бромлей С. В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров. *Диалектография русского языка* / отв. ред. Р. И. Аванесов, А. И. Горшков. Москва: Наука, 1985. С. 8–31.
2. Войтович Н. Т. О структурном параллелизме типов безударного вокализма и нарушениях его в белорусских говорах (К проблеме аканья). *Вопросы языкознания*. 1971. № 2. С. 83–92.
3. Воўк-Левановіч Я. В. Беларускае аканне. *Беларуская лінгвістыка*. 1993. Вып. 40. С. 13–29.
4. Георгиев В. И. Общеславянское значение проблемы аканья. *Вопросы языкознания*. 1964. № 4. С. 151–152.
5. Георгиев В. И. Русское аканье и его отношение к системе фонем русского языка. *Вопросы языкознания*. 1963. № 2. С. 20–29.
6. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1981. С. 106–107.
7. Журавлёв В. К. Генезис протезов в славянских языках. *Вопросы языкознания*. 1965. № 4. С. 32–43.
8. Карский Е. Ф. Митрофан Алексеевич Колосов: Из истории русского языковедения // *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. С. 622–648.
9. Князев С. В. Звуковые изменения в русском и праславянском языках в свете современных фонетических представлений. *Вестник Московского университета*. Сер. 9. Филология. 2004. № 2. С. 9–33.
10. Колесов В. В. Значение лингвистических трудов А. А. Шахматова для современного славянского языкознания. *Вопросы языкознания*. 1971. № 2. С. 53–61.
11. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка: учеб. пособие для вузов. Москва: Высш. школа, 1980. 215 с.
12. Колесов В. В. О некоторых особенностях фонологической модели, развивающей аканье. *Вопросы языкознания*. 1964. № 4. С. 151–154.
13. Колесов В. В. [Рец.:] Ф. П. Филин. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград: Наука, 1972. 655 с.
14. Мейе А. Общеславянский язык: пер с фр. / общ. ред. С. Б. Бернштейна. Москва: Издательская группа «Прогресс», 2000. – 500 с.
15. Риглер Я. Общеславянское значение проблемы аканья. *Вопросы языкознания*. 1969. № 3. С. 47–69.
16. Руделёв В. Г. К фонологической интерпретации русского аканья. *Вопросы языкознания*. 1963. № 2. С. 30–38.
17. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: историко-диалектологический очерк. Москва: Наука, 1972. 655 с.
18. Хабургаев Г. А. О фонологических условиях развития русского аканья. *Вопросы языкознания*. 1965. № 6. С. 55–63.
19. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

Піскунов О.

– старший викладач кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету

УДК 808.3+808.2 :801

**УЧЕНІ КАЗАНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ
ПРО ПРИЧИНИ ФОНЕТИЧНИХ ЗМІН**

У статті розглянуто таку особливість лінгвістичної реконструкції, як причини фонетичних змін у працях І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького; визначено внесок лінгвістів у розробку відповідного кола питань.

Ключові слова: лінгвістична реконструкція, фонетична причина, фонетична умова, фонетична позиція.

Пискунов А.

– старший преподаватель кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

**УЧЕННЫЕ КАЗАНСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ
О ПРИЧИНАХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ**

В статье рассмотрена такая особенность лингвистической реконструкции, как причины фонетических изменений в работах И. А. Бодуэна де Куртенэ, В. А. Богородицкого; определен вклад лингвистов в разработку соответствующего круга вопросов.

Ключевые слова: лингвистическая реконструкция, фонетическая причина, фонетическое условие, фонетическая позиция.

Piskunov A.

– Senior Lecturer, Department of Germanic and Slavonic Linguistics,
Donbas State Teachers' Training University

**THE SCIENTISTS OF THE KAZAN LINGUISTIC SCHOOL ON THE
REASONS OF PHONETIC CHANGES**

The article deals with one of the main peculiarities of linguistic reconstruction as reasons of phonetic changes in the works by I. A. Baudouin de Courtenay, V. A. Bogoroditsky; the linguists' contribution in the study of the corresponding circle of questions is defined.

Key words: linguistic reconstruction, phonetic reason, phonetic condition, phonetic position.

Постановка проблеми. Сучасні теоретики мовознавства дуже високо оцінюють намагання мовознавців знайти внутрішні зв'язки та внутрішні причини; відзначають, що в «славістиці переважає пошук внутрішньої причиновості» [4, с. 477]. Мовознавці розробляли нові підходи до порівняльно-історичного вивчення мови, але на іншому матеріалі; ці розвідки мали як теоретичний, так і практичний характер. Зокрема, це стосується мовознавчої спадщини І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького в аспекті лінгвістичної реконструкції.

Формулювання мети і завдань статті. Завдання вивчення лінгвістичної спадщини минулого завжди є актуальним для науки. Водночас слід констатувати, що творчість і здобутки окремих

мовознавців минулого століття на сучасному етапі розвитку лінгвістики вивчено недостатньо. **Метою** нашої роботи є послідовне вивчення особливостей лінгвістичної реконструкції, зокрема, причин мовних змін, в працях зазначених лінгвістів. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути сучасні лінгвоісторіографічні праці, які дають уявлення про цю особливість лінгвістичної реконструкції в працях зазначених мовознавців; 2) дослідити реалізацію поглядів мовознавців на лінгвістичну реконструкцію у працях з історії східнослов'янських мов; 3) показати новаторський характер тверджень цих мовознавців для подальшого розвитку мовознавства.

Лінгвоісторіографічні праці дають певне уявлення про особливості лінгвістичної реконструкції у вітчизняному мовознавстві; їх викладено в працях В. А. Глуценка [3]. У порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) процедура лінгвістичної реконструкції набуває значного вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості лінгвістичної реконструкції в студіях учених Казанської школи розглянуто в монографії В. А. Глуценка [3]. Проте робота В. А. Глуценка не присвячена безпосередньо цій проблемі.

Цим зумовлена актуальність пропонованої роботи. У ній здійснено спробу спеціального дослідження такої особливості реконструкції як причина фонетичних змін в студіях учених Казанської лінгвістичної школи в лінгвоісторіографічному аспекті із залученням нових матеріалів. Об'єктом дослідження є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті з орієнтацією на методологію сукупність наукових текстів. Предметом дослідження є методика дослідження причин фонетичних змін у працях учених Казанської лінгвістичної школи. Поставлені в дослідженні завдання вирішуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання.

Сучасні теоретики мовознавства дуже високо оцінюють намагання мовознавців знайти внутрішні зв'язки та внутрішні причини; відзначають, що в «славістиці переважає пошук внутрішньої причиновості» [4, с. 477]. При цьому необхідно підкреслити, що такі принципи історико-генетичного дослідження, як принципи причиновості та системності, трактуються як взаємопов'язані [3, с. 173].

Представники Казанської лінгвістичної школи по-новому підходили до питань вивчення мови порівняно з вченими інших шкіл, особливо в методологічному аспекті. Мовознавці Казанської лінгвістичної школи (І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель) також розробляли нові підходи до порівняльно-історичного вивчення мови, але на іншому матеріалі; ці розвідки мали як теоретичний, так і практичний характер.

Учені Казанської школи намагалися вивчити причини мовних і, зокрема, фонетичних явищ. Усвідомлюючи важливість пошуку причин, які змінювали мову в минулому, І. О. Бодуен де Куртене навіть надає дефініцію мовознавству як «систематичне, наукове дослідження явищ

мови в їх причинному зв'язку» [2, т. 2, с. 96]. Таке розуміння в деякій мірі відповідало практиці досліджень учених Казанської школи (особливо В. О. Богородицького), які намагалися з'ясувати причини фонетичних явищ, що представлені у їхніх лінгвістичних студіях. Хоча І. О. Бодуен де Куртене закидає думку про те, що не завжди є можливим з'ясування причин того чи іншого явища і слід зачекати «більш сприятливих обставин, які, можливо, створюють можливим пояснення цього явища в зв'язку причин і наслідків» [там же, т. 1, с. 59]. І. О. Бодуен де Куртене в теоретичному аспекті намагався назвати загальні причини або так звані «сили», які викликають розвиток мови. Мовознавець до них відносив такі фактори: 1) «звичка, тобто неусвідомлена пам'ять; 2) намагання до зручності; 3) неусвідомлене забування і нерозуміння; 4) неусвідомлене узагальнення, аперцепція; 5) неусвідомлена абстракція» [там же, т. 1, с. 58]. Зважаючи на той факт, що І. О. Бодуен де Куртене визнавав, що «основа існування мови – об'єктивно психічна» [там же, т. 2, с. 72], то вищевказані чинники є психологічними і можна вказати на психологічний характер фонетичних змін.

Учені Казанської школи схилились до пошуку причин фонетичних змін у фізіологічному аспекті. Але І. О. Бодуен де Куртене піддає критиці тлумачення деяких фонетичних змін на індоєвропейському матеріалі в трактуванні В. О. Богородицького і М. В. Крушевського [там же, т. 2, с. 38], коли «латинське **«octo»** змінюється в італійське **«otto»** або пояснення зміни ненаголошеного **а** мові в **здак** [там же, с. 38]. Але одночасно І. О. Бодуен де Куртене наводить декілька прикладів фонетичних змін в індоєвропейських мовах, які мають фізіологічне пояснення [там же, с. 38–39]. У представників Казанської школи пояснення причин фонетичних змін фізіологічними чинниками є відмінною рисою, ніж в студіях учених Московської школи, тобто у даному випадку ми маємо поєднання фізіологічних і психічних чинників фонетичних змін.

Ураховуючи пріоритет внутрішніх причин розвитку мови, учені Казанської школи апелювали і до зовнішніх причин. Як у теоретичному, так і в практичному аспектах цьому питанню найбільшу увагу приділяли І. О. Бодуен де Куртене і В. О. Богородицький. Спираючись на положення, що мови «включають в себе також елемент побічний, чужий, запозичений, отриманий під впливом чужих по мові племен і народів або в результаті безпосереднього сусідства або контактів» і стверджуючи, що «такі запозичення трапляються в результаті спілкування між індивідами, між племенами і між народами» [там же, т. 2, с. 303], І. О. Бодуен де Куртене трактує зовнішню історію таким чином: «В історії зовнішній ми розуміємо дану мову як нерозкладне ціле і говоримо про її долю, тобто, власне, про долю людського колективу, що володіє тією або іншою мовою. Це, отже, історія даного племені та народу, який розглядають з точки зору спільності мовного мислення» [там же, т. 2, с. 295]. І мовознавець зазначає, що «для внутрішньої ж

історії матеріалом служить сама мова як предмет дослідження», що ж до зовнішньої історії, «матеріал для зовнішньої історії мови співпадає в значній мірі з матеріалом для історії і історії літератури» [там же, т. 1, с. 45]. Як відмічає В. А. Глущенко, «для І. О. Бодуен де Куртене зовнішня історія мови не є власне мовною історією ні за змістом, ні за матеріалом дослідження» [3, с. 146] і зовнішня і внутрішня історії характеризуються як автономні [там же].

На нашу думку, представники Казанської школи, як і представники Московської школи, зверталися до зовнішніх причин виникнення та поширення фонетичних явищ. Такий підхід відбився в тому, що представники Казанської школи, апелюючи до зовнішніх причин, тлумачили певні комплекси фонетичних змін. Так, В. О. Богородицький, подібно О. О. Шахматову, розглядає явища дзекання і цекання в білоруській мові (східнослов'янських мовах). Мовознавець впевнений, що це явище «природньо можна поставити в зв'язок з тим фактом, що сусідня польська мова має аналогічне дзекання і цекання (порівн. білор. *д'з'ең, ціха* і польс. *dz'en', cicho*)» [1, с. 373]. Тверду вимову *p* замість м'якого мовознавець пояснює тим, «що область виключно твердого *p* прилягає своїми західними і південними кордонами до тих мовних областей, які або зовсім не знають м'якого *p* (такою є польська мова), або ж розширили використання твердого *p* на рахунок м'якого (малоруська мова)» [там же, с. 374].

В. О. Богородицький, досліджуючи праслов'янську мову, висунув гіпотезу стосовно впливу на праслов'янську мову германських мов, і навіть деяких іранських діалектів. На думку мовознавця, такий вплив в вигляді запозичень (слов. «*чадо*», «*шлемъ*» – нім. *Kind, Helm*), міг статися як до початку пом'якшення задньоязикових у відповідні м'які [там же, с. 398–399]. Як і О. О. Шахматов, В. О. Богородицький припускав вплив фінських діалектів («західні фіни»). Мовознавець відмічає, що «основою для такого висновку служить та обставина, що найдавніші запозичені слова від цієї гілки її новими сусідами, західними фінами, ще не знаходять повноголосного типу, пор. фін. *Varpu* запозичено з форми **vorbu* («воробей»), *taltta* з **dolto* < *dolbto* («долото»)» [там же, с. 412].

Учені зробили внесок у теоретичне і практичне дослідження питання про внутрішні причини фонетичних змін. Мовознавці висували на перший план таку причину фонетичних змін, як «прагнення до економії роботи» [2, т. 1, с. 228] або «прагнення до економії мовної роботи» в трьох напрямках: фонації або звукоутворення, аудіції або слухання і сприйнятті взагалі і нарешті церебрації або мовного мислення [там же, т. 2, с. 6]. В. А. Глущенко віддає данину І. О. Бодуену де Куртене, який вбачав в цьому факті прогресивний момент [3, с. 148].

Учені Казанської школи досліджують фонетичні зміни, зумовлені фонетичною позицією. Треба зазначити, що намагання шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості було

характерне також для вчених Харківської і Московської шкіл. П. Ф. Фортунатов детально вивчав зміни, пов'язані із впливом сусідніх звуків, наголосу, позиції в кінці, на початку, у середині слова, темпу мовлення [5, т. 1, с. 440–444].

Студіювання праць учених Казанської школи показує, що розгляд фонетичних змін зведено до встановлення фонетичних умов за яких вони відбуваються. Особливо це стосується лінгвістичної спадщини В. О. Богородицького, який намагався на практичному матеріалі з'ясувати чинники, які зумовлюють (спричиняють) фонетичні зміни (вплив сусідніх звуків, положення в кінці, на початку, у середині слова, наголос). У В. О. Богородицького, на нашу думку, терміни «причина» і «умова» виступають як синонімічні. В. О. Богородицький з'ясовує фонетичні умови при дослідженні першого і другого повноголосся [1, с. 93–98, 410–412], вивчає судьбу дифтонгів в індоєвропейській прамові [там же, с. 102–106] і розвиток задньоязикових у відповідні м'які шиплячі в праслов'янській мові ($k > c'$, $g > d\check{z}'$) під впливом наступних палатальних звуків [там же, с. 396–398, 402–405], носових голосних [там же, с. 406–409].

Треба також зазначити, що в своїх дослідженнях В. О. Богородицький поєднує пошук фонетичних умов фонетичних змін і одночасно апелює до фізіологічного фактору. Так, мовознавець вивчає пом'якшення передньоязикових приголосних і губних під впливом наступних палатальних голосних, і пояснює цей процес причиною «чисто фізіологічною», яка полягає в «наближенні до ньоба середньої частини язика, характерне палатальним голосним, що передавалось попередньому приголосному, від чого цей останній ставав м'яким» [там же, с. 416–417]. Також лінгвіст наголошує, що цей «процес, як і більшість звукових змін фізіологічного характеру, відбувався поступово, представляючи протягом часу ряд непомітних перехідних моментів» [там же]. Поєднання таких чинників, як фонетичне оточення і фактор фізіологічний, також можна проілюструвати на прикладі переходу 'e > 'o в положенні перед твердими приголосними [там же, с. 424–429].

Висновки. Отже, в інтерпретації мовознавців – представників Казанської лінгвістичної школи – розгляд фонетичних змін зведено до встановлення фонетичних умов за яких вони відбуваються. Специфіка їх розвідок полягала в буквальному трактуванні мовних фактів минулого. мов. На нашу думку, поняття «причина» і «умова» виступають як синонімічні. Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні ролі причин фонетичних змін в науковому доробку відомих мовознавців зазначеного періоду. Це має стати предметом спеціальних лінгвістично-історіографічних розвідок.

Література

1. Богородицький В. А. Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений. Изд. 4-е, дополн. Казань, 1913. VI. 553 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. 384 с. Т. 2. 391 с.

3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.). / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. Донецьк, 1998. 222 с.

4. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов. Бирнбаум Х. *Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции* / Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. Москва: Прогресс, 1987. С. 453–493.

5. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс / Фортунатов Ф. Ф. *Избранные труды: в 2 т.* Москва: Учпедгиз, 1956 – 1957. Т. 1. С. 21–197.

Святченко В.

– аспірант кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету

УДК 81-115''18/19''

СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ В СТУДІЯХ УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

У статті розкрито погляди вчених Харківської лінгвістичної школи на системний характер мови в працях з історичної фонетики східнослов'янських мов та досліджено практичне втілення цих поглядів. Розуміння вченими Харківської лінгвістичної школи системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними, намагання виявити однорідні фонетичні закони, що об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови, на що й звертає увагу авторка статті.

Розглянуто також питання про актуальність і важливість досліджень вчених про системний характер мови, які зберегли свою цінність для мовознавства XX ст. – початку XXI ст.

Ключові слова: порівняльно-історичне мовознавство, система мови, структура мови, історична фонетика, фонетичний закон, вокалізм, консонантизм.

Святченко В.

– аспірант кафедри германської та славянської філології
Донбасського державного педагогічного університету

СИСТЕМНЫЕ СВОЙСТВА ЯЗЫКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ ХАРЬКОВСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

В статье раскрыты взгляды ученых Харьковской лингвистической школы на системный характер языка в работах по исторической фонетике восточнославянских языков и исследовано практическое воплощение этих взглядов. Понимание учеными Харьковской лингвистической школы системный характер фонетических изменений обусловило поиск связи между ними, попытки выявить однородные фонетические законы, объединенные общей причиной и действующие в определенный период истории языка, на что и обращает внимание автор статьи.

Рассмотрены также вопросы об актуальности и важности исследований ученых о системном характере языка, которые сохранили свою ценность для языкознания XX в. – начала XXI в.

Ключевые слова: сравнительно-историческое языкознание, система языка, структура языка, историческая фонетика, фонетический закон, вокализм, консонантизм.

Sviatchenko V.

– *Post-graduate Student, Department of Germanic and*

Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

SYSTEMAL PROPERTIES OF LANGUAGES IN STUDIES OF THE KHARKOV LINGUISTIC SCHOOL SCIENTISTS

The article reveals the views of the scientists of the Kharkiv linguistic school on the systemic character of the language in the works on the historical phonetics of the East Slavic languages and explores the practical embodiment of these views. Understanding of the scientists of the Kharkov linguistic school systemic character of phonetic changes predetermined the search for a connection between them, the attempt to identify homogeneous phonetic laws that are united by a common cause and operate in a certain period of the history of the language, which the author of the article draws attention to.

The question of the relevance and importance of research into the systemic nature of the language, which preserved its value for the linguistics of the XXth to the beginning of the XXI century, was also considered.

Key words: *comparative-historical linguistics, system of language, structure of language, historical phonetics, phonetic law, vocalism, consonant.*

Постановка проблеми. У лінгвістичних дослідженнях містяться важливі твердження про системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи, проте спеціальних праць, присвячених вивченню системного характеру мови вченими немає. Тож, розглянемо системне трактування мовних явищ, які відбилися з достатньою повнотою в працях учених з історичної фонетики східнослов'янських мов.

Тема статті пов'язана з держбюджетною темою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)», № держреєстрації 0115U003183.

Аналіз останніх досліджень. Відома монографія В. А. Глуценка «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)» [3] присвячена розгляду принципів порівняльно-історичного дослідження в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців зазначеного періоду. Проаналізовано їхні теоретичні погляди на системність мови (в тому числі погляди вчених Харківської школи), реалізацію принципу системності у процесі виконання вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу та в трактуванні ними мети дослідження. Дослідник, провівши історико-наукову реконструкцію, доходить висновку: у галузі історичної фонетики східнослов'янських мов мовознавці Харківської школи зробили надзвичайно вагомий внесок у розробку принципу системності. При цьому В. А. Глуценко зосереджує увагу не тільки на історико-фонетичних студіях Харківської школи. Окремо про Харківську школу мова не йдеться. Цю «прогалину», сподіваємося, буде частково заповнено в пропонованій публікації.

Метою статті є розкриття поглядів учених Харківської лінгвістичної школи на системний характер мови в працях з історичної фонетики східнослов'янських мов та аналіз практичного втілення цих поглядів.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити погляди вчених Харківської школи на системний характер мови в працях з історичної фонетики східнослов'янських мов та дослідити практичне втілення цих поглядів; 2) показати, що принципово нове було внесене лінгвістами у дослідженні проблеми системності мови; 3) виявити, які твердження вчених зберегли свою цінність для мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Системність є однією з найважливіших характеристик мови. Тож, слід констатувати актуальність досліджень, предметом яких є саме системний характер мови. Це повною мірою відноситься до представників українського порівняльно-історичного мовознавства другого періоду (70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. за періодизацією В. А. Глуценка).

Чимало нового в утвердження тези про системність мови, її поглиблення та втілення в практику на конкретному мовному матеріалі внесли вчені Харківської лінгвістичної школи: Олександр Опанасович Потебня (1835 – 1891), Павло Гнатович Житецький (1836 – 1911), Мітрофан Олексійович Колосов (1839 – 1881) [там же, с. 40].

Серед висловлювань Потебні про системний характер мови можна виділити визначення мови як «системи знаків, здатної до невизначеного, до безмежного розширювання» [21, с. 134]. У більш розгорнутому плані знаходимо тезу про системність мови: «Не все одно, чи видається нам мова зібранням безладних і довільних значків, з [яких] кожний необхідно зачувати поодиночі і кожний обтяжує пам'ять, заважаючи іншого роду розумовій діяльності, або ж зв'язною системою, у якій знання дечого дає ключ до розуміння незрівнянно більшого» [23, с. 68]. Потрібно зауважити, що вчений не вживав термін *система*, проте численні зауваження Потебні з приводу конкретних мовних явищ дають достатньо яскраву картину трактування ним системності мови [1]. У зв'язку з цим дослідники говорять про розробку Потебнею тези про системність мови [4; 25].

Про необхідність системного підходу до мови розвивав і Колосов. Він підкреслював, що розуміння системності є ознакою вищого рівня розвитку лінгвістичної науки: в кожній мові «є своя звукова система, свої звукові відносини» [14, с. 8]. Звідси, на думку вченого, є необхідність «встановлення гармонії в теорії звукових відносин» [13, с. 8].

Учені Харківської школи розглядали поняття системності мови переважно в історичному аспекті: в історії тієї чи іншої мови система відчуває якісні зміни.

Як визначають дослідники наукової творчості Потебні, системне трактування мовних явищ з достатньою повнотою відбилося в працях вченого з історичної фонетики східнослов'янських мов [6; 17].

Проведений аналіз В. А. Глущенком показує, що цей висновок можна поширити й на студії вчених Колосова та Житецького, які працювали на історико-фонетичному матеріалі [3; 5].

Системність мови в історико-фонетичних дослідженнях вчених реалізувалася в процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів [3; 5; 6].

Як зазначає Глущенко, удосконалення прийому генетичного ототожнення фактів, який ґрунтується на системному трактуванні мовних явищ, виявилось, наприклад, у дослідженні Потебнею історії зазначеної вище африкати **дж** в українській мові [3; 6; 7]. Вчений писав: «Панування звука **ж** із **дж** (= ст.-сл. **жд**) у найдавніших пам'ятках руської писемності є доказом того, що відмінністю між **дж** (мр.) і **ж** (вр.) був намічений поділ руської мови на наріччя не пізніше X ст. – XI ст.» [19, с. 124]. На думку вченого, у російській мові перехід **дж** > **ж** відбувся раніше, ніж в українській [там же]. Підтвердження цьому Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де **дч** передає сполучення африкати **дж** з попереднім приголосним **ж**.

Він вказує, що від цього **дж** із **д** потрібно відрізнити **дж** на початку деяких слів: **джерело**, **джайворонокъ** (зазвичай – **жайворонокъ**), **джбань**, **джура**, **джгутъ**. В перших двох словах це **дж** з **г** (порівн. **гірло** і **гайворонь**, сербс. **гаврань**, польс. **gawron**). В слові **джбань** (порівн. **жбань**, польс. **dzban**) може бути те ж саме, якщо воно має спільний корінь з **гнути** (корінь **гъб** або **жьб**), а слово **джура** походить від **татаръ**, **гяуръ**, **джяуръ**, а потім – **пленникъ**, **слуга** (невідомого походження) [там же].

Потебня відзначив паралелізм виникнення в «спільноруській» мові африкат **ч** і **дж** (див. далі). Отже, учений ототожнив факти історії мови із системних міркувань. Розглянувши рефлекси сполучень **tj** і **dj** у слов'янських і балтійських мовах, Потебня прийшов до висновку, що «литовсько-латиська мова подає в замінах **дж**, **тj** лише явища аналогічні, а не тотожні слов'янським» [22].

Потебня висунув припущення, що звук **дж** може походити також із **г** як наслідок першої палаталізації задньоязикових (приклади див. вище). Він порівняв ряди приголосних, що виникли в результаті першої та другої палаталізації задньоязикових приголосних, і відзначив, що з **г**, **к**, **х** повинні були виникати: 1) **дж**, **ч**, **ш**; 2) **дз**, **ц**, **с**, причому вчений підкреслив паралельний характер виникнення африкат **дз** і **жд**: «звук **s=дз**» мусить відповідати не **ж**, а **дж**» [там же].

Аналіз праць вчених Харківської школи свідчить о свідомій орієнтації на системність мови, яка виявляється також у процедурі реконструкції архетипу та фонетичного закону [6].

Твердження про системний характер мови реконструйованих архетипів і фонетичних законів дістало певне теоретичне висвітлення, яке розробляв Колосов (але ж питання про те, в чому полягає системний характер тих чи інших фонетичних законів (перехід **о** в **і** в нових закритих складах української мови) для вченого залишалося

відкритим), Потебня ж реконструював не окремі фонетичні закони, а систему законів із спільним (подібним) механізмом зміни.

Колосов був впевнений, що будь-які фонетичні закони обумовлені системою мови. Якщо ж та чи інша зміна не впливає з тенденцій розвитку фонетичної системи, то причина його не фонетична і вона, таким чином, не є фонетичним законом [16, с. 44–45].

Беручи за відправну точку для спостереження конкретний якийсь факт мови, Потебня не обмежувався ним, але включав його в широке коло подібних фактів, що дозволяло вченому відтворювати історію того або іншого явища як прояв загальномовної тенденції, у частковому бачити загальне [10].

Введення такого поняття дозволило Потебні об'єднати в загальній концепції історичний розвиток ряду явищ східнослов'янського консонантизму, які до виходу праць ученого мовознавці розглядали як розрізнені. Разом з тим можливість пошуку в цьому напрямку певною мірою була підказана Потебні вивченням наукової спадщини компаративістів 20-х – 60-х XIX ст. (Я. Грімма, Я. Ф. Головацького, М. Н. Каткова, Ф. І. Буслаєва) [4, с. 87-88].

У центрі уваги Потебні – оглушення й одзвінчення приголосних. Пов'язуючи перехід глухих приголосних у дзвінкі та дзвінкі у глухі з занепадом редукованих, вчений не спрощує цих процесів. У його концепції такі зміни приголосних мають свій власний зміст.

Потебня писав: «Кількістю приголосної називається ступінь сили дихання, необхідний для вимови цієї приголосної. Дихання з більшою силою спрямовується до органів, коли вимовляємо **к, т, п**, ніж тоді, коли вимовляємо **г, д, б**, і з більшою силою в цьому останньому випадку, ніж тоді, коли вимовляємо *spirantes* (**ж, б, с, х, һ** та ін.), язикові **р, л** і носові **н, м**. Тому зміну приголосних беззвучних або одночасних у напрямі до звучних або довгих, які непомітно зливаються з голосними (**һ** з **а**, **ж** з **і**, **в** з **у**) є кількісним занепадом цих приголосних» [там же, с. 68–69].

На думку Потебні, глухі і дзвінкі, проривні і фрикативні приголосні розрізняються за силою-слабкістю (у сучасній лінгвістиці: напруженість-ненапруженість) [19, с. 87–88]. Ступені сили приголосних у порядку зменшення можна подати так: глухі проривні – дзвінкі проривні – фрикативні та **р, л, м, н**. Останні в цьому ряду – голосні як найбільш слабкі звуки, при цьому між приголосними і голосними немає чітких меж.

Звідси потебнянська кваліфікація тих або інших консонантних змін як «ослаблень» або «підсилень». Як стверджує В. А. Глущенко, вони і є різновидами «кількісних змін приголосних» [6, с. 122].

Включивши в явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних та африкат і африкатизацію проривних, одзвінчення глухих, Потебня запропонував широке трактування консонантного еліпсиса, яке виявилось перспективним у лінгвістиці XX ст.

Потебня розглядає занепад приголосних у консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (рос. діал. **сватовсьвомъ, замужесьво, царсько**; рос. діал. **шесь** «шесть», **уцасью, госья, биднось**, у кінці слова після голосних (укр. **далебі** та ін.), в інтервокальній позиції (укр. **мого, твого, свого, мому, твому, свому** (**е** ненагол. спочатку змінилась у **ј**: **мойму, свойму**), у півд.-зах. опускається **ј** в укр. **моа, моу, чуу, чешь** «моя, мою, чую, чуешъ», саме так могло відбутися і у словах **добро-у, доле-у**, з яких могло вийти **доброу, долеу** та ін.) [19, с. 88–90, 116–118].

Як зазначає Глущенко, у працях Потебні наведено багатий матеріал, що відбиває такий різновид еліпса приголосних, як спірантизація проривних. Це зміна проривного **g** (властивого праслов'янській мові) у фрикативний приголосний, що має місце в історії деяких слов'янських мов (української, білоруської, російської: південно-великоруське наріччя); такі зміни приголосних у східнослов'янських діалектах, як **к > х** (рос. діал. **к кому > хь каму, к тебе > хь тибе**), **д' > j** (блр. діал. **брайцыки** «братчики», півд.-зах. **трийцять** «тридцать») [там же, с. 126, 90]. Предметом вивчення Потебні стали також спірантизація африкат (**ц > ч**, напр., укр. **вулича > вулиця**, рос. **черкав > церковь; ш'тш' > ш' > ш**, напр. рос. діал. **вешь** замість «вещь»; **ждж > жж**, напр., рос. діал. **приежжать, размножить, дрожжи**) і африкатизація проривних: **тч, дч > ч**: **очче > отче, молодче, тче, тчу** (от **ткати**) [19, с. 70-80, 126-137; 20, с. 85-87; 22, с. 46–47].

Слід також звернути увагу на те, що Потебня дослідив одзвінчення глухих приголосних. Вчений вказав на різноманітність фонетичних позицій одзвінчення. Це позиція перед дзвінкими приголосними. Асиміляція за дзвінкістю тут має регресивний характер. Глущенко звертає увагу на дослідження Потебні етимології слів **здоров, дважды**; Потебня підкреслив: це вторинні форми, у яких **з** і **ж** виникли із **с** і **ш**. Разом з тим в окремих випадках асиміляція за дзвінкістю є прогресивною [2, с. 97; 19, с. 66–67].

Необхідно зазначити, що Потебня розглядав «ослаблення»: наприклад, перехід **в** та **л** в **у** нескладове. Зміну **в > у** вчений відзначав перед приголосними на початку та в середині слова в українських, російських та білоруських мовах, а зміну **л > у нескладове (w)** найбільш докладно проаналізував в українській мові, яка відбувалася за двох умов: 1) у давніх сполученнях **ъл, ъл** поміж голосними (**товкъ, жовчъ, мовчати, товкти** та ін.); 2) на кінці слова у дієсловах минулого часу на **лъ** (**сівъ, павъ** (але **сіла, пала**). **Л** не змінюється: в кінці слова на **лъ, ла, ло** (**вілъ, ділъ, орель, сокіл, стріль**), в імен. **пілъ** та **полу- л** залишається за правилами, але змінюється в словах **півтора, півкопи**. В середині **л** залишається перед приголосними в іменах на **ка, окъ, кий: балка, валка, галка, стрічка**. Також Потебня звертає увагу на те, що **л** зовсім не змінюється в кінці слова **пилъ** (пыль), але змінюється в дієприкм. **пивъ**. Якщо в першому випадку **л** утримується на кінці слова,

але чому не утримується в дієприкметнику? Втрата кінцевого глухого звуку є неодмінною умовою зміни **л** в дієприкметнику на **ль**. Отже, зміну **л > у нескладове (w)** Потебня пов'язував із занепадом редукованих і відносив до XIII – XIV ст. Цю зміну він зазначав також у російських і білоруських говорах за таких умов, як і в українській мові [19, с. 91, 133–135].

Різновидами «підсилення» Потебня вважав перехід фрикативних в африкати та проривні й оглушення дзвінких: учений зазначав випадки переходу фрикативного **х** у проривний **к** у діалектах російської мови: **этих > этикъ, хлеба > клеба** [там же, с. 91].

Основну увагу серед явищ «підсилення» приголосних Потебня закономірно приділяє оглушенню дзвінких. Він, на думку В. А. Глуценка, розглядає цей процес як «підсилення» приголосних на тій підставі, що перехід дзвінких приголосних у глухі разом з тим є зміною слабких приголосних на сильні [6, с. 48]. Потебня висовує фонетичні позиції переходу дзвінких приголосних у глухі і простежує це явище в східнослов'янських діалектах, відзначаючи в ряді випадків відмінності в говорах тієї самої мови [2, с. 99].

Так, дослідивши матеріал українських діалектів, Потебня дійшов висновку: у «східних» і «північно-західних» говорах кінцеві дзвінки не оглушуються. У позиції перед глухими в середині слова і на стику прийменників з повнозначними словами в «галицькому говорі» дзвінкі приголосні переходять у глухі; причому оглушується й **в**, змінюючись у **ф**, а у південно-східних говорах дзвінкі приголосні не змінюються: **фість, фатити, фалити, фасоля, форость** [19, с. 137].

Концепція «кількісних змін приголосних» дозволяє охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантних систем східнослов'янських мов.

Хоча розглянуті фонетичні закони Потебня об'єднував на фізіологічній основі як такі, що мають подібний механізм, об'єктивно вони пов'язані між собою на фонологічному рівні, що й було показане в дослідженнях ХХ ст.

Але такий підхід не був врахований ні в працях історико-фонетистів, ні в історіографів-мовників наступних поколінь, лише у працях В. А. Глуценка починається активізація дослідження зазначеної проблеми [5].

У праці Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [9] є перша спроба цілісної уяви історичної фонетики української мови [5, с. 170]. Системний підхід до мовних явищ в їх історії вчений реалізував перш за все шляхом об'єднання в цілісній концепції розвитку вокалізму та консонантизму.

Як зазначає В. А. Глуценко, Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму та консонантизму в історії української мови й тим самим в історії слов'янських мов [3, с. 91].

Дуже важливим в його праці є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних та приголосних в історії української мови. З точки

зору вченого, між вокалізмом та консонантизмом є компенсаційні відносини: «послаблення» вокалізму сприяє «підсиленню» консонантизму та навпаки.

Актуальна думка Житецького про те, що різниця між слов'янськими мовами є не тільки у вокалізмі, але ж і в консонантизмі. Вчений вважав це закономірним: система голосних повинна поєднуватися з своєрідною системою приголосних [9, с. 145].

Поглиблення отримала й думка вченого про роль вокалізму в процесі перетворення підсистем вокалізму й консонантизму слов'янських мов: саме зміни в підсистемі голосних (падіння редукованих) викликали наступні зміни як в підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних [там же, с. 67]. Як вважав Житецький, для праслов'янської епохи характерне «розквіт глухих голосних» [там же]. Це був період відносної рівноваги вокалізму та консонантизму в фонетичних системах слов'янських мов.

Необхідно підкреслити, що Потебня та Колосов не завжди були достатньо об'єктивні в оцінці положень Житецького. Можливо, це можна пояснити тим, що історичний зв'язок вокалізму та консонантизму в концепції Житецького має схематичний вигляд [15; 18].

У працях Потебні та Житецького реконструйовані системи архетипів і системи фонетичних законів. Завдяки чому історія фонетичних систем східнослов'янських мов являє ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (сила та слабкість, глухість і дзвінкість, вибуховість і фрикативність, твердість та м'якість приголосних звуків). Це зумовило те, що концепція «кількісних змін приголосних» Потебні та зв'язок вокалізму та консонантизму Житецького в історії української мови зберегли актуальність й сьогодні.

Реконструкція фонетичних явищ в працях вчених Харківської школи має субстанційний характер: Потебня, Колосов, Житецький реконструювали субстанцію, матерію мови, а не відношення між мовними одиницями [3].

Системний підхід вчених Харківської школи до мовних явищ в їх історії відбився в прийомі хронологізації фонетичних явищ. Колосов негативно оцінив положення Потебні про зберігання редукованих голосних у деяких сучасних південновеликоруських говорів. Колосов базується на різницю голосних призвуків на місці давніх редукованих, з одного боку, й редукованих голосних як фонем, з іншого боку: в трактуванні історії **ъ** та **ь** як одиниці системи фонем. Саме цією тезою Колосов став попередником мовознавців ХХ ст.

Висновки. Чимало нового в утвердження поглядів на системний характер мови, поглиблення та втілення системності в практику на конкретному мовному матеріалі внесли вчені Харківської лінгвістичної школи, причому не тільки працями з історичного синтаксису та лексикології, а й історико-фонетичними студіями: Потебня, Житецький, Колосов.

Спостерігається свідомий орієнтир вчених Харківської школи на системність мови, який виявилася не тільки в прийомі генетичного ототожнення фактів, а й в процедурі реконструкції архетипу та фонетичного закону.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в дослідженні системності мови в студіях вчених на граматичному рівні.

Література

1. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX–XX вв.: из истории лингвистических учений. Москва: Наука, 1988. 320 с.
2. Глущенко В. А. Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні . *Олександр Потебня: сучасний погляд*: матеріали міжнародних читань, присвяч. 170-річчю від дня народж. фундатора Харківської філологічної школи (Харьков, 11–12 жовт. 2005 р.). Харьков: Майдан, 2006. С. 92–103.
3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / відп. ред. О. Б. Ткаченко. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Донецьк, 1998. 222 с.
4. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа: навч. посібник для студентів філол. спец. пед. ін-тів і університетів. Слов'янськ, 1994. 69 с.
5. Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури*: зб. наук. праць. Київ, 2004. С. 173–174.
6. Глущенко В. А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі*: зб. наук. праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 107–119.
7. Глущенко В. А., Овчаренко В. Н., Каламаж М. Язык как система в историко-фонетических исследованиях ученых Харьковской лингвистической школы. *Альманах современной науки и образования: Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии и методика преподавания языка и литературы*. 2009. №2 (21). С. 38–47.
8. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка: уч. пособие для ун-тов. Москва: Высш. школа, 1981. 359 с.
9. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Киев, 1876, 376 с.
10. Жовтобрюх М. А. Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства. *Олександр Опанасович Потебня: ювілейний зб. до 125-річчя з дня народж.* Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 5–24.
11. Касаткин Л. Л. Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности/ненапряженности. *Вопросы языкознания*. 1995. №2. С. 43–56.
12. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка: уч. пособие для вузов. Москва: Высш. школа, 1980. 215 с.
13. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка. Варшава. 1877, 45 с.
14. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия. Санкт-Петербург, 1876–1877. 343 с.
15. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878. 270 с.

16. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие. Варшава, 1872. 192 с.

17. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні. О. О. *Потебня і деякі питання сучасної славістики*: матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народж. О. О. Потебні (Харків, 23-27 груд. 1960 р.). Харків: вид-во Харк. ун-ту, 1962. С. 43–54.

18. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. Київ: Наук. думка, 1987. 208 с.

19. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка. I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866. 2, 156, III с.

20. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871. 138 с.

21. Потебня А. А. История русского языка: лекции, читанные в 1882-3 ак. г. в Харьковском ун-те [Публикация С. Ф. Самойленко] / відп. ред. Г. П. Іжакевич. Київ: Наук. думка, 1981. С. 119–168.

22. Потебня А. А. К истории звуков русского языка: этимологические и другие заметки. Варшава, 1880. Ч. 2. С. 57.

23. Потебня А. А. Общий литературный язык и местные наречия. *Олександр Опанасович Потебня*: ювілейний збірник до 125-річчя з дня народж. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. С. 63–77.

24. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва: Изд-во иностр. лит., 1960. 372 с.

25. Франчук В. Ю. А. А. Потебня: книга для учащихся. Москва: Просвещение, 1986. 143 с.

Роман В.

– старший викладач кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161'373.45''19/20''

ВПЛИВ ЕКСТРА- ТА ІНТРАЛІНГВАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕС АДАПТАЦІЇ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВІ-РЕЦИПІЄНТІ

У статті проаналізовано вплив екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників на процес адаптації лексичних запозичень у мові-реципієнті. Розкрито погляди європейських мовознавців кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. стосовно головних мовних та позамовних причин запозичень однієї мовою іншою із зосередженням уваги на теоретичних проблемах адаптації лексичних запозичень. Визначено і охарактеризовано основні класифікації екстра- та інтралінгвальних чинників адаптації лексичних запозичень у лінгвоісторіографічному аспекті. Обґрунтовано, що для зазначеного періоду характерним стає розгляд лінгвістичних явищ у тісному зв'язку з змінами суспільно-політичних умов.

Ключові слова: екстра- та інтралінгвальні чинники, процес адаптації, мовна система, лексичне запозичення, мова-реципієнт, лінгвоісторіографічний аспект.

Роман В.

– старший преподаватель кафедры германской и славянской
филологии Донбасского государственного педагогического
университета

ВЛИЯНИЕ ЭКСТРА- И ИНТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ПРОЦЕСС АДАПТАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ЯЗЫКЕ-РЕЦИПИЕНТЕ

В статье проанализировано влияние основных экстралингвальных и интралингвальных факторов на процесс адаптации лексических заимствований в языке-реципиенте. Раскрыты взгляды европейских лингвистов конца XX ст. – начала XXI ст. относительно языковых и внеязыковых причин заимствований одним языком другим с акцентированием внимания на теоретических проблемах адаптации лексических заимствований. Определены и охарактеризованы основные классификации экстра- и интралингвальных факторов адаптации лексических заимствований в лингвоисториографическом аспекте. Обосновано, что для указанного периода характерным становится рассмотрение лингвистических явлений в тесной связи с изменениями общественно-политических условий.

***Ключевые слова:** экстра- и интралингвальные факторы, процесс адаптации, языковая система, лексическое заимствование, язык-реципиент, лингвоисториографический аспект.*

Roman V.

– Senior Lecturer, Department of Germanic and Slavonic Linguistics,
Donbas State Teacher's Training University

THE INFLUENCE OF EXTRA- AND INTRALINGUAL FACTORS ON THE PROCESS OF ADAPTATION OF LEXICAL BORROWINGS IN THE LANGUAGE-RECIPIENT

The article outlines the scientific investigation dedicated to the influence of extra- and intralingual factors on the process of adaptation of lexical borrowings in the language-recipient in the linguistic works. The views of European linguists at the end of the XXth – the beginning of the XXIst century are revealed concerning the main external and internal causes of borrowings with the emphasis on the theoretical problems of adaptation of loan words. The main classifications of extra- and intralingual factors of adaptation of lexical borrowings are identified and characterized in the light of linguo-historiographic aspect. It is proved that it has become characteristic to consider the linguistic phenomena in close connection with the changes of socio-political conditions in the investigated period.

***Key words:** extralingual and intralingual factors, process of adaptation, language system, lexical borrowing, language-recipient, linguo-historiographic aspect.*

Постановка проблеми. Дослідження останніх років з усією очевидністю доводять, що при розв'язання лінгвістичних проблем необхідно враховувати не тільки власне внутрішньомовні фактори, але й екстралінгвальні чинники. Проблема співвідношення лінгвальних чинників (мовна система) і екстралінгвальних особливостей постійно постає в лінгвістичній літературі у зв'язку з розглядом різних питань у галузі мовознавства. Мова як засіб комунікації пов'язана з соціальною структурою численними і складними зв'язками. Мовні контакти мають місце як при безпосередніх контактах народів, так і при відсутності їх, утворюючи при цьому важливу частину опосередкованих контактів культур. Одним із серйозних чинників взаємодій цивілізацій є запозичення лінгвістичних одиниць, яке одночасно репрезентує собою певну фазу в процесі запозичення культурних цінностей. Процеси

взаємовпливу і запозичення в мовах світу відбуваються настільки часто, що викликають необхідність спеціального дослідження. Усяке запозичення і вплив здійснюється людьми, і зрозуміло, що запозичення характеризують одну з важливих сторін діяльності людини в мові [11].

Аналіз останніх досліджень. Питання лексичного запозичення активно розробляється в лінгвістиці. Дослідженням причин запозичення іншомовних слів займалися багато лінгвістів. Перші роботи з зазначеної проблематики з'явилися в кінці XIX ст. Слід відмітити участь учених з різних країн, спеціалістів з різних мовних ареалів, які вбачали наукову значимість і актуальність дослідження проблем засвоєння запозиченої лексики крізь призму соціолінгвістичного підходу. Головні здобутки належать таким видатним вченим першої половини XX ст., як І. О. Бодуен де Куртене, В. О. Богородицький, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. О. Ларін, Є. Д. Поливанов, А. М. Селіщев, Л. В. Щерба, Л. П. Якубинський, Р. Шор, Г. Шухардт, Ш. Баллі, Ф. Брюно, Ж. Вандрієс, А. Мейє, В. Пізані, А. Сеше та ін. Друга хвиля інтересу до проблеми процесу лексичного запозичення припала на другу половину XX століття. Вони описані в дослідженнях таких зарубіжних та вітчизняних фахівців – В. Є. Акуленко, Р. О. Будагов, Л. П. Крисін, О. А. Леонтьєв, Д. С. Лотте, М. М. Маковский, А. Мартіне, О. М. Мороховський, О. Г. Муромцева, О. О. Реформатський, С. В. Семчинський, О. М. Сендровиць, Ю. С. Сорокін, Е. Хауген, М. М. Шанський, О. Б. Шахрай та ін.

Наприкінці XX – початку XXI століття мовознавці посилили увагу як до теоретичного осмислення, так і до практичного опрацювання матеріалу. Важливе значення екстралінгвальних причин і їх провідну роль у процесі лексичного запозичення підкреслюють багато лінгвістів, а саме: Б. М. Ажнюк, Л. М. Архипенко, О. П. Бодик, К. В. Брітікова, Г. В. Дружин, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Е. С. Літвінова, Є. В. Маринова, У. Л. Мрозицька, Т. М. Полякова, Т. О. Попова, Г. А. Сергєєва, О. А. Стишов.

Сучасними дослідниками активно вивчаються процеси освоєння лексичних запозичень на фонетичному, граматичному, лексичному рівнях (Л. М. Архипенко, Я. В. Битківська, Г. В. Дружин, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Ж. В. Колоїз, Є. В. Маринова, Т. М. Полякова, Г. А. Сергєєва та ін.). Учені зосереджували увагу як на окремих рівнях адаптації, так і на розгляді процесу адаптації в цілому. Освоєння іншомовних слів в мові-реципієнті розглядається як об'єктивний закономірний процес фонетичного, морфологічного, лексико-семантичного перетворення за внутрішніми законами мовної системи.

Активізація лексики іншомовного походження зумовлює різноманітні дискусії в суспільстві взагалі та серед лінгвістів зокрема. Існує декілька підходів до класифікації запозиченої лексики, один з яких пов'язаний з трансформаційними процесами, спричиненими зовнішніми (екстралінгвальними) і внутрішніми (інтралінгвальними) чинниками. Водночас подальше опрацювання теми, поява нових матеріалів

викликає необхідність нового звернення до проблеми, оскільки поява нового слова – безперервний процес, що вимагає постійної уваги та вивчення. Нові слова, які постійно з'являються, потребують різнобічного опису. Проте спеціальних праць лінгвістологічного характеру, в яких було б докладно проаналізовані та систематизовані основні мовні та позамовні чинники виникнення лексичних запозичень у мові-реципієнті кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., в мовознавстві немає, чим зумовлюється **актуальність** обраної теми.

Таким чином, **метою** пропонованої статті є дослідити природу екстра- та інтралінгвальних причин уходження і адаптації лексичних запозичень у мові-реципієнті кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Питання теорії запозичень досі залишається суперечливим, а відтак це позначається на вирішенні конкретних практичних завдань. Отже, **завдання** нашої роботи полягають у розкритті поглядів європейських мовознавців кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. стосовно головних мовних та позамовних причин запозичень однієї мовою іншою із зосередженням уваги на теоретичних проблемах адаптації лексичних запозичень; у визначенні і характеристиці основних класифікацій екстра- та інтралінгвальних чинників адаптації лексичних запозичень у лінгвістологічному аспекті.

Поставленні в дослідженні завдання вирішуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання [3, с. 6].

Виклад основного матеріалу. Беручи до уваги той факт, що термін «запозичення» багатогранний і його значення варіюється в різних областях лінгвістики, в даному дослідженні під запозиченням розуміється як сам процес появи і закріплення в мові іншомовного елемента, так і його результат, тобто сам іншомовний елемент. Проблема лексичного запозичення займає в лінгвістиці важливе місце, бо вона висвітлює одне з явищ взаємодії мов. Як відзначав С. В. Семчинський, «Мова не існує як самостійне, автономне явище. Вона існує в нерозривному зв'язку з суспільством та його багатограним життям, тому закони її розвитку можна зрозуміти, якщо вивчати її у зв'язку з історією народу – носія цієї мови. Для того, щоб пояснити явища мови даного народу, слід знати історію цього народу, його зв'язки з іншими народами» [10, с. 23–24].

Причини запозичень можуть бути різними, і число таких причин настільки велике, що їх можна розділити на дві великі категорії – екстралінгвальні (позамовні) та інтралінгвальні (мовні).

Результати проведеного дослідження дають змогу констатувати, якщо прослідити історію вивчення й фіксування іншомовної лексики в мові, яку подано у працях сучасних дослідників, то мовні та позамовні чинники, так чи інакше, впливали на позиції фахівців щодо доречності запозичених слів і способів їх фіксації та кодифікування. Спроби дати популярне тлумачення екстра- та інтралінгвістичних причин входження

іншомовних слів зробили, зокрема Л. М. Архипенко, Л. В. Гребинник, Д. В. Мазурик, У. Л. Мрозіцька, В. П. Сімонок, О. А. Стишов.

В аспекті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне підкреслити, що основою для дослідження зазначеного питання може слугувати бачення розгляду класифікації екстра- та інтралінгвальних чинників процесу адаптації іншомовних слів Л. П. Крисіна. У полі зору лінгвіста виступає класифікація чинників уходження і згодом адаптації запозичення нових слів, яку наш погляд, можна вважати найбільш ґрунтовною і загальноприйнятною. Загалом усі дослідники в своїх роботах брали до уваги цей принцип, але спосіб реалізації та трактування у кожного ученого неоднаковий. У своїй роботі автор підкреслює «нерозчленований» характер дослідження причин запозичення до середини ХХ століття, а також вказує на те, що «сам перелік причин був намічений в цілому вірно, оскільки в дійсності запозичення представляє собою процес, обумовлений складним комплексом лінгвістичних і екстралінгвістичних причин» [6, с. 22]. До екстралінгвальних причин запозичення слів однієї мови іншим лінгвіст відносить «наявність більш-менш тісних політичних, економіко-промислових і культурних зв'язків між народами – носіями мов»: тобто «всякого роду зовнішні впливи» неминуче відбиваються в лексиці як в найбільшою мірою «відкритою» мовної області [там само, с. 21].

Стосовно мовних чинників, учений встановив п'ять етапів засвоєння іншомовного слова у мові-реципієнті: початковий, який характеризується вживанням іншомовного слова в тексті в його властивій орфографічній, фонетичній і граматичній формі, без транслітерації і транскрипції, як своєрідне вкраплення; другий етап, який характеризується пристосуванням слова до системи мови-реципієнта за допомогою відповідних граматичних форм, вживання іншомовного слова у тексті в лапках, з коментарем (наприклад, за Л. П. Крисіним, *roast-beef* стає *ростбіф*; *affectation* – *аффектація*); третій етап – втрата іншомовним словом ознак незвичності і набуття ним рівноправності з іншими словами мови-реципієнта, але на цьому ступені можуть зберігатися жанрово-стилістичні і соціальні особливості; ознакою четвертого етапу є адаптація іншомовного слова згідно стилістичних норм мови-реципієнта, тобто втрата ситуативних, стилістичних і соціальних обмежень слововживання, етап унормування значення; завершальний етап засвоєння іншомовного слова – лексико-семантична адаптація, тобто реєстрація слова в тлумачному словнику. Факт фіксації слова в словнику вказує на те, що слово належить до лексико-семантичної системи мови [6, с. 37–44].

Причини запозичень можуть бути різними. Розглянемо основні класифікації мовних та позамовних чинників запозичень, за допомогою яких збагачується словниковий склад мови. Екстралінгвальні та лінгвальні причини можуть розглядатися у діахронічному і синхронічному аспектах, оскільки для кожної епохи характерним є свій набір причин запозичення, але є й причини, характерні для всіх епох,

тобто є причини постійні і змінні [1, с. 58–62]. Економічні, суспільно-політичні, культурні причини властиві всім епохам. Ці три головні чинники мовного контактування привели до різноманітних класифікаційних розподілів. Так, Л. М. Архипенко подає детальну класифікацію екстралінгвальних причин, які сприяють входження слова до вжитку і подальшій адаптації лексичних запозичень в мові-реципієнті, а саме: *економічні* (докорінна зміна економічного устрою в Україні, формування відносин західного типу; вивчення американського зразка ринкових відносин і ринкової економіки та ін.); *суспільно-політичні* (зміна надбудови у зв'язку із перебудовою політичної системи і зміною економічного базису; переорієнтація з комуністичної ідеології на демократизацію в усіх галузях суспільного життя та ін.); культурні та культурно-побутові (розвиток нових напрямків у художній літературі, кінематографі, театрі, музиці, архітектурі; культурні акції творчих колективів різних країн; туристичні поїздки; зміни у ставленні до моди, бажання прилучитися до сфери моди, до нової естетики; активне культивування західного способу життя; вільний доступ до новинок західної поп-музики та ін.); *наукові* (відкритість наукових досягнень, що виявляється у доступності наукового матеріалу тієї чи іншої країни; розширення інформаційного поля, глобалізація інформаційних систем і надзвичайна інтенсифікація обміну інформацією як наслідок науково-технічного прогресу; обмін науковими кадрами і досягненнями; участь у симпозиумах і конференціях; здійснення спільних наукових проектів); *соціально-психологічні* (бажання позбавитися разом зі старим суспільним устроєм і слів, які були притаманні певному епосу; мода на розкутий стиль поведінки, зокрема американців; престижність іноземної мови, сприйняття іноземного слова як престижнішого порівняно з власним; етичні норми людських стосунків, які сприяють прагненню до евфемістичності при використанні слів) [там само, с. 60–62].

Л. М. Архипенко, досліджуючи процес адаптації на всіх рівнях в українській мові, запропонувала класифікацію ознак асимільованості іншомовного запозичення і визначила початковий етап, поглиблений та етап повного освоєння, кожному з яких відповідає певний ступінь адаптації: низький, середній та найвищий [2005, с. 6–7]. У структурі кожного етапу виділяються ознаки запозиченого слова, які стосуються всіх рівнів мови-реципієнта, а саме: 1) фонетичного, у тому числі графіки й орфографії; 2) лексико-семантичного; 3) морфологічного, у тому числі й словотвору; 4) семантичного, а також рівня мовленнєвого, комунікативного.

Характеризуючи перший (початковий) етап процесу адаптації, Л. М. Архипенко виходить з тлумачення, що визначає момент і початок процесу запозичення. Цьому етапу властиве графічне переоформлення іншомовного слова, перехід від латиниці до кирилиці. Другий (поглиблений) етап адаптації іншомовних слів характеризується лінгвістом, як функціонуванням та використанням у мовленні. На цьому етапі відбувається співвіднесення з граматичними категоріями мови-

реципієнта, виявляються парадигматичні зв'язки: полісемія, синонімія, антонімія. До третього етапу повної адаптації відносяться лексикографічна обробка, регламентація; на цій стадії з'являються похідні від запозичених основ, відбувається селекція, визначення понять, входження до граматичних категорій мови-реципієнта. Зокрема, ще однією складовою частиною запропонованої класифікації Л. М. Архипенко є прийом, який диференціює ознаки трьох етапів адаптації іншомовних слів на фонетичному, графічному, орфографічному, словотвірному, лексико-семантичному, синтаксичному, комунікативному рівнях мовної системи. Кожному етапу класифікації за ступенем засвоєння іншомовного слова відповідає певний ступінь адаптації: для початкового етапу він низький, для поглибленого етапу – середній, а для етапу повного освоєння – найвищий. Класифікація іншомовних слів за ступенем засвоєння розглядається як зміна ряду етапів, кожний з яких видається відносно завершеним, що дозволяє зіставляти його з іншими.

Досліджуючи лексико-семантичну рецепцію іншомовної лексики в соціолінгвістичному аспекті, В. П. Сімонок стверджує, що на запозичення, як і на розвиток мови взагалі, впливають зовнішні та внутрішні чинники. Основними позамовними чинниками вчений вважає, так звану, основну тріаду факторів, а саме політичні, економічні та культурні зв'язки між народами. Зовнішні відбивають зв'язки мови з різними сторонами людського існування й історії суспільства, через які відбувається зв'язок історії мови з історією народу. Ці чинники стають детермінантами, які безпосередньо визначають розвиток лексики. Будь-які зміни у світі матеріальних речей, суспільних установ, духовному житті людини потребують запозичування відповідних найменувань. Науковець висловлює думку про те, що причинами запозичень можуть бути переваги однієї мови у певній галузі, престиж (престиж народу у військових, політичних, економічних відношеннях; престиж у духовному, літературному, науковому, релігійному житті тощо). Зазначене положення В. П. Сімонок ілюструє наступним прикладом: вплив французької мови, коли Франція стала гегемоном у культурному житті та філософії у XVII – XVIII ст., у наші дні перевагу має англійська мова [12, с. 4–12].

Загальновідомо, що різні мови розвиваються різними темпами і перебувають на різних етапах розвитку, що може зумовлюватися різними соціально-економічними, матеріальними та духовними умовами життя того чи іншого народу. В аспекті досліджуваної проблеми викликає інтерес і класифікація Д. В. Мазурик. Розглядаючи чинники, які зумовили активні інноваційні процеси в лексиці української мови поповнення словникового складу, лінгвіст до зовнішніх факторів відносить: розвиток політичного устрою України та вихід її на міжнародну арену як незалежної держави; економічні умови життя людини та нова політико-правова організація суспільства та перетворення в ньому, пов'язані з переходом від соціалістичної

планової економіки до господарювання за ринковими законами; розвиток науки і техніки; демократизація українського суспільства та його інтеграція в міжнародний культурний та інформаційний простір; розширення геополітичного впливу окремих націй та держав [7, с. 5–7]. До мовних відносить семантичну валентність, адекватне сприйняття лексичних запозичень-англіцизмів завдяки інтернаціональним мовним елементам та наявності продуктивних формальних засобів.

Міркування В. П. Сімонок частково поділяє Я. В. Битківська щодо поглядів на визначення білінгу. Учений визнає, що в умовах контактування генетично й географічно віддалених мов вона дотримується класифікації мовних контактів Ю. О. Жлуктенка, згідно з якою англійська та українська мовні системи мають випадковий, казуальний зв'язок, результатом якого є явище білінгвізму. Двомовність у дослідженні Я. В. Битківської має індивідуальний характер і поширена в межах певної соціальної групи, де володіння англійською мовою та використання її елементів зумовлене професійною діяльністю [2, с. 5–6].

Розглядаючи лексико-семантичні зміни в мові-реципієнті, О. А. Стишов досліджує позамовні і внутрішньомовні чинники сучасного розвитку національного лексику. Так, учений звертається до фактів позамовного характеру, зокрема саме тих, які активно діють у мові новітніх мас-медіа в досліджуваній період. Він виділяє такі фактори: демократизація суспільного життя; істотне послаблення цензури; статус української мови як офіційної; зміни в соціальній структурі українського суспільства; практичні потреби мовців (самовираження в мові); мода на певні слова – естетичні смаки певної доби; пошуки нових засобів вираження [13, с. 21–22]. З нашої точки зору, новаторським є підхід ученого до етапів освоєння неологізмів. Про це свідчить запропонована О. А. Стишовим класифікація розподілу нових слів: 1) *моментальні входження*: нові слова виникають відразу з появою важливих і актуальних реалій: *Чорнобиль, відеозал, державобудування*; 2) *поступові входження*: слова апробуються в мові через вживання у синонімічних рядах, пор.: *автозаправний* (пор. *автозаправочний*), *виставковий* (пор. *виставочний*), *позикоутримувач* (пор. *позикодержатель*); 3) *несподівані (випадкові) входження* – оказіональні текстові утворення, які після тривалого вживання в результаті активного вживання ввійшли до словника, напр.: *ірландизація* «втрата корінною нацією своєї мови і послуговування мовою метрополії, що є першим кроком до денационалізації» [там само, с. 239–251].

Опис закономірностей функціонування запозичень в умовах сучасної мовної ситуації, встановлення зв'язку між внутрішньосистемними закономірностями мовної еволюції, її зовнішніми факторами у співвідношенні із прагматичними, соціолінгвістичними аспектами вказується в роботі Г. Д. Дружина. Він виділяє загальні причини, але серед них рушійними є екстралінгвістичного характеру, а саме: наукові потреби, які йдуть шляхом спеціалізації знань або їхньої

глобалізації; модою – пануванням у певному середовищі тих чи інших смаків; потребою у формуванні ідеологічного фундаменту, здатного об'єднати соціум і у визначеній мері маніпулювати їм; комунікативною актуальністю – як для всього суспільства, так і для окремих його шарів; евфемізацією – зм'якшенням вираження за рахунок малознайомого мовного матеріалу; потребами публіцистики, покликаними відбивати стан суспільної свідомості впливати на нього [5, с. 3–5].

Разом з політичними, соціальними та економічними зрушеннями та новими підходами щодо зміцнення й розвитку відносин між державами С. А. Федорець виділяє зміни в суспільстві, які неодмінно відбиваються й у мові, зростання інтернаціоналізації характеру науки, глобалізація світового інтелектуального ринку та вдосконаленні вмінь і навичок фахівців-перекладачів, прагнення учасників мовного контакту до взаємного пристосування та спрощення мовних систем, що призводить до інтенсифікації процесів запозичування у взаємодіючих мовах [14, с. 1–4].

Кожна з названих вище причин своєрідно впливає на процес освоєння лексичних запозичень, на певний час, необхідний для їхньої адаптації до системи мови-реципієнта, на ступінь і способи трансформації в системі.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі висновки. Запозичення – це універсальне мовне явище, яке полягає в акцепції однією мовою лінгвістичного матеріалу з іншої мови внаслідок екстра- та інтралінгвальних контактів між ними, які розрізняються за рівнем та формами. Вивчення процесу запозичення як результату контактів між народами і їх мовами має важливе значення для вирішення ряду лінгвістичних проблем. Таким чином, розглядаючи наукові роботи зазначеного періоду, доходимо висновку, що для лексикологічних праць кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст., у яких трактуються проблеми міжмовних контактів, характерним стає розгляд лінгвістичних явищ у тісному зв'язку з змінами суспільно-політичних умов, актуалізацією певних реалій, для яких в мові-реципієнті або не було адекватних позначень, або існуючі позначення за тими або іншими причинами не влаштовували носіїв мови.

Перспективи подальшого дослідження полягають у більш детальному вивченні положень лінгвістів стосовно досліджуваної проблеми, буде з'ясовано диференційні ознаки ступенів адаптації запозичених слів на різних рівнях мовної системи в лінгвоісторіографічному аспекті.

Література

1. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця ХХ – початку ХХІ ст.): дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 230 с.
2. Битківська Я. В. Тенденції засвоєння та розвиток семантики англізмів у сучасній українській мові : автореф. дис. ... філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. Володимира Стефаника. Тернопіль, 2008. 19 с.

3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.): монографія. Донецьк, 1998. 221 с.

4. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток кінця XVI-XVII ст.): автореф. дис..... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 20 с.

5. Дружин Г. В. Сучасні лексичні запозичення: прагматика, семантика, соціолінгвістика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 17 с.

6. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. Москва: Наука, 1968. 207 с.

7. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2002. 21 с.

8. Мрозіцька У. Л. Інтра- та екстралінгвістичні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 18 с.

9. Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями? Українська мова. 2007. № 3. С. 3–17.

10. Семчинський С. В. Шляхи збагачення лексики. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. 62 с.

11. Серебренников Б. А. Процессы заимствования и взаимовлияния в языках http://www.e-lingvo.net/library_download_802.html (дата звернення: 12.04.2018).

12. Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. / Нац. юрид. Акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 36 с.

13. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: КНЛУ, 2003. 288 с.

14. Федорець С. А. Англійські запозичення в мові сучасної української реклами: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 18 с.

Маторіна Н.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 81'365.5"18/20"

КОНВЕРСИЯ ЯК ЛІНГВІСТИЧНЕ ЯВИЩЕ (лінгвоісторіографічний аспект)

Проблема конверсії як лінгвістичного явища неоднозначно висвітлена в лінгвістичних студіях і належить до найбільш дискусійних у сучасному мовознавстві. У нашому дослідженні пропонуємо оцінку наукових позицій граматистів щодо проблеми конверсії, оскільки, попри важливість окресленої проблеми, у сучасній лінгвоісторіографії майже відсутні відповідні комплексні дослідження.

У статті встановлено, що нового було внесено лінгвістами в розв'язання цієї проблеми і яке це має значення для мовознавства. Окреслено

перспективи подальшого дослідження питання, що окреслено в науковій розвідці.

Ключові слова: лінгвоісторіографія, конверсія, спосіб словотвору.

Маторина Н.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської і славянської філології Донбасського державного педагогічного університету

О КОНВЕРСИИ В ЛИНГВОИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

В статье дана оценка научным взглядам грамматистов по проблеме конверсии как лингвистического явления. Установлено, что нового было внесено лингвистами в решение этой проблемы и какое это имеет значение для языкознания. Определены перспективы дальнейшего исследования заявленной проблемы.

Ключевые слова: лінгвоісторіографія, конверсія, способ словообразования.

Matorina N.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

CONVERSION AS A LINGUISTIC PHENOMENON (Linguohistoriographic Aspect)

The problem of conversion as a linguistic phenomenon is ambiguously highlighted in the linguistic studies and is one of the most controversial in modern linguistics. In our study, we offer the assessment of the scientific positions of grammarians on the problem of conversion, since, despite the importance of the problem, modern linguistic historiography the corresponding comprehensive investigations are almost absent. The purpose of the paper is to analyze the linguohistoriographic investigation of the problem of conversion as a linguistic phenomenon, as well as to highlight different views on the particular problem in linguistics. New ideas introduced by these linguists and their role in Linguistics have been outlined. The perspectives of the further investigation of the given problem are outlined.

Ключові слова: Linguistic Historiography, conversion, way word formation.

Постановка проблеми. На межі ХХ – ХХІ ст. особливого розвитку набуває лінгвістична історіографія – наукова дисципліна, що вивчає історію мовознавства, аналіз теорій і концепцій генезису лінгвістичної думки, зокрема, певних її аспектів і розділів науки про мову, традицій, течій, напрямів, шкіл.

Актуальність лінгвоісторіографічних досліджень зумовлена, по-перше, важливістю порушених проблем у лінгвістиці, та, по-друге, відсутністю лінгвоісторіографічного вивчення цих питань. Накопичений лінгвістичний матеріал потребує теоретичного осмислення й лінгвоісторіографічного висвітлення для подальшого його застосування. Такі наукові роботи видаються надзвичайно значущими та перспективними.

Проблема конверсії як лінгвістичного явища неоднозначно висвітлена в лінгвістичних студіях і належить до найбільш дискусійних у сучасному мовознавстві. У нашому дослідженні пропонуємо оцінку

наукових позицій граматистів щодо проблеми конверсії, оскільки, попри важливість окресленої проблеми, у сучасній лінгвістичній граматиці майже відсутні відповідні комплексні дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Конверсія була предметом численних лінгвістичних дискусій серед багатьох мовознавців, а саме: О. І. Смирницького, М. Г. Корлетяну, В. В. Пассека, Ю. О. Жлуктенка, В. В. Белого, А. Ю. Михневича, В. М. Жирмунського, Б. О. Ільїша, В. М. Никитевича, Л. С. Бархударова й Д. А. Штелинга, І. О. Мельчука, В. В. Гапєєва, І. П. Іванової, М. Я. Блоха, І. В. Никиєнко, І. П. Крилової й О. М. Гордон, В. В. Левицького, Ф. С. Аухадієвої, М. В. Карапетяна, О. А. Ривліної, С. П. Татаранюка та ін. Проте, потрібно акцентувати на малодослідженості лінгвістично-граматичних розвідок із проблеми конверсії, здійснених за допомогою системного аналізу значного за обсягом фактичного матеріалу.

Метою статті є лінгвістично-граматичне дослідження проблеми конверсії як лінгвістичного явища, а також висвітлення різних поглядів на окреслену проблему в мовознавстві.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**:

- 1) проаналізувати позиції граматистів щодо проблеми конверсії;
- 2) встановити, що нового було внесено лінгвістами в розв'язання цієї проблеми і яке це має значення для мовознавства;
- 3) окреслити перспективи подальшого дослідження проблеми, що окреслено в нашій розвідці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційно конверсію ототожнюють з транспозицією частин мови, коли слово з однієї частини мови транспортується в іншу. Термін *конверсія* у лінгвістиці частіше застосовують у германістиці й романістиці; уперше термін використав Г. Суїт у 1898 році у граматиці англійської мови [див. про це: 8]. Твердження про те, що конверсія може розглядатися як транспозиція, знаходимо у працях Є. Куриловича, О. Земської, О. Кубрякової, Н. Лебідь та ін. [12; 7; 10; 13].

Конверсія (від лат. *conversio* – перетворення, зміна):

- 1) у вузькому розумінні – спосіб словотворення нового слова при переході основи слова в іншу словозмінну парадигму. Зазвичай, утворена лексема належить до іншої частини мови. За словами О. О. Селіванової, конверсія в цьому значенні – це «неморфологічний, морфологічно-синтаксичний спосіб творення слів як перехід однієї частини мови в іншу без участі афіксів. Наслідком конверсії є зміна граматичної парадигми, синтаксичних ознак і загального категорійного значення при збереженні чи зміні понятійного змісту (наприклад, англ. *to jump* – дієслово і *a jump* – іменник, *early* – прислівник і прикметник; *round* – прикметник і *a round* – іменник; укр. *молодий* – прикметник та іменник; рос. *блестящий* – дієприкметник і іменник)» [17, с. 279]. Найбільш поширеною є конверсія як спосіб словотворення в тих мовах, де більшість морфем є нульовими (англійська або китайська). Таке розуміння конверсії (власне словотвірного процесу) пропонував,

наприклад, О. І. Смирницький: «Конверсія – це такий вид словотвору, при якому словотворчим засобом служить лише парадигма слова» [18, с. 71]. Іншими словами, проблема переходу слів із однієї частини мови в іншу вирішується переважно в словотворчому аспекті. Але в концепції О. І. Смирницького не все є прийнятним, деякі твердження суперечать одне одному. Досить обґрунтовану оцінку вчення О. І. Смирницького щодо конверсії, на нашу думку, дав Ю. О. Жлуктенко. За переконанням дослідника, заслугою О. І. Смирницького є те, що він розглядав конверсію у словотворі; хоча О. І. Смирницький хибно вважав, що досить лише парадигми, щоб морфологічно оформити слово, не беручи до уваги весь комплекс диференційних ознак слова як репрезентанта конкретної частини мови – синтаксичні зв'язки з іншими словами в реченні, загальне категорійне значення тощо. Ось чому поза увагою дослідника залишалися слова з подібними парадигмами, з незмінними парадигмами тощо [5, с. 54–55];

б) у широкому розумінні – будь-яка зміна синтагматики (сполучуваності) мовного знака (необов'язково слова). При такому трактуванні виявами конверсії можна вважати, зокрема, вживання слів однієї частини мови у функції інших, наприклад: *моє друге я* (займенник *я* → іменник); *велике спасибі* (вигук → іменник), *черговий* (прикметник → іменник) тощо. Таке розуміння конверсії позиціонує, зокрема, І. О. Мельчук [14]. Такі процеси відрізняються від конверсії у вузькому розумінні не дуже істотно: здебільшого, відмінність полягає в ступені регулярності;

в) конверсію іноді трактують як синтаксичну деривацію – творення іншої частини мови за умови збереження понятійного змісту в основі (укр. *справедливий* – *справедливість*, *прати* – *пральний*, *золото* – *золотий*) [17, с. 280].

На позначення конверсії як мовного явища (у різних його значеннях) у лінгвістиці послуговуються такими термінами, зокрема, й описовими:

- *конверсія* (О. І. Смирницький, О. О. Реформатський, О. П. Суник, О. С. Кубрякова, Г. Марчанд, І. О. Мельчук, І. В. Арнольд, О. С. Дружиніна, Г. І. Панова, А. Ф. Гайнутдінова, С. П. Татаранюк);

- оперують також термінами *діахронічна (діахронна) конверсія* (зміна належності окремої словоформи до певної частини мови) та *синхронічна (синхронна) конверсія* (випадки регулярного переходу слів певної частини мови в іншу);

- на позначення явища конверсії у лінгвістичній літературі зафіксовано різні термінологічні версії: *транспозиція*, *гіпостазис*, *функціональне зрушення*, *функціональне змінювання*, *функціональний зсув*, *семантичний зсув*, *кореневе*, або *безсуфіксальне словотворення*, *безафіксне утворення*, *зміна функції*, *невласне деривація*, *нульова суфіксація*, *нульова деривація*, *нульове словотворення* тощо.

Після критичного перегляду вживаних на позначення явища конверсії термінів І. В. Арнольд робить висновок про домінування

терміну *конверсія* (у розумінні – безафіксне утворення слова однієї частини мови від слова іншої частини мови, яке супроводжується семантичним зрушенням) [1]; це твердження вченої й на сьогодні не втратило своєї значущості.

Трактування конверсії як морфолого-синтаксичного способу словотвору, за допомогою якого слова набувають нових структурно-граматичних особливостей і синтаксичних функцій, поділяють чимало дослідників, як-от: В. В. Пассек, І. В. Арнольд, В. М. Ярцева та ін. [3, с. 18]. Надзвичайно продуктивною конверсія є в англійській мові: про це свідчить можливість утворення чотирьох різних частин мови (наприклад, *round* – круглий, коло, навколо, округлювати, округлюватися). При цьому автори зазначають, що термін *конверсія* є найбільш вдалим, бо в ньому враховано всі рівні переходу: синтаксичний, морфологічний, семантичний і дериваційний [там само]. Згадаємо й протилежну думку щодо конверсії: О. Т. Кривоносов, зокрема, категорично заперечував конверсію як один із способів словотвору; поділяючи думку М. Д. Степанової [19, с. 94–95], учений зазначав, що лише зміна синтаксичної дистрибуції дозволяє «переходити» одній частині мови в іншу [9, с. 94].

В. М. Никитевич пропонує розрізнити власне конверсію (обов'язково змінюється друга класифікаційна складова слова) й транспозицію на рівні частин мови (друга складова слова матеріально в самому слові не змінюється, а її похідне значення зумовлено синтаксично) [16, с. 107].

У зарубіжному мовознавстві поняття *конверсії* загалом пов'язане з тією ж проблематикою, що й поняття переходу частин мови в російській чи українській лінгвістичній літературі: А. Кеннеді говорить про можливість слова належати водночас «двом різним частинам мови»; О. Єсперсен розглядає конверсію як уживання однієї й тієї ж форми в різних значеннях; Ж. Вандрієс – як використання одного й того ж слова у функціях різних частин мови [6, с. 6; 16, с. 104].

На думку більшості лінгвістів, конверсія є значно складнішим процесом, ніж механічне «транспортування» лексичних одиниць з одного лексико-граматичного класу до іншого, тому дослідники пропонують у випадку з конверсією говорити про *функціональну трансорієнтацію* лексичних одиниць, «оскільки зміна частиномовних (синтаксичних і морфологічних) ознак транспонендів (вихідних форм) є лише одним із наслідків модифікації функціонально-прагматичної «орієнтації» вихідного слова. Функціональна трансорієнтація передбачає повне оновлення функціональної парадигми вихідної одиниці, модифікацію її семантики, зміну дистрибуції» [4, с. 240–241].

Отже, у сучасних наукових розвідках конверсію визначають як специфічний морфолого-синтаксично-семантичний спосіб словотвору, характерними рисами якого є: 1) повне збереження експонента вихідного знаку «зовнішньої форми слова» і відсутність лінійних словотвірних засобів, тобто нові слова виникають без зміни основної

форми вихідного слова, а саме без додавання або зміни будь-яких морфем; 2) обов'язкова зміна синтаксичної функції вихідної лексичної одиниці; 3) оновлення парадигми лексичної одиниці порівняно з твірною; 4) модифікація семантики твірної лексеми [15, с. 121; 10, с. 40; 4, с. 240–241; 2, с. 198; 20, с. 219 тощо].

Водночас конверсія істотно відрізняється від перехідності, оскільки при конверсії змінюється вся система флексій, при переході частин мови цього не відбувається. Крім того, при переході слів із однієї частини мови в іншу «нова лексична одиниця створюється не в результаті однократного акту словотворення, як при будь-якому морфологічному словотворі, зокрема й конверсії, – а є продуктом більш-менш тривалого вживання» [21, с. 79]. А така позиція майже унеможлиблює зіставлення перехідності з конверсією [11, с. 5–6].

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**. Проблема конверсії як лінгвістичного явища має досить тривалу історію дослідження, проте на жодному етапі її вивчення в лінгвістичній науці не існувало єдиної точки зору щодо її вирішення. Проблема не вирішена остаточно. Саме тому в сучасних граматичних теоріях продовжено дослідження цієї проблеми, яка є пріоритетною для О. І. Смирницького, Ю. О. Жлуктенка, М. Д. Степанової, В. М. Никитевича, І. О. Мельчука, О. Б. Волошиної, С. М. Єнікєєвої, А. Я. Загоруйка, О. С. Кубрякової, В. В. Левицького, С. П. Татаранюка та ін. **Перспективи подальших розвідок** ми вбачаємо в поглибленому вивченні низки актуальних питань щодо проблеми конверсії як лінгвістичного явища на сучасному етапі розвитку мовознавства.

Література

1. Арнольд И. В. Эквивалентность как лингвистическое понятие. *Иностранные языки в школе*. 1976. № 1. С. 11–18.
2. Воловик Л. Б. Словотвірні потенції твірних основ префіксальних дієслів на рівні утворення безафіксно-похідних іменників у німецькій економічній термінології. *Лінгвістика*. 2011. № 3 (24), ч. 2. С. 194–202.
3. Волошина Е. Б. Конверсионные модели самостоятельных частей речи. *Язык и межкультурная коммуникация: сб. статей I Международной конференции*. Астрахань, 2007. С. 18–19.
4. Єнікєєва С. М. Системність і розвиток словотвору сучасної англійської мови: монографія. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. 303 с.
5. Жлуктенко Ю. А. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования. *Вопросы языкознания*. 1958. № 5. С. 53–65.
6. Загоруйко А. Я. Конверсия – морфолого-синтаксический способ словообразования (на материале современного английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1961. 27 с.
7. Земская Е. А. Современный русский язык. Москва: Просвещение, 1973. 304 с.
8. Карапетян М. В. Лекции по теоретической грамматике английского языка. Владимир, 2008. 149 с.
9. Кривонос А. Т. Система «взаимопроницаемости» неизменяемых классов слов (на материале немецкого языка). *Вопросы языкознания*. 1975. № 5. С. 93–103.

10. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия. *Вопросы языкознания*. 1974. № 5. С. 64–76.
11. Кузнецов В. Я. Переход в кругу частей речи в русском языке: учеб. пособие. Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1983. 89 с.
12. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. К теории частей речи; пер. с англ. *Очерки по лингвистике*: сб. статей. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. С. 57–70.
13. Лебідь Н. Перехідні явища в системі частин мови (на матеріалі творів С. Васильченка). *Українське мовознавство*. 2014. № 3. С. 16–19. s-journal.cdu.edu.ua.
14. Мельчук И. А. Конверсия как морфологическое средство. *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. Москва: Изд-во АН СССР, 1973. Т. XXXII, вып. 1. С. 15–28.
15. Мешков О. Д. Словообразование современного английского языка. Москва: Наука, 1976. 245 с.
16. Никитевич В. М. Переход, конверсия и транспозиция. *Русское языкознание*: сб. статей. Алма-Ата: КГУ, 1971. Вып. I. С. 102–108.
17. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.
18. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. Москва, 1956. 260 с.
19. Степанова М. Д. Вопросы лексико-грамматического тождества (на материале современного немецкого языка). *Вопросы языкознания*. 1967. № 2. С. 89–97.
20. Татаранюк С. П. Конверсія як один із основних способів утворення неологізмів сфери екології людини (на прикладі англійської мови). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: філологічні науки. Мовознавство. 2012. № 22 (247). С. 219–222.
21. Тихомирова Т. С. К вопросу о переходности частей речи. *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. 1973. № 5. С. 78–87.

Ніколайчук А.

– кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 81'367. 335'18 / 20'

СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОНЦЕПЦІЯХ УЧЕНИХ ЛЕЙПЦИЗЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

У статті проаналізовано ставлення мовознавців Лейпцизької лінгвістичної школи до складних конструкцій з сурядністю й підрядністю. Визначено, що представники цієї школи порушували важливі аспекти зазначеної проблеми: відмінність між головним і підрядним реченням (Б. Дельбрюк), граматичні ознаки залежності одного речення від іншого в індоєвропейських мовах (К. Бругман, Е. Герман та ін.). Розглянуто погляди Б. Дельбрюка й К. Бругмана щодо генезису відносного гіпотаксису. Досліджено питання виникнення відносного підрядного з питальним займенником у концепціях учених Лейпцизької лінгвістичної школи.

Ключові слова: паратаксис, гіпотаксис, складне речення, Лейпцизька лінгвістична школа.

Николайчук А.

– кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СВЯЗИ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КОНЦЕПЦИЯХ УЧЕНЫХ ЛЕЙПЦИГСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

В статье проанализированы отношения лингвистов Лейпцигской лингвистической школы к сложным конструкциям с сочинением и подчинением. Установлено, что представители этой школы раскрывали важные аспекты данной проблемы: отличие между главным и подчиненным предложением (Б. Дельбрюк), грамматические признаки зависимости одного предложения от другого в индоевропейских языках (К. Бругман, Е. Герман и др.). Рассмотрены взгляды Б. Дельбрюка и К. Бругмана на генезис относительного придаточного. Исследован вопрос возникновения относительного придаточного с вопросительным местоимением в концепциях ученых Лейпцигской лингвистической школы.

Ключевые слова: паратаксис, гипотаксис, сложное предложение, Лейпцигская лингвистическая школа

Nikolajchuk A.

– Candidate of Science (Linguistics), Senior Lecturer, Department of Germanic and Slavonic

Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

SYNTACTICAL CONNECTIONS OF COMPOSITE SENTENCE IN THEORIES OF LINGUISTS OF LEIPZIG LINGUISTIC SCHOOL

The views of linguists of Leipzig linguistic school to composite compound and complex constructions are subject to careful analysis in the article. It was defined, that representatives of this linguistic school moved the important aspects of said problem: difference between main clause and dependent clause (B. Delbruk), grammatical features of dependence between clauses in Indo-European languages (K. Bruhman, E. Herman and others). The views of B. Delbruk and K. Bruhman devoted to genesis of relative hipotaxis are considered. The points of appearance of relative ependent clause with interrogative pronoun in theories of linguists of Leipzig linguistic school are investigated.

Key words: parataxis, hipotaxis, composite sentence, Leipzig linguistic school.

Постановка проблеми. Синтаксичний зв'язок є центральним поняттям: він поєднує різні синтаксичні теорії, його покладено в основу будь-якого опису синтаксичної структури речення, тому тлумачення синтаксичного зв'язку є предметом постійного наукового інтересу дослідників.

Розв'язання питання сурядності й підрядності в складному реченні пов'язане з діяльністю вчених Лейпцизької лінгвістичної школи (Б. Дельбрюк, К. Бругман, Г. Пауль). Представники цієї школи порушували важливі аспекти вище зазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень. Оглядом погляди лінгвістів цієї школи на сурядність і підрядність розглянуто в працях В. І. Троїцького, І. Р. Буніятової, М. В. Веретельник. Отже, актуальність дослідження

визначена браком комплексного ґрунтового вивчення праць учених Лейпцизької школи про паратаксис і гіпотаксис.

Мета статті полягає у висвітленні ідей учених Лейпцизької школи щодо проблеми сурядності й підрядності та конкретизується в таких **завданнях**: 1) проаналізувати основні положення мовознавців з зазначеної проблеми; 2) виявити твердження, які зберегли свою значимість для сучасного мовознавства; 3) визначити перспективи подальших досліджень цього питання.

Виклад основного матеріалу. Багато уваги приділив проблемі паратаксису й гіпотаксису в складному реченні один із головних представників цієї школи Б. Дельбрюк. Так, дослідник у праці «*Verleichen Syntax der indogermanischen Sprachen*» (1897) зазначав, що «Історичне трактування мови, як це зараз є загальноприйнятим, виходить з гіпотези, що колись був час, коли в мові існували тільки самостійні (головні) речення» [6, с. 412].

Мовознавець стверджував, що в епоху індогерманської мови існували тільки незалежні речення, які стоять поряд або без вираження зв'язку, або співвідносились один з одним способом з'єднувальних слів [6, с. 445].

Коли Б. Дельбрюк, критикуючи спроби вивести складне речення з відносним займенником з діалогічного мовлення, звертав увагу на те, що підрядне речення можна перетворити в питальне тоді, коли логічні підмети в підрядному та в головному реченні різні. Проте якщо в підрядному й в головному реченні логічний підмет одне й те саме (а це, на думку вченого, спостерігається в більшості випадків), звести підрядне до питання неможливо [6, с. 389–390].

Б. Дельбрюк і К. Бругман обґрунтували гіпотезу про те, що відносні займенники, що збігаються зовнішньо з питальними, лише в деяких випадках можуть бути зведені до питальних, у інших є неозначеними. У праці «*Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*» (1900) мовознавці називали два джерела, з яких розвинулось відносне підрядне з питальним займенником в індоєвропейських мовах. Перше джерело – це гіпотетичне речення, друге – непряме питальне речення [5, с. 661–662].

Погляди Б. Дельбрюка і К. Бругмана на генезис відносного гіпотаксису були розвинуті В. Вондраком щодо слов'янських мов.

Учений погоджувався з тим, що питальні займенники могли стати відносними двома шляхами – унаслідок уживання їх у функції неозначених займенників і завдяки непрямим питальним реченням. Проте В. Вондрак вважав, що для слов'янських мов більш достовірним є перший шлях. Лінгвіст указував на те, що в давніх пам'ятках слов'янської писемності займенники **кто**, **что**, **который** в гіпотетичних і споріднених реченнях (переважно умовних зі сполучником **аще**) виступає неозначеним займенником. Ужиток цих займенників як відносних розвився, на думку В. Вондрака, під впливом складних речень

зі старим відносним займенником **уже** в підрядній частині, що передує головній [9, с. 480–483].

Гіпотезу про два джерела відносного гіпотаксису за допомогою займенників, що збігаються з питальними, підтримали пізніше С. Урбанчик [8, с. 19], О. С. Мельничук [1, с. 33], М. С. Поспелов [4, с. 330] й інші вчені.

За твердженнями Б. Дельбрюка, підрядні речення не завжди відрізняються від головних зовнішніми ознаками й висловлював припущення, що відмінність між головним і підрядним реченням повинна полягати в їх значенні. Таким чином, дія відносного речення частіше поступається важливості дії головного речення – так буває й в теперішньому часі; проте це повинно було бути завжди в більш ранніх відносних реченнях, чому вживання німецького терміну для підрядного речення *Nebensatz* небезпідставно, оскільки підрядне речення виражає побічну думку.

Проте Б. Дельбрюк добре розумів, що все висловлене не може бути справедливим стосовно тих відносних речень, які звичайно називаються необхідними, тобто тих, які так необхідні для розуміння смислу (усього речення), що, якщо їх відкинути, то частина речення, що залишилась виявиться незрозумілою. Дослідник вважав, що цей вид речень є прогресом у з'єднанні речень, з них починається власне складнопідрядне речення [6, с. 43].

На його думку, в періодах, що включають у себе необхідні підрядні речення, головне речення містить більш загальне, тобто вище поняття, а підрядне речення більш спеціальне, тобто нижче поняття [6, с. 91].

К. Бругман указував на спеціальні граматичні показники залежності одного речення від іншого в більш давніх індоєвропейських мовах. Найважливішими з них є такі: 1) особливі слова, що поєднують речення й невластиві незалежним реченням або трапляються лише в таких незалежних реченнях, що вийшли із залежних через те, що стали самостійними, наприклад, відносні займенники; 2) зміна особи дієслова; 3) зміна способу дієслова; 4) своєрідний наголос; 5) місце речення в цілому періоді [5, с. 657].

Майже одночасно з К. Бругманом указував граматичні ознаки залежності одного речення від іншого в індоєвропейських мовах і визначав сутність гіпотаксису Е. Герман [7, с. 33].

Е. Герман виокремив в індоєвропейських мовах наступні ознаки підрядного речення: 1) особливі слова, що з'єднують; 2) зміна особи дієслова; 3) зміна способу дієслова; 4) зміна часу дієслова; 5) фразовий наголос речення; 6) темп; 7) тривалість паузи між реченнями; 8) місце речення в цілому періоді; 9) порядок слів; 10) фразовий наголос дієслова; 11) спосіб композиції дієслова; 12) слова, що трапляються в підрядному реченні, але не слугують для поєднання речень [7, с. 35].

Водночас ні Е. Герман, ні К. Бругман не розвинули далі вчення про гіпотаксис, не дали визначення його сутності: Е. Герман намагався довести, що в індоєвропейській мові не було підрядних речень, тому

що в ній не було речень, що мають указані Е. Германом показники гіпотаксису, а К. Бругман спробував прослідкувати, як різні мовні показники підрядності розвивалися окремо.

Погляди К. Бругмана й Е. Германа викликають інтерес у сучасних лінгвістів та вплинули на вчення А. Нерінга про семантичний момент у підрядному реченні й про важливість сполучників й інших формальних ознак гіпотетичної конструкції.

Г. Пауль у праці «Prinzipien der Sprachgeschichte» (1920) відзначав, що зв'язок між реченнями не буває суто сурядним. Єдиним можливим трактуванням паратаксису є підхід до нього як до такого типу зв'язку, при якому не одне з речень однібічно визначає інше, а обидва речення взаємовизначають одне одного [2, с. 176].

Не даючи визначення сутності гіпотаксису, Г. Пауль визначав головне речення як таке, «що висловлюється заради нього самого, а не для того, щоб дати пояснення іншому визначенню», й трактував підрядне речення як речення, «яке висловлюється тільки для того, щоб пояснити інше» [2, с. 175–176].

Г. Пауль вважав помилковим твердження, що гіпотаксис міг розвиватися лише на пізнішій стадії: «Навіть саме існування розповсюджених речень, – уже передбачає, що така деградація відбулася» [2, с. 179].

На думку мовознавця, складнопідрядні речення розвиваються із складносурядних або утворюються в результаті простого нашарування речень, а засоби зв'язку складнопідрядних речень, сполучники, – із засобів зв'язку складносурядності або з вказівних займенників та займенникових прислівників головного речення [2, с. 357].

Схожість між складносурядними й складнопідрядними реченнями доводив учений Московської лінгвістичної школи М. М. Петерсон. Мовознавець зазначав, що об'єктивні критерії не призводять до бажаних результатів, не дають можливості розрізнити головне від підрядного, і сурядність від підрядності. Це можливо пояснити тільки тим, що об'єктивної відмінності між ними немає, а, отже, і немає необхідності зберігати цю спадщину теорії речення [3, с. 52].

Заперечуючи Г. Паулю, В. Вундт указував на те, що не розрізнення паратаксису й гіпотаксису засноване на змішуванні логічної та синтаксичної (або психологічної) точок зору [10, с. 301].

Висновки. Під час визначення сутності підрядності, дійсно, не можна змішувати логічну й психологічну точку зору, проте гіпотаксис є не просто психічним, перш за все соціальним явищем, яке пов'язане з розвитком мислення, що знайшло своє відображення в явищах мови, у синтаксисі речення. Тому підрядність – не вигадка лінгвістів, як стверджував М. М. Петерсон. Між паратаксисом і гіпотаксисом є відмінність, що цілком виправдовує поділ речень на складносурядні й складнопідрядні.

Перспективи подальших розробок. Твердження учених Лейпцизької школи про сурядність і підрядність є значущими для

сучасної лінгвістики, але недостатньо дослідженими. Поглиблене й усебічне вивчення ідей цих мовознавців розкриває широкі перспективи для подальших досліджень питання паратаксису й гіпотаксису в складному реченні.

Література

1. Мельничук А. С. Развитие структуры славянского предложения: автореф. дис. ... докт. филол. наук.: спец. 10.02.19. Киев, 1964. 46 с.
2. Пауль Г. Принципы истории языка / под ред. А. А. Холодовича. Москва: Изд-во иностр. лит, 1960. 500 с.
3. Петерсон М. Н. Очерки русского синтаксиса. Москва: Учпедгиз, 1923. 228 с.
4. Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения. *Вопросы синтаксиса современного русского языка*: сб. научн. статей. Москва: Учпедгиз, 1950. С. 327–339.
5. Brugmann K. Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg: Trubner, 1900. Bd. 2. 432 s.
6. Delbrück B. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Strassburg: Trubner, 1897. Bd. 2. 560 s.
7. Hermann E. Gab es im Indogermanischen Nebensätze? Gütersloh: Bertelsmann, 1895. Bd. 33. 61 s.
8. Urbańczyk S. Wyparcie staropolskiego względnego jeń, jeńże przez pierwotnie pytajne który. Kraków: Nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1935. 238 s.
9. Vondrak W. Vergleichende Slavische Grammatik: Formenlegre und Syntax. Strassburg: Trubner, 1928. Bd. 2. 760 s.
10. Wundt W. Völkerpsychologi. Leipzig: Trubner, 1900. 560 s.

Ohienko K.

– *Teacher, Chair of Foreign Languages with Latin and Ukrainian, Luhansk State Medical University*

УДК 81'367.'19''

FUNCTIONAL SENTENCE PERSPECTIVE:

the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the 20th century

The article gives complex analysis of the theories and ideas of FSP in the researches of the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the 20th century on the basis of five approaches to this phenomenon: semantic, syntactic, logic-grammatical, communicative and morphological. The advantages and disadvantages of these investigations were analyzed showing some interconnections between them and further perspectives.

Key words: *functional sentence perspective, sentence, utterance, subject, predicate, grammatical subject, grammatical predicate, the given, the new.*

Огієнко К.

– *викладач кафедри іноземних мов з латинською та українською мовами Луганського державного медичного університету*

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ:

40-і рр. – початок 60-х рр. ХХ ст.

У статті комплексно висвітлені ідеї актуального членування речення в роботах 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. на основі п'яти підходів до кваліфікації цього явища: семантичного, синтаксичного, логіко-граматичного, комунікативного та морфологічного. Проаналізовано переваги та недоліки цих досліджень, а також подано перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: актуальне членування речення, речення, висловлення, суб'єкт, предикат, підмет, присудок, дане, нове.

Огиенко Е.

– преподаватель кафедры иностранных языков с латинским и украинским языками Луганского государственного медицинского университета

АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ:

40-е гг. – начало 60-х гг. XX в.

В статье комплексно освещены идеи актуального членения предложения в работах 40-х – начала 60-х гг. XX в. на основе пяти подходов к квалификации этого явления: семантического, синтаксического, логико-грамматического, коммуникативного и морфологического. Проанализированы преимущества и недостатки этих исследований, а также указаны перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: актуальное членение предложения, предложение, высказывание, субъект, предикат, подлежащее, сказуемое, данное, новое.

Problem statement. The majority of researches devoted to functional sentence perspective (further FSP) give only partial analysis of the diachronical development of this phenomenon (Yu. V. Popov, O. L. Pumpyanskiy, I. I. Kovtunova, V. Ye. Shevyakova, A. P. Zagnitko). Thus, absence of complex exhaustive works determines the actuality of our research of the corresponding period.

The analysis of recent publications showed that modern researchers pay more attention to practical usage of FSP. Thus, Ye. V. Stryha studies lexical means of theme and rheme emphasis in English and Ukrainian [16], A. F. Satarova analyzes the influence of FSP on word order in French [14], M. Vintoniv tries to determine the status of rheme in the structure of the utterance [6], M. I. Khvorostiana analyzes the influence of FSP on word order in English [21], etc. Sometimes they refer to earlier investigations but do not try to show the whole process of FSP development.

The purpose of the article is to analyze the works and research papers of the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the 20th century concerning FSP or ideas close to it. **The tasks of our article** include 1) comprehensive coverage of the ideas of FSP in the works of the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the 20th century (without representatives of Prague linguistic circle) on the basis of five approaches to the qualification of this phenomenon (as they were determined by O. O. Selivanova and S. G. Ilyenko): semantic, syntactic, logic-grammatical, communicative and morphological; 2) finding the sources of the views of the researches of this period; 3) showing interconnections between views and what principally new in the sphere of FSP was done by certain linguist; 4) tracing the influence of these views and ideas on further periods of FSP investigation.

The main body of the research. Detailed study of the research papers of this period showed that many scientists turned to the problems

concerning FSP (of course using other terminology) while analyzing word order and intonation.

Ye. I. Korenevskiy published an article in which he described his syntactic lessons at school. In particular, he used to give the tasks the aim of which was to observe the changes of the semantic meanings happening with the change of the word order [10, p. 37]. Of course the researcher neither used the term *FSP* nor deepened his research of the corresponding question, but he was sure that the sentences with different word order have different sense.

Ch. Bally considered that any utterance of the thought with the help of the language is determined logically, psychologically and linguistically. The scientist pointed out the impossibility to differentiate these aspects precisely, and in his research he paid attention only to logical aspect.

According to this aspect, a sentence is the simplest possible form of thought expression [3, p. 43]. A sentence consists of two parts. The first part is a correlative of the process which forms the idea and is called *dictum*. The second part contains the main part of the sentence without which the sentence is impossible, i.e. the expression of modality, correlative operation done by the subject able to think. *Modal verb* serves as a logical and analytical expression of modality, while *modal subject* serves as its subject. Together they form *modus* [3, p. 44].

Ch. Bally distinguished two components of the statement: thought, intention, *reason*, and the main content, *theme*. Reason is the purpose of the utterance. The researcher noted the existence of cases when only reason (at least evidently) is present in speech. Such contraction happens as a result of inclination toward the least effort and effectiveness which leads to restriction of thought. Linguist called a sentence with one articulated part *monorheme*. A properly organized speech does not usually have psychologically or linguistically absolute monorhemes.

Monorheme expresses logically complete thought and can reconstruct its any part if it is in the centre of attention and forms the reason. In the language, in its initial state, monorheme expresses either phenomenon which makes up the object of *dictum*, or the feeling which lies in the base of *modus*. Thus, Ch. Bally called monorheme “a projector with the help of which it is possible to illuminate any part of logical utterance” [3, p. 63].

The conversion from monorheme to dirheme, in Ch. Bally's opinion, happened by compaction of monorhemes into one utterance [3, p. 64].

The researcher identified three types of the utterance which differ by the grammatical relation between two parts: *coordination* (two sentences are coordinated if the first sentence is the theme for the second sentence) [3, p. 65], *segmented sentence* (one sentence which was created from two coordinated sentences but their connection appears incomplete and allows to distinguish both parts) [3, p. 70] and *compression* of two monorhemes (gives bound form, fusion) [3, p. 82].

L. M. Bulgakova used semantic approach while studying the word order. The researcher supposed that word order in English is a semantic-

syntactic category. Its grammatical function consists in the sense of the sentence and the deviations of the most wide-spread firm word order are aimed to express the sense of the thought better and are determined by the reasons of the semantic plan [4, p. 24].

Analyzing the sentences with direct word order and inversion the research worker pointed out that purely formal approach does not show the differences between these sentences.

In the sentences with inversion L. M. Bulgakova distinguished two types. The first type comprises descriptive sentences where new objects, which are met in this context for the first time, appear at the end of the sentence in order to be somehow emphasized which does not disturb the calm tone of the story. The second type includes emphatic sentences where the placement of subject after predicate is caused by the necessity to underline special meaning of the appearance of the certain person or thing in a known location [4, p. 25].

The approach to FSP of P. S. Popov may be characterized as logic-grammatical. Comparing judgment and sentence, the language expert used two notions – *логический субъект* and *предикат* on the one hand and *логическое подлежащее* and *сказуемое* on the other, though he did not show the differences between them.

We should state here that in English these terms have the same translation – *logical subject* and *logical predicate*, which implies such "dual" terminology in Russian, Ukrainian, etc. while in English these terms just show belonging to logic. Many scientists (such as O. Jespersen, V. Mathesius, B. A. Ilyish) do not support such a variety of terms which in fact overload linguistics. For example, V. V. Vinogradov pointed out that the mixing of grammatical subject and predicate with logical subject and predicate were present in Russian grammar for a long time [5, p. 5].

P. S. Popov considered that if subject and predicate are treated in exclusively logical sense we may see that in those sentences where one logical predicate follows another predicate the previous one unites with the first subject [13, p. 28].

P. S. Popov paid some attention to the means of FSP. For him, logical accent is a tool to emphasize the predicate. In the range of sentence it allows to show the difference in the judgments. In some languages, along with the accent, the place of the word in the sentence is important for the meaning of this sentence. The placement of the word on the first place is often the means to emphasize logical predicate.

The view of L. Tesniere at that time differed considerably from the scheme of traditional grammar which was based on logical principles, exposing the opposition of subject and predicate. Subject is a thing about which something is told, and predicate is something told about subject. Thus, in a sentence *Alfred parle* «Alfred speaks» *Alfred* is a subject and *parle* is a predicate [19, p. 118].

L. Tesniere did not agree with this opposition and expressed the opinion that such "antecedent formal logic" does not concern linguistics and "in any

language no purely linguistic fact causes the opposition of subject and predicate” [19, p. 119].

For L. Tesniere the sentence *Alfred parle* consists not of two elements *Alfred* and *parle* but of three – *Alfred*, *parle* and a transition which unites them and without which a sentence would be impossible. The researcher called the two-element analysis superficial and morphological [19, p. 23–24]. L. Tesniere considered that the central element in the majority of European languages is a verb node [19, p. 117].

Some ideas of FSP may be found in the researches of T. V. Stroyeva [17]. The investigator believed that the inversion in the sentence is connected with logical accent which does not depend on word order and may stress any word. Accentuation is possible only in vivid oral speech, while in written form we use word order. The most important parts of sentence are those on the last position.

V. T. Kolomiyets also considered some questions of FSP studying word order. In her opinion, word order is the means of expression of stylistic differences of the sentences with the same content and grammatical structure [8, p. 117].

Direct word order is an ordinary means of composing the sentences in which grammatical subject is, at the same time, a logical subject expressing the notion known for both speakers, while grammatical predicate is, at the same time, a logical predicate including notions new for the listener which the speaker adds to the notion of subject in order to characterize it from a new, important for this moment, point. The predicate is logically stressed which is expressed with the help of barely noticeable expiratory accentuation of the predicate or often – only negatively – with the absence of the stress on any other part of the sentence.

When it is necessary to highlight the predicate, the stress alone cannot fulfill this task. In this case, the predicate should be placed on the first place and only then be stressed. The linguist determined this notion as the *inversion of the direct word order* [8, p. 119].

The researches of P. V. Tavanets concern mainly logic and utterance, but, studying such notions as subject and predicate he pointed that logical categories do not often coincide with grammatical subject and predicate [18, p. 38].

The analysis of the research papers of V. V. Vinogradov showed that the language expert was acquainted not only with the works of the representatives of the logical direction but also with some investigations of FSP of V. Mathesius. The researcher himself used logic-grammatical and semantic approaches.

Language form of a sentence is not determined by its grammatical content alone. In fact, a sentence exists as a certain unity of its content, intonation and word order. A sentence includes the possibility of different comprehensions if the word order and logical stress are changed [5, p. 22]. The essence of logical stress consists in the emphasis of a particular word or phrase in a particular sentence. The part of the sentence emphasized by

the stress begins to belong to another part of the sentence as a predicate. According to such point of view, any part of the sentence may become a predicate.

With the transfer of the logical stress one and the same formal-grammatical sentence is divided into parts in a different way, and they differ in the degree of importance, “novelty” of the utterance [5, p. 23].

We also think that it is very important to analyze the views of G. V. Kolshanskiy, who did not agree with the conception of M. Deutschbein. M. Deutschbein [23] tried to reconcile psychology with logic and grammar and distinguished in the sentence three layers – psychological, logical and grammatical. Grammatical subject and predicate exist on their own, psychological subject and predicate determine the content of representation, logical subject and predicate find support in self-awareness. This conception has not got sufficient support among other linguists, as particular grammatical analysis becomes artificial if based on such view.

G. V. Kolshanskiy called to refuse such narrow formal scheme of the sentence restricted only by the relationships between subject and predicate. Actual language form of the sentence should include word order and intonation as well, making the possibilities of expression of logical thought wider. In this case, the contradictions between sentence and utterance disappear [2, p. 13].

The linguist pointed out that subject and predicate of the sentence do not coincide with subject and predicate of the utterance. This allowed the researcher to make a conclusion about the existence of indissoluble connection between logical structure of the thought and its real expression in grammatical structure of the language [2, p. 15].

Later G. V. Kolshanskiy tried to solve the problem of correlation between parts of the utterance and grammatical structure of the sentence and stated the necessity of finding out actual relations between logical subject and grammatical subject and correspondingly between logical and grammatical predicates [9, p. 140].

The researcher also paid attention to the transition present in some languages. It is one of the grammatical means in the language system for formal linguistic denotation of predicative part of the utterance [9, p. 148].

A number of interesting but controversial observations concerning FSP may be found in the research papers of V. G. Admoni. The language expert believed that sentence division (partition), connected with communicative purpose in the utterance, is an expression of cognitive attitude of the speaker towards reality.

A significant role for specific realization of sentence content in the sphere of communication belongs to the following factors determined by the cognitive attitude of the speaker: firstly, particular succession in sentence deployment, secondly, the differentiation of parts of the sentence from the point of their importance for the speaker in the particular situation.

According to this aspect, V. G. Admoni studied different cases of deviations from a “normal” structure of logic-grammatical types of sentences

in which the expression of cognitive attitude in succession and importance of certain components of the utterance does not coincide with succession and importance of the notions expressed by grammatical parts of the sentence. The researcher called the components of the utterance psychological (logical) subject and psychological (logical) predicate [1, p. 225].

The sentences analyzed allowed the linguist to make a conclusion that “normal” structure of the sentences is characteristic to isolated sentences which are in fact an abstraction. As a communicative unit the sentence becomes real in the sphere of communication which reflects certain speaker’s attitude. In this case the notion “normal” does not have any scientific value.

On the other hand, “normal” structure of grammatical types of the sentence reflects particular cognitive attitude towards the content of the sentence, but this attitude is not individual or determined by some situation, though elaborated by human thinking on the basis of social practice, expressing general regularities of human consciousness as a reflection of objective reality and taking specific forms in the process of peculiar historical development of each language [1, p. 226].

Studying the problem of correlation and interconnection of the utterance and the sentence, Ye. M. Galkina-Fedoruk touched upon the subject of stability or instability of subject and predicate in the utterance and their correlation with parts of the sentence. She disagreed with the logicians’ view of possibility of free transfer of the predicate, because in each particular case of logical stress transfer we get another utterance [7, p. 72].

Linguist A. Hatcher based her research on semantic approach. She believed that during semantic classification of the sentence one may rely on one of the three criteria: 1) reason of utterance, 2) theme, 3) point of view [24].

The researcher considered the first to be the most difficult because of the problem of self-expression vs. information. Even if only one reason were left (namely information), there would still be the problem of classification of the types of information.

The criterion of theme concerns the presence of subject in the sentence and it should be studied through the interstices of the network of the third system – point of view [24, p. 238].

In attempting to establish the point of view of predication A. Hatcher used underlying questions (this method is called *question test* now). Considering the criterion of the unknown and three main parts of the sentence (subject, predicate, object), the researcher differentiated seven possible questions: one question in which all three elements are unknown, three questions in which two elements are known and three questions in which only one of the elements is known [24, p. 244].

The studies of *semantic (notional) division* of K. G. Krushelnitskaya are very profound and prolific for the theory of FSP. She was one of the first Russian linguists who began investigating and describing this phenomenon. Her concept is based on semantic approach.

K. G. Krushelnitskaya turned her attention to the correlation of semantic and grammatical division [11, p. 58]. According to her analysis, the meaning of the given and the new grammatical meaning of the parts of the sentence overlap and become an important constituent of the latter in any particular act of communication. Any part of the sentence may become either the given or the new. But there is some interconnection between the grammatical meaning of the part of the sentence and its communicative capacity: subject usually acts in the sentence as the given, object, adverbial modifier of place, time and purpose almost equally act as the given and the new, while predicate and adverbial modifier of manner act as the new.

In K. G. Krushelnitskaya's opinion, communicative capacity of the parts of the sentence is obligatorily expressed by grammatical means. Intonation takes the first place in oral speech (in Russian and German), word order – in written one. There are also more specialized means of communicative capacity, such as intensifying words, particles (*даже, и, именно, это*), articles (in German) [11, p. 61].

A. I. Smirnitskiy studied subject and predicate inseparably from predication on the basis of logic-grammatical approach. *Predication* is the attribution of the known content of the statement to reality in distraction from this content. The content itself, connected with predication, in contrast to predication itself, may be termed as *predicate*. *Predicate* is the object of thought, connected with the subject, but the predicate itself is beyond the sentence. In the sentence it finds its expression in the grammatical predicate. *Subject* is the object of thought concerning which the predicate is imagined, determined and selected. In the sentence it finds its expression in the grammatical subject [15, p. 107].

Though grammatical subject and predicate, subject and predicate are interconnected, they are not identical and should be clearly differentiated. Grammatical subject and predicate are parts of the sentence represented by certain words, while subject and predicate are neither words nor parts of the sentence, but object of thought: it is expressed in the sentence but is beyond it [15, p. 108].

A. I. Smirnitskiy determined the difference between subject and predicate and agent and action to be in other field than the difference between subject and predicate and grammatical subject and predicate, though both fields often cross. Agent is not always identical with the subject and as a result is not always denoted by the subject.

So, in the researcher's opinion it is necessary to distinguish: 1. Subject and predicate (objects of thought, which correspond to grammatical subject and grammatical predicate). 2. Grammatical subject and grammatical predicate (words which denote subject and predicate). 3. Lexical subject and lexical predicate (the words which denote the object of the thought of the whole utterance and what is told about this object of thought). 4. Action and agent (the source of action in the denoted reality and the action itself) [15, p. 111].

But, as we can see, A. I. Smirnitskiy's terms cannot be used in any language or become universal because, for example in English, *субъект* and *подлежащее* have one translation – *subject*.

O. S. Melnychuk interpreted the principles of FSP somewhat particularly in his own way. He developed his own theory of syntagmatic division the principles of which do not differ from the theory of V. Mathesius. O. S. Melnychuk considered that each sentence is divided into syntagmas (intonational semantic units which are separated by potential pause), sometimes in several circles, situated according to their significance: *the starting syntagma* is situated before *the main syntagma* [12]. During inversion the main syntagma stands in front is put on the first position and is emphasized with the help of the accent. Inside syntagma we get the same situation: a more important element follows a less important element in case of the normal word order, but vice versa in case of inversion.

In B. V. Tomashevskiy's opinion, subject and predicate sometimes don't coincide with grammatical subject and predicate. This happens when grammatical subject itself becomes the new information while grammatical predicate is known [20, p. 270]. As a result, we get inversion.

D. Bolinger studied intonation and stress. Alongside of the term *contrastive stress* he suggested using the term *contrastive accent*, taking into account main pitch tone. For D. Bolinger a stressed word syllable is a syllable with an accent if it is present, i.e. it is a potential syllable for an accent. In English only long syllables may get an accent [22, p. 83].

Contrastive accent usually occurs without contrastive stress and helps to mark the necessary word [22, p. 88].

Conclusions. Summarizing, we can make the following conclusion: linguohistoriographic analysis does not often embrace all existing works and research papers making complex investigations really necessary. Studying not only well-known profound researches but also those concerning FSP only in some points, we were able to find out that the scientists of the corresponding period made a number of important remarks and their works included the same ideas (concerning FSP) but without corresponding terminology. Besides, their ideas influenced further periods of FSP investigation. Thus, the theory becomes more thorough and detailed showing the whole process of phenomenon development.

We see the **perspectives** of further investigations in studying and analyzing the materials of the corresponding period based on research papers of non-European linguists so that the theory would cease being spotty and one-sided.

References

1. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва: Изд-во лит. на ин. яз., 1955. 391 с.
2. Алексеев М. Н., Колшанский Г. В. О соотношении логических и грамматических категорий. *Вопросы языкознания*. 1955. № 5. С. 3–19.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка: монография. Пер. с 3-го франц. изд. Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.

4. Булгакова Л. М. Место подлежащего относительно сказуемого в современном английском языке. *Иностранные языки в школе*. 1950. № 2. С. 24–32.
5. Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения (На материале русского языка). *Вопросы языкознания*. 1954. № 1. С. 3–29.
6. Вінтонів М. Статус реми в структурі висловлення. *Типологія та функції мовних одиниць*. 2015. № (2) 4. С. 31–40.
7. Галкина-Федорук Е. М. Суждение и предложение. Материалы к курсам языкознания / под общ. ред. В. А. Звегинцева. Москва: МГУ, 1956. 73 с.
8. Коломієць В. Т. Порядок слів у чеській прозі першої половини XIX ст. *Вопросы славянского языкознания*. Львов; Харьков, 1953. Кн. 3. С. 117–127.
9. Колшанский Г. В. Логика и структура языка. Москва: Высшая школа, 1966. 240 с.
10. Кореневский Е. И. Уроки синтаксиса в VI классе (Из опыта работы в московской школе № 32 им. Лепешинского). *Русский язык в школе*. 1940. № 5. С. 33–40.
11. Крушельницкая К. Г. К вопросу о смысловом членении предложения. *Вопросы языкознания*. 1956. № 5. С. 55–67.
12. Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. Киев, 1958. 64 с.
13. Попов П. С. Суждение и предложение. *Вопросы синтаксиса современного русского языка*. Москва: Учпедгиз, 1950. С. 5–35.
14. Сатарова А. Ф. Характеристика места членов предложения в составе темы и ремы. *Вестник Башкирского университета*. 2014. Т. 19. № 2. С. 587–590.
15. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. Москва: Изд-во литературы на иностранных языках, 1957. 286 с.
16. Стрига Е. В. Лексичні засоби виділення теми і реми в англійській та українській мовах. *Записки з романо-германської філології*. Вип 2 (33). 2014. С. 114–118.
17. Строева Т. В. О прямом и обратном порядке слов в современном немецком языке. Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880–1941): сборник статей. Ленинград: Изд. Ленинград. гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1951. С. 255–261.
18. Таванец П. В. Суждение и его виды. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 176 с.
19. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. пер. с франц. Г. В. Степанова. Москва: Прогресс, 1988. 656 с.
20. Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение. Курс лекций. Ленинград: Учпедгиз, Ленинград. отд-ние, 1959. 535 с.
21. Хворостяна М. І. Актуальне членування речення та порядок слів в англійській мові. *Освіта, наука та виробництво: розвиток і перспективи: матеріали I Всеукраїнської науково-методичної конференції, присвяченої 15-й річниці заснування Шосткинського університету (Шостка, 21 квітня 2016 р.)*. Суми: Сумський державний університет, 2016. С. 102–103.
22. Bolinger D. L. Contrastive accent and contrastive stress. *Language*. 1961. Vol. 37. № 1. P. 83–96.
23. Deutschbein M. Neuenglische Stilistik. Leipzig: Quelle&Meyer, 1931. 250 S.
24. Hatcher A. G. Syntax and Sentence. *Word*. 1956. Vol. 12. № 2. P. 234–250.

Ситняк Р.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

УДК 81'37

**ВИЯВЛЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ
У МОВОЗНАВСТВІ другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.**

Однією з найголовніших умов існування науки про мову є системність. Дослідження семантичних змін неодмінно призводить до виявлення подібностей не тільки у споріднених, але й у неспоріднених мовах. Наявність великої кількості подібних лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів існування будь-якого суспільства уможлиблює визначення певних семантичних універсалій, що надають змоги не тільки пояснювати, але й прогнозувати семантичні зрушення.

Універсальні закони семантичних змін виводяться через порівняння багатьох мовних систем, кожна з яких вважається добре дослідженою. Здобутки учених у спробах вивести закономірності семантичних модифікацій безперечно, полегшили сучасні компаративні лінгвістичні дослідження.

Ключові слова: системність, семантична універсалія, синхронічний, діахронічний, екстралінгвістичний.

Ситняк Р.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской филологии Горловского института иностранных языков ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

**ВЫЯВЛЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ УНИВЕРСАЛИЙ
В ЯЗЫКОЗНАНИИ второй половины ХІХ – начала ХХІ века**

Одной из главных условий существования науки о языке является системность. Исследование семантических изменений непременно приводит к выявлению сходств не только в родственных, но и в неродственных языках. Наличие большого количества подобных лингвистических и экстралингвистических факторов существования любого общества делает возможным определение семантических универсалий, предоставляющих возможность не только объяснять, но и прогнозировать семантические сдвиги.

Универсальные законы семантических изменений выводятся через сравнение многих языковых систем, каждая из которых считается хорошо исследованной. Достижения ученых в попытках вывести закономерности семантических модификаций безусловно, облегчили современные компаративные лингвистические исследования.

Ключевые слова: системность, семантическая универсалія, синхронический, диахронический, экстралингвистический.

Sytniak R.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic Linguistics, Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Teachers' Training University

**IDENTIFICATION OF SEMANTIC UNIVERSALS IN LINGUISTICS OF
THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF XXI CENTURY**

One of the main conditions for the existence of language science is systematicity. The study of semantic changes necessarily leads to the identification of similarities not only in related, but also in unrelated languages. The presence of a large number of similar linguistic and extra-linguistic factors of the existence of a society makes it possible to identify certain semantic universals that provide opportunities not only to explain, but also to predict semantic shifts.

The universal laws of semantic change are derived from the comparison of many language systems, each of which is considered well-studied. Achievements of scientists in attempts to derive the regularities of semantic modifications undoubtedly facilitated modern comparative linguistic research.

Key words: *systemic, semantic universality, synchronic, diachronic, extra-linguistic.*

Актуальність теми полягає в тому, що велика кількість питань історичної семасіології зберігають свою значущість і для сучасного мовознавства і потребують більш глибокого висвітлення для потреб сучасної науки про мову.

Метою статті є розкриття поглядів мовознавців минулого та сучасного на причини зміни словами лексичного значення та на потенційну наукову перспективність цього процесу як основи для подальших досліджень у цій галузі.

Завданнями для досягнення поставленої мети є: 1. Висвітлити погляди низки європейських дослідників мови на явище змін значень слів. 2. Розкрити нове бачення причин семантичних змін через здобутки лінгвістів попередніх поколінь.

Питання про причини семантичних змін залишається актуальним для мовознавців багатьох поколінь. Як вважає В. В. Левицький, найвідоміші семасіологічні класифікації укладені С. Ульманом, Г. Кронассером та К. Балдингером, при чому останній за основу бере праці А. Мейє, К. Яберга та інших лінгвістів.

В. В. Левицький, беручи за основу праці з семантики початку другої половини ХХ ст., уточнює та доповнює вищезгадані класифікації. Причини, зумовлені потребою мовців висловлювати свої думки та позначати предмети нашого оточення, він називає когнітивними або комунікативними, а причини, зумовлені потребою відображати свої почуття (те, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.ст. називалося психічними, психологічними, фізіологічними та іншими), – емотивними. Те, що Г. Кронассер називає вторинними причинами, а А. Мейє та К. Балдінгер – лінгвістичними, теж уточнюється В. В. Левицьким з погляду сучасного мовознавства. Розглядаючи вторинні причини, він підкреслює, що: « ...зрушення синонімів та зараження в консоціаціях належать до факторів різного роду: зрушення синонімів – це явище, яке відбувається у системі мови, а зараження – у тексті (контексті)» [3, с. 314].

Традиційна лінгвістика не заперечує існування морфологічної та синтаксичної семантики, але вона відносить ці галузі знання до компетенції різних лінгвістичних наук (граматики та лексикології),

підкреслюючи тим самим принципову відмінність між граматичним та лексичним значенням.

Дуже переконливо демонструє цю відмінність В. А. Звегінцев, підкреслюючи, що для більш повної характеристики специфіки різних видів мовного значення необхідно, крім мовної функції, звернутися до додаткових, закономірних для мови, рядів співвідношень, а саме: логічних понять, якіє продуктом нашого мислення, та предметів об'єктивної дійсності. Немає сумніву, що ці фактори відіграють суттєву роль у якісній характеристиці структурних частин мови та певним чином визначають особливості різних видів мовного значення. Даючи характеристику специфіки різних видів мовного значення, необхідно виявити співвідношення кожного з них із вищезгаданими рядами та визначити форми цих співвідношень. В. А. Звегінцев підкреслює, що значення елементів фонетичної системи мови не співвідносяться з логічними поняттями, предметами та явищами об'єктивної дійсності. Оскільки фонемі існують тільки для певної мови та мають значення тільки у системі цієї мови, то й значення фонем виявляється замкненим у її системі. Відображенням цієї замкнутості пояснюється та обставина, що жоден із значущих елементів звукової структури мови не може бути співвіднесений із такими ж елементами іншої мови через відсутність співвідношення з такими позамовними та загальними категоріями, як логіка та об'єктивна дійсність [2, с. 97]. Навіть якщо звуки у різних мовах артикуються абсолютно однаково, не можна робити висновок, що той самий звук входить у звукову структуру різних мов. Ці звуки функціонують за законами різних фонетичних систем, мають різні типи зв'язків з іншими елементами своїх систем і, як наслідок, попри зовнішню схожість, мають різне мовне значення.

Таким чином, відсутність співвідношення у фонетичних значеннях досить виразно відокремлює цей тип значення від двох інших: граматичного та лексичного. В. А. Звегінцев говорить навіть про тенденцію уникати терміну «значення» щодо елементів фонетичної структури, оскільки, на його думку, термін «значення» традиційно пов'язують із предметно-логічними категоріями, тоді як звуки мають тільки функційне значення.

Завдяки співвідношенню з логічним та предметними рядами граматичне та лексичне значення слова мають багато спільного, що ускладнює їхнє розмежування. Але в той же час між ними є різниця, яка не тільки чітко відокремлює їх від фонетичних значень, але й одне від одного. Як наочно демонструє В. А. Звегінцев у своїй праці «Семасіологія», ця різниця полягає у такому:

1. Фонетичні значення мають мовні функції, але не мають зв'язків та співвідношення ані з логічним, ані з предметним рядами. **2.** Граматичні значення мають мовні функції, а також співвідносяться з логічним рядом, але не мають предметного співвідношення (вони

відхилені від окремого та конкретного). 3. Лексичні значення мають мовні функції, а також зв'язок з логічним та предметним рядами.

Особливості згаданих вище значень виявляють себе як у функціонуванні різних типів мовного значення, так і в їхньому розвитку: «Коли зіставляються тотожні граматичні категорії (значення), тоді використовують логічні поняття як основу, на якій тільки й виявляється можливим проводити таке зіставлення. Це звернення до логічного ряду. Воно дозволяє встановити загальний логічний момент у зіставляваних граматичних категоріях, а їхню різницю будуть зумовлювати мовні функції, які вони виконують у різних мовах. Якщо ж ми звернемося до лексичних зіставлень у різних мовах, то їх основу, у першу чергу, складає предметна віднесеність, а різниця буде зумовлюватися зв'язком з різними поняттями та мовними функціями» [там само, с. 99].

Виведення універсальних законів семантичних змін, які, безперечно, значно полегшили б дослідження у такій царині як компаративістика, так чи інакше захоплювало майже всіх учених, тому що вони виводяться через порівняння багатьох мовних систем, кожна з яких вважається добре дослідженою. У результаті цього з'являються нові вислови, що містять нові знання, яких до цього не було ні в одному з описів порівнювальних мовних систем.

У лінгвістичних матеріалах термін «універсалія мови» почав активно вживатися після конференції у Нью-Йорку 13–15 квітня 1961 р., яка була присвячена саме мовним універсаліям. Сам термін «універсалія мови» мовознавець Ю. В. Рождественський вважав дещо невдалим, «...оскільки термін називає принципово нову галузь лінгвістичних досліджень старим ім'ям, що несе на собі вантаж багатьох асоціацій» [4, с. 3].

Ю. В. Рождественський відзначає, що універсалії мови не відносяться до метамови лінгвістики. Обов'язковою умовою є їх поширення на будь-яку мову. Ю. В. Рождественський зауважує, що універсалії мови, на відміну від понять теорії методу, слід виводити з емпірії мов, а не дедуктивно, оскільки вони є результатом емпіричного дослідження загальних властивостей мовних систем [там само, с. 4–5].

У мовознавстві ХХ ст., особливо в його другій половині, постійно велась полеміка про доцільність синхронічних та діахронічних досліджень у тому чи іншому аспекті. Цікавим щодо цього є точка зору, висловлена Ю. В. Рождественським: «Виведення лінгвістичних універсалій не стосується діахронії, оскільки факт встановлення культурної спільності та субстанційної спорідненості тут несуттєвий; але це не стосується і синхронії, оскільки завжди розглядається більше ніж одна система. ... Лінгвістичні універсалії не стосуються понять синхронії і діахронії; видається доцільним віднести їх до панхронії» [там само, с. 10].

Під панхронією учений розуміє такий зв'язок між синхронічними лінгвістичними системами, який залежить не від культурно-історичних

чинників, а лише від властивості системності та її реалізації в матеріалі так званих «природних мов».

На основі універсальних дефініцій Ю. В. Рождественський пропонує, можливі різновиди лінгвістичних універсалій, які можна застосовувати і в семантиці: 1. Абсолютні (або повні) універсалії, характерні для всіх мов. 2. Універсальні імплікації: «якщо в мові наявне явище А, то і наявне явище Б». 3. Статистичні універсалії: «для більшості мов має місце ...». 4. Статистичні кореляції: «у більшості мов явище А вказує на наявність явища Б» [там само, с. 10].

Російський дослідник мови Б. О. Серебренников також відзначав, що тлумачення мовних універсалій має двоїстий характер. Перш за все, до поняття універсалій включаються так звані абсолютні універсалії, які є у всіх мовах. Разом, з тим він говорив про прагнення дослідників цієї проблеми підвести під поняття універсалій і такі явища, які фактично не виявляють ознак загальної, абсолютної поширеності. Під цю категорію мають підпадати такі загальні закони або тенденції, які діють з високим ступенем вірогідності для різних мов або однієї мови у процесі її часового існування. Ці, так звані діахронічні універсалії, за переконанням ученого, мають імовірнісний характер.

Б. О. Серебренников, враховуючи факт, що універсалії існують поряд з так званими «фреквенталіями» (явища високого ступеня частотності), запропонував найбільш вдалу на його думку дефініцію: «Мовна універсалія – це однаковий ізоморфний спосіб вираження внутрішньо-системних кореляцій мовних елементів або однотипний за своїм характером процес, який виявляє високу частотність у різних мовах світу» [5, с. 5].

Принцип однаковості, зауважував Б. О. Серебренников, повинен поширюватися і на семантичні універсалії (наприклад, зв'язок назви «гирло річки» зі словом «рот», спостережуваний у багатьох мовах) [там само, с. 5].

Дослідженню питання семантичних закономірностей завжди приділялась велика увага. С. Ульман відзначав, що, уважно придивившись до розглянутих різних семантичних законів та інших універсалій, які або не наочно допускалися, або наочно формулювалися лінгвістикою минулого, можна виявити одну спільну рису – майже всі вони базувалися на недостатньому матеріалі. Занадто часто на підставі ненадійних даних, узятих з обмеженої кількості мов, робилися далекоюсяжні висновки. Передбачувані універсалії, отримані таким чином, у багатьох випадках були цілком правдоподібними, але правдоподібність не є доказом. «Крім того, за самою своєю природою, – переконував С. Ульман, – більшість семантичних універсалій є всього лише статистичними ймовірними закономірностями, а ймовірність їх наявності в окремій мові може бути визначена тільки у тому разі, якщо в розпорядженні дослідників є набагато більші і показовіші дані, ніж ті, якими ми володіємо тепер» [6, с. 251].

Що стосується значення та вживання терміна «універсалія», то С. Ульман застерігав учених користуватися ним досить обережно, коли цепоняття застосовується до семантичних явищ, де часто доводиться мати справу з неточним і суб'єктивним. Явища і процеси щодо їх значущості, переконував С. Ульман, можуть розділятися на три широкі категорії.

1. Деякі з них можуть виявитися «абсолютними універсаліями». Але й універсалії першого типу будуть «абсолютними» тільки у тому сенсі, що трапляються вони у дуже багатьох мовах. Ми, наполягав учений, ніколи не зможемо переконливо довести, що ці явища є *панхронічними*, тобто що вони існують в кожній мові на будь-якій стадії її розвитку.

2. Більшість семантичних універсалій носить статистичний характер: вони не обов'язково повинні бути представлені у кожній мові, але можна так чи інакше передбачити ймовірність їх наявності. Слід додати, що певні семантичні явища не описані ще з достатньою точністю, і тому вони не можуть підлягати суворому статистичному аналізу; щодо них може бути застосована тільки груба ймовірнісна оцінка.

3. Ще один тип загальних явищ, який подавав С. Ульман, близький до універсалій, але набагато обмеженіший за розповсюдженням. Це результати паралельного розвитку слова, що трапляється у певній групі мов, але не виходить за її межі. Сюди відносяться багато типів метафори та інші форми семантичної зміни: вони настільки поширені, що факт їх наявності у різних мовах не можна вважати простою випадковістю, однак не настільки, щоб цей факт був статистично значущим. Звичайно, завжди є можливість перетворення такого спільного для багатьох мов явища в статистичну універсалію, якщо сфера його розповсюдження буде досить широкою, і тоді цей випадок зведеться до попереднього.

4. Крім зазначених категорій загальних явищ, не думку С. Ульмана, заслуговує на увагу проблема типологічних критеріїв, оскільки очевидні зв'язки між цією проблемою і проблемою універсалій. Семантична типологія вивчена дуже погано, проте, якщо виробити один або два критерії, вони будуть обговорюватися у відповідних розділах мовознавства.

У семантиці, як і в інших галузях лінгвістики, існують, очевидно, універсалії двох видів – синхронічні і діахронічні, але на практиці не завжди легко відокремити одні від інших. Доцільно виділити ще третій клас семантичних універсалій – ті, що виходять за межі індивідуальних слів і пов'язані із загальною структурою словника [там само, с. 253–254].

Питанням існування універсалій у другій половині ХХ ст. займалися У. Вайнрайх, Б. А. Успенський, Г. Хенігсвальд, Ч. Ф. Хоккет та ін. [7, с. 5–30; 1, с. 163–249; 8, с. 77–104; 9, с. 45–76].

У. Вайнрайх писав, що семантичні універсалії є тим питанням

мовознавства, де, незважаючи на велику кількість досліджень, немає такої єдності поглядів, як це спостерігається в інших аспектах лінгвістики. Якщо була б потреба охарактеризувати кількома словами ті універсальні семантичні властивості, з приводу яких думки лінгвістів більш-менш збігаються, то довелося б, вочевидь, обмежитися такими двома твердженнями.

а) Усі мови являють собою особливі системи передачі інформації, які відрізняються від інших, немовних, семіотичних систем.

б) Семантичне членування (картування) дійсності тією чи іншою мовою є довільним, і семантична «карта» якоїсь однієї мови відрізняється від семантичних «карт» усіх інших мов [1, с. 163].

Висновки. Дослідження лексичного значення через залучення психології активізувало дослідження внутрішньої форми слова.

Розуміння історичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників надало вченим змоги висунути ідею виявлення певних семантичних закономірностей в одній та навіть у всіх мовах, що активізувало дослідження іншомовного дискурсу, вибудовування паралелей з рідною мовою, завдяки подібності образного мислення різних народів.

Надзвичайно перспективною є спроба з'ясувати не тільки те, що було, і пояснити те, що є, а й можливість передбачити те, що відбуватиметься у семантиці слова.

Теорія семантичних універсалій стала надзвичайно перспективною для мовознавців наступних поколінь.

Література

1. Вейнрейх У. О семантической структуре. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 163–249.
2. Звегинцев В. А. Семасиология. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1957. 320 с.
3. Левицкий В. В. Семасиология. Вінниця: НОВА КНИГА, 2006. 512 с.
4. Рождественский Ю. В. О лингвистических универсалиях. *Вопросы языкознания*. 1968. № 2. С. 3–13.
5. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях. *Вопросы языкознания*. 1972. № 2. С. 3–16.
6. Ульманн С. Семантические универсалии. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 250–299.
7. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языкознании. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 5–30.
8. Хёнигсвальд Г. Существуют ли универсалии языковых изменений. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 77–104.
9. Хоккет Ч. Ф. Проблема языковых универсалий. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 45–76.
10. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. Heidelberg: Carl Winter, 1952. 204 s.

Проскурін І.

– магістрант II курсу російсько-українського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

Маторіна Н.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 81:141.78

ЛІНГВОФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті вміщено інформацію щодо дослідження мови в філософії постмодернізму, зокрема йдеться про лінгвофілософію постструктуралізму як теоретичну передумову лінгвофілософії постмодернізму. Акцентується, що структуралізм і постструктуралізм та постмодернізм збагатили мовознавчі дослідження новими методами вивчення мови, зокрема методами математики та логіки. Висновковується, що постструктуралізм та постмодернізм можна розглядати в аспекті формування спільних лінгвофілософських ідей.

Ключові слова: структуралізм, постструктуралізм, філософія мови, лінгвофілософія, постмодернізм, лінгвофілософська концепція.

Проскурин И.

– магістрант II курса русско-украинского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

Маторина Н.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

ЛИНГВОФИЛОСОФИЯ ПОСТМОДЕРНИЗМА

В статье представлена информация об исследовании языка в философии постмодернизма, в частности речь идет о лингвофилософии постструктурализма как теоретическом источнике лингвофилософии постмодернизма. Подчеркивается роль структурализма и постструктурализма, а также постмодернизма в обогащении лингвистических исследований новыми методами изучения языка, в том числе методами математики и логики. Доказывается, что постструктурализм и постмодернизм можно рассматривать с точки зрения формирования общих лингвофилософских идей.

Ключевые слова: структурализм, постструктурализм, философия языка, лингвофилософия, постмодернизм, лингвофилософская концепция.

Proskurin I.

– Master's Degree Programme Student, Department of Russian and Ukrainian Languages, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

Matorina N.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

LINGUOPHILOSOPHY OF POSTMODERNISM

The paper contains the information on language studying in philosophy of postmodernism, in particular it refers to linguophilosophy of post-structuralism as a theoretical prerequisite of linguophilosophy of postmodernism. It is emphasized that structuralism and post-structuralism and postmodernism have enriched linguistic researches with new methods of language learning, in particular the mathematical and logical methods. It is concluded that post-structuralism and postmodernism can be considered in the aspect of forming common linguophilosophical concepts.

Key words: *structuralism, post-structuralism, philosophy of language, linguophilosophy, postmodernism, linguophilosophical concept.*

Постановка проблеми. Звертаючись до проблем мови, постструктуралізм та постмодернізм можна розглядати в аспекті формування спільних лінгвофілософських ідей.

Аналіз останніх досліджень. Постструктуралізм, або неоструктуралізм, є філософсько-методологічним підходом, що зображує дійсність текстуалізованою. Класичними в цій галузі є дослідження «Фрагменти мови закоханого» Ролана Барта [1], «Симулякри і симуляція» та «Фатальні стратегії» Жана Бодрієра [2; 3], «Про граматику», «Мовлення і феномени», «Письмо і відмінність» та «Позиції» Жака Дерріда [4; 5], «Вступ до правдоподібного» Цветана Тодорова [7], «Археологія знання» та «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» Мішеля Фуко [8].

Метою пропонованої статті є дослідження лінгвофілософії постструктуралізму як теоретичної передумови лінгвофілософії постмодернізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Постмодернізм є продуктом постіндустріальної епохи. Відокремити поняття *постструктуралізм* і *постмодернізм* досить складно, бо постструктуралізм певною мірою є результатом реалізації постмодерністських інтенцій стосовно тексту, мови, знакової діяльності людини; творцями обох світоглядних напрямів визнають одних і тих самих мислителів (Ролан Барт, Жак Дерріда, Жіль Дельоз, Жан Бодрієр, Цветан Тодоров). Дослідники постструктуралізму й постмодернізму стверджують про вплив на ці напрями структуралізму, ніцшеанства (дослідження Жіля Дельоза «Ніцше і філософія»), фрейдизму й марксизму («Привиди Маркса» Жака Дерріда, «Відхилення від Маркса та Фрейда» Жана-Франсуа Ліотара), при цьому не визначаючи їх самостійними напрями філософії та лінгвофілософії, які б мали свої чіткі програми.

Постструктуралізм і постмодернізм спрямовані на доведення неможливості існування власне філософії як такої, неспроможності напрацювання нового філософського стилю мовлення, який розглядався б як цілісна пояснювальна світоглядно-теоретична система.

Обидва напрями не претендують на створення універсальної філософської теорії. Складним є зв'язок постструктуралізму й

постмодернізму із структуралізмом. Постструктуралізм відкидає теоретико-методологічну спрямованість структуралізму на об'єктивне пізнання людини через формотворчі принципи символічної діяльності. Постструктуралісти не сприймали структуралістське розуміння об'єкта дослідження як готового продукту, непорушного, до якого можна застосувати таксономічний опис і моделювання. Увага транспонується з аналізу статичного знака з його значенням до динамічного процесу сенсовиявлення. Слово як мовний знак, окрім денотативних або предметних значень, має безліч плінних, змінних сенсоідеологій, яких набуває в контексті. Коннотації виникають у соціалізованих межах («письмо»). Сенсоідеології в межах письма впливають на сприйняття тексту, відбувається реконструкція денотативних значень; вони впливають на підсвідомість тих, хто оперує цими значеннями. У концепціях постструктуралізму мова виконує подвійну функцію: є засобом комунікації суб'єкта з іншим; дає можливість об'єктивізації внутрішнього світу; передує індивіду, схоплюючи в своїх картинах світу (топосах) дійсність, нав'язує її індивіду, що перебуває в полоні письма.

Постструктуралізм і постмодернізм багато чого запозичили у структуралізмові. Це, насамперед, оперування найважливішими поняттями, такими як системи, структури, елементи. Постструктуралізм поділяв структуралістичну за своїм базисом цікавість до мовних проблем. Культура в межах постструктуралізму є текстуальною діяльністю; прослідковується бажання співвіднести текст із свідомістю автора та читача; враховується час та епоха створення тексту.

Постструктуралізм і постмодернізм мають зв'язок із герменевтикою. Заперечуючи значення іманентного розуміння тексту, послідовники цих напрямів поділяють герменевтичний підхід до сприйняття тексту як інтерпретації, детермінації розуміння тексту завдяки культурному досвіду інтерпретатора.

Складними є стилістико-жанрові форми текстів постструктуралізму й постмодернізму. Вони мають філософський, науковий чи публіцистичний характер або ж поєднують усі ці стилі.

Попри те, що постструктуралізм і постмодернізм є неоднорідними явищами, вони мають спільне. Світ для них є текстом. Самосвідомість є сумою текстів, що взаємодіють з іншими текстами, які утворюють культуру. При цьому підхід до тексту, порівняно із структуралізмом, набуває змін. Для структуралістів текст – це твір; для постструктуралістів – потойбіччя тексту, пошук дискурсу. Об'єкт аналізу тексту – все, що поза межами структурного осмислення. Це контекст, вплив якого не розглядався структуралістами, що перебували у пошуку універсалій. Контекст для постструктуралістів є політичним, економічним, соціальним, психологічним впливом на текст. Крім контексту, постструктуралістів цікавить сукупність ознак, що визначають текст (динаміка, змінність тексту, яка не виявляється у структурному аналізі). Це те в тексті, що не зводиться до сегментного дихотомічного членування. Воно постає як нерозчленоване. Це те, що втілює

іраціональність.

Заперечення структурності в постструктуралізмі й постмодернізмі можна виразити наступними інтенціями: у розумінні людини першочерговими є несистемні, неструктурні явища: індивідуальні особливості психіки, воля витлумачуються через бажання як універсальну форму прагнення до комунікації; соціум та культура постають у виявленні стосунків «влада – підкорення»; для постмодернізму текст є одним з найважливіших понять. Дерріда наголошував: «У театральній нечитабельності, у темряві ночі, яка передує книжці, знак ще не відокремлений від сили. Він ще не є по суті знаком, у тому смислі, в якому ми його розуміємо, але він уже не є річчю, тим, що ми мислимо лише в його протиставленні знакові. Він не має тоді жодного шансу як такого стати написаним текстом або артикульованим словом; не має жодного шансу піднятися й роздутися над *energeia*, щоб накрити, згідно з гумбольдтіанським розрізненням, похмуру й об'єктивну незворушність *ergon*» [4, с. 382–383]. Саме в тексті проявляються тенденції підкорення владі й протест проти неї. Будь-які тенденції закладено вже в мові, за допомогою якої будується текст. При цьому жива природна мова, за Роланом Бартом, є носієм нульової міри (ступеню) письма, власною метамовою; вона самореференційна, і всі інші вияви письма сприймаються на її тлі. Об'єктивний світ завжди є структурованим за допомогою мовних засобів.

Запропоноване Деррідою поняття деконструкції (латина, *de* є префіксом скасування, *construction* – складання) є спробою розглянути систему понять, сформованих у знаковому просторі. Вона спрямована на рефлексію сфер, пов'язаних з мовою (філософія, література). Деконструкція має своїми об'єктами знак, мовлення, текст, контекст. Деконструкція тексту є розкладанням на елементарні форми за всіма планами (композиційним, стилістичним, психологічним), виявленням того, що належить контексту, а також того, що приховує автор (слід дискурсу влади).

Для постструктуралізму й постмодернізму стають важливими не структурні особливості тексту, що зближують його з іншими текстами (це було найсуттєвішим для структуралізму), а те маргінальне, що реалізується в ньому інтуїтивно; знак у постструктуралізмі й постмодернізмі не вказує на предмет, а свідчить про його відсутність. Знак є симулякром (французька, *simulacres*, від *simulation* – симуляція), який маскує відсутність актуального смислу, пропонуючи конотації.

Бодріяр постулює чотири історичні етапи перетворення знака на симулякр, які змінювалися від Ренесансу до сьогодення:

- знак, який позначає дійсність;
- знак, який спотворює, маскує дійсність;
- знак, який маскує відсутність дійсності;
- знак-фікція, не пов'язаний з дійсністю; знак і мова є простором, не пов'язаним з дійсністю; ставлення до метафізики та науки.

Постструктуралізм і постмодернізм мають намір подолати

універсальність новоєвропейської традиції, викрити їх як прояв волі до влади. Наука маніпулює свідомістю. Постмодернізм та постструктуралізм обстоюють принцип дисемінації (розсіювання) смислу, що означатиме закінчення влади одних смислів над іншими, викриття влади в її бажанні нав'язувати потрібні їй смисли, а через них – способи поведінки.

Постструктуралізм і постмодернізм продовжують самовизначення. Запропоновані ними інтенції дали змогу поглибити уявлення про межі розуміння мови і культури. Структуралізм як найпомітніша течія філософії мови 30-60-х років ХХ сторіччя збагатив світове лінгвофілософське вчення концепціями, що вплинули на розуміння мови (знакова природа мови, система, структура, елемент, значущість мовного елемента, рівні мовної системи, парадигматика, синтагматика, епідигматика, функції мови та мовних одиниць, синхронія, діахронія, статика, динаміка). Ці поняття дали змогу глибше зрозуміти організацію мови як іманентного об'єкта вивчення. Однак структуралісти не розглядали людський чинник у мові. Постструктуралізм, розвиваючись у зв'язку з постмодернізмом, звернувся до понять, які, впливаючи на мову, а через неї – на свідомість людини, перебувають поза її структурами. Нове сприйняття постструктуралізмом і постмодернізмом текстів культури дало змогу розширити уявлення про межі людини. Структуралізм і постструктуралізм збагатили мовознавчі дослідження новими методами вивчення мови, зокрема методами математики та логіки.

У **висновку** процитуємо наступний пасаж Мішеля Фуко з його розвідки «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук»: «Починаючи зі стоїцизму система знаків у межах західного світу була троїчною, оскільки в ній розрізнялось означаюче, означуване і «випадок». Однак починаючи з XVII століття диспозиція знаків стає бінарною, оскільки вона визначається зв'язком означаючого та означуваного. В епоху Відродження організація знаків інша і більш складна: вона є троїчною, оскільки вона вдається до формальної форми міток, до змісту, на який вона вказує, і до подібностей, що пов'язують мітки з визначеними речами; але оскільки схожість є така ж форма знаків, як і їх зміст, три різні елементи цього розподілення перетворюються в одну фігуру. Ця ж диспозиція, разом із грою елементів, яку вона допускає, виявляється, в загальній формі, у практиці мови. Дійсно, мова існує спочатку в своєму вільному, першопочатковому бутті, у своїй простій матеріальній формі, як письмо, тавро на речах, як прикмета світу і як складова його найвиразніших фігур. У певному сенсі цей шар мови є єдиним і абсолютним. Але він відразу породжує дві інші форми мови, які його колоподібно оточують: вище цього шару розміщується коментар, який оперує попередніми знаками, але в новому використанні, а нижче – текст, примат якого, прихований під видимими для всіх знаками, передбачається коментарем. Звідси наявність 3-х рівнів мови, починаючи з неповторного буття мови. До кінця Відродження зникає ця

складна гра рівнів. І відбувається це двояким чином: оскільки фігури, безперервно розхитуються між одним і трьома термінами, приходять до бінарної форми, що роблять їх стійкими; і тому що мова, замість того щоб існувати як матеріальне письмо речей, набуває свого простору лише в загальному строї репрезентованих знаків. Ця нова диспозиція тягне за собою появу нової, до цього невідомої проблеми: дійсно, спочатку питання стояло так: як дізнатися, що знак насправді вказує на те, що він означає? На це питання класична епоха відповідає аналізом уявлення, а сучасна думка – аналізом сенсу і значення. І тим самим мова стає не чим іншим, як особливим випадком уявлення (для людей класичної епохи) або значення (для нас). Глибока суголосність мови і світу виявляється зруйнованою. Примат письма ставиться під сумнів... Речі і слова віднині розділені. Оку передбачено бачити, і тільки бачити, вуху – тільки чути. Завданням мови стає виказування того, що є, і вона вже не є чимось над те, що вона говорить. Так відбувається грандіозна перебудова культури, в історії якої класична епоха була першим, і, мабуть, найбільш значущим етапом, оскільки цей етап породжує нову диспозицію слів і речей, під владою яких ми досі перебуваємо, і оскільки саме він відділяє нас від культури, у якій не існувало значення знаків, тому що вони були розчинені в домінуючому значенні подібного, але в якому загадкове, одноманітне, нав'язливе, першопочаткове буття знаків мерехтіло у своєму безкінечному роздробленні. Ні в нашому знанні, ні в нашому мисленні не лишилось навіть спогадів про це буття, не лишилось нічого, крім, мабуть, літератури, та й у ній цей спогад проглядається як натяк, як щось опосередковане, а не безпосереднє. Можна сказати, що в якомусь сенсі «література», в тій формі, у якій вона склалась і визначилась на межі сучасної епохи, виявляє воскресіння живої суті мови там, де цього не очікували... [8, с. 143–145].

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в поглибленому вивченні лінгвофілософських концепцій постмодернізму.

Література

1. Барт Р. Фрагменти мови закоханого. Переклад з франц. Марти Філь. Львів: Бібліотека журналу «І», 2006. 281 с.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Переклад з франц. В. Ховхуна. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 118 с.
3. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії. Переклад з франц. Л. Кононовича. Львів: «Кальварія», 2010. 193 с.
4. Дерріда Ж. Письмо і відмінність. Переклад з франц. В. Шовхуна; наук. ред. перекладу О. Шевченко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 602 с.
5. Дерріда Ж. Позиції. Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Крістєвою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарпетта. Київ: Дух і літера, 1994. 160 с.
6. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. 324 с.
7. Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. Переклад з франц. Є. Марічева. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 165 с.
8. Філософія. Хрестоматія: навчальний посібник / за ред. Дротянко Л. Г., Матюхіної О. А., Онопрієнко В. І. Київ: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. 244 с.

ФОНОЛОГІЯ

Гришко Ю.

– аспірантка кафедри української мови
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

УДК 81'342'38

РОЛЬ ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЛЬНИХ ОЗНАК ФОНЕМ У СТРУКТУРІ ВОКАЛЬНО-КОНСОНАНТНИХ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ

У статті виділено три типи фонетичних okazіоналізмів, для яких основним фоностилістичним засобом є диференційні та інтегральні ознаки фонем: власне фонетичні okazіоналізми, фонетичні okazіоналізми на рівні звуконаслідування та звуковідтворення, комплексні okazіональні утворення. Виявлено, що для голосних у поетичному тексті активуються всі диференційні та інтегральні ознаки, для приголосних – переважно диференційні. Частотність фонем в українському поетичному дискурсі ХХ–ХХІ століть залежить від комунікативної інтенції адресанта.

Ключові слова: okazіоналізм, фонетичний okazіоналізм, диференційні ознаки фонем, інтегральні ознаки фонем, український поетичний дискурс.

Гришко Ю.

– аспірантка кафедри українського язика
Полтавського національного педагогічного університету
имени В. Г. Короленко

РОЛЬ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ И ИНТЕГРАЛЬНЫХ ПРИЗНАКОВ ФОНЕМ В СТРУКТУРЕ ВОКАЛЬНО-КОНСОНАНТНЫХ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ

В статье выделено три типа фонетических okazіонализмов, для которых основным фоностилістическим средством являются дифференциальные и интегральные признаки фонем: собственно фонетические okazіонализмы, фонетические okazіонализмы на уровне звукоподражания и звуковоспроизведения, комплексные okazіональные образования. Обнаружено, что для гласных в поэтическом тексте активируются все дифференциальные и интегральные признаки, для согласных – преимущественно дифференциальные. Частотность фонем в украинском поэтическом дискурсе ХХ–ХХІ веков зависит от коммуникативной интенции адресанта.

Ключевые слова: okazіонализм, фонетический okazіонализм, дифференциальные признаки фонем, интегральные признаки фонем, украинский поэтический дискурс.

Hryshko Yu.

– Post-graduate Student, Ukrainian Language Department,
Poltava National V. H. Korolenko Teachers' Training University
**THE IMPORTANCE OF DIFFERENTIAL AND INTEGRAL FEATURES
OF PHONEMES IN THE STRUCTURE OF VOWEL AND CONSONANT
OCCASIONALISMS**

It is distinguished in the article three types of phonetic occasionalisms (nonce words) which have differential and integral features of phonemes as a main phonetic and stylistic resource. There are «clean» phonetic occasionalisms, phonetic occasionalisms on the base of sound-imitation and sound-reproducing, complex occasional nonce words. It is researched that for vowels all differential and integral features are active in the poetical text, and what about consonants – differential features are more active. The frequency of phonemes in Ukrainian poetical discourse of 20th – 21st centuries depends on addresser's communicative intention.

Key words: *occasionalism (nonce word), phonetic occasionalism, differential features of phonemes, integral features of phonemes, Ukrainian poetical discourse.*

У колі досліджень сучасної лінгвістики дедалі частіше опиняються питання неології, неографії та okazіоналістики, адже інформаційне суспільство характеризується не лише впровадженням новітніх технологій в усі сфери людського життя, а й необхідністю вироблення відповідного термінологічного апарату, тобто інформатизація обов'язково передбачає номінацію. Як вихід із ситуації мовне середовище сприймає запозичення, переважно англіцизми, якими буквально «просякнуті» ЗМІ й повсякденне побутове спілкування. Про «гаджети», «дивайси», «селфі», «луки», «лакшері», «айс»/«не айс» людина ХХІ століття може почути на кожному кроці. Однак суттєва проблема полягає в тому, щоб у стрімкому потоці запозичень зберігати «українське обличчя» процесу комунікації. У цьому випадку на допомогу приходять okazіональний словотвір, який, попри ігнорування узусу та мовної норми, все ж усотує в себе національну специфіку мови.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день у лінгвістиці виділено кілька різновидів okazіоналізмів. Так, Н. Бабенко виділяє п'ять типів: okazіоналізми фонетичні, лексичні, граматичні, семантичні та okazіональні поєднання слів [2]. Б. Ізотов та О. Стишов зазначають ще й про існування графодериватів, або графоакцентованих okazіоналізмів [9, с. 83; 15, с. 49]. Г. Вокальчук виділяє як вид okazіоналізмів квазіномінацію та неозапозичення [4, с. 28], а Л. Павленко та О. Ликов додають і юкстапозити [13, с. 33; 12, с. 11]. Але усі запропоновані класифікації мають невід'ємний недосліджений елемент – фонетичні okazіоналізми – специфічні вокально-консонантні сполуки, якими автор послуговується з огляду на семантичні властивості звуків.

Аналіз останніх публікацій. Проблемами okazіоналістики займаються як українські, так і зарубіжні науковці, досліджуючи різні аспекти функціонування авторських новотворів, зокрема: розмежування okazіоналізмів та неологізмів, з'ясування поняттєвої сутності терміна «okazіоналізм» та відмежування його від узусу (О. Турчак, Ж. Колоїз, В. Гладка, Н. Бабенко, О. Ликов, В. Лопатін, В. Церула), використання лексичних okazіоналізмів у ЗМІ, політичних та рекламних текстах (Л. Дядечко, Л. Кравчук, Ю. Калужинська, Н. Ємчура, О. Стишов, П. Ніссіле), okazіональні одиниці як елемент дитячої мовотворчості (К. Крутій, О. Косовин, І. Денисовець), оригінальні номени в казковій та фантастичній літературі (І. Денисова, Д.-Е. Владу), труднощі перекладу okazіональних утворень (І. Євстигнеєва, Д. Мимріна, А. Васєєва),

авторські лексичні новотвори в українській поезії (Г. Вокальчук, І. Браїлко, І. Лоцинова, Л. Павленко). Останній аспект в україністиці має найвищий ступінь наукового висвітлення. Однак фонетичний базис моделювання okazіоналізмів залишився поза увагою. Є тільки окремі наукові праці, присвячені звуковій організації поетичних текстів із погляду конотаційного навантаження (Л. Українець) та обґрунтуванню фонетичних okazіоналізмів як складників авторських лексичних новотворів (Г. Вокальчук), а також класифікації типів фонетичних okazіоналізмів (Ю. Гришко).

Мета статті – виділення основних і додаткових ознак фонем-складників фонетичних okazіоналізмів, що мають ключове значення при нарощенні автором емоційно-оцінних показників поетичного твору.

Матеріалом дослідження обрано поетичний дискурс митців ХХ–ХХІ століть, зокрема твори Г. Шкурупія, М. Семенка, Б.-І. Антонича, Б. Лепкого, Ю. Шпола, Ю. Андруховича, В. Неборака, О. Ірванця та ін.

Виклад основного матеріалу. Український поетичний дискурс ХХ–ХХІ століть вирізняється багатством використання фонетичних okazіональних одиниць, адже поети свідомо прагнуть вийти за межі «штампів» та «стандартів», щоб створити власний образний світ [3, с. 57]. Порушення письменниками мовних норм є неодмінною ознакою творчого процесу, оскільки митці слова володіють підвищеним рівнем уваги до мовної форми й прагнуть її «оновити, освіжити» [8, с. 59]. Виняткове значення для адресата має саме ефект новизни [5, с. 22].

Зважаючи на те, що фонетичні okazіоналізми невідривні від контексту, є одномоментними (створені для ситуації «тут і тепер») та мають позаузушний статус, можливість їх інтерпретувати адресатом буде нульовою без використання спеціальної «підказки», наданої самим митцем. У випадку з вокально-консонантними okazіоналізмами таким містком-підказкою для декодування є певні акустико-артикуляційні характеристики фонем, насамперед їхні диференційні та інтегральні ознаки.

На основі лінгвістичного аналізу було встановлено, що з-поміж шести типів фонетичних okazіоналізмів (відібраних методом суцільної вибірки) [6, с. 254–255] акустичні й артикуляційні особливості звуків стають домінуючими для трьох різновидів: власне фонетичних okazіоналізмів, фонетичних okazіоналізмів на рівні звуковідтворення та звуконаслідування, комплексних okazіональних утворень.

Розглянемо кілька модерністських творів. Наприклад, Г. Шкурупій у поезії «Ляля», що є зразком власне фонетичного okazіоналізму (причому суцільним) найактивніше використовує фонем */л' /*, */i /*, */a /*, що реалізуються в приголосному [л'] та голосних [i], [a]. Вирішальними диференційними ознаками для */л' /* є наявність палаталізації та спосіб творення (реалізується пом'якшеним боковим [л']). Вплив фонем */i /*, */a /*, крім диференційних ознак місця артикуляції та ступеня підняття язика до піднебіння (голосний [i] – переднього ряду високого ступеня підняття, [a] – заднього ряду низького ступеня підняття), посилюють інтегральні

ознаки – напруженість мовних органів, ступінь відкритості щелепної порожнини, відкритість/закритість ротової порожнини (напружений вузький закритий [i], та цілком протилежний [a] – ненапружений широкий відкритий). У цій поезії на першому плані знаходиться естетична модальність [16, с. 195], яка є позитивно маркованою саме завдяки плавному пом'якшеному приголосному [л'] та голосному [i], який використовується для передачі почуттів ніжності, ласки [11, т. 7, с. 211]:

лю
льоль льоль
лієллі лієллі
канц канц
ае еа ео лєллі
бумеранг бумеранц
пфуїті твіті лю
лю
банг банг
ре мікі мікі мікі
шанг танг
ліле люліт лілят лінг
оелят
шанг танг
лю
льоль льоль
мойреюль анц ой
канц канц [17].

Майстром звуконаслідування є Б.-І. Антонич, який шум води відтворює інтенсифікацією алітерацій фонем /ш/, /у/, що реалізуються відповідно приголосним [ш] та голосним [у]. Вирішальними диференційними ознаками для /ш/ у цьому творі є участь голосу і шуму та спосіб творення (звук – шумний глухий фрикативний) та інтегральна ознака акустичного враження (шиплячий). Звукове тло поезії формують також диференційні та інтегральні ознаки фонем /у/, зокрема наявність лабіалізації, високий ступінь підняття, напруженість мовних органів, вузькість щелепної порожнини та закритість ротової порожнини. Поєднання [ш] та [у] – прагматично й семантично зумовлене, адже [у] асоціативно наближається до неприємних акустичних стимулів [16, с. 124]. Це стосується й приголосного [ш], акустична репрезентація якого є негативною для носіїв слов'янських мов (на відміну від носіїв німецької мови, для яких фонема *ш* є цілком нейтральною) [7, с. 31]:

Шумить і шамотить шумка шума,
шум прибирає, як весною повінь <...>
Шпарка шурнула шурубуря шуму <...> [1, с. 67].

Той самий набір характеристик фонем /ш/, який домінує в попередній поезії, формує акустичний фон твору «Вірш» М. Семенка, однак асоціативне враження пов'язане із шумом неживої природи – шини автомобіля:

<...> *шшшш*

шипіло шумно за машиною <...> [14, с. 149].

У вірші Б.-І. Антонича «Попід нами...» комбінування алітерацій фонем /ш/, /р/, які реалізуються в глухому шиплячому[ш] та сонорному дрижачому [р], сприяє моделюванню слухового ефекту людських кроків:

<...> *Попід нами, попід нами*

юрба

жовто іде

шр, шр, шр,

гряде,

шр, шр, шр.

Ту, том, де, вперед

все, все, шр, шр <...> [1, с. 251-252].

Б. Лепкий у вірші «Вороне чорний!» вибудовує акустичне наповнення твору алітераціями глухого шиплячого [ш], одиничним вживанням в оказіональному звуковідтворенні сонорних [н], [р] й асонансами [у], підсилюючи їх дієслівною формою другої особи однини *виєш* та звертанням *вітре*:

<...> *Вітре, чого ти так сумно й роздільно*

Виєш?... «Шу! шу! ш-нур!» <...> [10, с. 490].

Висновки. У творчому процесі диференційні та інтегральні ознаки фонем стають для митця «інструментом», який посилює емоційний вплив на читача/слухача. Вокальні й консонантні одиниці використовуються комбіновано, формуючи своєрідні оказіональні асонанси та алітерації. Частотність фонем у структурі фонетичних оказіоналізмів прямо пропорційна акустичному ефекту, модельованого митцями за параметрами асоціативної шкали «позитивний – негативний». При цьому диференційні та інтегральні ознаки є вагомим фоностилестичним ресурсом.

Перспективи подальших досліджень. Наше дослідження не обмежується отриманими результатами й спрямоване на деталізацію опису фонетичних елементів-складників оказіональних утворень та поглиблення класифікаційних ознак індивідуально-авторських новотворів.

Література

1. Антонич Б.-І. Поезії. *Вибрані твори*. Київ: Смолоскип, 2012. 872 с.
2. Бабенко Н. Г. Оказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: учебное пособие. URL: http://elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Kaliningrad/Uchebnye-e-pub/slavistika/KGU_sfz_06.pdf. (дата обращения: 26.10.2017).
3. Браїлко І. Функціонування оказіональних іменників в українській поезії 20-30-х років ХХ століття (семантико-словотвірний аналіз індивідуально-авторських новацій). *Проблеми граматики, фонетики, лінгвістики: зб. ст. Полтавського держ. пед. унів. імені В. Г. Короленка*. Полтава, 2001. С. 56–61.
4. Вокальчук Г. М. Я – без зразковості поет (словотворчість М. Семенка): монографія. Рівне: Перспектива, 2006. 201 с.

5. Гладка В. А. Проблема відокремлення неологізмів від оказіональних утворень. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць*. Чернівці, 2009. Вип. 484: Романо-слов'янський дискурс. С. 21–26.

6. Гришко Ю. Типи фонетичних оказіоналізмів у сучасному українському поетичному дискурсі. *Сучасна гуманітаристика: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф.*, 15 грудня 2017 р. Переяслав-Хмельницький. Вип. V. С. 253–258.

7. Журавлев А. П. Фонетическое значение. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1974. 160 с.

8. Земская Е. А. Как делаются слова. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 94 с.

9. Изотов В. П. Параметры описания системы способов русского словообразования. Орёл: Изд-во ОГУ, 1998. 149 с.

10. Лепкий Б. Поезії. *Поети «Молодої музи»*. Київ: Дніпро, 2006. С. 379–518.

11. Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию. *Ломоносов. М. В. Полное собрание сочинений: в 10 т.* Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1952. Т. 7. С. 89–378.

12. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). Москва, 1976. 120 с.

13. Павленко Л. П. Складні іменники-оказіоналізми в поетичному контексті. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 8. С. 33–34.

14. Семенко М. Поезії. Київ: Рад. письменник, 1985. 311 с.

15. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Київ: Вид. центр КНЛУ, 2003. 388 с.

16. Українець Л. Ф. Фонетична конотація в українській поетичній мові ХХ – ХХІ століть: семантико-прагматичний вимір: монографія. Полтава, 2014. 380 с.

17. Шкурупій Г. Психотези. Вітрина третя: поезії. URL: <http://ukrcenter.com>. (дата звернення: 30.11.2017).

ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ

Soroka T.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of the English Language and Translation, Izmail State University of Humanities

УДК 81'373: 811.111

METHODOLOGY OF LEXICOLOGICAL ANALYSIS: ANALYTICAL SURVEY

The article is dedicated to the analytical survey of methods and procedures of lexicological analysis. Methodological conception of presenting such variations as contrastive analysis, immediate constituents analysis, distributional analysis and co-occurrence, transformational analysis, componental analysis is aimed at applying them in linguistic researches of lexical semantics of modern English vocabulary.

Key words: English vocabulary, lexicological analysis, methods.

Сорока Т.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови та перекладу Ізмаїльського державного гуманітарного університету

МЕТОДОЛОГІЯ ЛЕКСИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Статтю присвячено аналітичному огляду методів і процедур лексикологічного аналізу. Методологічна концепція представлення таких різновидів як контрастивний аналіз, аналіз мовних одиниць за безпосередньо складовими, дистрибутивний аналіз, трансформаційний аналіз, компонентний аналіз націлена на їхнє застосування в лінгвістичних дослідженнях лексичної семантики словникового складу сучасної англійської мови.

Ключові слова: англійський вокабуляр, лексикологічний аналіз, методи.

Сорока Т.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка и перевода Измаильского государственного гуманитарного университета

МЕТОДОЛОГИЯ ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Статья посвящена аналитическому обзору методов и процедур лексикологического анализа. Методологическая концепция представления таких разновидностей как контрастивный анализ, анализ языковых единиц по непосредственно составляющим, дистрибутивный анализ, трансформационный анализ, компонентный анализ нацелена на их применение в лингвистических исследованиях лексической семантики словарного состава современного английского языка.

Ключевые слова: английский вокабуляр, лексикологический анализ, методы

In recent years problems of Semasiology have come to the fore in the research work of linguists of different schools of thought and a number of attempts have been made to find efficient procedures for the analysis and

interpretation of meaning. All methods of linguistic analysis are traditionally subdivided into formalized and non-formalized procedures.

The methods and procedures briefly discussed below are as follows: *contrastive analysis, immediate constituents analysis, distributional analysis and co-occurrence, transformational analysis, componental analysis*. Naturally, the selection of this or that particular procedure largely depends on the goal set before the investigator.

Contrastive analysis is applied to reveal the features of sameness and difference in the lexical meaning and the semantic structure of correlated words in different languages. Linguistic scholars working in the field of applied linguistics assume that the most effective teaching materials are those that are based upon a scientific description of the language to be learned carefully compared with a parallel description of the native language of the learner. They proceed from the assumption that the categories, elements, etc. on the semantic as well as on the syntactic and other levels are valid for both languages, i.e. are adopted from a possibly universal inventory. For example, linking verbs can be found in English, in French, in Ukrainian, etc. Linking verbs having the meaning of 'change', 'become' are differently represented in each of the languages. In English, e.g., **become, come, fall, get, grow, run, turn, wax**, in French – **devenir**, in Ukrainian – **ставати**. The task set before the linguist is to find out which semantic and syntactic features characterize 1) the English set of verbs (cf. **grow thin, get angry, fall ill, turn traitor, run dry, wax eloquent**), 2) the French (Ukrainian, etc.) set of verbs, 3) how the two sets compare. Cf., e.g., the English word-groups **grow thin, get angry, fall ill** and the Ukrainian verbs **схуднути, розсердитися, захворіти** [1, p. 207].

Statistical analysis is used in different branches of linguistics including lexicology as a means of verification and as a reliable criterion for the selection of the language data provided qualitative description of lexical items is available. It should be pointed out, however, that the statistical study of vocabulary has some inherent limitations.

Firstly, statistical approach is purely quantitative, whereas most linguistic problems are essentially qualitative. For example, even simple numerical word counts presuppose a qualitative definition of the lexical items to be counted. In connection with this different questions may arise, e.g. is the orthographical unit **work** to be considered as one word or two different words: **work** *n* – (to) **work** *v*. Are all word-groups to be viewed as consisting of so many words or are some of them to be counted as single, self-contained lexical units? We know that in some dictionaries word-groups of the type **by chance, at large, in the long run**, etc. are counted as one item though they consist of at least two words, in others they are not counted at all but viewed as peculiar cases of usage of the notional words **chance, large, run**, etc. Naturally the results of the word counts largely depend on the basic theoretical assumption, i.e. on the definition of the lexical item. We also need to use qualitative description of the language in deciding whether we deal with one item or more than one, e.g. in sorting out two homonymous

words and different meanings of one word. It follows that before counting homonyms one must have a clear idea of what difference in meaning is indicative of homonymy. That's why an exact and exhaustive definition of the linguistic qualitative aspects of the items under consideration should precede the statistical analysis.

Secondly, we must admit that not all linguists have the mathematical equipment necessary for applying statistical methods. In fact what is often referred to as statistical analysis is purely numerical counts of this or that linguistic phenomenon not involving the use of any mathematical formula, which in some cases may be misleading.

The theory of immediate constituents (IC) was originally elaborated as an attempt to determine the ways in which lexical units are related to one another. It is mainly to discover the derivational structure of words that IC analysis is used in lexicological investigations. For example, the verb **denationalize** has both a prefix **de-** and a suffix **-ise** (**-ize**). To decide whether this word is a prefixal or a suffixal derivative we must apply IC analysis. The binary segmentation of the string of morphemes making up the word shows that ***denation** or ***denational** cannot be considered independent sequences as there is no direct link between the prefix **de-** and **nation** or **national**. In fact no such sound-forms function as independent units in modern English. The only possible binary segmentation is **de | nationalise**, therefore we may conclude that the word is a prefixal derivative. There are also numerous cases when identical morphemic structure of different words is insufficient proof of the identical pattern of their derivative structure which can be revealed only by IC analysis. Thus, comparing, e.g., **snow-covered** and **blue-eyed** we observe that both words contain two root-morphemes and one derivational morpheme. IC analysis, however, shows that whereas **snow-covered** may be treated as a compound consisting of two stems **snow** + **covered**, **blue-eyed** is a suffixal derivative as the underlying structure as shown by IC analysis is different, i.e. **(blue+eye)+-ed**. It may be inferred from the examples discussed above that ICs represent the word-formation structure of polymorphic words.

Distribution defined as the occurrence of a lexical unit relative to other lexical units can be interpreted as *co-occurrence* of lexical items and the two terms can be viewed as synonyms. It follows that by the term distribution we understand the aptness of a word in one of its meanings to collocate or to co-occur with a certain group, or groups of words having some common semantic component. Thus, any collocation of the adjective **blind** with a noun denoting a living being (animate) (**blind+N^{an}**) will bring out the meaning 'without the power to see' (**blind man, cat**, etc.). **Blind** followed by a noun denoting inanimate objects, or abstract concepts may have different meanings depending on the lexico-semantic group the noun belongs to. Thus, **blind** will have the meaning 'reckless, thoughtless, etc.' when combined with nouns denoting emotions (**blind passion, love, fury**, etc.) and the meaning 'hard to discern, to see' in collocation with nouns denoting written or typed signs (**blind handwriting, blind type**, etc.).

In the analysis of word-formation pattern the investigation on the level of lexico-semantic groups is commonly used to find out the word-meaning, the part of speech, the lexical restrictions of the stems, etc. For example, the analysis of the derivational pattern *n+ish* → **A** shows that the suffix **-ish** is practically never combined with the noun-stems which denote units of time, units of space, etc. (**hourish*, **mileish*, etc.). The overwhelming majority of adjectives in **-ish** are formed from the noun-stems denoting living beings (*wolfish*, *clownish*, *boyish*, etc.).

It follows that distribution may be viewed as the place of a lexical item relative to other lexical items on the level of semantic classes and subclasses.

Transformational analysis in lexicological investigations may be defined as repatterning of various distributional structures in order to discover difference or sameness of meaning of practically identical distributional patterns. As distributional patterns are in a number of cases polysemantic, transformational procedures are of help not only in the analysis of semantic sameness / difference of the lexical units under investigation but also in the analysis of the factors that account for their polysemy. For example, if we compare two compound words *dogfight* and *dogcart*, we'll see that the distributional pattern of stems is identical and may be represented as *N+N*. The meaning of these words broadly speaking is also similar as the first of the stems modifies, describes, the second and we understand these compounds as 'a kind of fight' and 'a kind of cart' respectively. The semantic relationship between the stems, however, is different and hence the lexical meaning of the words is also different. This can be shown by means of a transformational procedure which shows that *a dogfight* is semantically equivalent to 'a fight between dogs', whereas *a dogcart* is not 'a cart between dogs' but 'a cart drawn by dogs'.

Transformational analysis may also be described as a kind of translation. If we understand by translation transference of a message by different means, we may assume that there exist at least three types of translation: interlingual translation or translation from one language into another which is what we traditionally call translation; intersemiotic translation or transference of a message from one kind of semiotic system to another. For example, we know that a verbal message may be transmitted into a flag message by hoisting up the proper flags in the right sequence, and at last intralingual translation which consists essentially in rewording a message within the same language – a kind of paraphrasing. Thus, e.g., the same message may be transmitted by the following *his work is excellent* → *his excellent work* → *the excellence of his work*.

The rules of transformational analysis, however, are rather strict and should not be identified with paraphrasing in the usual sense of the term. There are many restrictions both on the syntactic and the lexical level. We'll confine our brief survey to the transformational procedures commonly used in lexicological investigation. These are as follows:

1) *permutation* – the re-patterning of the kernel transform on condition that the basic subordinative relationships between words and the word-stems of the lexical units are essentially the same: cf. **his work is excellent** → **he works excellently**;

2) *replacement* – the substitution of a component of the distributional structure by a member of a certain strictly defined set of lexical units, e.g. replacement of a notional verb by an auxiliary or a link verb, etc. Thus, in the two sentences having identical distributional structure **He will make a bad mistake**, **He will make a good teacher**, the verb **to make** can be substituted for by **become** or **be** only in the second sentence (**he will become**, **be a good teacher**) but not in the first (***he will become a bad mistake**) which is a formal proof of the intuitively felt difference in the meaning of the verb **to make** in each of the sentences;

3) *addition* (or expansion) – may be illustrated by the application of the procedure of addition to the classification of adjectives into two groups – adjectives denoting inherent and non-inherent properties. For example, if to the two sentences **John is happy** (popular, etc.) and **John is tall** (clever, etc.) we add, say, **in Izmail**, we'll see that ***John is tall** (clever, etc.) **in Izmail** is utterly nonsensical, whereas **John is happy** (popular, etc.) **in Izmail** is a well-formed sentence. Evidently this may be accounted for by the difference in the meaning of adjectives denoting inherent (**tall**, **clever**, etc.) and non-inherent (**happy**, **popular**, etc.) properties;

4) *deletion* – a procedure which shows whether one of the words is semantically subordinated to the other or others, i.e. whether the semantic relations between words are identical. For example, the word-group **red flowers** may be deleted and transformed into **flowers** without making the sentence nonsensical. Cf.: **I love red flowers**, **I love flowers**, whereas **I hate red tape** cannot be transformed into **I hate tape** or **I hate red**.

Transformational procedures are also used as will be shown below in componential analysis of lexical units.

In the *componential analysis* linguists proceed from the assumption that the smallest units of meaning are sememes (or semes) and that sememes and lexemes (or lexical items) are usually not in one-to-one but in one-to-many correspondence. For example, in the lexical item **woman** several components of meaning or sememes may be singled out and namely 'human', 'female', 'adult'. The analysis of the word **girl** would also yield the sememes 'human' and 'female', but instead of the sememe 'adult' we'll find the sememe 'young' distinguishing the meaning of the word **woman** from that of **girl**. The comparison of the results of the componential analysis of the words **boy** and **girl** would also show the difference just in one component, i.e. the sememe denoting 'male' and 'female' respectively.

In its more elaborate form componential analysis also proceeds from the assumption that word-meaning is not an unanalysable whole but can be decomposed into elementary semantic components (semantic features) which may be classified into semantic *markers* presented also in the lexical meaning of other words and *distinguishers* – semantic features which are

individual, i.e. which do not recur in the lexical meaning of other words. Thus, the distinction between markers and distinguishers is that markers refer to features which the item has in common with other items, distinguishers refer to what differentiates an item from other items. The componental analysis of the word, e.g., **spinster** runs: noun, count-noun, human, adult, female, who has never married. *Noun* of course is the part of speech, meaning the most inclusive category; *count-noun* is a marker, it represents a subclass within nouns and refers to the semantic feature which the word **spinster** has in common with all other countable nouns (**boy**, **table**, **flower**, **idea**, etc.) but which distinguishes it from all uncountable nouns, e.g. **salt**, **bread**, **water**, etc; *human* is also a marker which refers the word **spinster** to a subcategory of countable nouns, i.e. to nouns denoting human beings; **adult** is another marker pointing at a specific subdivision of human beings into adults & young or not grown up. The word **spinster** possesses still another marker – *female* – which it shares with such words as **woman**, **widow**, **mother**, etc., and which represents a subclass of adult females.

At last comes the distinguisher *who has never married* which differentiates the meaning of the word from other words which have all other common semantic features. Thus, the componental analysis may be represented as a hierarchical structure with several subcategories each of which stands in relation of subordination to the preceding subclass of semantic features.

Componental analysis is currently combined with other linguistic procedures used for the investigation of meaning. For example, contrastive analysis supplemented by componental analysis yields very good results as one can clearly see the lack of one-to-one correspondence not only between the semantic structure of correlated words (the number and types of meaning) but also the difference in the seemingly identical and correlated meanings of contrasted words. For example, the correlated meanings of the Ukrainian word **товстий** and the English words **thick**, **stout**, **buxom** though they all denote broadly speaking the same property (of great or specified depth between opposite surfaces) are not semantically identical because the word **товстий** is used to describe both humans and objects indiscriminately (cf., **товста жінка**, (**книга**), the English adjective **thick** does not contain the semantic component *human*. Conversely **stout** in this meaning does not contain the component *object* (cf. **a thick book** but **a stout man**). The English adjective **buxom** possesses in addition to *human* the sex component, and namely, *female* which is not to be found in either the English **stout** or in the Ukrainian **товстий**. It can be inferred from the above that this analysis into the components *animate / inanimate*, *human male / female* reveals the difference in the comparable meanings of correlated words of two different languages – Ukrainian and English – and also the difference in the meaning of synonyms within the English language [2, p. 257].

Thus, acquaintance with the currently used procedures of linguistic investigation shows that the selection of this or that particular procedure largely depends on the goal set before the investigator. The immediate constituent analysis is mainly applied to find out the derivational structure of lexical units. The distributional and the transformational procedures are of help in the investigation of sameness / difference of meaning of words and word-groups and also in the analysis of word-formation. Componental analysis brings to light the set of sememes which make up the denotational meaning of lexical units.

Application of various methods of analysis should be an essential part of the learning process and consequently of teacher's training.

References

1. Левицкий А. Э., Славова Л. Л. Сравнительная типология русского и английского языков: учеб. пособ. 2-е изд., испр. и доп. Київ: Освіта України, 2007. 272 с.

2. Лексикология английского языка: [учебник для ин-тов и фак. иностр. яз.] / Р. З. Гинзбург, С. С. Хидекель, Г. Ю. Князева, А. А. Санкин. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Высш. школа, 1979. 269 с.

3. Oxford English Dictionary / Being a corrected re-issue with an introduction, supplement and bibliography of a new English dictionary on historical principles / Ed. by: J. A. H. Murray: Vol. 1–12. Oxford: the Clarendon Press, 1970.

Горбачук Д.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету
УДК 811.161.2'37:342.4 (477)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ЛЮДИНА» В ТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

У статті пропонується аналіз лексико-семантичної системи Конституції України, зокрема подається характеристика наповнюваності лексико-семантичного поля "людина" як однієї з найбільш релевантних характеристик Основного Закону. Виділено ядро аналізованого лексико-семантичного поля, його центральну частину й периферію, подано аналіз відповідних мовних одиниць. Зважаючи на значну кількість репрезентантів лексико-семантичного поля "людина" зроблено висновок про антропосрямованість тексту Конституції Незалежної України.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, людина, офіційно-діловий стиль, Конституція України.

Горбачук Д.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ «ЧЕЛОВЕК» В ТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИИ УКРАИНЫ

В статье предлагается анализ лексико-семантической системы Конституции Украины, в частности дается характеристика наполняемости лексико-семантического поля "человек" как одной из наиболее релевантных характеристик Основного Закона. Выделено ядро рассматриваемого лексико-семантического поля, его центральную часть и периферию, представлен

анализ соответствующих языковых единиц. Учитывая значительное количество репрезентантов лексико-семантического поля «человек», сделан вывод об антропонаправленности текста Конституции независимой Украины.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, человек, официально-деловой стиль, Конституция Украины.

Gorbachuk D.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Ukrainian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

LEXICO-SEMANTIC FIELD «HUMAN» IN THE TEXT OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE

The article proposes an analysis of the lexical-semantic system of the Constitution of Ukraine, in particular the characteristic of the filling of the lexical-semantic field "human" as one of the most relevant characteristics of the Basic Law is given. The core of the analyzed lexical-semantic field, its central part and periphery, the analysis of the corresponding linguistic units is given. Taking into account the significant number of representatives of the lexical-semantic field "human", the conclusion was drawn about anthropocentrism of the text of the Constitution of the Independent Ukraine.

Key words: lexical-semantic field, human, official-business style, the Constitution of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасний світ надзвичайно динамічний. Сьогодні, коли український народ долає серйозні випробування, порядок денний формується не лише економічними й соціальними, а й політичними питаннями. Водночас «важливо, що в центрі найзнаковіших суспільно-політичних змін завжди опинялося й нині залишається мовне питання» [3, с.3]. В мові найяскравіше відображаються ті зміни, які відбуваються в суспільстві. Особливо чутливою до нововведень є лексико-семантична система мови. Тому одною з актуальних проблем лінгвістики є аналіз лексико-семантичної системи сучасної української мови в усіх її функціонально-стильових різновидах. Офіційно-діловий стиль як один з комунікативних різновидів також динамічно розвивається. Вартим уваги, на наш погляд, є аналіз наповнюваності лексико-семантичних полів, представлених у текстах офіційно-ділового стилю, зокрема в Конституції України як репрезентанта законодавчого підстилю.

Аналіз останніх досліджень. У сучасному мовознавстві семантичне поле визначається як сукупність мовних (головним чином лексичних) одиниць, які об'єднані спільністю змісту (деколи також спільністю формальних показників) і відображають понятійну, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ [2, с. 24].

Лінгвісти, котрі здійснюють теоретичні дослідження у сфері поля (В. П. Абрамов, Л. М. Васильєв, В. М. Денисенко, Ю. М. Караулов, Л. А. Лисиченко, Д. М. Шмельов та ін.), визначають специфічні ознаки лексико-семантичного поля, основними з яких є такі:

– наявність неоднозначних співвідношень лексичних одиниць (синонімії, антонімії тощо) і можливість включення у структуру семантичного поля відповідних лексичних груп;

– об'єднання граматично неоднорідних лексичних одиниць, тобто слів різних частин мови, а також більш складних компонентів лексики;

– нефіксований склад й нечіткість меж, що веде до утворення суміжних просторів з іншими полями (причиною перетину семантичних полів є перш за все явище полісемії, а також випадки, коли в семантичній структурі одного слова дієвими є дві й більше різні семантичні ознаки).

Розглядаючи семантичне поле, варто зупинитись на його структурі. У структурі семантичного поля можна виділити такі частини:

1) ядро поля, що представлено родовою семою – компонентом, навколо якого розгортається поле. Оскільки ядро є лексичним вираженням смислів, або семантичних ознак, воно може замінити кожен із членів парадигми, будучи представником усієї парадигми в цілому;

2) центр поля складається з одиниць, які мають інтегральне, загальне з ядром і між собою, значення;

3) периферія поля складається з одиниць, що є найвіддаленішими за своїм значенням від ядра. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля. Зазвичай периферійні елементи перебувають у зв'язку з іншими семантичними полями, утворюючи при цьому лексико-семантичну цільність мовної системи;

4) фрагменти поля є вертикальною ядерною і центро-периферійною структурою, яка за своєю семантикою утворює окрему гіперо-гіпонімічну структуру однотипного/різностипного складу.

Структурною моделлю семантики слів і лексико-семантичних варіантів слів вважається словникова дефініція, яка являє собою тією чи іншою мірою членування значення на більш прості компоненти, семантичні складові (семи). Реєстрація певної лексеми у складі досліджуваного групування відбувається на підставі того, що в її семантичній структурі є сема, спільна для всіх конститuentів. До уваги беруться також граматико-семантичні значення слів та спільність значень словотворчих засобів.

Метою пропонованої статті є аналіз реалізації лексико-семантичного поля «людина» в тексті Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки Конституція України регулює взаємовідносини держави як знеособленої інституції з громадянами цієї держави, а також регламентує правовий статус суб'єктів державного життя, людина стає основним суб'єктом уваги цього законодавчого документа. Саме тому функціонування лексико-семантичного поля «людина» вважаємо одною з найбільш релевантних лінгвальних характеристик Основного Закону.

Це поле представлено мовними одиницями, в яких присутня ядерна сема «супільна істота, яка має свідомість, володіє

членоподільною мовою, є учасником суспільних відносин» [1, с. 499]. Ядро цього поля представлено лексемами, в яких інтегральна сема виражена найбільш яскраво: *людина*, *особа*: **Людина**, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); **Особа** вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню... (ст. 62).

З точки зору реалізації ядерної архісеми аналізованого лексико-семантичного поля зазначені одиниці потрактовуємо як синоніми. Ця точка зору підтверджується тим, що в окремих статтях Конституції можлива синонімічна заміна цих одиниць без втрати юридичної семантики: **Людина** (або *особа*), її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3); Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про **особу** (або *людину*) без її згоди (ст. 32).

Водночас варто зазначити, що максимально повно і без обмежень ядерна архісема аналізованого поля представлена саме у лексичній одиниці *людина*. Семантика ж одиниці *особа* доповнюється додатковою конотацією «людина як втілення індивідуального начала в суспільстві» [1, с. 685]. Зазначена специфіка відтінків значень створює передумови для формування відповідних стійких сполучень слів: *уповноважений з прав людини, посадові і службові особи, особи без громадянства, затримана особа, винна особа* тощо.

Можемо зауважити, що вживані в Конституції України відповідні стійкі сполучення слів перебувають на різних етапах фразеологізації. Так, наприклад, високий ступінь фразеологізації притаманний конструкціям *уповноважений з прав людини, посадові і службові особи, юридичні особи*, оскільки в лінгвальній свідомості мовців ці конструкції функціонують саме в такому вигляді і заміна конститuentів неможлива: **посадова людина, *уповноважений з прав особи*.

На початковому етапі фразеологізації перебувають, на наш погляд, конструкції *особа без громадянства, винна особа, затримана особа* і под. Невисокий рівень фразеологізації підтверджується можливістю синонімічної заміни стрижневого компонента, наприклад: **людина без громадянства, *винна людина* тощо. Однак, використання у зазначених сполуках лексеми *особа* детерміновано, на наше переконання, саме додатковою семантикою «людина як втілення індивідуального начала в суспільстві» [1, с. 685], що додає знеособленості й офіційності, притаманних офіційно-діловим текстам.

У плані реалізації ядерної семи «істота, яка має свідомість, володіє членоподільною мовою, є учасником суспільних відносин» привертає увагу використання в Конституції України займенників *кожен, ніхто*. З точки зору лінгвістики займенник позбавлений конкретного лексичного значення, оскільки лише вказує на предмети, але не називає їх. Водночас слід зазначити, що в Основному Законі із 43 слововживань

лише у 12 випадках слово *кожен* реалізує займенникове значення «один з усіх, будь-який з даного ряду» [1, с. 438]: **Кожний** затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання (ст. 29); **Кожен** із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї (ст. 51).

В інших випадках (31 слововживання) слово *кожен* функціонує в значенні іменника і реалізує сему «будь-яка, всяка людина» [1, с. 438], виступаючи синонімом до словосполучення *кожна людина*: **Кожен** має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27); **Кожен** має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ст. 34).

Причому займенник *кожен* виражає це значення більш категорично, чим і зумовлена, на наш погляд, його частотність. Порівняймо: **Кожен** має право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) / ***Кожна людина** має право на свободу світогляду і віросповідання; **Кожен** має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) / ***Кожна людина** має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Займенник *ніхто* виступає синонімом до словосполучення *жодна людина*: **Жодна людина** (у значенні *ніхто*) без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ст. 28); **Ніхто** (у значенні *жодна людина*) не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ст. 29).

Однак займенник *ніхто*, як і антонімічний йому займенник *кожен*, вносить у текст Конституції значення вищого ступеня категоричності, чим зумовлена, на нашу думку, частотність його вживання: словосполучення *жодна людина* вжито 1 раз, а займенник *ніхто* – 18 разів.

Таким чином, лексеми *ніхто*, *кожен* зараховуємо до ядра аналізованого лексико-семантичного поля.

До центральної частини аналізованого поля зараховуємо лексико-семантичні групи, до складу яких входять слова, де інтегральна сема доповнюється диференційними семами з відповідними відтінками значення. Проведений аналіз дозволяє виокремити такі лексико-семантичні групи:

1) **суб'єкти правових відносин**. У лексемах цієї групи ядерна сема доповнюється диференційними семами, котрі визначають діяча у сфері правових відносин. Це, зокрема:

а) назви посад, обіймання яких передбачає виконання людиною певних обов'язків, активних у правовому полі дій: *Президент України, Генеральний Прокурор, Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністр, Верховний Головнокомандувач, міністр, депутат* та ін.: **Президент України** має право достроково припинити

повноваження Верховної Ради України... (ст. 90); До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять **Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України** (ст. 107);

б) суб'єкти кримінально-юридичних відносин: *суддя, прокурор, присяжні, слідчі, народні засідателі*. Правосуддя здійснюють професійні **судді** та, у визначених законом випадках, **народні засідателі** і **присяжні** (ст. 127); Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний **прокурор** і спеціальні **слідчі** (ст. 111);

в) лексеми, до складу яких входить сема «суб'єкт права»: *народ, адвокат, гарант, службові особи, посадові особи, носій, працівник прокуратури*: Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є **народ** (ст. 5); ...**посадові особи** зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19); Президент України є **гарантом** державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102);

2) **об'єкти правових відносин**. У лексемах цієї групи ядерна сема доповнюється диференційними семима, котрі характеризують реципієнта правових відносин, тобто тих осіб, на яких направлена регулююча функція права. Це, зокрема:

а) диференційна сема «учасник кримінально-юридичних стосунків»: *винний, заарештований, засуджений, підозрюваний, особа, яка підозрюється у вчиненні злочину*: За неповагу до суду і судді **винні** особи притягаються до юридичної відповідальності (ст. 129); Ніхто не може бути **заарештований** або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом (ст. 29); **Засуджений** користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63); У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням **осіб, які підозрюються у вчиненні злочину**, можливий інший, встановлений законом, порядок... (ст. 30);

б) диференційна сема «член родини», тобто диференціює людину за родинними зв'язками: *батьки, батько, батьківство, материнство, дитинство, близькі родичі, годувальник, мати, чоловік, жінка, сім'я, подружжя, дитина, діти-сироти*: **Сім'я, дитинство, материнство і батьківство** охороняються державою (ст. 51); Громадяни мають право на соціальний захист... у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати **годувальника**... (ст. 46); Кожен із **подружжя** має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї (ст. 51); **Батьки** зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51);

в) диференційна сема «характеристика за станом»: *вагітні жінки, повнолітні, неповнолітні, померлі, власник, депортований, представники*: Використання праці **жінок** і **неповнолітніх** на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється (ст. 43); Рівність прав **жінки** і **чоловіка** забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей ... включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям (ст. 24);

г) диференційна сема «вид діяльності»: *студент, учень, споживач, учасник*: Держава забезпечує ... надання державних стипендій та пільг **учням** і **студентам** (ст. 53); Держава захищає права **споживачів**, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів (ст. 42); Основними засадами судочинства є... рівність усіх **учасників судового процесу** перед законом і судом (ст. 129);

д) диференційна сема «який стосується правового статусу громадян у державі»: *громадянин, громадянство, співвітчизник, іноземці, особи без громадянства*: В Україні існує єдине **громадянство** (ст. 4); Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і **громадянина** безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8); Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх **співвітчизників** (ст. 79); Виключно законами України визначаються ... громадянство, правосуб'єктність громадян, статус **іноземців** та **осіб без громадянства** (ст. 92).

Периферія лексико-семантичного поля «людина» представлена лексемами, в яких ядерна сема «істота, яка має свідомість, володіє членоподільною мовою, є учасником суспільних відносин» виражена опосередковано: *звання, чини, ранги, кадри, сторони*: Президент України ... присвоює вищі військові **звання**, вищі дипломатичні **ранги** та інші вищі спеціальні **звання** і класні **чини** (ст. 106); Держава створює умови для ... підготовки і перепідготовки **кадрів** відповідно до суспільних потреб (ст. 43); Основними засадами судочинства є ... змагальність **сторін** та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (ст. 129).

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**. Лексико-семантичне поле «людина» представлене у тексті Конституції України мовними одиницями, в яких присутня ядерна сема «суспільна істота, яка має свідомість, володіє членоподільною мовою, є учасником суспільних відносин», а також слова, де інтегральна сема доповнюється диференційними семами з відповідними відтінками значення.

Значна кількість репрезентантів лексико-семантичного поля «людина» засвідчує антропоспрямованість Конституції Незалежної України. Саме це і робить текст Основного Закону актуальним для мовознавчої науки на сучасному етапі, коли дослідження центральної парадигми «людина» та її інтегральних реалізацій є тенденційним та акцентним.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у подальшому дослідженні лексико-семантичної системи офіційно-ділового стилю, зокрема в аналізові реалізації іманентних лексико-семантичних полів у текстах-репрезентантах офіційно-ділового стилю. Також перспективною є порівняльна характеристика відповідних лексико-семантичних полів у текстах Конституції України різних років ХХ століття.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440с.
2. Лех О. С. Лексико-семантичне поле як структурний компонент та метод його дослідження. *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Дні науки – 2006»* (Дніпропетровськ, 17–28 квітня 2006 р.). Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006, Том 18 (Філологія). С. 23–28.
3. Степаненко М. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон: монографія. Харків: Видавець Іванченко І. С., 2017. 616 с.

Сечка С.

– кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету

Карташова Ю.

– викладач першої категорії Слов'янського енергобудівного технікуму

УДК 811.111'276.2

**ЗАГАЛЬНА ТА СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕНОМЕНУ
СЛЕНГУ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ**

У статті розглядається феномен сленгу в сучасній англійській мові. Автором досліджено сутність, а також функціональні та семантичні особливості англійського сленгу. Автором підкреслено, що всі вікові групи носіїв мови використовують сленг у своїй повсякденній діяльності. Окремо автор зазначає про зв'язок сленгу з мовною нормою. У роботі наведено приклади вживання англійського сленгу.

Ключові слова: сленг, розмовна мова, діалект, семантика, функціональність.

Сечка С.

– кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков Донбасского государственного педагогического университета

Карташова Ю.

– преподаватель первой категории Славянского энергостроительного техникума

**ОБЩАЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕНОМЕНА
СЛЕНГА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

В статье рассматривается феномен сленга в современном английском языке. Автором исследована сущность, а также функциональные и семантические особенности английского сленга. Автором подчеркивается, что все возрастные группы носителей языка используют сленг в своей повседневной деятельности. Отдельно автор отмечает связь сленга с языковой нормой. В работе приведены примеры употребления английского сленга.

Ключевые слова: сленг, разговорная речь, диалект, семантика, функциональность.

Sechka S.

– Candidate of Science (Theory of Education), Senior Lecturer, Foreign Languages Department, Donbas State Teachers' Training University

Kartashova Yu.

– Teacher of the 1st Category, Sloviansk Energy Constructing Technical School

GENERAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE SLANG PHENOMENON IN MODERN ENGLISH LANGUAGE

The article deals with the phenomenon of slang in modern English. The author has analyzed the sense and also functional and semantic peculiarities of English slang. The author has pointed out that people of different age use slang in their day activity. There are also the examples of slang using in the research work.

Key words: slang, speaking, dialect, semantics, functionality.

Лінгвістика останніх двадцяти років активно змінює напрями від вивчення письмової мови на дослідження та аналіз безпосереднього живого спілкування, бо «безпосереднє мовне спілкування продовжує залишатися важливою сферою функціонування мови, так як розмовна мова – це в деякому сенсі мінімальна система національного мови, філогенетично та онтогенетично первинна система, найважливіша по діапазону суспільної та індивідуальної значимості.

Усі інші функціональні різновиди застосування нашої мови є вихідними, вторинними від елементарної та основної форми – розмовної. Поглиблене вивчення розмовної мови є дуже важливим, тому що розмовна мова є єдиною справжньою мовою та нормою оцінки всіх інших форм мовлення.

Ці положення, зазвичай, приймаються і поділяються дослідниками розмовної мови. Наше дослідження виконана на матеріалі досліджень живої англійської мови.

Актуальність дослідження визначається тим, що функціональні та семантичні особливості сленгу англійської мови ще недостатньо досліджені у лексикології.

Метою дослідження є вивчення функціонально-семантичних особливостей англійського сленгу.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних **завдань**:

- 1) визначення статусу сленгу в сучасній англійській мові;
- 2) виявлення системності англійського сленгу;
- 3) розгляд функціонування сленгу в англійській мові.

Предметом дослідження є англійська сленгова система, що побудована на базі розмовної мови.

Об'єктом дослідження є англійській сленг як одиниця сленгової системи мови.

Теоретичною основою дослідження стали роботи А. Швейцера, Н. Слюсарєвої, І. Гальперіна, В. Хомякова, Е. Патріджа, О. Есперсена, Д. Уілстека.

Виклад основного матеріалу. Сленг – це соціальний різновид мови, вживаний обмеженим числом людей і відрізняється своєю особливою структурою (фонетикою, граматиною, лексемним складом і семантикою) від мовного стандарту. Мовний стандарт – це зразкова, нормалізована мова, норми якої сприймаються як «правильні» і загальнообов'язкові і яка протиставляється діалектам і просторіччям.

Сленг використовується з метою зробити мову тієї чи іншої соціальної групи незрозумілою для непосвяченого. Для сленгу характерно не тільки потворення існуючих слів мови, а й численні запозичення, зовнішній вигляд яких нерідко модифікується таким чином, що вони нічим не відрізняються від інших лексем певної мови.

Зазначимо, що сленг реалізується в тому чи іншому мовному колективі. В соціолінгвістичній літературі мовний колектив розглядається як частина соціолінгвістичного аналізу, у зв'язку з чим нерідко використовуються запозичені терміни «лінгвістична спільність» («*linguistic community*») і «мовна спільність» («*speech community*»). З цього приводу А. Д. Швейцер формулює важливі визначення: «лінгвістичний колектив – це сукупність соціально взаємодіючих індивідів, що виявляють певну єдність у мовних ознаках, а мовний колектив – спільнота, що відрізняється від інших не наявністю певних мовних одиниць, а їх використанням у мові» [3, с. 71].

Отже, мова у всіх своїх проявах і різновидах (в тому числі і в сленгу) постає як суто соціальне явище: було б невірним вважати, що основні чинники, що регулюють існування і розвиток мови, носять тільки «внутрішньомовний характер», або, що мова являє собою певну «саморегулюючу систему», а соціальні чинники – це тільки «периферійні впливи». Людина та її мова є нерозривними один від одного.

Під поняттям «сленг» нерідко підводяться найрізноманітніші явища лексичного і стилістичного плану. Відзначимо кілька різних концепцій англійського сленгу.

Найбільш характерне теоретико-лінгвістичне розуміння сленгу, що сягає корінням у психологічний напрям мовознавства, висвітлено в наступному положенні О. Есперсена: «сленг – це форма мови, яка зобов'язана своїм походженням бажанням людської особи відхилитися від звичайної мови, нав'язаної суспільством». Основний імпульс в створенні сленгу – це «почуття розумової переваги». Сленг – результат властивого людству «бажання побавитися» (*love of play*) [5, с. 81].

Більшість англійських лексикологів в тій чи іншій мірі поділяють точку зору О. Есперсена щодо сленгу. Загальноновживаним також є положення Есперсена, яке зводиться до того, що сленг за своєю природою вимагає безупинного поновлення [5, с. 244].

Під терміном «сленг» в англійській лексикографії об'єднуються слова та фразеологізми абсолютно різнорідні з точки зору їх стилістичної характеристики і сфер вживання. Так, в різних словниках з

позначкою сленг наводяться наступні розряди слів і словосполучень, наприклад:

1. Слова, які застосовуються злочинському жаргону, наприклад: to chant (з фр. Chanter) в значенні «розхвалювати коня при продажі»; cheese в значенні «гарна річ»; слова father і fence – обидва в значенні «скупник краденого».

2. Різні професіоналізми, наприклад: plunger (від дієслова to plunge «кидатися вперед») «кавалерист» (з військової лексики); length (буквально «довжина») «сорок два рядки драми» (з театральної лексики); a noser (від nose «ніс») «удар по носі» (з боксерської лексики); to be ploughed (від plough «плуг») «провалюватися на іспиті» (зі студентської лексики) та ін. В результаті включення різних професіоналізмів, сленг починає диференціюватися. В англійській і американській лексикографії з'являються різні різновиди сленгу: військовий сленг, спортивний сленг, театральний сленг, студентський сленг, парламентський сленг і навіть релігійний сленг. Це свідчить про гетерогенність сленгу та про те, що будь-який представник англійської лінгвокультурного суспільства використовує в своїй промові одиниці різних функціонально-стилістичних рівнів.

Слід також зазначити, що всі вікові групи носіїв мови використовують сленг у своїй повсякденній діяльності, молодь і студенти – у більшій мірі, ніж старше покоління, зайняте своєю кар'єрою, де стандартна мова є однією з умов просування по службі. Але щодо спілкування в побуті, тут відсутні обмеження або будь-які перешкоди для вживання сленгу. До того ж слід мати на увазі, що поряд із загальним сленгом носії мови в своїй повсякденній діяльності та спілкуванні, а саме, вузько професійному, поряд із загальним сленгом використовують одиниці спеціального сленгу.

Аналіз сленгу нерозривно пов'язаний з поняттям мовної норми, на тлі якої виступають його сутнісні характеристики. Норма в мові – це «історично обумовлена сукупність загальноновживаних мовних засобів, а також правила їх відбору та використання, визнані суспільством найбільш придатними в конкретний історичний період» [1, с. 685]. Найбільш характерною ознакою мовної норми – відносна стабільність і диференційованість мовних засобів.

М. М. Семенюк зазначає, що «мовна норма являє собою «сукупність найбільш стійких, традиційних реалізацій елементів мовної структури, відібраних і закріплених мовною практикою» [2, с. 596]. Це означає, що норма властива будь-якій формі існування мови, в тому числі і сленгу.

Не підлягає сумніву, що норма літературної мови і норма сленгу мають свою особливу специфіку. З цієї точки зору сленг можна визнати безладним набором специфічних лексем, оскільки природа мови визначає не тільки умови побутування діалектів, але і їх функціональну своєрідність. Не можна не згадати і генетичну специфіку сленгу, яку неправомірно визначати тільки на основі синхронного дослідження або

тільки на матеріалі лексики. Як показали спеціальні дослідження, найбільш консервативною і стійкою частиною сленгу, на відміну від професійних діалектів і жаргонів, є слова, що походять від давньоанглійської мови. Так, сленгове слово *wrinkle* (спритність, хитрість) не має нічого спільного з *wrinkle* (зморшка), а походить від німецького *Ranke* (підступи, інтриги) і безпосередньо пов'язане з датським *wreps* (хитрість).

Слово *lark* (гра, жвавість, жарт) не є метафорою від *lark* (жайворонок), а походить з датського *lars*, (гра, танці). Дієслово *to spoon* (доглядати, сохнути, страждати), а також *spoon* в значенні (дурень) не мають нічого спільного з англ. *spoon* (ложка), а походить з датського *sraapn*, *sraapn* (займатися звідництвом), а також (легко переконувати, умовляти).

Найбільш стабільна частина словникового складу сленгу, на відміну від професійної лексики і жаргону, співвідноситься з лексемами англійських територіальних діалектів. Це цілком логічно, бо, як відомо, початковими носіями сленгізмів були, з одного боку, селяни з різних областей Великобританії, що йшли до міста на заробітки, а також збанкротілі міщани (більшість з них – вихідці з селян), а з іншого боку – різного роду декласовані елементи, які також вийшли з селянського стану.

Розглянемо ряд сленгових лексем, що відтворюють генетичні зв'язки з відповідними словами англійських територіальних діалектів:

Lush (п'яний) використовується у Новій Зеландії, американському сленгу та діалектах Шотландії, наприклад: «*the rolling kinddeys ... got bloody lushy*» [18, с. 45].

Map (голова; портрет), шотландський діалект: «*Our John has gotten his map done ... some think it very like him* [4, с. 33].

Mooch, mitch (бовтатися без діла): «*I jis' mooch'd, about the town; That bwoy han't ben to school today, he's ben mitchen*» [4, с. 135].

Mug 1) (пот; особа): «*Swipe in V mug, Jem, swipe 4m in mug*»; 2) гримаса): «*The low comedian had mugged at him fifty nights for a wager*»; 3) (бити): «*I'll mug you if you talk like that*»; 4) (туман; невеликий дощ) (від норв. *mugga*): «*it mugs a little; yer can not call it rain*»; 5) (обманювати, обдурювати): «*do not you a muggin of me*»; 6) (збиратися (разом): *There are father, mother and children, mugging together in one room*; 7) (напитися, бути п'яним): «*She'd got some money, so she was mugging yesterday*» [4, с. 194].

Nark (приставати до когось, мучити, докучати): «*Tim'd better dew as he tells that or they'll nark him*» [4, с. 228].

Prog (їжа): «*They give us very good prog at school*» [4, с. 627].

Spud (картопля): «*I am going to dig up some spuds; We lived on spuds welly all thru 'the strike*» [4, с. 696].

Збігаються в сленгу і в діалектах слова: *to cat* (нудити), *to call* (ляяти), • *to cotton* (любити), *creature* (віскі), *to splice* (одружуватися), *bone* (гарний) та ін.

Разом з тим, словниковий склад сленгу і сучасних територіальних діалектів не збігається повністю. У процесі розвитку мови з сленгу, зникала частина слів, що зберігаються в діалектах. З іншого боку, лексеми, характерні для ранніх періодів різних діалектів (північних, південних і т. д.), що вийшли з ужитку діалектної мови, можуть зберігатися в сленгу.

Слід зазначити, що як для англійських територіальних діалектів, так і для сленгу досить характерним є явище енантіосемії, тобто використання однієї і тієї ж лексеми з протилежними значеннями. Наприклад: *brick* (хороший, поганий) *bucked* (втомлений, діяльний, енергійний); *cheesy* (яскравий, помітний, потертий, пошарпаний); *fresh* (п'яний, тверезий); *to fence* (купувати, продавати); *game* (дурень, розумний); *hairy* (чудовий, погано вихований); *to gut* (наповнювати, спорожняти); *hank* (час відпочинку, докучати, не давати спокою), *jeery* (туман, виявлення, відкриття чогось); *to floor* (провалитися на іспиті, добре здати іспит); *cid* (затишний, зручний, важкий) та ін.

Відзначимо, що в соціальних діалектах, що мають безліч синонімів і омонімів, цілий ряд слів може приймати значення своїх синонімів, одночасно, входячи не тільки у поточний, але і в інші синонімічні ряди. Багато лексем соціальних діалектів нерідко переймають значення своїх омонімів. Як вказує англійський лінгвіст Дж. Х. Макнайт, безліч латинських корінь, представлених в сучасній англійській літературній мові як нейтральні слова, в лінгво-соціальному відношенні, за своїм первинним складом і значенням точно відповідають англійським сленгізмам, отриманих в результаті метафоризації: *apprehend* (= *to catch on*), *impose* (= *to put over on*), *fool* (= *swind bag, blow hard*), *effrontery* (= *face, cheek*), *precocious* (= *half-baked*), *delirious* (= *off one's trolley, off one's rocker*) [6, с. 34]. Відсутні данні про те, що зазначені лексеми в латинській мові були соціально забарвлені або носили розмовний характер.

Висновки. Отже, всі вище зазначені факти дозволяють нам зробити висновок про те, що англійський сленг історично сформований на базі англійських територіальних діалектів різних регіонів та інших давніх мовних елементів. Ми також можемо стверджувати про те, що сленг є загальною для всіх носіїв мови лінгво-соціальною нормою, яка, реалізуючись на рівні розмовної мови (фонетики, граматики, лексики) генетично і функціонально відрізняється від інших жаргонних і професійних елементів мови.

Література

1. Великий англо-російський словник в 2-х томах / Ю. Д. Апресян, І. Р. Гальперін, Р. С. Гинсбург та ін. 4-е вид., випр. з доп. Москва: Російська мова, 1987. 805 с.
2. Семенюк М. М. Загальне мовознавство: Форми існування, функції, історія мови. Москва, 1970. 705 с.
3. Швейцер А. Д. Сучасна соціолінгвістика: Теорія, проблеми, методи. Москва, 1976. 245 с.
4. Dictionary of Slang and Unconventional English / Compiled by Eric Partridge. London: Routledge & Kegan Paul LTD, 1962. 2 Vol. 708 p.

5. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. Oxford Indian Branch Oxford University Press, 1938. 244 p.

6. McKnight G. H. Modern English in the Making. New York, 1923. 449 p.

Ахмад И.

– старший преподаватель кафедры английского языка технического направления Национального технического университета «Киевский политехнический институт имени И. Сикорского»

УДК 81'373.42

**ЦИКЛИЧНЫЕ ТЕМПОРЛЕКСЕМЫ
В ИХ АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ**

Статья посвящена анализу ассоциативно-семантических связей членов лексико-семантической группы «части суток». Определен состав и структура ассоциативно-семантических групп с вершинными словами «утро», «день», «вечер» и «ночь», выделены семантические признаки, посредством которых осуществляется семантическая связь каузем с рефлексемами. Прослежена реализация ассоциативно-семантических связей исследуемых лексем на уровне текста.

Ключевые слова: ассоциативно-семантическая группа, каузема, рефлексема, семантический признак, сема.

Ахмад І.

– старший викладач кафедри англійської мови технічного напрямку Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені І. Сікорського»

**ЦИКЛІЧНІ ТЕМПОРЛЕКСЕМИ
В ЇХ АСОЦІАТИВНО-СЕМАНТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ**

Статтю присвячено аналізу асоціативно-семантичних зв'язків членів лексико-семантичної групи «частини доби». Визначено склад і структуру асоціативно-семантичних груп з вершинами «утро», «день», «вечер» и «ночь», виділено семантичні ознаки, за посередництва яких здійснюється семантичний зв'язок каузем з рефлексемами. Реалізацію асоціативно-семантичних зв'язків досліджуваних лексем простежено на рівні тексту.

Ключові слова: асоціативно-семантична група, каузема, рефлексема, семантична ознака, сема.

Akhmad I.

– Senior Lecturer, Department of the English Language of Technical Orientation, National Technical University of Ukraine 'Ihor Sykorskyi Kyiv Polytechnic Institute'

CYCLIC TEMPORLEXEMES IN THEIR ASSOCIATIVE-SEMANTIC CONNECTIONS

The article is devoted to the analysis of the associative-semantic links of members of the lexical-semantic group "parts of the day". The composition and structure of the associative-semantic groups with the vertex words "morning", "day", "evening" and "night" are defined, and semantic features are distinguished, through which the semantic connection of the kauzem with reflexes is realized. The implementation of associative-semantic links of the studied lexemes at the level of the text is traced.

Key words: associative-semantic group, kauzeme, reflexeme, semantic feature, seme.

Постановка проблемы. Одним из ключевых лексикологии является положение о том, что системность лексики обусловлена системностью внеязыковой действительности, однако при этом системные связи между словами регулируются собственно языковыми факторами. Изучение системно-структурной организации словарного состава национальных языков с опорой на семные связи лексем, получившее наиболее широкое распространение во второй половине XX века, не исчерпало своей актуальности и на современном этапе развития лингвистики.

Анализ последних исследований. О системных отношениях единиц языка начали говорить еще в конце XIX – начале XX веков (И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. В. Крушевский, Ф. де Соссюр, А. А. Потебня, В. В. Виноградов, М. М. Покровский, Р. Мейер, К. О. Эрдман, Г. Шпербер и др.). Однако окончательно понимание лексики как системы закрепилось лишь в середине XX века с развитием теории семантического поля, связанной, прежде всего, с именами Й. Трира, Г. Ипсена, Л. Вайсгербера. Исследованию системности лексики посвящены многочисленные работы З. Е. Александровой, Ю. Д. Апресяна, Р. А. Будагова, Л. М. Васильева, В. А. Звягинцева, Ю. Н. Караулова, С. Д. Кацнельсона, А. М. Кузнецова, Л. В. Малаховского, Л. А. Новикова, М. М. Покровского, А. А. Потебни, А. И. Смирницкого, Ж. П. Соколовской, А. А. Уфимцевой, Д. Н. Шмелева и др.

На рубеже XIX–XX веков также активизировалось внимание к ассоциациям как к объекту научного поиска. История их изучения уходит корнями еще во времена Аристотеля. На протяжении длительного времени законы ассоциации интересовали, прежде всего, психологов. В лингвистике одними из первых о них заговорили представители психологического направления (В. Вундт, Г. Шпербер), которые настаивали на необходимости объединения собственно лингвистических и психологических подходов к изучению единиц языка, в том числе их семантики. В дальнейшем эти идеи нашли развитие в работах Ст. Ульманна, Э. Велландера, Д. Диза, Дж. Миллера, А. А. Леонтьева, Д. Слобина, Дж. Грина, С. Эрвин-Трипп и др.

К концу XX века факт наличия семантической связи между ассоциативно связанными словами не вызывает сомнения у ученых, о чем свидетельствуют работы А. А. Залевской, Ю. Н. Караулова, А. П. Клименко, В. П. Конечкой, И. В. Родневой, Д. И. Тереховой, Н. В. Уфимцевой и др. Изучение семантической близости ассоциативно связанных слов остается актуальным и на современном этапе развития лингвистики. Принципы классификации вербальных ассоциаций, смысловые отношения между словом-стимулом и его ассоциатами изучаются в рамках ассоциативной и коммуникативной семантики, лингвостилистики, лингвистики текста и т. п. Понятия *ассоциативное поле*, *ассоциативный ряд*, *ассоциативно-семантическое поле* прочно

вошли в научный обиход. Наряду с ними выделяется особая форма парадигматической организации лексики – *ассоциативно-семантическая группа* (АСГ). Члены АСГ входят в состав одного ассоциативного поля и при этом коррелируют на уровне гипер- и гипосем: гиперсема исходного слова (*кауземы*) в семантической структуре ассоциатов (*рефлексем*) репрезентирует дифференциальный семантический признак, то есть выступает в роли гипосемы, и наоборот, родовые семы рефлексем в составе кауземы являются семами видовыми [8]. Как показывается практика, наиболее продуктивным является изучение ассоциативно-семантических связей членов закрытых лексических парадигм, поскольку они зачастую отличаются семантической близостью, которая является одним из основных факторов, определяющих ассоциативные связи лексем. Более того, «обозримый» участок лексики гораздо проще исследовать, нежели «глобальную» лексическую систему в целом [5, с. 72]. Такой подход соответствует одному из основных общенаучных методов познания – индукции, то есть рассуждению от частного к общему: словарный состав языка изучается через образующие его микросистемы.

Цель данной статьи – выявить особенности ассоциативно-семантических связей лексем, обозначающих части суток в русском языке. Алгоритм ее достижения предполагает решение следующих **задач**: 1) определить семантическую структуру исходных слов (каузем); 2) с помощью толковых словарей выявить семантически связанные с ними лексем; 3) с учетом данных ассоциативных словарей определить состав АСГ; 4) определить структуру АСГ, выявив интегральные семантические признаки, объединяющие рефлексемы с кауземой; 5) проследить, как проявляется ассоциативно-семантическая связь лексем в тексте.

Изложение основного материала. В семантической структуре названий частей суток на основе дефиниционно-логического, компонентного и ремотивационного анализа выделяются темпоральные ('часть суток', 'следование во времени', 'цикличность'), качественные ('температурный режим', 'степень освещенности') и качественно-предметные ('состояние природы', 'деятельность человека') семантические признаки [10].

В лексикографических источниках названия частей суток характеризуются в первую очередь по темпоральным признакам 'часть суток' и 'ограниченность во времени' (например, *утро* – «1. Часть суток от окончания ночи до наступления дня; время восхода солнца, рассвета» [1, с. 1407]). Посредством гиперсемы 'часть суток' исходные лексем (*утро, день, вечер, ночь*) семантически связаны друг с другом (о чем свидетельствуют данные ассоциативных словарей [4; 6; 9]), таким образом, каждая из них может выступать кауземой по отношению к трем другим. Кроме того, посредством признака 'следование во

времени' кауземы коррелируют с названиями предыдущей и последующей части суток.

Следует отметить, что одним из факторов, определяющих возникновение ассоциаций является совместное использование лексем в контексте («...текст является благодатным материалом... для формирования и развития ассоциативной структуры значения слова» [3, с. 96], «...то, что есть в речи, текстах, так или иначе отражается и закрепляется в языковом сознании людей и наоборот – то, что есть в языковом сознании людей, так или иначе проявляется в речи, текстах (также и в эксперименте)» [2, с. 145]). С учетом закона семантического согласования совместное использование кауземы и рефлексемы в одном контексте служит подтверждением наличия ассоциативной и семантической связи между ними. Таким образом, ассоциативно-семантическая связь названия частей суток может быть проиллюстрирована следующими примерами: *Пусть утро, вечер, день и ночь – Сойдут – лучи в окно протянут* /А. Белый/, *Нет утр, нет дней, есть только ночи...* /З. Гиппиус/, *Мне так любовно быть влюбленным И в ночь, и в утро, в вечер, в день...* /И. Северянин/.

Наряду с основными названиями частей суток, в русском языке представлен целый ряд слов, обозначающих либо короткий переходный период между этими частями, либо определенный момент времени. Это лексемы *рассвет, закат, полдень, полночь* и под. В их семантической структуре признак 'отрезок времени' представлен как семой 'часть суток', так и семой 'часть утра / дня / вечера / ночи'. Все они входят в состав анализируемых АСГ: *рассвет* – как рефлексема слов *утро* (время рассвета), *день* (начинается с рассвета), *ночь* (заканчивается рассветом), *закат* – как рефлексема слов *вечер* (время заката), *день* (заканчивается закатом), *ночь* (начинается с заката), *полдень* – рефлексема слова *день* (середина дня), *полночь* – рефлексема слова *ночь* (середина ночи): *Утром на рассвете я просыпаюсь от мыслей* /М. Пришвин/, *И бомбежка – весь день, И всю ночь, до рассвета* /К. Симонов/, *Я весь поник пред Господом живым, Пред таинством полуночи бездонной И чудом дня с рассветом золотым* /Ю. Балтрушайтис/, *Прошло то проклятое утро и проклятый день клонится к закату* /А. Григренко/, *Сегодняшняя ночь была хороша: закат мирно угас* /С. Бабаян/, *Ночь валится за полночь* /М. Булгаков/, *День начинается утром, переваливает через полдень, склоняется к вечеру* /З. Синявская/.

Не менее важными для частей суток являются их качественные характеристики, например, степень освещенности и температура воздуха. Посредством гиперсемы 'свет', которая в составе кауземы выступает гипосемой, в состав АСГ с вершинами-названиями светлых частей суток (*утро* и *день*) входят лексемы, обозначающие различные типы свечения: *свет, сверкание, сияние, блеск, солнце* (в значении 'свет'): *Божественное раннее утро, полное сияния и чистоты*

/В. Розов/, *Струился **утра свет** зеленоватый /В. Блаженный/, ...ослепительный апрельский **день**, пронизавший **блеском** всю тёмную глубину прошлого /Е. Чижов/, **День** безоблачный, – **сверканье**, – **синеза** /Л. Андреев/.*

В АСГ с кауземами-названиями темных частей суток представлены рефлексемы, обозначающие отсутствие света либо его малое количество – *темнота, тьма, мрак, полумрак, полутьма, сумрак* и т.п.: *Берёзы **ночью в темноте** лучше других деревьев видны /Д. Гранин/, Скажи мне, **ночь**, зачем твой тихий **мрак** /А. Пушкин/, И **скитаются и мёрзнут, тёмной ночью, в сумраке** пустынных ветров /Б. Зайцев/, **Люблю я тишину весенней теплой ночи, И полумрак** ее /Н. Греков/, **Вечер густится полутьмой** /О. Радзинский/, **За стёклами окон сгущался вечер**, словно мгла **набухала темнотой** /А. Иванов/.*

Посредством признака 'температурный режим' в состав анализируемых АСГ входят различные обозначения температуры воздуха. При этом с названиями промежуточных частей суток чаще ассоциируются лексемы со значением неполноты признака (*прохлада, свежесть, утренник, заморозок*), интегральными выступают семы 'менее холодный, чем ночь', 'менее теплый, чем день'; с названиями основных частей суток – лексемы, обозначающие максимальную степень проявления признака (*холод, мороз, жара, зной*) с интегральным значением 'максимальная степень проявления признака': ***Под утро** ударили **заморозки** /М. Кучерская/, ...**лишь вечера** приносят спасительную **прохладу** /А. Хабургаев/, **День** разгорался **зноем** /К. Сурикова/, **В белой светлой ночи** настаивался **мороз** /А. Солженицын/.*

Любой отрезок времени имеет свою протяжённостью, при этом он заполнен теми или иными событиями. Так, утро – это время когда люди уже просыпаются, завтракают, день – время от обеда до конца работы, вечер – от окончания работы до сна, ночь – время сна. Для большинства представителей животного мира утро и день также является периодом активной жизнедеятельности, а вечер и ночь – ее снижением. Таким образом, со словом *утро* ассоциируются лексемы *подъем, пробуждение*, а также обозначения характерных утренних событий – *завтрак, заутреня* [4; 6; 9], со словом *день* – *активность, оживление, работа, деятельность*, а также *обед и обедня*; со словом *вечер* – *отдых, покой; ужин, вечерня, вечеринка*, со словом *ночь* – *тишина, покой, сон; всенощная* и т. п.: ***Утром** при **пробуждении** ворона прочертила криком небо /А. Иличевский/, **Субботний день** – уже **темно в работе** отсверкал /С. Щипачев/, **Собираются по вечерам**, молитвы **поют и читают, вечерню** служат /С. Голицын/, **Как рассказать, что той простою ночью** Меня томили **воздух и покой?** /Д. Кнут/.*

Выводы. Таким образом, в ходе проведенного исследования

были определены состав и структура ассоциативно-семантических групп, вершинами которых выступают члены ЛСГ «части суток». Последние имеют сходную семантическую структуру, которая определяет подобие формирующихся вокруг них АСГ, что предполагает возможность построения типовой парадигмы. Анализ показал, что рассмотренные АСГ имеют идентичную структуру: в соответствии с интегральными семантическими признаками, в них выделяются блоки темпоральных, квалитативно-темпоральных и квалитативно-предметных рефлексом. Отличия в составе парадигм определяются конкретными семами (репрезентирующими соответствующий признак), посредством которых осуществляется корреляция рефлексом с кауземой.

Перспективы дальнейших исследований. Представленный в статье подход к изучению ассоциативно и семантически связанных слов позволяет расширить представление о возможностях систематизации лексики. В дальнейшем предполагается исследование ассоциативно-семантических связей членов других лексико-семантических парадигм.

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 2003. 1536 с.
2. Мартинович Г. А. Типы вербальных связей и отношений в ассоциативном поле. *Вопросы психологии*. 1990. № 2. С. 143–146.
3. Рогожникова Т. М. Ассоциативная структура значения слова и процесс понимания текста. *Психолингвистические проблемы семантики*: сб. науч. трудов. А. А. Залевская (отв.ред.). Тверь: Калининский гос. ун-т, 1990. С. 96–100.
4. Русский ассоциативный словарь: в 2 т. / Под ред. Ю. Н. Караулова. Москва: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2002.
5. Сидельников В. П. К истории исследования системных отношений в лексике. *Вісник Харківського університету. Дослідження з класичної і радянської літератури, лінгвостилістики та граматичної структури української та російської мов*. Харків: Вища школа, 1986. № 310. С. 70–73.
6. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. Москва, 2004. 800 с.
7. Слива Т. В. Ассоциативно-семантическая группа как форма парадигматической организации лексики (на материале названий сезонов в русском языке). Киев: Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2011. 272 с.
8. Слива Т. В. Ассоциативно-семантическая группа: к вопросу о дефиниции парадигмы. *Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология*. 2016. № 3.2. С. 101–107.
9. Словарь ассоциативных норм русского языка / Под ред. А. А. Леонтьева. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1977. 192 с.
10. Яременко Т. Г. Русский глагол с эксплицированным компонентом времени: деривационная история и перспектива: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / НПУ имени М. П. Драгоманова. Киев, 2008. 264 с.

Соколова А.

– аспірант Донбаського державного педагогічного університету, викладач кафедри англійської філології та перекладу Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

МЕТАФТОНИМІЯ ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

У статті досліджується метафтонімія як лінгвістичний феномен. Зроблено акцент на її когнітивній природі. Висвітлюється концептуальна взаємодія між метафорою та метонімією, яка призводить до утворення метафтонімії. У дослідженні представлено основні типи метафтонімії. Надано їх детальну характеристику.

Ключові слова: метафтонімія, метафора, метонімія, когнітивний, класифікація.

Соколова А.

– аспірант Донбасского государственного педагогического университета, преподаватель кафедры английской филологии и перевода Горловского института иностранных языков ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

МЕТАФТОНИМИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

В статье исследуется «метафтонимия» как лингвистический феномен. Акцентируется внимание на ее когнитивной природе. Освещается концептуальное взаимодействие между метафорой и метонимией, которое приводит к образованию метафтонимии. В исследовании представлены основные типы метафтонимии. Дана их детальная характеристика.

Ключевые слова: метафтонимия, метафора, метонимия, когнитивный, классификация.

Sokolova A.

– Post-graduate Student, Donbas State Teachers' Training University, Teacher, Department of English Philology and Translation, Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Teachers' Training University

METAPHTONYMY AS A LINGUISTIC PHENOMENON

Metaphtonymy as a linguistic phenomenon is studied in the article. The emphasis is put on its cognitive nature. It is dealt with conceptual interaction between the metaphor and metonymy, which leads to metaphtonymy formation. The main types of metaphtonymy are described in the research. The detailed characteristics of them is given.

Keywords: metaphtonymy, metaphor, metonymy, cognitive, classification.

Постановка проблеми. Дослідження лінгвістичного феномену метафтонімії ще потребує детального вивчення у подальшому.

Аналіз останніх досліджень. У пропонованій статті аналізується матеріал робіт таких авторів, як Ф. Мендоза, Н. Б. Мілявська, К. В. Райхерт та ін.

Метою даної статті є аналіз процесу утворення метафтонімії в результаті взаємодії метафори та метонімії.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) охарактеризувати метафтонімію як лінгвістичний феномен; 2) висвітлити концептуальну взаємодію між метафорою та метонімією, яка призводить до утворення метафтонімії; 3) представити основні типи метафтонімії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Слово «метафтонімія» утворив Луї Гуссенс [5, с. 355] для пояснення концептуальної взаємодії між метафорою та метонімією: «У когнітивній лінгвістиці концептуальна метафора та метонімія – це ментальні механізми, сформовані в процесі взаємодії двох понятійних областей: сфери-джерела і сфера-мішені на основі асоціацій за схожістю або за суміжністю [2, с. 127].

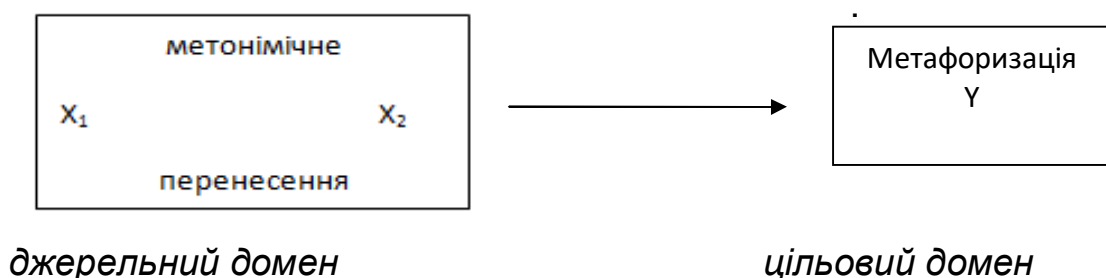
Так, під час проєкції одного концептуального домену в інший можлива активація одного з сегментів доменів і його переосмислення як суміжного, або суміжне проєктування сегментів одного домену вимагає додаткового концептуального розширення за схожістю. Така інтеграція метафори і метонімії отримала назву метафтонімії» [3, с. 194–195].

У праці Н. Б. Мілявської [1, с. 91] висувається теорія, що складна природа навколишньої дійсності відбивається на непростій когнітивній структурі значення неологізмів, утворених у результаті метафтонімічного перенесення.

Метафтонімія може бути віднесена до числа основних моделей, які слугують концептуалізації явищ навколишньої дійсності і перекладу «внутрішнього слова в зовнішню мову».

Говорячи про базисну структуру людської свідомості, хочеться відмітити, що наша свідомість, з одного боку, метафорична, що дозволяє мислити абстрактно й переносити властивості явища однієї концептуальної області на явище іншої. З іншого боку, людська свідомість метонімічна за своєю суттю, оскільки асоціація за суміжністю, що дозволяє здійснювати перенесення у рамках однієї концептуальної області, фундаментальніша і властивіша дітям вже на ранніх етапах розвитку. Конкуренція між двома механізмами поведінки – метафоричним і метонімічним, що співіснують упродовж довгого часу паралельно, не могла не привести до деякої «концептуальної дифузії», покликаної встановлювати концептуальні зв'язки для складніших явищ дійсності.

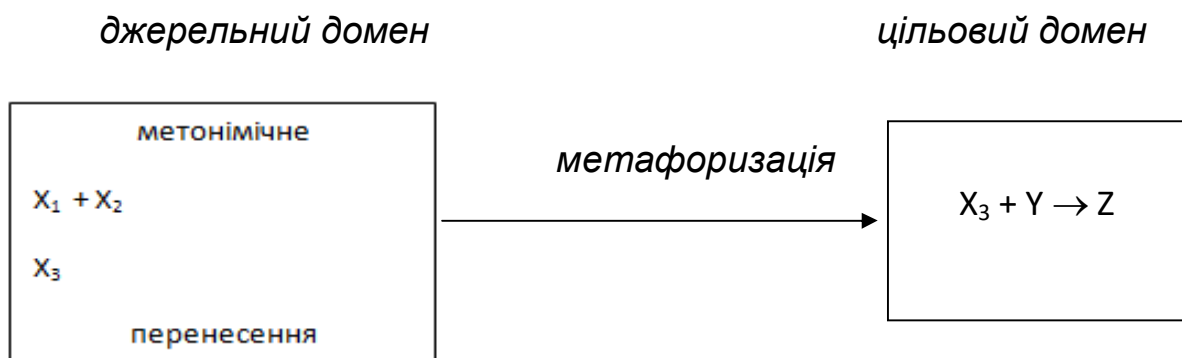
Нами вже не раз відзначалося, що нині виокремлюються два основні типи метафтонімії. Перший тип – це *метафора з метонімії*. Суть цього процесу полягає в тому, що процес метонімічного перенесення відбувається в межах джерельного домену, а далі метонімія метафорично переосмислюється і стає елементом цільового домену. Увесь цей процес схематично відображений на малюнку 1.

Мал. 1

Прикладом цієї метафтонімічної інновації [1, с. 93] може служити неологізм *an anorak* – a derogatory term for a person who pursues an interest with obsessive dedication (анорак – принижуючий термін для нав'язливої людини). Such a person is popularly caricatured as wearing an anorak (clothes traditionally considered to be unfashionable and boring) [7, с. 17] (Таку людину зазвичай зображують карикатурно, на ній одягнений анорак (одяг традиційно вважається немодним і банальним).

Другий тип – *метонімія в метафорі*. Суть цього явища полягає у включенні метонімічно використаного об'єкту в метафоричне висловлювання. Таким чином, метонімія вбудована в обидва домени. Схематично це може виглядати таким чином (мал. 2):

Мал. 2

Умовні позначення:

- X1* - вільна складова джерельного домену,
- X2* - метонімічна складова джерельного домену,
- X3* - метонімічно переосмислений концепт,
- Y* - метафорична складова цільового домену,
- Z* - метафоричне висловлювання цільового домену

Прикладом цієї метафтонімічної інновації може служити неологізм *a tree hugger* – термін для позначення людини, яка піклується про навколишнє середовище [7, с. 324].

Існують різні типи взаємодії метафори та метонімії або «метафтонімії» [6, с. 8], які були представлені Л. Гуссенсом (1990): окрім метафори, утвореної від метонімії та метонімії у межах метафори, дослідник виокремлює ще 2 типи:

- Деметонімізація всередині метафори, як у прикладі *to pay lip service* (визнавати щось тільки на словах), де словосполучення «lip service», яке означає «порожні обіцянки», втрачає свій метонімічний імпорт, у результаті чого вираз набуває сенсу.
- Метафора у межах метонімії, яка виникає, коли метафора вживається для того, щоб додати виразності метонімії, як у наступному прикладі: *to be on one's hind legs* (ставати на диби, не погоджуватися) де «hind» («задні лапи») є метафорою, яка має значення «люди – це тварини».

Л. Гуссенс [4, с. 13] починає з ідентифікації трьох донорських областей дії для корпусу слова і метафоричних фраз лінгвістичної взаємодії:

1) Звук: підрозділяється на такий, що відтворюється людиною, твариною, природою, штучний звук, який відтворюється за допомогою інструмента чи інших засобів.

2) Частини тіла: частини тіла вписуються у складнішу область дії чи явище, які повинні розглядатися окремо у контексті лінгвістичної дії.

3) Форми фізичної розправи.

П р и к л а д	Донорська область дії	Метафоричний вислів чи слово	Значення	Реалізація / пояснення	Приклад метафтонімії
0	звук інструменту	<i>blow one`s trumpet (British) / toot your own horn (American)</i> (хизуватися)	«говорити хороші речі про себе, щоб інші дізнались про це»		немає (суто метафора)
1	звук, відтворений людиною	<i>giggle</i> (справляти хиху)		«Oh dear», she giggled, «I`d quite forgotten» («Боже мій», хіхкнула вона, «Я зовсім забула»)	метафора, утворена від метонімії
2	фізична розправа	<i>throw mud at</i> (поливати брудом)	«говорити погано про когось, щоб невинувато заплямувати репутацію людини»		метафора, утворена від метонімії
3	частини тіла	<i>beat one`s breast</i> (бити себе по грудях)	«відкрито проявляти сум»		метафора, утворена від метонімії
4	частини тіла	<i>bite one`s tongue off</i> (прикусити язика)	«жалкувати про сказане»		метонімія у межах метафори
5	частини тіла	<i>shoot one`s mouth off</i> (виносити сміття з хати)	«без необхідності розповідати про те, чого людина не знає чи те, про що вона не повинна говорити»		метонімія у межах метафори

Таблиця 1: приклади метафтонімії з різними донорськими областями дії

Приклад 0 у таблиці №1 [4, с. 14] демонструє основний типовий випадок для суто метафоричного виразу. Решта випадків ілюструє феномен метафтонімії.

«Усі вони можуть використовуватися метонімічно, тобто по відношенню до події, в якій актуальні як нелінгвістичні, так і лінгвістичні дії, і це саме те метонімічне трактування, яке є основою для вживання метафори» (Goossens 1990, р. 332).

«Головним тут є те, що в основі метафори лежить обізнаність того, що донорська область дії та область цілі, безумовно, можуть бути об'єднані в одну складну подію, звісно, утворюючи в цьому випадку метонімію. Актуальні контексти, в яких ці одиниці вживаються, будуть визначальними для інтерпретації як метонімії так і метафори, утвореної з метонімії» (Goossens 1990, р.336).

Ф. Мендоза [6, с. 10] вважає, що усі приклади метафтонімії, які наводить Л. Гуссенс, є метонімічним розвитком ситуативного метафоричного джерела. Проте існують інші способи взаємодії метафори та метонімії. Метонімія, як правило, є другорядною і, отже, виступає частиною метафори. Оскільки існує дві основні метонімічні схеми: частина замість цілого (source-in-target) і ціле замість частини (target-in-source), це дає чотири основні моделі взаємодії:

- Метонімічне розширення метафоричного джерела
- Метонімічна редукція метафоричного джерела
- Метонімічне розширення об'єкту метафоризації
- Метонімічна редукція об'єкту метафоризації

Ці моделі ... продуктивно застосовувалися у ряді недавніх тематичних досліджень у контексті мультимодальності (Hidalgo Downing and Kraljevic Mujic 2011, Urios-Aparisi 2009). Інші моделі концептуальної взаємодії включають в себе комбінації метонімії (Ruiz de Mendoza 2000, Ruiz de Mendoza and Mairal 2007, Ruiz de Mendoza and Pérez 2001) та метафори (Ruiz de Mendoza and Galera-Masegosa, 2012 Ruiz de Mendoza and Mairal 2011). Далі ми розглядаємо кожну з цих моделей взаємодії. Приклади взаємодії метафори та метонімії [6, с. 11]:

(I) Метонімічне розширення метафоричного джерела. Метонімія забезпечує когнітивно оптимальний підхід до усього сценарію. Отже, метонімія має функцію розширення підобласті точки доступу в тій мірі, за якої існує метафора. Розглянемо наступне речення: *He beat his breast and said, 'God, have mercy on me, a sinner'.* (Він вдарив себе в груди і сказав: «Боже, помилуй мене, грішного.»). У цьому прикладі «биття в груди» у метафоричній вихідній області метонімічно поширюється на ситуацію, коли людина б'є себе в груди, щоб показати, що вона жалкує про свої дії. Область цілі цієї метонімії метафорично відображується на ситуації, в якій мовець у розкаянні демонструє свій жаль, щоб уникнути покарання або будь-яких інших небажаних наслідків своєї поведінки.

(II) Метонімічне розширення об'єкту метафоризації. Область метафори має функцію розширення значення впливу вибраного аспекту

об'єкту метафоризації. Метонімія допомагає отримати повний діапазон значень, які слід вивести з метафори. Наприклад, інтерпретація речення *This would already make one knit his eyebrows in suspicion.* (Це б вже змусило його з підозрою нахмурити брови.) вимагає встановлення метафоричної відповідності між особою, яка в'яже одяг (для вихідної області) та людиною, яка хмурить брови (для області цілі). Результат цього метафоричного переносу повинен метонімічно перейти в ситуацію, в якій людина хмуриться через гнів. Метонімія, яка існує в метафоричній області цілі, є ЖЕСТОМ ЗАМІСТЬ СТАНУ.

(III) Метонімічна редукція метафоричного джерела. Метонімічна редукція є наслідком виділення найбільш значимих елементів метафоричної області, які, внаслідок переносу, привертають нашу увагу до найбільш значимих аспектів об'єкту метафоризації, які є наявними виходячи з їх відповідних вихідних елементів. Речення *To be the life and soul of the party calls for the right attitude and the right actions.* (Бути душею компанії передбачає дотримуватися відповідної поведінки та дій.) вимагає аналізу, в якому один із аспектів у вихідній області («людина») спрямований безпосередньо на «компанію» в області цілі, тоді як «the life and soul» «життя і душа» повинні пройти дві послідовні метонімічні операції, які будуть трансформовані у «найкомунікабельнішу особу в компанії» в області цілі.

(IV) Метонімічна редукція об'єкта метафоризації. Процес редукції дає можливість побачити елемент об'єкту метафоризації не тільки з точки зору його відповідного вихідного елемента, але і з точки зору матричної області дії. Розглянемо наступний приклад: *Over the years, this girl won my heart.* (За багато років ця дівчина завоювала мою прихильність.) У цьому випадку «любовний» сценарій розуміється як «виграшний» сценарій. Дві безпосередні відповідності встановлюються між словами «перемога» та «переможець» у вихідній області та «досягнення» і «той, хто любить» в об'єкті метафоризації. Однак, як тільки ми позначили «приз» у вихідній області «чиїмсь серцем» в об'єкті метафоризації, метонімічна редукція починає позначати «чиєсь серце» «чиєюсь любов'ю».

Здійснене дослідження дозволяє зробити такий **ВИСНОВОК**: погоджуючись з науковцем Шармановою О. С., можна сказати, що використання метафори, метонімії та метафтонімії в якості базових моделей опису дійсності є одним із способів осмислення дійсності, структурування знань про неї, зміщуючи при цьому акценти з однієї сутності на іншу. Метафоричні, метонімічні, метафтонімічні моделі функціонують одночасно, перетинаються і доповнюють один одного, формуючи образне уявлення конфлікту. У них виявляється здатність мовних засобів приховано впливати на адресата, нав'язувати певну оцінку якого-небудь об'єкту дійсності, події і його учасникам. Використовуючи певну модель, можлива побудова вигідної для замовника картини світу у свідомості адресата.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у поглибленому вивченні когнітивної природи феномену «метафтонімія».

Література

1. Милявская Н. Б. К вопросу о концептуальной метафтонимии и когнитивном моделировании значения новых метафтонимических единиц. *Вестник Российского государственного университета им. И. Канта*. 2008. С. 91–96.
2. Райхерт К. В. Концептуальная тропология (опыт построения). *Актуальні проблеми філософії та соціології*. С. 126–129. URL : http://apfs.in.ua/v7_2015/33.pdf (дата звернення: 15.03.2018).
3. Шарманова О. С. Метафтонимия как концептуальное взаимодействие метафоры и метонимии. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. 2011. Т. 16: Языкознание. № 1 (13). С. 194–200.
4. Balbachan F. Killing Time: Metaphors and their implications in lexicon and grammar. P. 6 – 30. URL: http://www.metaphorik.de/sites/www.metaphorik.de/files/journal-pdf/10_2006_balbachan.pdf
5. Goossens L. Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Metaphor and Metonymy in comparison and contrast*. Ed. by Rene Dirven, Ralf P rings. Berlin; N.Y.: Mouton de Gruyer, 2002. P. 349–377.
6. Mendoza Francisco José Ruiz de. Going beyond metaphonymy: Metaphoric and metonymic complexes in phrasal verb interpretation. *Language Value*. Spain, 2011. № 1 (University of La Rioja). P. 1–29.
7. The Oxford Dictionary of New Words. Oxford; N. Y., 1997. 368 p.

Ясногурська Л.

– старший викладач кафедри іноземних мов Рівненського державного гуманітарного університету

УДК [811.161.2'373.7+811.111'373.7]:27-23

ПРОФІЛЬ БІБЛІЙНА ЗРАДА У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ФОНДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

У статті розглядається біблейська складова концепту зрада/*treachery* в українській та англійській мовах, її мовно-культурна специфіка. Аналізуються спільні та відмінні компоненти зазначеного концепту, що утворилися під впливом релігійного фактору.

Ключові слова: зрада, фразеологія, релігія, мова, джерело, культура, концепт.

Ясногурская Л.

– старший преподаватель кафедры иностранных языков Ровенского государственного гуманитарного университета

ПРОФИЛЬ БИБЛЕЙСКАЯ ИЗМЕНА В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ФОНДАХ УКРАИНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

В статье рассматривается библейская составляющая концепта измена / *treachery* в украинском и английском языках, его языково-культурная специфика. Анализируются общие и отличительные компоненты указанного концепта, образовавшиеся под влиянием религиозного фактора.

Ключевые слова: измена, фразеология, религия, язык, источник, культура, концепт.

Yasnohurska L.

– Senior Lecturer, Foreign Languages Department, Rivne State University of Humanities

THE PROFILE OF BIBLICAL TREACHERY IN PHRASEOLOGICAL FUNDS OF UKRAINIAN AND ENGLISH LANGUAGES

*The paper deals with the biblical element of the concept *зрада*/treachery in the Ukrainian and English languages, its cultural peculiarity. Similar and different components formed under the influence of the religious factor are described.*

Key words: *treason, phraseology, religion, language, source, culture, concept.*

Постановка проблеми. Одним з найцінніших джерел наповнення фразеологічного фонду є саме Біблія. Для того, щоб фразеологічний зворот з будь-якого твору став загальноновживаною мовною одиницею, цей твір має бути загальновідомим. Саме Біблія з її багатим підґрунтям для створення фразеологізмів успішно виконувала і продовжує виконувати цю функцію. Біблеїзми належать до книжної фразеології і становлять спільну частину фразеологічного фонду багатьох мов світу. Частина фразеологізмів біблійного походження зберегла структуру і значення першоджерела, деякі фразеологізми, можливо, через свою пафосність – набувають жартівливого або саркастичного відтінку.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки значна кількість мовознавчих досліджень здійснюється в рамках когнітивного аспекту, а саме, дослідження шляхів репрезентації, збереження, осмислення та використання знань у мовленнєвій діяльності.

Метою та завданням статті є дослідження біблейської складової концепту *зрада* в українській та англійській мовах.

Аналіз останніх досліджень. У лінгвістичних працях кінця ХХ століття (Н. Арутюнової, О. Кубрякової, Р. Фрумкіної, Ю. Степанова, Д. Лихачова, А. Вежбицької) концепт визначається як набір смислів, якими оперує людина у процесі своєї ментальної діяльності та пізнання світу. Визнання культурної специфіки мовних картин світу приводить до акцентування у визначеннях концепту його етнічної маркованості, тобто, концепт визначається як одиниця колективного знання/ свідомості, яка має мовне вираження та позначена мовно-культурною специфікою.

Виклад основного матеріалу. Концепт *ЗРАДА* для християнського світу нерозривно пов'язаний із образом Юди. Всі знають, що Юда зрадив Ісуса Христа. Ім'я «Юда» стало синонімом слова «зрадник». Про зраду Юди йдеться у всіх чотирьох Євангеліях. Наприклад, у Марка (Мк. 14:10,43-46) написано так: «І пішов Юда Іскаріотський, один з Дванадцятьох, до первосвящеників, щоб їм Його видати. ... і прийшов Юда, один з Дванадцятьох, і з ним люди з мечами та киями, від первосвящеників, і книжників, і старших. А зрадник Його дав був знака їм, кажучи: «Кого я поцілую, Той і є, – беріть Його, і обережно ведіть». І, прийшовши, підійшов він негайно до Нього і каже: «Учителю!» І поцілував Його. Вони ж руки свої наклали на Нього, – і схопили Його». Ісуса схопили, судили, катували, після чого розп'яли на Голгофі. Через деякий час від докорів власного сумління Іуда повісився

на осиці. На основі цієї біблейської історії виникла низка фразеологічних одиниць як в англійській, так і в українській мові.

Діяння Юди сприймається християнами як «довічна парадигма відступництва, зради» [2, с. 580]. В українській мові існує номінація *юда* (з малої літери) узагальнено – «зрадник; також нечиста сила, злий дух» (звідси *під'юджувати*); уживається як лайливе слово: *Нечистий дух юда юдить християнина, аби один другого бив* (запис І. Франка) [2, с. 656]. На позначення зрадництва, пов'язаного із вчинком Юди, в українській мові виникли фразеологічні одиниці *юдине (іудине) плем'я (поріддя, коріння)* – «зрадник», що стилістично маркуються як зневажливі, лайливі слова [6, с. 645]. Іуда став символом зради і в англійській лінгвокультурі, причому серед усіх зрадників вважається найгіршим: *Judas* – «one who treacherously betrays under the semblance of friendship; a traitor or betrayer of the worst kind»: *Such unnatural monsters, such trayterous Judases, such execrable infamous Apostates as these* [10, с. 616]; *Judas is the arch-betrayer, and from the time of Caxton the name is used as an appellative for a false and traitorous person* [8, с. 318].

В українській мові і зараз юдою називають зрадника, запродавця. Негативна конотація та емоційно-оціночне ставлення до понять, що референціюються цією одиницею, у словнику позначаються маркерами емотивності та стилістичної забарвленості: зневажливе, лайливе слово.

Спосіб, у який Іуда виказав Христа первосвященникам, став підґрунтям виникнення номінацій *поцілунок [від] Іуди, іудин (юдин) поцілунок*, книжн. – «зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості, приязні» [6, с. 684]. Його вживають, коли йдеться про людей, які за дружбою приховують справжню ворожість.

Відповідний фразеологічний зворот фіксується і в англійській мові: *a Judas kiss* (Matthew 26:48) – «a great falsehood, betrayal» [11, с. 421]; *a Judas kiss* – «an act of betrayal, especially one disguised as a gesture of friendship» [9, с. 157], наголошуючи на тому, що це – зрадницька дія, замаскована під дружній жест. Вважається, що на основі цього сценарію виникла ФО *kiss of death*, яка вживається на позначення справи, що виглядає доброю, з хорошими намірами, але має катастрофічні наслідки; або на позначення вчинку або події, які приводять до краху всієї справи [9, с. 161].

В англійській мові зворот *a Judas kiss* також позначає зрадницький поцілунок, схожий на поцілунок Юди, за допомогою якого він вказав стражі в Гетсиманському саду на Ісуса Христа, що пізніше призвело до його загибелі. Через це такий поцілунок називають *Judas trick*. Як відомо, зрадивши Ісуса, Юда пізніше сам повісився на дереві багряника, яке в англійській мові позначається такими одиницями, як *the Judas-tree* чи *Judas thorn*.

У Євангелії розповідається, що Іуда Іскаріот зрадив свого вчителя за тридцять срібняків (Матвія 26:15; Луки 22:3-6, 47-48). Ця ціна зафіксована як в українських, так і англійських фразеологічних одиницях. ФО *тридцять срібників (срібняків), Іудині (Юдині) срібники*

(срібняки) вживаються зі значенням «ціна зради» [2, с. 576]. Англійський відповідник *thirty pieces of silver* має значення 1) «money received for the life of another human being», розуміється як «криваві гроші»; 2) «anything paid or given for a treacherous act» [12], таким чином зберігаючи ідею зради і набуваючи конотації кривавої жертви. Відповідно, яка б плата, позначена цим фразеологізмом, не малася на увазі, ставлення до неї вкрай негативне: *The thirty pieces of silver for which Judas sold his Master may have been smelted and coined afresh, but not a piece of that money shall touch fingers of mine* (H. Caine) [1, с. 943].

У Слові Божому йдеться про те, що щоб вказати солдатам, хто є Ісус та кого треба схопити, Іуда цілує Христа (Матвія 26:48). Ці події знайшли своє відображення у семантиці фразеологічного звороту *Іудин (Юдин) поцілунок*, що позначає лицемірний, нещирий поцілунок чи вчинок людини, яка облесливістю приховує свою зраду чи зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості, приязні.

Негативне ставлення до Юдиного вчинку відобразилось у досліджуваних словах творенням різноманітних фразеологічних одиниць або похідних лексем, що відбивають ті або інші факти пов'язані з відомостями про Юду. Наприклад, руде волосся в англійців може позначатися прикметником *judas-colored*, бо вважається, що у Юди волосся було рудим, наприклад: *...there is treachery in that Judas-colored beard*.

Під час тайної вечері Христос пророчо сказав Петрові, що той ще сьогодні, перш ніж заспіває півень, тричі відречеться від нього. Провіщення відречення, як і опис його здійснення, міститься в усіх чотирьох Євангеліях. Передбачення Христа збулося з усією точністю. І коли півень заспівав, Петро вийшов геть із двору первосвященника і гірко заплакав. Це був плач грішника, якого мучило каяття за зраду Господа та за свою малодушність. А в українській лінгвокультурі пам'ять про ті події збереглася у фразеологічних одиницях *зрікся як апостол Петро Христа* – «підло зрадив» [3, с. 10]; *одказався як Петро від бога* – «боягузливо зрадив»; *сміливий як святий Петро* [3, с. 14] – «про боягузливу людину» [3, с. 115].

Іще одним біблійним персонажем, який став уособленням зради, є Каїн, старший син Адама і Єви, від руки якого загинув брат Авель. Він «не зумів перебороти в собі почуття заздрощів; символізує зраду близьких, безневинно пролиту кров» [2, с. 8]. Біблійський сценарій братовбивства став підґрунтям утворення таких ФО в українській мові, як *Каїнове діло* – «зрада, убивство, жорстокі вчинки» [6, с. 246]; *підняв на вилах як Каїн Авеля* – «жорстоко, по-зрадницькому вбив» [3, с. 23]; *каїнова печать* – «тавро зради, злочину» [6, с. 625]. А в англійській лінгвокультурі акцент робиться не на зрадництві Каїна, до уваги береться братовбивство: *Cain* – «the proper name of the first fratricide and murderer» [10, с. 19].

Марко Проклятий або *Пекельний Марко* – популярний герой українських легенд, на основі яких виникла приповідка *Товчеться, як*

Марко в пеклі; в основі лежить легенда про зрадника Марка, що вдарив Христа залізною рукавицею перед його хресною смертю, за що Господом був покараний вічно ходити під землею навколо стовпа, не спинаючись ні на хвилину. На основі фольклорних джерел О. Стороженко написав повість-поему «Марко Проклятий», образ інтерпретований Л. Костенко та І. Кочергою у драмі «Марко в пеклі» [2, с. 354].

Зі зрадою в обох лінгвокультурах пов'язується нечиста сила, диявол: *false (deceitful, treacherous, sly, unreliable) as the very Old Fuller (= old fella, Satan)* [11, с. 432]; *запродати душу чорту (дияволу, сатані)* – «зрадити кровні інтереси кого-небудь, відступитися від усього загальнолюдського»: *Це люди, які запродали душу дияволу, зрадили інтереси свого народу* [6, с. 316].

У Біблії змії – емблема злісності, лютої, підступності, лукавства. Диявол прийняв образ змія і підмовив Єву з'їсти заборонений плід яблуни. «І сказав змії до жінки: «Умрете – не вмрете! Бо відає Бог, що для того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючі добро і зло» (Книга Буття 3.4–5). Господь Бог покарав і змія, і жінку: «За те, що зробив ти оце, то ти проклятий над усю худобу, і над усю звірину польову! На своїм череві будеш плазувати і горох їстимеш у всі дні життя свого» (Книга Буття 3,14) [4, с. 61]. В англійській та українській лінгвокультурах змії (змія, гад, гадина, гадюка), *snake (serpent, viper)* асоціюються з підступною, хитрою людиною: *змій* – «перен. Про підступну, хитру людину»: *Еней злий змії, – не чоловік!* [5, с. 621]; «*the snake, or serpent, has since early times been the symbol of treachery: false as the first snake*» [8, с. 20]; лексема *viper*, окрім семи 'зрадливий', містить семи 'мерзенний' та 'небезпечний': «*contemptible but dangerous and treacherous person*» [11, с. 393].

Але не тільки біблійна традиція асоціює змія з підступністю і зрадливістю. Вважається, що джерелом виникнення фразеологічних зворотів на позначення зрадливого товариша *viper (snake) in one's bosom* – «*an ungrateful or treacherous friend*»: *I got him dozens of freelance jobs, and then he told everyone I was a lousy musician? nothing like nourishing a viper in one's bosom*; а також *nourish a viper (or snake) in one's bosom* є байка Езопа про фермера, який дав притулок змії, що вмирала від холоду, а потім загинув від її укусу. Вислів зустрічається в латинській мові («*sinu viperam habere*»), а з 16-го століття став широко вживатись і в англійській [7, с. 432]. Український відповідник *відігрівати (відіграти) змію біля (коло) серця* – «підступитися, виявляти добрі почуття до людини, яка потім віддачує злом»: *А що, одігріли змію біля свого серця! – гукали перші неймовірці* (Панас Мирний) [5, с. 587] не містить семи «ЗРАДА».

Лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри, характеризується фразеологічним зворотом *вовк в овечій шкурі*. В англійській мові людину, яка приховує свої жорстокі наміри за дружніми манерами, також називають *wolf in sheep's clothing*: «...no

matter what fascist regimes call themselves,» Зазначений зворот також має біблійне походження. Ісус, наставляючи своїх учнів, наповідав їм: Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас в одязі овечій, а всередині хижі вовки (Матвія 7: 15).

Висновки. Отже, результати дослідження підтверджують той факт, що Біблія є джерелом інтернаціональної фразеології. В обох мовах функціонують фразеологічні одиниці *іудин поцілунок / a Judas kiss, тридцять срібників / thirty pieces of silver*, які є повністю еквівалентними, оскільки в них співпадають план змісту і план вираження. Наявність безеквівалентних ФО *зрікся як апостол Петро Христа, юдине плем'я, Каїнове діло, kiss of death* пояснюється особливостями мовного та культурного середовища обох лінгвокультур, в яких функціонують аналізовані одиниці.

Незважаючи на те, що біблеїзми англійської та української мов походять із одного джерела - Біблії, -- найбільш численною серед них є група зворотів, які не мають прямих відповідників чи то в англійській, чи українській мовах.

Перспективи подальших розвідок можуть бути спрямовані на вивчення специфічних та загальних компонентів концепту зрада в українській та англійській мовах.

Література

1. **АУФС:** Англо-український фразеологічний словник / Укл.: К. Т. Баранцев. Київ: Знання, 2005. 1056 с.
2. Жайворонко В. Знаки української етнокультури. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. **Номис:** Українські приказки, прислів'я і таке інше / [упоряд. М. Номис]. Торонто – Київ: Бескид, 1993. 226 с.
4. **СС:** Словник синонімів української мови: у 2-х томах. Київ: Наукова думка, 2006. 2000 с.
5. **СУМ:** Словник української мови: в 11 т. / Редколегія: І. К. Білодід (голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), А. А. Бурячок та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
6. **ФСУМ:** Фразеологічний словник української мови / Укл.: В. М. Білоноженко. Київ: Наукова думка, 1999. 984 с.
7. **AHDI:** American Heritage Dictionary of Idioms / Ed. by C. Ammer. Forbes Inc: Boston, 1997. 423 p.
8. **ISE:** Intensifying Similies in English / Ed. By T. Hilding Svartengen. Lund: Aktiebolaget Skemiska Centraltryckeriet, 1918. 512 p.
9. **ODI:** Oxford Dictionary of Idioms / Ed. by J. Stevenson. New York: Oxford University Press Inc., New York, 2004. 340 p.
10. **OED:** The Oxford English Dictionary: Vol. 1–12 / Ed. by J. A. H. Murray. Oxford: Clarendon Press, 1970. Vol. 1–12.
11. **TETM:** A thesaurus of English traditional metaphors / Ed. by P. R. Wilkinson. L. & N.Y.: Routledge, 1993. 777 p.
12. <http://www.dictionary.com/browse>

ОНОМАСТИКА

Ткаченко Є.

– старший викладач кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161.2'373.2

ТОПОНІМІЧНА МЕТОНІМІЯ ЯК ФАКТ ВЗАЄМОДІЇ ОЙКОНІМНИХ ЛЕКСЕМ (у межах Слобожанщини)

У статті досліджено явище контактного перенесення назви одного ойконімного об'єкта на інший, територіально близький. Проаналізовано особливості топонімичної метонімії, яка діє у напрямку «ойконім₁ → ойконім₂». Розглянуто напрямки взаємодії топонімів одного виду із використанням різних способів словотвору та словотвірних засобів.

Ключові слова: топонімична метонімія, контактне перенесення назв, твірний ойконім, похідний ойконім.

Ткаченко Е.

– старший преподаватель кафедры украинского языка и
литературы Донбасского государственного педагогического
университета

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ МЕТОНИМИЯ КАК ФАКТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОЙКОНИМНЫХ ЛЕКСЕМ (в пределах Слобожанщины)

В статье исследовано явление контактного переноса названия одного ойконимного объекта на другой, территориально близок. Проанализированы особенности топонимической метонимии, которая действует в направлении «ойконим₁ → ойконим₂». Рассмотрены направления взаимодействия топонимов одного вида с использованием различных способов словообразования и словообразовательных средств.

Ключевые слова: топонимическая метонимия, контактный перенос названий, образующий ойконим, производный ойконим.

Tkachenko Ye.

– Senior Lecturer, Ukrainian Language and Literature Department,
Donbas State Teacher's Training University

TOPONYMIC METONYMY AS A FACT OF INTERACTION OF OIKONYMIC LEXICAL ITEMS (WITHIN SLOBODA UKRAINE)

In the article the author investigates the phenomenon of contact transfer of the name of an oikonym object to geographically close one. The features of toponymic metonymy, which operates in the direction "oikonym₁ → oikonym₂", are analyzed too. The directions of interaction of toponyms of the same type with the use of different word formation and derivational means are considered.

Keywords: toponymic metonymy, contact transfer of names, deriving oikonym, derived oikonym.

Постановка проблеми. У вітчизняній ономастиці питання контактної взаємодії різних видів топонімів висвітлювалося неодноразово. Це явище аналізувалося в роботах багатьох українських мовознавців, але вони розглядали таку взаємодію в напрямку «гідронім

→ ойконім» чи навпаки. Наукових розвідок, в яких би дослужувалися особливості утворення ойконімів як назв неприродних об'єктів на основі інших ойконімів, майже не було.

Аналіз останніх досліджень. У пропонованій статті висвітлено результати дослідження явища топонімічної метонімії – творення назв географічних об'єктів на основі інших, територіально близьких. Хоча до цього топонімічна метонімія неодноразово була предметом вивчення в роботах В. В. Лободи [3] (вплив антропонімії і гідронімії на творення сучасної ойконімії Північного Причорномор'я), В. Н. Морозової [5] (питання взаємодії гідронімії з іншими групами лексики), Л. Т. Масенко [4] (проблема взаємодії гідронімії та ойконімії на матеріалі басейну Південного Бугу), І. В. Муромцева [6] (вплив мікрогідронімії Донеччини та Луганщини на формування ойконімії регіону), Н. А. Кузнецової [81] (назви поселень Пензенської області, утворені від гідронімів), Є. С. Отіна [8] (топонімічна метонімія, вид зв'язку «гідронім – ойконім») та ін. У нашій же роботі ми проаналізуємо особливості творення ойконімів на основі інших ойконімів, співвідносні об'єкти яких знаходяться територіально близько.

Метою пропонованої статті є дослідження топонімічної метонімії, яка діє у напрямку «ойконім₁ → ойконім₂», та особливостей взаємодії топонімів одного виду із використанням різних словотвірних засобів.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**:

1) охарактеризувати структурні особливості вихідних та похідних ойконімів;

2) проаналізувати семантичні особливості топонімів одного виду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тенденція до взаємозв'язку власних назв проявляється в ситуації взаємодії рукотворних географічних об'єктів на позначення однорідного класу слів. Поряд із вільним за своїм характером злиттям основ або слів серед складних або складених похідних ойконімів є немало узуальних топонімних моделей, які кваліфікуються як «топонімні трафарети» [2, с. 145]. Перша частина власної назви, становлячи у функціональному відношенні підпорядкований компонент, вміщується в ойконімічне семантичне поле винятково як топонімний диференціатор із характерною йому розпізнавальною функцією, в результаті чого відбувається переорієнтація апеллятивної функції деяких означень на топонімну. В першу чергу до них належать прикметники, що утворюють як бінарні ряди (великий – малий, верхній – нижній, старий – новий), так і градаційні (верхній – середній – нижній, перший – другий – третій ...), підкреслюючи, тим самим, секундарність ойконімів по відношенню до твірного. Самі ж уточнюючі та ускладнюючі компоненти характеризуються темпоральними (часовими) антонімічними відношеннями: *Лимарівка*, с. [Врш Блвд] → *Новолимарівка*, с. [Врш Блвд], *Стрільцівка*, с. [Врш Млв] → *Новострільцівка*, с. [Врш Млв], *Омелькове*, с. [Врш Стрб] → *Новоомелькове*, с. [Врш Стрб], *Преображенне* с. [Врш Стрб] → *Новопреображенне*, с. [Врш Стрб] та ін.

В іншій ситуації творення нової назви відбувається способом атрибуції – додаванням до первинної ойконімної лексеми слова **новий** з узгодженням у роді: *Березівка*, сел. [Хр Хр] → *Нова Березівка*, сел. [Хр Хр], *Миколаївка*, с. [Хр Брв] → *Нова Миколаївка*, с. [Хр Брв], *Дмитрівка*, с. [Хр Брв] → *Нова Дмитрівка*, с. [Хр Брв], *Чернещина*, с. [Хр Зчп] → *Нова Чернещина*, с. [Хр Схн] та ін. Рідко трапляється, коли первинна назва ускладнюється ойконімним означенням – лексемою **стара** (*Старі Валки*, с. [Хр Влк] → *Валки*, м. [Хр Влк]), яка є показником первинності / вторинності ойконімів у цьому ряді.

Якщо відсутність аугментатива *Старий* (*Старо-*) в окремих назвах порівняно невеликих ойконімних об'єктів в регіоні ще допускається (деякі інші групи таких власних назв фіксують повне вираження цього ряду), то назви великих обласних (колись губернських) міст не беруть участі в утворенні топонімних словосполучень: *Новий Харків*, пос. [Хр Хр] ← *Харків*, м., *Новобелгород*, сл. [Хр Ввч] ← *Белгород*, м., а тим більше, коли власна назва не є результатом топонімічної метонімії (*Нова Одеса*, х. [Хр Клм] – *Одеса*, м.).

Не варто шукати в списках населених пунктів чи на місцевих топографічних картах співвідносні назви з протилежною ознакою до ойконімів *Новий Париж*, х. [Хр Клм] або *Нова Баварія*, пос. [Хр Хр], оскільки їхні твірні моделі знаходяться далеко за межами Слобожанщини – в західноєвропейському геоніміконі, звідки вони потрапили завдяки такому явищу в топонімії як ойконімному перенесенню (переміщення переселенців з інших територій і заснування нових поселень).

Крім неповноти вияву (або формально прихованої) первинності / вторинності ойконімів є приклади з повним вираженням часової антонімії за допомогою відповідних лексем або морфем: *Старе Пекельне*, с. [Хр Зчп] → *Нове Пекельне*, с. [Хр Зчп], *Стара Покровка*, с. [Хр Чг] → *Новопокровка*, сел. [Хр Чг], *Безлюдівка Стара*, сл. [Хр Хр] → *Безлюдівка Нова*, сл. [Хр Хр], *Стара Мельниця*, х. [Вр Рзш] → *Нова Мельниця*, х. [Вр Рзш] та ін.

Твірні та похідні ойконіми можуть локалізуватися не лише в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці, а й виходити за ці межі і бути навіть на території різних країн, зокрема України й Росії: *Марківка*, сел. [Врш Мрк] → *Новомарківка*, с. [Вр Кнтм], *Комсомольське*, сел. [Хр Зм] → *Новокомсомольське*, с. [Хр Чг], *Іванівка*, с. [Хр Брв] → *Новоіванівка*, с. [Хр Блз], *Українка*, с. [Хр Кргр] → *Новоукраїнка*, с. [Хр Блз] та ін.

Ряд поселень були утворені не безпосередньо від твірної топонімної основи, а від назви полку, який перебував (квартирував) на території населеного пункту і називався тим чи іншим містом колишньої Російської імперії: *Ново-Астрахань*, сл. [Хр Стрб] ~ *Нова Астрахань*, с. [Врш Крм] ← *Астраханський Кірасирський полк* ← *Астрахань*, м., *Ново-Псков*, сл. [Хр Стрб] ~ *Новопсков*, сел. [Врш Нпск] ← *Псковський Кірасирський полк* ← *Псков*, м., *Ново-Глухів*, сл. [Хр Стрб] (зараз

Кремінна, м. [Врш Крм]) ← Глухівський Кірасирський полк ← Глухів, м. (районний центр Сумської області).

У старих та нових місцях поселень розрізнявальну функцію, як правило, виконують топонімні означення **ближній – дальній**, які є лексичними еквівалентами відповідно для пари **новий – старий**: *Ближнє Ігуменове*, с. [Бгр Бгр] → *Дальнє Ігуменове*, с. [Бгр Бгр], *Кокорів Ближній*, х. [Вр Остр] → *Кокорів Дальній*, х. [Вр Остр], *Ближня Полуб'янка*, с. [Вр Остр] → *Дальня Полуб'янка*, с. [Вр Остр] та ін. Поряд із часовими маркерами в ойконімних «двійках» зустрічаються і ряди з градаційним виявом первинності / вторинності в ойконімному ряді: *Бугаї Перші*, с. [Хр Злч] → *Бугаї Другі*, с. [Хр Злч], *Лозова Перша*, с. [Хр Дврч] → *Лозова Друга*, с. [Хр Дврч], *Вільне Перше*, с. [Хр Блз] → *Вільне Друге*, с. [Хр Блз], *Лиман Перший*, с. [Хр Дврч] → *Лиман Другий*, с. [Хр Дврч] та ін.

В загальному плані формалізована морфема **ново-**, частина складених номінативних утворень **новий** та числові показники відображають відносну хронологію виникнення населеного пункту. З одного боку, вони виражають ознаку новизни поселення без будь-яких зв'язків з іншими структурно схожими словотвірними моделями. З іншого боку, виконують власне топонімну функцію у зв'язку з необхідністю розмежовувати два ойконіми, які з'явилися послідовно. Досить широко представлено в регіоні власне ойконімні ряди із смисловим вираженням розташування на місцевості – або ж одне відносно одного, або ж відносно природного географічного об'єкта – річки або яру. Такі утворення характеризуються різним структурним наповненням та відношенням і бувають:

а) з неповною морфологічною парадигмою: *Бараниківка*, с. [Врш Блвд] – *Нижньобараниківка*, с. [Врш Блвд], *Зорянське*, с. [Хр Швч] – *Верхозорянське*, с. [Хр Швч], *Краснопавлівка*, сел. [Хр Лз] – *Нижня Краснопавлівка*, сел. [Хр Лз], *Озерки*, с. [Вр Бгч] – *Верхні Озерки*, сел. [Вр Бгч];

б) з повною антонімічною парадигмою: *Верхня Покровка*, с. [Врш Стрб] – *Нижньопокровка*, с. [Врш Стрб], *Верхній Ольшан*, с. [Вр Пвл] – *Нижній Ольшан*, с. [Вр Пвл], *Верхній Карабут*, с. [Вр Пвл] – *Нижній Карабут*, с. [Вр Пвл];

в) з повною градаційною парадигмою: *Тепле*, с. [Врш Стлг] – *Середньотепле*, с. [Врш Стлг] – *Нижньотепле*, с. [Врш Стлг], *Верхній Суходол*, с. [Хр Стрб] – *Середній Суходол*, с. [Хр Стрб] – *Нижній Суходол*, с. [Хр Стрб] та ін.

Деякі ойконіми не вміщують природного етимона, а свою появу пов'язують із внутрісистемною диференціацією власних назв. У цьому випадку важлива не реальна закріпленість населеного пункту відносно річки, а його локалізація відносно іншого поселення ('верхній вище нижнього', 'середній відповідно між верхнім та нижнім' тощо). Інша концепція щодо опозиційних корелятив-локативів «верхній – нижній», де зазначається, що «апелятив *нижній* використовується не в значенні

‘розташований внизу, у підніжжя гори, нижче за інших’ (відповідно верхній – ‘той, що знаходиться на підвищенні.’ – Є. Т.), а в значенні ‘менший розміром, малий’» [7, с. 32, с. 125] (пор.: м. *Нижній Новгород* (тобто Малий) і м. *Новгород* (Великий), а також синонімічну кореляцію *Черкаській Бишкін*, с. – *Нижньоруський* (тобто малоруський, український) *Бишкін*, с [Хр Зм] на відміну від антонімічних відношень на прикладі *Руські Тишки*, сл. [Хр Хр] – *Черкаські Тишки*, сл. [Хр Хр], *Руська Лозова*, сл. [Хр Хр] – *Черкаська Лозова*, сл. [Хр Хр] та ін. Трапляється, що власна назва описового характеру, належачи одному поселенню, має у своєму складі два прикметникових варіанти – квалітативного і релятивного змісту. Вирішальними у цьому разі є дві ознаки, покладені в основу номінації, які належать до різних семантичних полів – ‘розташування на місцевості’ та ‘вікові особливості’: *Нижній Салтів*, с. [Хр Чг], вона ж *Старий Салтів*, сл. [Хр Ввч]. Деякі джерела фіксують назву *Старосалтове* сл. [Хр Ввч], вона ж *Нижній (Старий) Салтів*, сл. [Хр Ввч], *Салтів Старий (Салти Нижні)*, сл. [Хр Ввч]. Ойконімна синтаксема із означенням *Нижній* має лексичну спільність із назвою поселення, яке знаходиться вище течії Сіверського Дінця – *Верхній Салтів*, сл. [Хр Ввч], інверсійний варіант *Салтів Верхній*, сл. [Хр Ввч], в поодиноких випадках згадується як непоширена топонімна лексема *Салтів*, сл. [Хр Чг].

Певна група назв поселень функціонує із ойконічним означенням на позначення загального семантичного типу ‘розміри об’єкта’, який включає сему ‘незначний за розмірами’: *Дьоміно-Олександрівка*, с. [Врш Тр] або *Лізно-Олександрівка*, с. [Лг Блкр] – *Малоолександрівка*, с. [Врш Тр], *Дєдовочка*, сл. [Вр Пп] – ... *Мала Дєдовочка*, х. [Вр Пп] (на відміну від *Малої Дєдовки*, х. [Вр Пп]), *Сагуни*, сл. [Вр Остр] – *Малі Сагуни*, х. [Вр Остр]. Корелят-лексема вказує на значно менші розміри та архаїчність населеного пункту у порівнянні з суміжним поселенням. Досить виразно ця особливість підкреслюється при наявності протиставної позиції, вираженої лексемою **малий**: *Велика Трубецька*, сл. [Вр Брч] – *Мала Трубецька*, сл. [Вр Брч], *Велика Шапківка*, с. [Хр Куп] – *Мала Шапківка*, с. [Хр Куп], *Велика Кандигробівка*, с. [Хр Влк] – *Мала Кандигробівка*, с. [Хр Влк] та ін.

Полярність між двома ойконімами антонімічного ряду нівелюється при наявності третьої назви (з компонентом **середній**), яка вносить відтінок послідовності у виникненні поселень: *Великі Піски*, с. [Хр Тар] – *Середні Піски*, с. [Хр Тар] – *Малі Піски*, с. [Хр Тар].

Функцію словотвірного засобу і водночас топонічного розрізнявача може виконувати також формант **пів-** із прозорим семантичним навантаженням: *Юр’їве*, д. [Вр Здн] – *Пів-Юр’їве*, д. [Вр Здн]. Така модель назвотворення була характерна для ХІХ ст.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1. Топонімічний матеріал дає можливість у повній мірі простежити особливості становлення та функціонування вторинних ойконімів на основі первинних першофіксацій цього ж виду топонімів.

2. Способи творення і засоби утворення вторинних ойконімних лексем від первинних майже нічим не відрізняються від способів і засобів, які мають місце в топонімічній науці, де розглядаються подібні ситуації із іншими вихідними і похідними топонімними одиницями – гідронімами, оронімами, мікротопонімами тощо.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у поглибленому вивченні низки актуальних питань:

1. Питання взаємодії назв штучних географічних об'єктів, що належать до сфери топонімії, і природних на рівні «ойконім → топонім».

2. Питання взаємодії назв штучних географічних об'єктів, що не належать до сфери топонімії, і природних на рівні «ергонім → ойконім» або «ергонім → ойконім».

Умовні скорочення

губернії / області: Бгр – Белгородська, Вр – Воронежська, Врш – Ворошиловградська, Лг – Луганська, Хр – Харківська

повіти / райони: Бгр – Белгородський, Бгч – Богучарський, Блвд – Біловодський, Блз – Близнюківський, Блкр – Білокуракінський, Брв – Барвінківський, Брч – Бірючінський, Ввч – Вовчанський, Влк – Валківський, Дврч – Дворічанський, Дрг – Дергачівський, Здн – Задонський, Злч – Золочівський, Зм – Зміївський, Зчп – Зачепилівський, Клм – Коломацький, Кнтм – Кантемирівський, Кргр – Красноградський, Крм – Кременський, Куп – Куп'янський, Лз – Лозівський, Млв – Міловський, Мрк – Марківський, Нпск – Новопсковський, Остр – Острогозький, Пвл – Павлівський, Пп – Петропавлівський, Рзш – Розсошанський, Стлг – Станично-Луганський, Стрб – Старобільський, Схн – Сахновщинський, Тар – Таранівський, Тр – Троїцький, Хр – Харківський, Чг – Чугуївський, Швч – Шевченківський

інші скорочення: д. – деревня, м. – місто, пос. – поселок, с. – село, сел – селище, сл. – слобода, х. – хутір

Література

1. Кузнецова Н. А. Названия населённых пунктов Пензенской области, образованные от гидронимов. *Русская ономастика*: республиканский сборник / под ред. В. Д. Бондалетова. Рязань: Изд-во Ряз. гос. пед. ин-та, 1977. С. 135–139.

2. Лемтюгова В. П. Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения (названия типов поселений). Минск: Наука и техника, 1983. 197 с.

3. Лобода В. В. Вплив антропонімії і гідронімії на творення сучасної ойконімії Північного Причорномор'я. *Питання ономастики Південної України*: доповіді та повідомлення 5 Республіканської міжвузівської ономастичної конференції (Миколаїв, травень 1974 р.) / відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1974. С. 107–112.

4. Масенко Л. Т. Проблеми взаємодії гідронімії та ойконімії: на матеріалі басейну Південного Бугу. *Мовознавство*. 1972. Вип. 1. С. 32–37.

5. Морозова М. Н. Вопросы взаимодействия гидронимии с другими группами лексики в русском языке. *3 Республіканська ономастична (гідронімічна) конференція*: [тези] / відп. ред. К. К. Цілуйко; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Укр. ономаст. коміс. Київ: Наук. думка, 1965. С. 137–143.

6. Муромцев І. В. Із спостережень над мікрогідронімією Донецької та Луганської областей. *Територіальні діалекти і власні назви* / відп. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1965. С. 203–215.

7. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов; отв. ред. Д. С. Лихачёв. Москва: Наука, 1983. 207 с.

8. Отин Е. С. Топонимическая метонимия: вид связи «гидроним – ойконим». *Перспективы развития славянской ономастики* / отв. ред.: А. В. Суперанская, Н. В. Подольская; АН СССР, Ин-т языкознан. Москва: МФГО СССР, 1980. С. 106–121.

Бачун Л.

– аспірант кафедри загального мовознавства і слов'янських мов
Тернопільського національного педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка

УДК 81'373.22

ОСОБЛИВОСТИ ПСЕВДОНИМІВ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЧЕРКАЩИНІ 1917 – 1922 рр.

(за матеріалами української прози)

У статті висвітлено поняття псевдоніма та характеристики щодо його функціонування у соціумі, проаналізовано псевдоніми найбільш відомих повстанців національно-визвольного руху на Черкащині 1917-1922 років та варіанти цих псевдо у різних текстах. З'ясовано мотиви вибору псевдонімів та їхня частотність в аналізованих творах.

Ключові слова: антропонімія, онім, ономастика, псевдонім.

Бачун Л.

– аспірант кафедри общего языкознания и славянских языков
Тернопольского национального педагогического университета
имени Владимира Гнатюка

ОСОБЕННОСТИ ПСЕВДОНИМОВ ПЕРИОДА ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ЧЕРКАСЩИНЕ 1917–1922– гг.

(по материалам украинских прозаических сочинений)

В статье раскрыто содержание понятия «псевдоним» и дана характеристика его функционированию в социуме, проанализированы псевдонимы наиболее известных повстанцев национально-освободительного движения на Черкасщине 1917 – 1922 годов и варианты этих псевдо в разных текстах. Выяснены мотивы выбора псевдонимов и их частотность в анализируемых произведениях.

Ключевые слова: антропонимия, оним, ономастика, псевдоним.

Bachun L.

– Post-graduate Student, General Linguistics and Slavonic Languages
Department, Ternopil National Volodymyr Hnatiuk Teachers' Training
University

THE PSEUDONYMS' PECULIARITIES OF THE PERIOD OF THE LIBERATION MOVEMENT IN CHERKASSY REGION (on the materials of ukrainian prose works)

The notion of pseudonym and some characteristics of its functioning in society have been analyzed in this article. The pseudonyms of the most famous rebels of the national liberation movement in Cherkassy region 1917-1922 also have been clarified with the variants of these pseudo in the different texts. Additionally, the motives of choice of pseudonyms and their frequency in the analyzed works have been revealed.

Key words: anthroponomy, onim, onomastics, pseudonym.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Мовознавець П. П. Чучка стверджує, що *псевдоніми* – не звичайні лексеми. Це, як правило, промовисті іменування, кожне з яких зберігає внутрішню форму, а отже, й первісну мотивацію. Оскільки псевдоніми переважно є самоназвами, то більшість із них одночасно є і власною самооцінкою» [7, с. 83]. Властиво, українська дослідниця Н. М. Павликівська також зазначає, що *псевдонім* – різновид антропоніма, прибране (вигадане) особове іменування, яке використовують представники окремих груп суспільства (письменники, публіцисти, композитори, актори, художники, співаки, громадсько-політичні діячі, злочинні елементи) поряд із своїм справжнім іменем та прізвищем або замість них з метою конспірації та через інші причини особистісного, політичного, юридичного характеру [5, с. 274]. Оскільки присвоєння псевдонімів лісовикам (які їх тоді називали) було скоріш вимушеним явищем соціуму, то П. П. Павликівська виділяє декілька категоріальних характеристик функціонування для них, як от: а) неофіційна назва людини, але може вживатися в офіційних ситуаціях; б) псевдонім має особливе призначення – оберігати таємницю справжнього іменування носія; в) використання псевдоніма пов'язане із суспільною діяльністю носія; г) псевдоніми можуть бути самоназвами (літературно-мистецькі) або надаватися з боку оточення (більшість громадсько-політичних, кримінальних); д) псевдоніми не успадковуються; е) особа може мати один, кілька й багато псевдонімів [5, с. 275].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Базовими та ґрунтовними дослідженнями в царині псевдонімії є праці вітчизняних мовознавців: О. І. Дея, М. П. Лесюка, В. В. Німчука, Н. М. Павликівської, О. В. Петрової, М. М. Торчинського, П. П. Чучки; та інших слов'янських дослідників: В. Г. Дмитрієва, Н. В. Подольської, О. В. Суперанської, Т. І. Суркової.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідження побутування, структури та специфіки псевдонімів вояків ОУН – УПА є досить поширене серед сучасних ономастичних напрямів, однак вважаємо, що псевдонімія повстанців національно - визвольного руху 1917 – 1922 років не є достатньо висвітлена. Тому, **мета** статті – на матеріалі українських прозових творів про визвольний рух на Черкащині 1917 – 1922 років показати найбільш вживані та відомі псевдоніми вояків разом із справжніми іменами та прізвищами, які повторюються у різних текстах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У художніх романах письменники часто - густо найменують деяких персонажів додатковим іменем, тобто псевдонімом, для увиразнення специфіки підпільної боротьби. Дійсно, аби захистити себе та свої родини від переслідувань та нападу червоноармійців, лісовики (як їх тоді називали) брали собі псевдоніми. Деякі повстанці, котрим вдалося вийти живими із тої війни і ще й виїхати чудом закордон, видали власні спогади у вигляді роману

про тогочасні події. Тому, вважатимемо цитування їхніх текстів як достовірне джерело, оскільки вони були свідками й більше – учасниками визвольних битв.

Ми проаналізували тринадцять творів про період 1917 – 1922 років, а предметом аналізу нашої статті стали шість романів. Автори художніх текстів використовують псевдоніми у десяти, з них власні спогади: «Холодний Яр» і «Ми ще повернемося» Юрія Горліса - Горського, «Стежками холоднорськими» Михайла Дорошенка, «Вогонь з Холодного Яру» Івана Лютого - Лютенка, «У херсонських степах» Юрія Степового; художні романи: «Маруся» і «Чорний Ворон» Василя Шкляра, «Справа отамана Зеленого» Андрія Кокотюхи, «Дужим помахом крил» Антіна Крушельницького і «У споконвічному вирі» Володимира Лопушанського. Антропоодиниць у романах цього періоду – 1930, псевдонімів ж – 87, що становить 4,5% від загальної кількості аналізованих онімів у текстах про визвольний рух 1917 – 1922 роки. В окремих випадках ми спостерігаємо «кочування» одного і того ж псевдоніма по декількох романах, що свідчить про реальну історичність та правдивість повстанця. Тому, вважаємо за доцільне проаналізувати ці псевдоніми згідно з аналізованими текстами (Ю. Горліс - Горський «Холодний Яр», «Ми ще повернемося», І. Лютий - Лютенко «Вогонь з Холодного Яру», М. Дорошенко «Стежками Холоднорськими», Ю. Степовий «У херсонських степах», В. Шкляр «Чорний Ворон»). Ми виділили 9 онімів: *Блакитний, Вернигора, Вовгура, Гонта, Кібець, Мамай, Чорнота, Чорт, Яблучко*, котрі одночасно функціонують у семи романах та представляють одних і тих ж борців за незалежність України.

1. Блакитний

Дослідник Роман Коваль у біографічних примітках до «Холодного Яру» подає справжні прізвища херсонського отамана **Блакитного** – *Степовий, Пестушко* [2, с. 354]. У романі М. Дорошенка «Стежками Холоднорськими» постать Блакитного згадується близько 15 разів, наприклад: «До холоднорців під'їхав головний отаман дивізії степовиків, молодий; стрункий **Кость Блакитний**...» [3, с. 232], «На цій нараді от. Чучупака запропонував обрати головним отаманом всіх повстанських загонів **отамана К. Блакитного**» [3, с. 233]. Бачимо, що поруч із псевдонімом «Блакитний» Дорошенко використовує апелятив «отаман» та власне справжнє ім'я повстанця. Оскільки Юрій Горліс - Горський був безпосередньо учасником змагань, у його романі «Холодний Яр» от. Блакитний найменується близько 25 разів двочленими або багатоконпонентними антропоформулами, наприклад: «Крім них, з'явилася на Херсонщині Степова дивізія **Костя Блакитного та махновського типу летючий загін Чорного Ворона**» [2, с. 170], «У Мельниках очікував на нас зв'язковий від **отамана Степової повстанської дивізії Костя Блакитного**» [2, с. 202]. Юрій Горліс - Горський у своєму відгуку на статтю Михайла Середи «Холодний Яр» згадує також отамана Блакитного: «В цей час

об'єдналися Степова повстанча дивізія **[Костя] Блакитного**, відділи **[Трохима] Голого**, **[Олександра] Кваші...**» [1, с. 276]. Та найбільш розгорнута нотатка про Костя Блакитного є у тексті Юрка Степового «У херсонських степах», де автор подає власні спостереження (можна вважати правдивими, оскільки Ю. Степовий був свідком) про тогочасні події: «...з конспіративних міркувань було пущено чутку, що **Степовий** помер від потрясіння мозку, на що він справді хворів кілька тижнів після аварії з конем, його місце посів новий **отаман Блакитний**. Але і **Степовий**, і **Блакитний** це була насправді одна людина, що організувала і очолила дивізію степовиків. Справжнє його прізвище **Пестушко Констянтин Юрович**» [6, с. 73].

2. Вернигора

Автор спогадів про визвольні бої на Черкащині «Стежками Холодноярськими» Михайло Дорошенко у романах згадується як **Вернигора**. Властиво, на підтвердження цього він пише про себе у творі: «Підняли їх на свої рамена отамани **Хмара та Завгородній**, старшини **Залізник та Вернигора** (автора цих спогадів), та два інших...» [3, с. 310]. Юрій Горліс - Горський у своїх спогадах також зазначає такого повстанця як **Вернигора** і разом з апелятивом «батько»: «Називав себе **батьком Вернигорою**» [2, с. 311], «Останнім шуснув у Гнилий Тікич **батько Вернигора**» [2, с. 319].

3. Вовгура

Псевдонім **Вовгура** письменники використовують у двох романах: В. Шкляр у «Чорному Вороні» та Ю. Степовий «У херсонських степах». Стверджувати, що мова йде про одну і ту ж особу ми не можемо, оскільки Василь Шкляр не вказує реального денотата, а псевдонім **Вовгура** застосовує декілька разів до різних персонажів і ситуацій, наприклад: «...отаман продовжує воювати, тільки вже далі від своїх країв, прибравши собі нове ім'я – чи то **Вовгура**, чи **Босий**, чи **Туз...**» [8, с. 49], «– Ні, у нас є **Вовкодав, Вовгура, Вовчун...** але в них зуби як зуби, не ікла» [8, с. 139]. З іншої сторони цей псевдонім активно функціонує у романі - спогадах Ю. Степового, де він власне і подає ім'я реально-історичного власника псевдоніма, використовуючи двокомпонентні формули: «Серед тих одвідувачів особливо вирізнялась шляхетно - ніжна постать **молодого Вовгури** – колишнього студента лісового інституту...» [6, с. 13], «Він прийшов удвох з найближчим своїм **другом Вовгурою**» [6, с. 21], «– Ну, то вибачте, **Григорію Кіндратовичу**, що, може, відволікаю...» [6, с. 71], «– **Гриненко Грицько, Бабенко Віра**, –... – **вигукував кат**» [6, с. 123]. Із контексту спогадів «У херсонських степах» ми розуміємо, що йдеться про одного й того ж повстанця. Властиво, не можемо стверджувати, що в обох аналізованих романах автори мають на увазі ту ж персону **Вовгури** (Грицька Гриненка), але це свідчить про часте побутування цього псевдоніма в інших дивізіях, чи загонах.

4. Гонта

Псевдонім *Іван Гонта* позиціонується у трьох творах приблизно по 10 разів. У романі «Стежками Холодноярськими» М. Дорошенко вказує на мотив обрання цього псевдоніма повстанцем: «*Одногolosно вибрано Івана Гонту. Гонта підвівся...і сказав: – ...славнозвісний Холодний Яр, де колись збирались месники і звитяжці народні під проводом Залізняка і Гонти, прізвище якого оце й тепер я собі прибрав*» [3, с. 296]. У власних спогадах про бої в окрузі Холодного Яру, Іван Лютий - Лютенко веде мову від першої особи: «*Проходячи по таборі, я почув ж хтось не то про себе сказав, не то вигукнув: «Отаман Гонта! Отаман Лютий!»... Я, здивований цим, зупинився...*» [4, с. 91]. Видно, що в повсякденному, військовому житті гармонійно використовувалися обидві назви: прізвище і псевдонім. І на кінець, вже у художньо - історичному романі «Чорний Ворон» Василь Шкляр також використовує чотирикомпонентну антропоформулу із псевдонімом *Гонта* та власне реальним прізвищем отамана: «*Загородній із Голиком - Залізником теж повели по курцях очима, чи не топчеться тут звенигородський отаман Гонта - Лютий...*» [8, с. 214]. Можемо сказати, що у художньому романі В. Шкляра є не лише вигадані персонажі, але й реальні для підтвердження історичності подій.

5. Кібець

Використання (хоча і одноразове) псевдоніма «*Кібець*» Василем Шклярем у «Чорному Вороні» лише підтверджує його історичну основу як художнього роману: «*На заклик висміяти бандитів - отаманів, котрі полюбляли брати собі такі наймення, як Орел, Кібець, Ворон, Яструб...*» [8, с. 69]. Також лише псевдонім (без імені денотата) подає Ю. Горліс - Горський («Холодний Яр»): «*За Чигирином розгулявся верткий Кібець, напади якого спозна відповідали його псевдоніму*» [2, с. 170]. Найбільш широко описує *Кібця* Михайло Дорошенко (Вернигора) у «Стежках Холодноярських», згадуючи його псевдонім 81 раз; наведемо декілька прикладів: «*Кібець скорим маршем прямував лісом попід селом і степом...*» [3, с. 138], «*Тут часто бувала і переховувалась від комунарів та злих людей жінка Миколи Бондаренка – «Кібця», чорнява красуня Євгенія...*» [3, с. 139] – використовуючи трилексемну антропоформулу автор поруч з псевдонімом повстанця вказує і його справжнє, «мирське» ім'я – *Микола Бондаренко*. До того ж письменник із слів отамана Хмари пояснює принцип присвоєння цього псевдоніма вояку Миколі Бондаренку: «– *«Кібець» – птах, що літає і ловить курчат та курей поодиноці, а наш Микола – «Кобець», як його прозвала комуна, піймав до двох соток. Майже цілий ескадрон забрав без одного пострілу*» [3, с. 294].

6. Мамай

Згадки про псевдонім *Мамай* є у трьох аналізованих творах. У «Холодному Яру» Горліс - Горський пише: «*Це отаман Білого Яру з-над Дніпра Мамай*» [2, с. 78], у примітках до цього ж роману Роман Коваль

подає і справжнє прізвище повстанця: «**Мамай (Щириця) Яків Панасович** (8.10.1887, с. Боровиця Чигиринського пов. Київської губ., тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл. – 27.04.1929, Черкаси)» [2, с. 368]. Він же підтверджує справжність *Щириці* у «Ми ще повернемося!»: «У кінці літа 1920 року холодноряці своїм 2-м куренем («Білого Яру») з отаманом **[Яковом] Мамаєм (Щирицею)** [на чолі] форсували Дніпро...» [1, с. 276]. Василь Шкляр також, хоча і одноразово, згадує отамана *Мамає* одночленним найменуванням: «...коли в Мошнах зібралися три курені холодноряців (уже під проводом *Деркача*), коли надійшла Степова дивізія *Костя Блакитного*, підоспіли загони *Лютото*, *Голого*, **Мамає**...» [8, с. 49]. Цим і підтверджується історичність «Чорного Ворона», незважаючи на те, що письменник не вказав справжнього прізвища лісовика.

7. Чорнота

Найближчим товаришем для Юрія Городянина був *Андрій Чорнота* – теж одна із найвірніших українській землі постатей. Цей псевдонім згадується у 4 романах, де автори власне і подають справжнє прізвище повстанця. Горський позиціонує Чорноту 250 разів у «Холодному Яру» і про нього пише: «Спитаєте мого помічника **Андрія Чорноту**» [2, с. 57]; повстанця Чорноту згадує Михайло Дорошенко (Вернигора): «Сюди згодом прийшли й Холодноряці – **Чорнота** з своїм молодим старшиною, прозваним *Горлиця та інші*» [3, с. 105]; письменник додає, що після смерті Чучупаки отаман Чорнота перебрав собі його псевдо: «Отаманом Холодного Яру був вибраний — заступник *Василя Чучупаки*, **Чорнота**, що звався «*Деркач*» [3, с. 290], «Отаман **Чирнота**, який; після смерти Чучупаки, прибрав собі кличку – **Деркач**, зголосився...» [3, с. 331]. Юрко Степовий згадує про отамана одночленною лексемою: «На чолі холодноряцької сотні їхали **Чорнота** й *Отаманенко*» [6, с. 76]. У біографічному джерелі дослідник Роман Коваль подає безпосередньо правдиве прізвище повстанця: «Окрім *Юрка Городянина*, поруч із кавказцями зневагу до смерті виявляли майбутні повстанські отамани **Юрій Дроботковський (Андрій Чорнота)**...» [1, с. 14], «Хорунжий **Дроботківський** приєднався до повстанців. Командував сотнею» [2, с. 379]. Юрій Горліс - Горський у відгуку на статтю Михайла Середи зазначає: «**Дроботковський (Юрій Дроботковський)** і *Загородній*, крикнувши «хай живе Україна!», по команді вистрілили один одному в серце» [1, с. 277].

8. Чорт

Псевдонім Чорт не є поширений серед творів про повстанський рух 1917 -1922 років, проте має згадки у двох романах - спогадах, тому вважаємо його як історично правдивого діяча. У біографічних примітках до роману «Холодний Яр» Роман Коваль вказує псевдонім із реальним прізвищем: «Співпрацював з отаманами *Семеном Гризлом*, *Яблочком*, *Ларіоном Загороднім*, *Семеном Заболотним*, *Пилипом Хмарою*, **Чортом (Мелешком)**» [1, с. 367]: у реченні мова йде про Івана Лютото -

Лютенка. Властиво і він у своїх спогадах «Вогонь з Холодного Яру» зазначає: «Тоді отаман **Чорт (Мелешко)**, дуже розумна людина відданий український патріот...» [4, с. 50], «...збереглися в пам'яті: Загородній, Гризло, Лютий (Гонта), Залізник, Хмара, Кобець, **Мелешко (Чорт)**» [4, с. 38].

9. Яблучко

Отамана Цвітковського згадують три письменники у своїх творах, один з яких – художній роман. Автори безпосередньо і зазначають його справжнє прізвище. У Горліса - Горського: «До Холодного Яру ще й **Цвітковський** із полком кінноти прийшов» [2, с. 351]; Василь Шкляр, підтверджуючи реальну основу роману «Чорний Ворон», пише: «А він, цей шлях, уже привів до загибелі Гризла, **Цвітковського**, Загороднього, Чорного Ворона...» [8, с. 284]. І, на кінець, І. Лютий - Лютенко (Гонта) додає: «Минуло декілька днів, як до нас примчали посланці від отамана **Яблучка (Цвітковського)**, сповіщаючи нас...» [4, с. 49], подаючи псевдонім лісового отамана.

Висновки. Отже, література про повстанський рух 1917 – 1922 років є добрим матеріалом для досліджень у галузі псевдонімії. Ми виділили дев'ять найбільш поширених псевдонімів, котрі «кочують» по творах, і зауважили, що письменники використовують одно- та багаточленні найменування одних і тих же персонажів у різних текстах. Власне, самі ж автори і подають реальні імена денотатів і пояснення присвоєння псевдоніма. Оскільки, царина псевдонімії про національно - визвольний рух 1917 – 1919 років не є достатньо висвітлена, вважаємо подальші пошуки будуть актуальними.

Література

1. Горліс - Горський Ю. «Ми ще повернемося!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / Р. М. Коваль. Бібліотека Історичного Клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний Клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. 432 с. (Серія «Отаманія ХХ століття». Кн. 5)

2. Горліс - Горський Ю. Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / упор., ред., передм., примітки, біограф, довідки, додатки Р. Ковалю. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. 512 с.

3. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими: спогади 1918 – 1923 років [Текст]: [автентичне вид. за першим вид. у Філадельфії, США. 1973 р.]. Київ: ФОП Стебеляк, 2015. 352 с.

4. Лютий - Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: спогади [Текст]: [автентичне вид. за першим вид. у Детройті, США. 1986 р.]. Київ: ФОП Стебеляк, 2015. 352 с.

5. Павликівська Н. М. Система і структура псевдонімів ОУН та УПА. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 274–279.

6. Степовий Ю. У херсонських степах. Мюнхен: «Культура», 1947. 127 с.

7. Чучка П. П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції. *Наукові записки КДПУ*. Кіровоград, 2001. Вип. 37. С. 82–83.

8. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 384 с.

СЛОВОТВІР

Дьячок Н.

– доктор филологических наук, доцент, профессор кафедры общего и славянского языкознания Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

УДК 811.1/.2'373.611

УНИВЕРБАЦИЯ КАК УНИВЕРСАЛЬНОЕ ЛИНГВАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Статья посвящена определению явления универбации, которое универсально для индоевропейских языков. Объектом анализа выступают универбализационные процессы в их разнообразии. Соответствия «словосочетание – слово» исследуемого типа являются формами абстрактной лексической единицы, именуемой номинатемой, которая характеризуется целым рядом формальных и семантических особенностей, присущих только этим лексическим структурам.

Ключевые слова: деривация, мотивация, номинатема, номинация, слово, словосочетание, универб, универбализация.

Дьячок Н.

– доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри загального і слов'янського мовознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

УНИВЕРБАЦІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНЕ ЛІНГВАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Статтю присвячено визначенню явища універбації, що є універсальним для індоєвропейських мов. Об'єктом аналізу є універбалізаційні процеси в їхній різноманітності. Відповідності «словосполучення – слово» досліджуваного типу є формами абстрактної лексичної одиниці, що називається номінатемою, яка характеризується цілою низкою формальних і семантичних особливостей, притаманних лише цим лексичним структурам.

Ключові слова: деривація, мотивація, номінатема, номінація, слово, словосполучення, універб, універсалізація.

Diachok N. V.

– Doctor of Science (Linguistics), Associate Professor, Professor, Department of General and Slavonic Linguistics, Dnipro National Oles Honchar University

UNIVERBATION AS UNIVERSAL LINGUAL PHENOMENON

The article deals with definition of univerbation, which is universal phenomenon for Indo-European languages. Object under analysis is univerbalizing processes in the context of their diversity. "Word combination-word" parallels of the type under analysis are forms of abstract lexical unit called nominatheme characterizing by a number of formal peculiarities and semantic ones typical for the lexical structures only.

Key-words: derivation, motivation, nominatheme, nomination, word, word combination, univerb, univerbalization, univerbalization models.

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научно-практическими задачами. Новый подход к исследованию явления универбации, характерного для индоевропейских языков, представляется нам достаточно значимым не только с точки зрения его

релевантности, но и с позиций актуальности разграничения принципов языковой и речевой номинации.

Универбация рассматривается в современном языкознании как активный, хотя и не новый, способ образования новых слов на базе словосочетаний. Однако при декларировании законов универбации не учитываются, например, семантическое тождество словосочетания и универба, тип мотивации и другие не менее важные особенности, характеризующие указанное явление.

Анализ основных исследований и публикаций. Универбацию определяют как утрату формальной и семантической расчлененности наименования, то есть явления словосложения, сращения, эллиптического пропуска одного из элементов комплексного наименования (эллипсис зависимого компонента словосочетания, эллипсис главного компонента словосочетания), аффиксальной деривации, нулевой суффиксации, различных типов аббревиации [2, с. 339]. В исследованиях более позднего периода значение указанного термина сводится к обозначению такого типа трансформации словосочетания в слово, в результате которой в структуру производного слова входит основа только одного из компонентов словосочетания; таким образом, дериват-универб формально мотивируется одним словом, а семантически – всем исходным словосочетанием (*многотиражная газета – многотиражка*) [4]. А. В. Исаченко такой тип универбации обозначил термином «аффиксальная деривация» (*прогрессивная зарплата – прогрессивка, кожаная куртка – кожанка, брать в жены – жениться*), подразумевая под ней и нулевую деривацию (*противогазовая маска – противогаз*).

Универбацию рассматривают как процесс компрессивного словообразования (Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова, В. В. Лопатин, Н. Я. Янко-Триницкая), как явление вторичной номинации (А. А. Брагина), как реализацию закона утраты формальной и семантической расчлененности наименования (Е. Н. Сидоренко), как частный случай лексической конденсации (Л. В. Копоть). Но все лингвисты едины в одном: это явление деривационного характера, хотя абсолютное совпадение семантики словосочетания и соответствующего ему слова дает нам право предположить, что между словосочетанием и словом реализуются отношения совсем не деривационные, не те, которые обуславливают возникновение новых номинативных единиц.

Как правило, «между исходным словосочетанием и его конденсатом существуют отношения производности» [5, с. 88], то есть внешней мотивированности. Но если исходить из того, что внешняя мотивированность понимается обычно как «отношение между двумя номинатами, значение одной из которых (производной) формируется значением другой (производящей), но не совпадает с ним» [8, с. 78], можно констатировать, что в перечисленных выше примерах между производящей и производной единицами не существует отношений

внешней словообразовательной мотивации. Это подтверждается следующим: 1) значение слова в данном случае не определяется через значение словосочетания, а абсолютно совпадает с ним; 2) при модификации подобного типа не происходит и грамматических изменений (наблюдается грамматическое – родовое – тождество главного слова исходного словосочетания и соответствующего ему универба.

Очевидно, что между словосочетанием и его словесным эквивалентом здесь реализуются словообразовательные, но не внешние, деривационные, а внутренние, межглоссовые мотивационные отношения.

Целью статьи является трактовка явления универбации как универсального для индоевропейских языков.

Изложение основного материала. В данном контексте одним из основных препятствий на пути к релевантному пониманию и описанию универбализационных процессов является негласное отрицание несловоцентрического подхода к изучению номинативных единиц и выдвижение на первый план принципов словоцентрического подхода. На наш взгляд, наиболее целесообразным является комплексный подход к изучению заявленной проблемы, совмещающий особенности двух указанных выше подходов, воплотившейся в теории номинатемы.

Видение определения основной единицы номинации в свое время высказывали Ш. Балли [Общая лингвистика и вопросы французского языка, 1955], В. А. Звегинцев [Семасиология, 1957], Л. Блумфилд [Ряд постулатов для науки о языке, 1960], В. М. Жирмунский [О границах слова, 1961], И. А. Бодуэн де Куртенэ [Язык и языки, 1963], А. Мартине [Основы общей лингвистики, 1963], Й. Вахек [Лингвистический словарь пражской школы, 1964], с. Д. Кацнельсон [Содержание слова, значение и обозначение, 1965], Ф. де Соссюр [Курс общей лингвистики, 1977], Ж. Вандриес [Язык. Лингвистическое введение в историю, 2004], А. Фрей [Соссюр против Соссюра? Статьи разных лет, 2006] и др.

Существовало два подхода к определению этой единицы. Первый В. М. Алпатов условно назвал словоцентрическим. «Он основан на том, – замечает ученый, – что главной единицей языка считается слово и анализ начинается с выделения слов, от которых и происходит переход к выделению как более кратких (морфем), так и более протяженных (словосочетаний, иногда и предложений) единиц языка» [1, с. 66]. Данный подход преобладал в русистике, по крайней мере, до середины-конца XX века. Основанием для этого являются не собственно лингвистические, а психолингвистические факторы. Наряду с применением в языкознании словоцентрического подхода в начале XX века появился принципиально новый подход к выделению единиц языка, основоположником которого считают И. А. Бодуэна де Куртенэ. Несколько позже сущность несловоцентрического подхода сформулировал Л. Блумфилд, обозначивший в качестве основных единиц языка единицы, названные им формами. При этом

минимальной формой в его концепции считалась морфема. Далее последовательно выделялись слово, словосочетание и предложение.

«При несловоцентрическом подходе, – констатирует В. М. Алпатов, – слово уже не занимает того места, как в словоцентрических концепциях» [1, с. 67]. В данном случае исследователь избирает путь от более протяженных единиц к более кратким или от наиболее кратких к сложным по своей структуре и семантике. При этом слово не считается первичной и главной единицей, оно находится в одном ряду с другими единицами языка и может даже не выделяться вообще.

Очевидно, что к принципам словоцентрического подхода следует относиться критически, поскольку 1) словоцентрические теории не всегда могут определить слово как целостную единицу – каждый раз, говоря о слове, мы должны уточнять, какое слово имеется в виду – фонетическое, лексическое, морфологическое; при этом даже такой подход не снимает противоречий – и при определении уровневых слов существуют периферийные зоны, для которых трудно установить, что же перед нами, слово или другая единица; 2) эти теории также не могут определить слово и как языковую универсалию, так как оно часто имеет разные параметры существования в разных языках.

Несловоцентрический подход представляется универсальным и поэтому имеет преимущества перед словоцентрическим подходом. Об этом говорит В. М. Алпатов: «... наряду с психологически адекватными моделями должны строиться и модели, которые могли бы описывать языки мира на единых основаниях. Подобные модели необходимы для <...> выявления универсальных свойств языка. Для этих целей, которыми не исчерпывается языкознание, несловоцентрические модели <...> удобнее словоцентрических» [1, с. 62].

Теория номинации связана прежде всего с выяснением того, как соотносятся между собой понятийные формы мышления, каким образом создаются, закрепляются и распределяются наименования за разными фрагментами объективной реальности.

Единицы, которые обладают семантическим тождеством во всех его разновидностях, подкрепленным формальной мотивированностью, то есть выводимостью одной единицы из другой на уровне формы, и будут считаться нами структурными разновидностями языкового инварианта (номинатемы), не совпадающего только со словом или только со словосочетанием в формальном плане.

Критерии тождества исследуемого инварианта можно представить следующим образом: 1) номинатема как единица языка способна вбирать в себя множество дифференциальных признаков, не нарушающих представления о его единстве; 2) номинатема реально функционирует в речи в одной из своих модификаций (дублетов); поэтому модифицирование номинатемы – это форма ее существования; 3) тождество номинатемы предполагает дублетное модифицирование, которое заключается в полной семантической

идентичности противочленов; при дублетном модифицировании противочлены (дублиеты) всегда совпадают как в лексическом отношении, так и в грамматическом плане; 4) семантико-грамматическая цельнооформленность номинатемы, то есть совокупность тексто-речевых реализаций конкретной номинатемы, потенциально ей свойственных.

Целесообразно выделять номинатемы с доминантой-словом (словесной доминантой) и номинатемы с доминантой словосочетанием.

В свою очередь, каждую конкретную исследуемую нами единицу мы определяем как **номинатему типа «словосочетание + эллиптический универб»**. Она входит в разряд структурных разновидностей номинатемы с доминантой-словосочетанием, то есть является единицей, семантически тождественной словосочетанию. Номинатема вообще – это некая абстрактная языковая единица, реализующаяся в вербальных формах (глоссах, дублетах), причем в данном конкретном случае дублетами одной номинатемы выступают словосочетание и семантически и грамматически тождественное ему слово, например.

Таким образом, мы рассматриваем каждый такой «дериват» как **универбализованный (вербализованный) эквивалент словосочетания**, «то есть слово, которое возникло в результате словесной интерпретации словосочетания, имеет абсолютно тождественные словосочетанию лексическое и грамматическое значение и синтаксическую функцию» [7, с. 134], а данная словесная интерпретация возникла благодаря процессу **эллиптической универбации**.

Так, возникший универб, является дублетом соответствующего словосочетанием и наряду с ним – **речевой реализацией номинатемы**, включающей в свой состав оба эти компонента. «Само же преобразование словосочетания в слово должно быть определено не как деривация и не как лексикализация, предполагающая **семантическое саморазвитие** речевой реализации исходной номинатемы и распад ее актуального тождества» [8, с. 68], а как универбализация, которая характеризуется не изменением, а сохранением семантики словосочетания в новообразовании – слове.

Следовательно, под **универбом** нужно понимать семантически и грамматически тождественное определенному словосочетанию слово, могущее стилистически отличаться от этого самого (эквивалентного) словосочетания наличием черт разговорности, сленговости либо стилистически совпадать с ним, являющееся наряду со словосочетанием дублетом одной номинатемы.

Универбацию можно также рассматривать в рамках индоевропейской и славянской универсологии, поскольку это явление воплощается в соответствующих лингвальных продуктах – универбах – в ряде языков данной семьи и группы.

В английском языке встречаем соответствия типа *identical twins* «однойцевые близнецы» – *identicals* «близнецы», *mass media* «средства массовой информации» – *medias*, *mobile phones* «мобильные телефоны» – *mobiles* «мобилки» и т. п. В украинском языке: *стату убогим* – *зубожіти*, *заплести косу* – *закосичити(ся)*, *мобільний телефон* – *мобілка*, *мобільник*; в русском языке: *перевести в цифровой формат* – *оцифровать*, *автоматическая коробка передач* – *автомат*, *авторитетный человек* – *авторитет*, *поджелудочная железа* – *поджелудка*, *издавать определенным тиражом* – *тиражировать* и пр.; в болгарском языке: *кабелен оператор* – *кабелист*, *кабелна телевизия* – *кабелка* (*кабеларка*, *кабел*), *мобилен телефон* – *мобилка*, *любопитна информация* (*новина*) – *любопитка*, *найлонова торбичка* – *найлонка*, *патрулен автомобил* – *патрулка* и пр.; в словацком языке: *obývacia izba* «гостиная комната» – *obývačka* «гостиная, гостинка», *kopirovací stroj* «копировальное устройство» – *kopírka* (*kopírovačka*) «копирка, копировалка», *mobilný telefón* «мобильный телефон» – *mobil* «мобилка, мобильник», *mikrovlnná piecka* «микроволновая печка» – *mikrovlnka* «микроволновка» и пр.; в польском языке: *mikro falowa piec* «микроволновая печь» – *mikrofalowka* «микроволновка», *urządzenie mobilne* «мобильное устройство» – *mobil* «мобил», *komunikacja mobilna* «мобильная связь» – *mobilka* «мобилка» и пр.

Выводы. Итак, приведенные примеры иллюстрируют не только универсальность, но и активность и актуальность описанного процесса в разных языках. Это обусловлено некоторыми интра- и экстралингвистическими факторами: стремлением языка к «словности», экономией речевых усилий и письменного пространства и пр.

Предложенное здесь рассмотрение универбации является отдельным образцом анализа, производимого на основании комплексного подхода к изучению речевых и языковых номинативных единиц.

Литература

1. Алпатов В. М. О двух подходах к выделению основных единиц языка. *Вопросы языкознания*. 1982. № 6. С. 66–74.
2. Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1958. Roč. 27. Seš. 3. S. 334–352.
3. Ищенко И. Г. Особенности семантики и грамматики производного слова [Электронный ресурс]. *Вестник Амурского университета*. 2003. № 3. Режим доступа к журн.: <http://www.amursu.ru/vestnik/3/>. – Заголовок с экрана.
4. Осипова Л. И. Суффиксальная универбация как продуктивный способ образования новых слов в русской разговорной речи [Электронный ресурс]. *Русский язык: исторические судьбы и современность*: II Международный конгресс исследователей русского языка, (18–21 марта 2004 г.): тезисы докладов Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/participants/psearch.php?pid=12514>. Заголовок с экрана.
5. Снитко Е. С. Деривация и ее виды в русском языке. *Русское языкознание*. 1982. Вып. 4. С. 84–89.
6. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Москва, 1989.

7. Теркулов В. И. Еще раз об основной единице языка. Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. *Філологічні науки*: зб. наук. праць. Луганськ: Альма-матер, 2006. № 11 (106). С. 127–137.

8. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономаσιологическом аспекте: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.02. Горловка, 2008. 404 с.

Жарко С.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та міжкультурної комунікації Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

УДК 811.161.2'373.61

СТАТУС АБРЕВІАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено аналізу статусу аббревіатур у сучасній українській мові. Запропоновано визначення поняття аббревіації з ономасіологічної точки зору. Продемонстровано залежність статусу досліджуваного явища від виду вмотивованості. Описано роль аббревіації у процесі збагачення лексичної системи мови. Сформульовано висновки про особливості формування аббревіатур.

Ключові слова: номінатема, аббревіатура, аббревіація, слово, словосполучення.

Жарко С.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры издательского дела и межкультурной коммуникации Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

СТАТУС АББРЕВИАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена анализу статуса аббревиатур в современном украинском языке. Предложено определение понятия аббревиации с ономаσιологической точки зрения. Продемонстрирована зависимость исследуемого явления от вида мотивированности. Описана роль аббревиации в процессе обогащения лексической системы языка. Сделаны выводы относительно особенностей формирования аббревиатур.

Ключевые слова: номинатема, аббревиатура, аббревиация, слово, словосочетание.

Zharko S.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Publishing and Cross-Cultural Communication, Dnipro National Oles Honchar University

STATUS OF THE ABBREVIATION IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article is about analysis of abbreviations' status in Modern Ukrainian language. The onomasiological definition of abbreviation is given. The dependence of this process on motivation is proposed. Role of abbreviation in enlarging process of lexical language system is described. The conclusions about abbreviations' forming peculiarities are done.

Key words: nominatheatm, abbreviation, word, word-combination.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Питання визначення статусу та місця явища аббревіації в сучасній українській

мові постає на сьогодні досить актуальним, оскільки неоднозначно тлумачиться в сучасному мовознавстві. Абревіацію кваліфікують як один з найбільш активних компресійних словотвірних процесів у слов'янських – і не лише – мовах. Представники традиційної теоретичної лінгвістики надають перевагу суто словотвірній складовій зазначеного явища. На нашу думку, абревіація не є дериваційним феноменом, принаймні не всі її випадки.

Абревіаційні процеси сягають ще IX ст., їх виникнення пов'язують з розвитком християнської писемності. Вони також розвивалися і в діловій писемності перших століть після Різдва Христового. «Найбільш давніми і такими, що стихійно виникли, можна вважати ініціальні скорочення «буквеного» типу, оскільки живильним середовищем для них слугувала сама писемність» [5, с. 66]. Утворення скорочених найменувань активізувалося на межі XIX – XX ст. у галузі найменувань політичних партій та установ. Лінгвіст С. І. Ожегов зазначав, що «практику абревіатур було поширено у партійному середовищі..., хоча сам репертуар абревіатур на зразок *эсдэ* (звідки *эсдек*), *эсер*, *кадэ* (звідки *кадет*), *ЦК* тощо був незначним» [4, с. 12].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вважають, що саме у писемному мовленні тієї чи іншої мови неминуче виникають графічні скорочення, лексикалізація яких теж «є неминучою, тому що обов'язковою є дія опрощення на складні одиниці будь-якого типу» [5, с. 66].

Аж дотепер лінгвісти були переконані в тому, що прочитання графічних скорочень за назвами букв є поступовим перетворенням цих скорочень на самостійне слово.

Зазвичай абревіація розглядається як спосіб словотвору, що веде до виникнення, закріплення у мові графічних ініціальних скорочень (М. В. Панов); як процес продукування абревіатур – «скорочених складних слів (іменників), утворених з початкових звуків, назв початкових букв або початкових частин слів, на базі яких формується скорочення. До складу абревіатури може входити і ціле слово» [1, с. 7]. Також науковці переконані, що ця дефініція недостатньо повна без таких суттєвих ознак абревіатур, як «стабільна вимова за назвами літер (рідше – звуків) і – як результат її – лексикалізація графічних скорочень, яку відчувають на собі найбільш вживані... перевірені часом абревіатури». І продовжують: «Абревіація спрямована на створення більш коротких порівняно з вихідними структурами синонімічних їм номінацій» [3, с. 33]. Абревіацію трактують і як наймолодший спосіб словотвору, проте досить продуктивний в сучасних мовах, який спрямований на все більшу регламентацію і впорядкованість [2, с. 9].

О. О. Селіванова зазначає: абревіатура – «зазвичай іменник, який утворено шляхом скорочення простого слова, або компонентів складного слова, або елементів виробляє словосполучення до рівня звуків або букв, складів або інших фрагментів слів» [6, с. 5–6]. Досить слушною й цікавою є думка лінгвіста щодо визначення абревіатур, які

можна зіставити на базі, звичайно, семантичної тотожності не зі словосполученням, а з простим словом. Адже такі скорочення, як, наприклад, *зав* (*завідувач*), *викл* (*викладач*) тощо, мають посісти релевантне місце серед результатів певного способу слово- або формотворення.

Пропонуючи дещо традиційне трактування результату процесу абрєвіації, лінгвіст, проте, зазначає: «Дискусії точаться також навколо питань про віднесення до абрєвіатур телескопізмів, про статус слів-абрєвіатур (вони розглядаються як окремі слова, результати лексикалізації, або як дублети, варіанти розгорнутих поєднань із загальним значенням, результати конденсації, прямої універбалізації)» [6, с. 6].

Майже всі лінгвісти мають єдину думку щодо дериваційного характеру процесу абрєвіації. Отже, будь-яка абрєвіатура вважалася результатом лексикалізації, тобто окремим самостійним словом. Лише О. О. Селіванова припускає (що також збігається з гіпотезою В. І. Теркулова стосовно досліджуваних одиниць) інші відношення між питомим словосполученням та абрєвіатурою.

Формування цілей статті (постановка завдання). У праці ми ставимо за мету визначення статусу явища абрєвіації у сучасній українській мові. Досягнення мети визначають завдання, що полягають в описі видів мотивації, трактуванні інваріанту (абстрактної мовної одиниці) та її мовленнєвих та / або текстових реалізацій (дублетів).

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційною є думка, що між вихідним словосполученням та абрєвіатурою, утвореною від нього, між так званими твірним словом і похідним скороченим словом існують відношення похідності, тобто зовнішньої вмотивованості. Ми вважаємо, що зовнішня вмотивованість послідовно пов'язує між собою дві мовні одиниці – номінативи, значення однієї з яких (похідної) формується значенням іншої (твірної), але не збігається з ним. Це дає підстави зрозуміти, що у контексті нашого дослідження між твірною й похідною одиницями не існує відношень зовнішньої словотвірної мотивації. Порушуються такі її критерії: 1) значення слова в цьому випадку не визначається через значення словосполучення, а повністю збігається з ним (*Київський національний університет* і *КНУ*, *Державна автомобільна інспекція* і *ДАІ*, *Міносвіти* і *Міністерство освіти*, *ВВС* і *Відділ внутрішніх справ* тощо); 2) за модифікації цього типу не відбувається й жодних граматичних змін (зазвичай спостерігаємо граматичну – родову – тотожність головного слова питомого словосполучення й відповідної абрєвіатури: *антитерористична операція* – *АТО*, *завідувач складом* і *завскладом*, *запасні частини* і *залчастини* тощо).

Будь-які словотвірні відношення передбачають мотиваційні відношення. Але не будь-які мотиваційні відношення збігаються зі словотвірними. Тому можна стверджувати, що між словосполученням і його моновербальним (словесним) еквівалентом – словом і його

відповідною глосю реалізуються словотвірні, але не зовнішні, дериваційні, а внутрішні, формальні мотиваційні відношення. Проте мовленнєві словотвірні процеси, які за своєю сутністю збігаються з формотвірними, мають той самий ресурсний арсенал, що й традиційні словотвірні процеси сучасної української мови.

Вищезазначене проковує визначення окремого термінологічного еквівалента наведеним актуальним і водночас активним мовленнєвим процесам і тим одиницям, що є їхніми результатами. Загальновідомо, що кожна мовленнєва реалізація має відношення до відповідної мовної абстрактної одиниці. Абстрактну одиницю називають інваріантом і вважають інтерпретованим фактом мови – основним варіантом. Він не може бути формально тотожним варіанту: його ототожнення з мовленнєвою реалізацією є умовним з причин існування можливої низки інших модифікацій цього інваріанта. Такий інваріант можна назвати, наприклад, номінатемою.

Номінатами доцільно розподіляти за домінантною складовою (за структурною ознакою первинного найменування). Отже, в сучасній українській мові визначаємо номінатами з домінантою-словом (словесною, моновербальною домінантою) і з домінантою-словосполученням (полівербальною домінантою).

Структурними різновидами номінатами зі словесною домінантою є всі семантично тотожні одиниці, що ототожнюються на рівні слова. Надто нас цікавить слово в усіх його контекстах, де його семантика є еквівалентною йому самому. До цього розряду глос увійдуть і результати так званої аббревіації на базі слова. Наприклад: *викладач* – *викл*, *професор* – *проф*, *академік* – *акад*, *видання* – *вид* тощо.

Структурними різновидами номінатами з домінантою-словосполученням є всі семантично тотожні одиниці, що ототожнюються на рівні словосполучення. Цікавим є один з випадків, коли словесний дублет номінатами з колокативною домінантою створено шляхом композитної компресії словосполучення, а саме шляхом аббревіації, наприклад: *засоби масової інформації* – *ЗМІ*, *Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»* – *ДВНЗ «ДДПУ»*, *кондитерські вироби* – *кондвироби*, *педагогічний факультет* – *педфак* тощо.

Тотожність семантики (яку тут позначено нами знаком =) словосполучення і відповідної йому аббревіатури дає підстави для припущення, що між словосполученням і аббревіатурою реалізуються відношення зовсім не словотвірні, наприклад: *Бюро технічної інвентаризації* = *БТІ*, *Дніпровський національний університет* = *ДНУ*, *завідувач* = *зав* тощо. Таке бачення не стосується випадків порушення семантичної тотожності словосполучення та аббревіатури *регістрація актів цивільного стану* (назва процесу) ≠ *РАЦС* (назва установи), адже це є свідченням факту деривації.

Отже, вважаємо за необхідне визначити релевантні наведеним процесам та одиницям терміни. В. І. Теркулов пропонує кваліфікувати

абревіатури, що корелюють зі словосполученням, як універбалізований (вербальний) еквівалент словосполучення. Це слово, яке «виникло в результаті словесної інтерпретації словосполучення, має абсолютно тотожні словосполученню лексичне і граматичне значення і синтаксичну функцію» [7, с. 134], а така вербальна інтерпретація виникла завдяки процесу абревіації. Кожну конкретно досліджувану абстрактну мовну одиницю, яка об'єднує за семантичним критерієм мовленнєві чи текстові реалізації, називають номінатемою типу «словосполучення + абревіатура». Вони входять до розрядів структурних різновидів номінатемами з домінантою-словосполученням, тобто є такими одиницями, що ототожнюються на рівні словосполучення. На думку В. І. Теркулова, абревіатура – дублет номінатемами з колокативною домінантою – створюється шляхом композитної компресії словосполучення.

Кожну абревіатуру, що, відповідно, корелює зі словом, можна визначити як слово в усіх контекстах, де його семантика є йому еквівалентною. Це мовленнєва моновербальна одиниця, яка виникла в результаті інтерпретації слова, має абсолютно тотожні слову лексичне і граматичне значення і синтаксичну функцію. Така вербальна інтерпретація виникла завдяки процесу абревіації. Абстрактна мовна одиниця, яка об'єднує також за семантичною складовою мовленнєві чи текстові реалізації, потрактовується як номінатема типу «слово + абревіатура», входить до розряду структурних різновидів номінатемами з домінантою-словом, тобто є такою одиницею, що ототожнюється на рівні слова.

Висновки. Номінатема є певною абстрактною мовною одиницею, що реалізується у вербальних формах (глосах, дублетах), причому у конкретних випадках дублетами кожної номінатемами постають 1) словосполучення і семантично і граматично тотожне цьому словосполученню слово-абревіатура, що стилістично відрізняється від еквівалентного словосполучення подекуди мовленнєвими рисами, подекуди – рисами документальності, офіційності; 2) слово і семантично і граматично тотожне цьому слову слово-абревіатура, що стилістично відрізняється від еквівалентного словосполучення мовленнєвими рисами. Тому явище абревіації у двох його виявах є синкретичним, що визначається на межі дериваційних та реляційних відношень між одиницями.

Література

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. 688 с.
3. Мацько О. М. Абревіатури як згорнені мовні формули в дипломатичних текстах. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 31–36.
4. Ожегов С. И. Лексика. *Русский язык и советское общество. Проспект: Материалы Всесоюзной конференции, посвященной закономерностям развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху*. Алма-Ата, 1962. С. 5–22.

5. Русский язык и советское общество / Под. ред. М. В. Панова. Москва: Наука, 1968. 185 с.

6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.

7. Теркулов В. И. Еще раз об основной единице языка. *Вісник Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка*. Луганськ, 2006. №11 (106). С. 127–136.

Ивасюк О.

– преподаватель факультета лингвистики Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт имени И. Сикорского»

УДК 811.161.1'373.611(043.3)

**ПОЛИСЕМАНТ: СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛСВ
КАК ЕГО СПЕЦИФИЦИРУЮЩИЙ ПРИЗНАК**

В статье рассматривается проблема формирования словообразовательного гнезда с вершиной-полисемантом (глагол физического восприятия «щупать») с учетом словообразовательного потенциала его лексико-семантических вариантов. Этот показатель осмысливается как специфицирующий признак семемы, который наряду с другими характеристиками ЛСВ позволяет определить границы внутрисловного варьирования лексической семантики. СГ полисемичной лексемы представляет собой дивергентную комплексную единицу, сформированную на основе СГ семем и имеющую конвергентную часть в том случае, если какие-нибудь производные семем совпадают.

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, полисемант, лексико-семантический вариант, дивергенция, конвергенция.

Ивасюк О.

– викладач факультету лінгвістики Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені І. Сікорського»

**ПОЛІСЕМАНТ: СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛСВ
ЯК ЙОГО СПЕЦИФІКУЮЧА ОЗНАКА**

У статті розглядається проблема формування словотвірного гнізда з вершиною-полісемантом (дієслово фізичного сприйняття «щупать») із урахуванням словотвірного потенціалу його лексико-семантичних варіантів. Цей показник осмислюється як специфікуюча ознака семеми, яка разом з іншими характеристиками ЛСВ дозволяє визначити межі варіювання лексичної семантики всередині слова. СГ полісемічної лексеми являє собою дивергентну комплексну одиницю, яка сформована на основі СГ семем і має конвергентну частину, якщо які-небудь похідні семем співпадають. Доводиться необхідність відбиття у дефініції віднесеності слова до ЛСГ «дієслова фізичного сприйняття» і пропонується зразок такого визначення.

Ключові слова: словотвірне гніздо, полісемант, лексико-семантичний варіант, дивергенція, конвергенція.

Ivasiuk O.

– Teacher, Linguistics Department, National Technical University of Ukraine 'Ihor Sykorskyi Kyiv Polytechnic Institute'

**POLYSEMANT: LSV WORD-BUILDING POTENTIAL AS A SPECIFYING
ATTRIBUTE**

The article deals with the issue of word family formation with the top of polysemant (the verb of physical perception), taking into account the word-building potential of its lexico-semantic variants. This indicator is comprehended as a specifying attribute of a sememe, which along with other LSV characteristics allows to determine the boundaries of the intraword variation of lexical semantics. The word family of the polysemantic lexeme represents a divergent complex unit, formed on the basis of word family sememes and having a convergent part as long as any derivatives of sememe coincide. Analysis of vocabulary definitions revealed the need to reflect in the dictionary definition of this word its relation to LSG "verbs of physical perception".

Key words: *word family, polysemant, lexico-semantic variant, divergence, convergence.*

Явление многозначности присуще языковым единицам разных уровней (грамматическая, словообразовательная полисемия), но чаще всего, употребляя термин *полисемант*, имеют в виду лексическую многозначность, под которой понимается «способность одного слова служить для обозначения разных предметов и явлений действительности» [9, с. 382]. Более точным представляется определение многозначности, предложенное О. С. Ахмановой: «наличие у одного и того же слова (у данной единицы выражения, характеризующейся всеми формальными признаками слова) нескольких связанных между собой значений, обычно возникающих в результате видоизменения и развития первоначального значения этого слова [1, с. 335].

Постановка проблемы. Известно, что не все языковеды признавали сам факт многозначности слова. Так, А. А. Потеня трактовал отдельные значения слова как самостоятельные слова, считая, что «малейшее изменение в значении слова делает его другим словом» и отмечал: «В словарях принято для сбережения времени и места под одним звуковым комплексом перечислять все его значения. Обычай такой необходим, но он не должен порождать мнение, что слово имеет несколько значений» [12, с. 96]. Аналогичным образом рассуждал Л. В. Щерба: «Неправильно думать, что слова имеют несколько значений: это, в сущности говоря, формальная и даже просто типографская точка зрения. На самом деле мы имеем всегда столько слов, сколько фонетическое слово имеет значений (так и печаталось, между прочим, в старых словарях: заглавное слово повторялось столько раз, сколько у него было значений). Это вытекает логически из признания единства формы и содержания, и мы должны были говорить не о словах просто, а о словах-понятиях. В нашем повседневном употреблении мы скатываемся на формальную точку зрения, придавая слову *слово* значение «фонетического слова». Таким образом, точнее всего было бы говорить, что обычный словарь является списком слов-понятий с их синонимами» [20, с. 290–291]. Однако такой подход не позволяет разграничивать полисемию и омонимию и не дает объяснения, что, тем не менее, объединяет эти «разные» слова. Среди различных подходов в толковании многозначных слов [14], есть и более

близкое нам понимание лексической полисемии: «то, что обычно называется «многозначностью», представляет в сущности разные слова с одинаковой оболочкой, находящиеся в отношениях словопроизводственной связи» [4, с. 167]. Действительно, в полисеманте, реализующем в одной и той же звуковой оболочке функцию названия предметов разных денотативных классов, каждый из репрезентантов семантически связан, как минимум, с исходным значением лексемы. Во всяком случае, если лексема используется в двух значениях, то второе облигаторно семантически выводимо из первого.

Анализ последних публикаций. Проблема лексической многозначности в виду её многомерности и неоднозначности привлекала внимание многих лингвистов, в частности, Ю. Д. Апресяна, В. В. Виноградова, В. Г. Гака, О. П. Ермаковой, В. А. Звегинцева, С. Д. Кацнельсона, В. В. Морковкина, М. П. Муравицкой, Е. В. Падучевой, А. А. Потемни, А. И. Смирницкого, Д. Н. Шмелева и др.). Гносеологический потенциал полисемии, её онтологическая значимость определяет интерес к этому языковому явлению и современных ученых.

В русистке по-прежнему актуальна проблема дифференциации полисемии и омонимии (С. С. Барбашёва, Г. А. Иванова, Н. М. Меркурьева, Н. С. Пчелина и др.); лексическая многозначность рассматривается в общелингвистическом и лексикографическом плане, с учетом её неоднозначных проявлений (А. И. Ольховская, С. А. Песина). Значительное количество работ посвящено вопросам такого механизма развития многозначности, как семантическая деривация, которая, по словам В. М. Никитевича, занимает «ведущее место в отображении нашего сознания, фрагментации действительности» [11, с. 25] (Ю. В. Агеева, М. Ю. Варламова, Р. Т. Закирова, Анна А. Зализняк, Л. А. Кудрявцева, Г. И. Кустова, А. М. Плотникова, О. Б. Понамарева, Р. И. Розина, Р. Р. Юнусов и др.), в том числе и с точки зрения когнитивной лингвистики (М. Н. Лапшина, Н. Ю. Лукашевич, Т. Н. Пархоменко и др.).

Полисемантизм слова, с одной стороны, расширяет его функциональные возможности, с другой – требует осмысления механизмов развития семантической структуры лексемы и определения критериев разграничения её репрезентантов, которые традиционно называются лексико-семантическими вариантами (ЛСВ¹) (в терминологии В. В. Виноградова – лексико-фразеологическая форма слова [3, с. 48]).

Л. А. Кудрявцева отмечает, что «говоря о лексико-семантическом варьировании слова, мы имеем в виду не только внутрисловные

¹ Термин *ЛСВ* (предложен А. И. Смирницким) обозначает наименьшую двустороннюю единицу лексико-семантического уровня языка, а для обозначения формы её содержания используется термин *семема* (предложен Н. И. Толстым), поэтому далее мы будем использовать эти термины как взаимозаменяемые.

различия (значения слова), но и такие языковые средства выражения границ внутрисловного варьирования лексической семантики, как лексическая сочетаемость ЛСВ, его грамматические формы, синтаксические позиции. Эти признаки, наряду с собственно знаковой формой, образуют план выражения ЛСВ» [8, с. 41].

Цель статьи – доказать, что план выражения ЛСВ определяется также его словообразовательным потенциалом, который является специфицирующим признаком, и в силу этого его необходимо учитывать при определении границ внутрисловного варьирования лексической семантики. Данный показатель влияет и на структурирование СГ с вершиной-полисемантом, способствуя его дивергенции.

Изложение основного материала. Факт различия словообразовательного потенциала ЛСВ многозначного слова, выступающего словом-вершиной СГ, был отмечен дериватологами ещё на этапе изучения формально-семантических отношений производящих и производных в комплексных единицах словообразования (Т. П. Баркова, Р. С. Гильманова, М. М. Закарьян, Р. Г. Карунц, А. Н. Тихонов, с. А. Тихонов, Р. Х. Хайруллина и др.).

А. Г. Лыков в своей рецензии на «Словообразовательный словарь русского языка» А. Н. Тихонова (далее СЛСРЯ) отметил, что «второй раздел¹... сам по себе мог бы составить самостоятельную работу, глубоко и систематизировано излагающую основы словообразовательной теории» [10, с. 110], и именно в указанном разделе А. Н. Тихонов не только детально описал возможные типы структурирования СГ с вершиной-полисемантом, но и обосновал необходимость учета степени словообразовательной активности каждого ЛСВ вершинного слова [17, т. 1, с. 38-40]. К сожалению, в самом указанном словаре этот подход не реализован, однако изложенные принципы учтены в «Толковом словообразовательном словаре» И. А. Ширшова (далее ТССШ), где описываются толково-словообразовательные гнезда (ТСГ), или лексико-словообразовательные², и на который мы также опираемся в своём исследовании.

Доказательной базой выдвигаемой нами гипотезы являются СГ и ТСГ со словом-вершиной *щупать*. Этот многозначный глагол физического восприятия направленного действия формирует словообразовательное гнездо, в рамках которого в данной статье рассматриваются производные только первой степени (16 единиц), систематизированные в частеречные блоки: существительные *щупание, щупка, щуп, щупик, щупальце, курошуп*, прилагательные *щупальный, щупаный*, глаголы *выщупать, дощупать, нашупать, ощупать, перещупать, пощупать, прощупать, ущупать*.

Лексема *щупать*, по ТССШ, реализуется в трех лексико-

¹ Имеется в виду теоретическая часть, в которой А. Н. Тихонов характеризует основные понятия русского словообразования.

² Соответствующая термину аббревиатура ЛСГ ввиду её омонимичности аббревиатуре термина *лексико-семантическая группа* нами не используется.

семантических вариантах: «1. Трогать рукой, пальцами. *Щ. пульс*. 2. Исследовать что-л., стараться обнаружить что-л. *Сапёры щупали миноискателями улицу*. 3. перен., разг. Осторожно расспрашивать, выведывать, выяснять что-л.» [19, с. 886].

Производные *щупание* (*щупа-ниј-э*) и *щупка*¹ (*щуп-к-а*) являются синтаксическими дериватами каждого из ЛСВ: *Только дуракам всё ясно, не пощупав и не померив, и, к сожалению, ты из них... А, ну вот еще один со своим щупанием* [из интернета]; *У меня не разбродиться по берегу, – говорил Савоська почти каждому бурлаку, пока Порша производил неизбежную щупку, – а то штраф /Мамин-Сибиряк/*.

Словом *щуп* (*щуп(ать)* → *щуп-ø*) обозначают «инструмент, с помощью которого щупают, исследуют что-л.» [19, с. 886]²: *Челябинский метеорит, лежащий на дне озера Чебаркуль, впервые потрогали щупами – ранее инопланетный объект могли обнаруживать только исследовательские приборы* [из интернета]. Такое производное возможно только от ЛСВ2.

Видимо, аналогичным значением обладает также узкоспециальный термин *щупло*, который используется в ткачестве: *Уточное щупло для автоматического ткацкого станка, включающее в себя два подпружиненных кинематически связанных между собой щупальных пальца, один из которых взаимодействует с корпусом челнока, а другой контролирует наличие утка на шпуле, и рычаг включения механизма смены шпуль* [из интернета]. Он не представлен в СлСРЯ, не описан ни в одном толковом словаре русского языка, но образован по продуктивной модели от глагола с помощью суффикса *-л-*: такие «существительные (обычно среднего рода) ... обозначают предмет, предназначенный для осуществления действия, названного мотивирующим глаголом, например, *давило, кадило, мыло...*» [7, с. 249]. Видимо, этот дериват должен быть включен в рассматриваемое словообразовательное гнездо.

Существительное *щупик* (*щуп-ик*) в СлСРЯ представлено в СГ только как производное 1-й ступени, в ТССШ не описан вообще. В то же время в «Толковом словаре русского языка» под ред. Д. Н. Ушакова (далее СУ) слово *щупик* приводится в двух значениях: «1. Уменьш. к щуп, маленький щуп (спец.) 2. Придаток у рта членистоногих насекомых, являющийся органом осязания (зоол.)» [18, т. 4, с. 1390], а в «Новом словаре русского языка: Толково-словообразовательном» Т. Ф. Ефремовой (далее НСЕ) меняется очередность подачи этих значений и одно из них конкретизируется: «*м.* 1. Членистый придаток у ротовой полости насекомых, ракообразных, многоножек, наделенный

¹ Это слово описано как коллоквиализм в «Толковом словаре русского языка» Д. Н. Ушакова. В ТССШ не представлено.

² В «Толковом словаре русского языка» Д. Н. Ушакова приводятся 4 ЛСВ слова *щуп*, которые в данном случае нами не учитываются, т. к. все они имеют общее значение «инструмент», но более детализированное по функции или форме этого инструмента.

различными органами чувств (в биологии). 2. м. разг. Уменьшительное к существительному *щуп*. Ласкательное к существительному *щуп*» [6, т. 2, с. 1040]. Совершенно очевидно, что деминутивно-гипокористическая форма относится к производным второго деривационного шага и в этом качестве должна быть представлена в СГ глагола *щупать* как дериват слова *щуп*, а *щупик* как биологический термин («Так, у тараканов нижнечелюстной **щупик** представлен хорошо, у стрекоз же его практически нет» [из интернета]) образован от ЛСВ2 слова-вершины.

Производное *щупальце* (*щупа-ль/ц-е*) также относится к терминам зоологии: «Подвижные выросты тела у червей, моллюсков и т.д., которые производят движения, напоминающие щупанье» [19, с. 886]: *Одно его тонкое щупальце упиралось в край цилиндра, другим оно размахивало в воздухе Л. Уэллс/.* Согласно ТССШ, это производное образуется от ЛСВ1 глагола *щупать*, и в этом случае, видимо, надо говорить о метафорической мотивации. Однако дефиниция этого слова в «Большом толковом словаре русского языка» С. А. Кузнецова (далее БТС) – «... служат органами осязания, передвижения, хватания, а иногда также дыхания» [2, с. 1511] – ориентирует на семантическую близость слова *щупальце* с ЛСВ2, поскольку животные используют щупальца с целью получения информации (ср. *осязать*: «1. Воспринимать путём осязания. 2. Ощущать, воспринимать, замечать» [2, с. 736]). В своё время СУ зафиксировал переносное значение слова *щупальце*: «употребляется для обозначения чего-н., что захватывает, поглощает, забирает целиком (ритор. неодобр.). *Щупальца капитализма в колониальных странах*» [18, т. 3, с. 1390]. Данный смысловой сдвиг фиксирует и БТС: «| О скрытом глубоком проникновении каких-л. негативных сил в различные сферы общественной жизни, в частную жизнь населения. *Щ. военной разведки*» [2, с. 1511]: *Он назвал щупальцами «русского мира» творчество таких великих музыкантов, как Виктор Цой и Владимир Высоцкий...* [из интернета]. Видимо, данное значение является результатом самостоятельного семантического развития слова *щупальце* и никак не связано с глаголом *щупать*.

Производное *курощуп* не описано ни в одном из современных толковых словарей, а в словаре В. И. Даля имеет очень краткую аксиологическую характеристику, не раскрывающую его внутреннюю форму, – «бран. волокита» [5, т. 2, с. 224]. Очевидно, что в данном случае слово приводится в переносном значении и в его составе глагол *щупать* может быть употреблен в словоупотреблении, зафиксированном БТС: «|| *Грубо. Мять, тискать девушку*» [2, с. 1511]¹ (*Некоторые, ухаживая за престарелыми, умудряются "тянуть" деньги, давая себя щупать и т. д. ... Щупать меня, никто не щупает* [из интернета]), но тогда и слово *кураца* должно

¹Данная семантика сохраняется и в производном *щупание* в просторечии: *при щупании, шаловливые ручки скользят по доступным местам, а при лапаниии – по интимным* (женщина, 40 лет) [из интернета].

употребляться в переносном значении, которое у этого слова есть в современном молодежном сленге: «хорошая, общительная, красивая, позитивная, признающая, что она безмозглая, девушка», «Затем пришла откуда-то очень симпатичная курица, села на диван и закурила папиросу», «Но есть особый тип куриц-блондинок, это которые думают, что они всё знают» [из интернета]. Однако мало вероятно, чтобы подобная семантика была присуща слову *курица* в период появления слова *курощуп*. Логично предположить, что переосмыслению подверглось всё слово *курощуп*, изначально прямо мотивированное словосочетанием *щупать кур*: *Были ли у него деревенские прозвища? Ну, как без них. Звали курощупом, пока в школу не пошел. Блажь имел, любил курей щупать. Засунет свой неокрепший палец в задницу и, обнаружив там яичко, орет на всю улицу, мамку зовет* [из интернета]. В этом случае дериват семантически соотносится с ЛСВ2 слова *щупать*. Если же слово имеет значение «тот, кто крадет кур», возникшее у слова явно позже («Тимофей...проник в птицеводческое помещение. Там он хватал кур и заталкивал их в принесенные с собой мешки, по 5, 6 птиц в каждый. ...Бдительные сотрудники ОГАИ ... задержали новоявленного курощупа» [из интернета]), то, видимо, мотиватором выступает ЛСВ1.

Адъективный блок СГ представлен только двумя дериватами – *щупанный* и *щупальный*, которые отсутствуют в ТСГ в словаре И. А. Ширшова. СУ приводит только слово *щупанный* как причастие глагола *щупать*. Примеры использования его в речи низкочастотны: *Роутер блуждает по нашим просторам уже давненько, а я увидел его в первый раз. Роутер очень похож на щупанный-доработанный мною Nexx WT3020* [из интернета]; *Что ты ежишься, корёжишься, Пощупать не даешь. Будешь ёжиться, корёжиться – Не щупана уйдешь* (частушка).

Прилагательное *щупальный* описано в НСЕ в двух значениях: «1. Соотносящийся по знач. с сущ. *щуп*, связанный с ним. 2. Предназначенный для прощупывания» [6, т. 2, с. 1040]. В СлСРЯ этот дериват представлен только на 1-й словообразовательной ступени, то есть мотивацию словом *щуп* не предполагает, с чем мы согласны. Дериват может быть образован от ЛСВ1 (*седло нормально... Ребра жесткости, кстати, сделали его попрочнее (ну, вывод чисто оптически-щупальный)* [из интернета]) и от ЛСВ2 (*Микродендрометр состоит из часов-микрометра, одной пластинки из легкого металла и щупального итифтика, связанного с измерительными часами* [из интернета]).

Глагольный блок представлен бóльшим количеством дериватов – 8 единиц. Каждый из девербативов образует аспектуальную пару с лексемой *щупать*, с семантикой, детерминированной префиксом.

В СУ глагол *выщупать* фиксируется в двух значениях «1. Что-нибудь ощупывая, найти, изучить (спец.). **Выщупать** опухоль; 2. Ища, перещупать целиком ("разг."). **Слепой выщупал** весь стол в поисках карандаша» [18, т. 1, с. 529]. В МАС он описан тоже, как двузначный: «Разг.1. Ощупать полностью, со всех сторон. *Друзья подошли к щенку, и*

каждый из них с серьезным видом знатока **выщупал** визжавшего щенка /Станюкович. Пари/. 2. Ощупывая, найти, определить что-л. **Выщупать осколок снаряда в раненой руке**» [16, т. 1, с. 293]. В БТС слово не представлено. НСЕ приводит это слово уже только в одном значении, дублируя МАС (ЛСВ1) даже в экземплификативной части [6, т. 1., с. 287]. ТССШ тоже указал только одно значение анализируемого слова, но продублировал ЛСВ2, описанный в МАС, используя его же иллюстративную часть [19, с. 886].

Исходя из того, что многозначный префикс *вы-* в сочетании с глаголом *щупать* может реализовать только семантику «тщательно совершить действие, названное мотивирующим словом, например, *выбелить, вылизать, вымерить...*» [7, с. 109], видимо, действительно можно ограничиться одним значением анализируемого деривата, которое может быть сформулировано следующим образом: «тщательно щупая со всех сторон, полностью, найти, определить что-л.». Производное с таким значением возможно от всех ЛСВ глагола *щупать*: от ЛСВ1 – *Снова коснулся шеи, намереваясь точно выщупать пульс* /Сорино Сони Ро/; от ЛСВ2 – *Перемалывала, переминала, пережимала: Всё пыталась выщупать в нём стержневое жало. Как бы не был безбожен этот сизифов труд, Меня с ядом из жала в жилах потом найдут* /А. Давыдкина/; ЛСВ3 – *Понятно, что автор очень надеется выщупать специфику местных, эндемичных человеческих типов. Но пока ему не до этого: сейчас главное – собрать всех своих "коварных крымцев" вместе, как можно больше разных, увидеть одним общим взглядом, почувствовать одним общим чувством* [из интернета].

Производное *дощупать* описано только в НСЕ в двух значениях: «1. Кончить щупать. 2. Прощупать» [6, т. 1., с. 423], и данное толкование вызывает ряд вопросов. Во-первых, без иллюстративной части синонимическая дефиниция второго ЛСВ, к сожалению, мало информативна. Во-вторых, если учесть, что префикс *до-* в сочетании с глагольной основой реализует только деривационное значение «достичь цели, довести до какого-либо предела (во времени или пространстве) действие, названное мотивирующим словом, например: *добрести, добросить, доварить...*» [7, с. 115], а глагол *щупать* в ЛСВ1 является непредельным, то дериват *дощупать* от него невозможен. ЛСВ2 («исследовать») и ЛСВ3 («выведывать») относятся к предельным, поэтому от них можно образовать глагол *дощупать*, но, видимо, с другой дефиницией, т.к. в его семантике важна не конечность, а результативность, например, к ЛСВ2 – «Исследуя, обнаружить искомое»: *В остальном периметре – щуп показал цельный грунт без включений, дощупал до материка везде, щуп длинный* [из интернета], к ЛСВ3 – «расспрашивая, выяснить желаемое»: *Ну а что, нормальный такой ответ, в духе Министерства! ..Ваша задача сформировать контингенты и отправить на М-О. Далее уже больничка несет ответственность за качество предоставляемой услуги, это они не доглядели или не дощупали ваших сотрудников!* [из интернета]. Это может быть общее определение, применимое к

производному *дощупать* как деривату ЛСВ2 и как деривату ЛСВ3: «Исследуя, расспрашивая, обнаружить искомое, выяснить желаемое».

Дериват *нащупать*, по мнению ТССШ, может быть образован от всех ЛСВ глагола *щупать*: «1. Щупая (в 1-м значении), найти. *Найти пульс*. 2. Щупая (во 2-м значении), обнаружить. *Гидроакустики нащупали подводную цель*. 3. Щупая (в 3-м значении), прийти к выводу. *Нащупать слабые места в работе*» [19, с. 886]. БТС выделяет два лексико-семантических варианта, первый из которых аналогичен трактовке ТССШ, а второй, фактически, объединяет ЛСВ2 и ЛСВ3, предложенных в словаре И. А. Ширшова: «Обдумывая, сопоставляя, разыскать, найти» [2, с. 610]. Фактически так же слово *нащупать* описано в МАС [16, т. 2, с. 418], а в СУ – традиционно более детализировано, специфицировано, но тоже в рамках двух семем: «1. Ощупывая, найти, обнаружить. *Н. кошелёк в кармане*. 2. (воен.) Обнаружив расположение противника, войти с ним в соприкосновение. || перен. (разг.) Предварительно разузнавая, обнаружить, установить. *Нащупали почву для переговоров*» [18, т. 2., с. 471]. Во всех описанных ЛСВ значение производного детерминируется формообразующим префиксом *на-* в значении «довести до результативного завершения действие, названное мотивирующим словом» [7, с. 274], что и позволяет глаголу *щупать* реализовать свою семантику в полном объеме в деривате *нащупать*.

Производное *ощупать* в СУ имеет только одно значение: «Пощупать со всех сторон с целью исследовать, осмотреть» [18, т. 2, с. 1040], то есть фактически в дефиниции не разделены прямое и переносное значение исходного глагола. «Словарь современного русского литературного языка» (далее БАС) описывает уже два ЛСВ и переносные словоупотребления: «1. Щупать со всех сторон (с целью исследовать, осмотреть). *По пояс в воде, с палкой в руках он бродил около противоположного берега и ощупывал дно*. || Перен. Пристально осматривать. Ощупать глазами, взглядом. *Он ощупал Ковбыша с головы до ног медленным оценивающим взглядом*. 2. Щупая, обнаруживать, находить что-либо; нащупывать. [Герман] *ощупал за обоями дверь и стал сходить по темной лестнице*» [15, т. 8, с. 1835]. Очевидно, что ЛСВ1 коррелирует одновременно с ЛСВ1и ЛСВ2 глагола *щупать* (по ТССШ). Второй ЛСВ с сохранением экземплификации и так же на второй позиции приводится и в МАС, но с пометой *устар.*, а ЛСВ1 – «Пощупать, потрогать рукой со всех сторон», т.е. семантически дериват *ощупать* связан только с ЛСВ1. БТС солидарен с СУ в определении количества семем в анализируемом деривате (одна) и приводит то же контаминированное определение, позволяющее соотносить производное и с ЛСВ1, и с ЛСВ2. «Новый словарь русского языка» Т. Ф. Ефремовой повторяет описание БАС. Таким образом, производное *ощупать* возможно только от ЛСВ1 и ЛСВ2 глагола *щупать*.

Перещупать – единственное производное, которое, в силу сильной валентной связи основы и префикса *пере-* в значении «в несколько приемов совершить действие, распространенное на все (или многие) объекты, а также совершенное всеми (или многими) субъектами,

например, *перевидать, перевидать, перездороваться...*» [7, с. 372], последовательно во всех лексикографических изданиях описывается в одном значении, представленном и в ТССШ: «Щупать (в 1-м значении) всё, многое» [19, с. 886]. Надо отметить, что и переносное словоупотребление «мять, тискать девушку, женщину», выделенное БТС в рамках ЛСВ1, может реализовать свою семантику в деривате *перещупать*: *Мы ещё восстановим силу в ваших руках, и вы перещупаете всех наших медсестёр и докториц, ха-ха-ха* /О. В. Северюхин/.

При описании девербатива *пощупать* в СУ было учтено, что он входит в аспектуальную пару с глаголом *щупать* (*пощупать* → *щупать*), называя начальный предел действия, и в этом случае префикс *по-* является формообразующим: «1. Сов.к щупать. *Парамон Парамоныч пощупал у него пульс, посмотрел на язык*. Тургенев. [18, т. 3, с. 687]. Ещё одно, описанное СУ значение, – переносное: «2. (разг. фам.) Произвести некоторое обследование чего-н., постараться узнать что-н. *П. знания нового ученика*» [там же], и оно коррелирует с ЛСВ2 (в ТСГ по ТССШ). БАС приводит одно значение: «Потрогать, распознавая, испытывая. *Заворотько пощупал плиту, нет ли где трещины*. Серг.-Ценск. Маяк в тумане» [15, т. 10, с. 1761] – и его переносное словоупотребление: «|| Перен. Разг. Проверить. Испытать *«Не всё между мужчинами Отыскивать счастливого, Пощупаем-ка баб!»* *Решили наши странники И стали баб опрашивать*. Некр. Кому на Руси...; *Была перестрелка. Козачишки хотели нас пощупать*. А. Н. Толст. Хмур. утро» [15, т. 10, с. 1762]. В таком дефинировании очевидно превалирование семантики производящей основы, в отличие от толкования этого глагола в МАС, где значение деривата трактуется, базируясь на деривационном значении форманта – многозначного префикса *по-*: «1. Некоторое время щупать; щупая, тронуть несколько раз. *Ходил [отец] не торопясь по двору, не торопясь ко всему приглядывался. Вобьет гвоздь в косяк, рукой пощупает – для себя вбит, крепко*. Тендряков. Не ко двору. 2. Перен. Разг. Немного, слегка пощупать (во 2-м знач.). *Кружилин, собственно, зашёл к Субботину с одной главной целью – пощупать, как обком отнесется к тому, если он попросится на фронт*. А. Иванов. Вечный зов» [15, т. 3, с. 349]. В первом ЛСВ девербатива *пощупать* реализуется значение префикса «в течение некоторого времени совершить действие, названное мотивирующим словом, например, *побеседовать, позаниматься, полюбоваться...*» [7, с. 383], в ЛСВ2 актуализируется семантика «с незначительной интенсивностью (слегка) совершить действие, названное мотивирующим словом, например, *поизноситься, пообсохнуть, поостеречься, попортить*» [7, с. 384]. БТС полностью продублировал ЛСВ1 из БАС, но оговорил возможность использования рассматриваемого деривата и с семантикой прописанного данным же лексикографическим изданием переносного словоупотребления этой семемы: «(разг. потискать, приставая с любовными ласками) *Пощупать бабёнку*» [2, с. 951]. Второй ЛСВ в БТС: «2. Осторожно,

незаметно проверить или выведать что-л. *Пощупай, что думают об этом в верхах*» [там же].

НСЕ также солидаризирован с БАС по ЛСВ1 и подаёт как ЛСВ2 переносное словоупотребление, описанное БАС: «1. Потрогать, распознавая, испытывая. 2. перен. разг. Проверить, испытать» [6, т. 2, с. 262].

ТССШ описывает семантику глагола *пощупать*, соотнося ЛСВ1 «Некоторое время щупать. *Врач пощупал лоб больного*» [19, с. 886] (не в полном объеме повторяя дефиницию МАС) с первым ЛСВ слова-вершины, а ЛСВ2 (разг. Щупать немного, слегка. *Инженер решил пощупать, как отнесутся к его идее коллеги* [там же]) – с ЛСВ3 глагола *щупать*.

Анализ фактического материала показал, что при таком описании деривата *пощупать* его семантика представлена не в полном объеме, поскольку, основываясь на нём, нельзя точно определить значение слова в таком, например, контексте: *Но мы были уверены, что обязательно найдется скептик и закричит: «Конденсатор! Вот в чём Великое Научное Открытие экономии электроэнергии». Поэтому мы пощупали схему прибора своими тестерами* [из интернета]. Совершенно очевидно, что в данном случае мотиватором деривата выступает ЛСВ2 глагола *щупать*.

Дериват *ущупать* является просторечным и образован с помощью префикса у-. «Русская грамматика» (1980) отмечает, что «многие просторечные глаголы этого типа синонимичны стилистически нейтральным глаголам с другими префиксами: *угреть (согреть), удумать (придумать, надумать), утушить (потушить)*» [13, т. 1, с. 372]. Соответственно глагол *ущупать* синонимичен производному *нащупать*, на что указывает в своей дефиниции к *ущупать* БТС (но квалифицирует его как коллоквиализм) [2, с. 1412]. Однако во всех лексикографических изданиях, использованных нами, семантический объем просторечного слова значительно меньше, у него описано только одно значение – «Щупая (в 1 знач.), обнаружить, что-л. *Ущупать в темноте свой узелок*» [19, с. 886]. Однако языковой материал свидетельствует о расширении семантики этого слова. Кроме уже описанного значения (*Самое страшное, что зимой приходится работать без перчаток – иначе трещину не ущупать. Но и без перчаток в тридцатиградусный мороз трещину не ущупаешь – только палец отморозишь*), в текстах есть примеры иного словоупотребления: ... *бедные несчастные арбитражные управляющие не смогут ущупать признаки преднамеренных банкротств, распылив свою подозрительность* [из интернета]; *Во всяком случае, факт есть факт: именно маргиналам и скандалистам... удаётся ущупать в нашем времени наиболее чувствительные болевые точки (они же – точки роста)* [из интернета]; *Я был уверен, что такая возможность есть, просто я не могу ее ущупать* [из интернета]; *Основной промышленный процесс таких фабрик удалось не только ущупать, но и реализовать* [из

интернета]. Совершенно очевидно, что в приведенных контекстах речь идет не о физическом восприятии (ЛСВ1), а о мыслительном процессе, позволяющем получить информацию¹. В обозначенной ТССШ семантической конфигурации лексемы *щупать* этому соответствует ЛСВ3.

Выводы и рекомендации. Анализ фактического языкового материала позволил установить, что в словообразовательном гнезде с вершиной-полисемантом *щупать* на 1-й словообразовательной ступени представлено 17 производных, образованных от разных ЛСВ исходного глагола, относящегося к семантическому полю перцепции: от ЛСВ1 образовано 11 дериватов (3 существительных, 2 прилагательных, 6 глаголов), от ЛСВ2 – 12 производных (7 существительных, 1 прилагательное, 4 глагола), от ЛСВ3 – 7 (2 существительных, 5 глаголов). Разное количество производных (с учетом их частреченной отнесенности) у трех семем лексемы *щупать* свидетельствует о том, что различный словообразовательный потенциал является специфицирующим признаком плана выражения ЛСВ, и его необходимо учитывать при определении границ внутрисловного варьирования лексической семантики. Он указывает также на то, что данное СГ можно квалифицировать как дивергентное, в пределах которого выделяется конвергентная часть, в которую входят синтаксические дериваты субстантивного блока *щупание* и *щупка*, а также девербативы *выщупать*, *нащупать* и *пощупать*.

Проведенное исследование свидетельствует о необходимости корректировки словарной дефиниции, в которой должна быть отражена логика внутрисловной деривации, например: «1. Трогать рукой, пальцем, чтобы получить тактильное ощущение чего-л. *Ваш малыш на втором году жизни напоминает "вечный двигатель". Он хочет все рассматривать, трогать, щупать, пробовать на зуб...* /Т. Кудрина/ || *Грубо. Мять, тискать девушку, женщину. Самое время тебе девок щупать, вот, во-от! Назаров пошёл на неё, сопя и размахивая рукою, она торопливо прикрыла дверь* М. Горький/. 2. Получать информацию, исследуя что-л. путем физического контакта. *Под Донецком военные геодезисты ВС РФ щупают почву – готовят танковый удар?* [из интернета]. 3. Получать информацию без тактильного контакта, путем умозаключений, наблюдений, расспросов. *Соратники в апреле праздновали 70-летний юбилей Никиты Сергеевича, а сами уже «щупали» друг друга на готовность к решительным действиям* /Аргументы и факты 42-2014/.

Перспективы дальнейших исследований в данном направлении. В настоящей статье изложен фрагмент исследования словообразовательных гнезд, вершинами которых являются многозначные глаголы физического восприятия. В дальнейшем

¹ Общая стилистика контекстов свидетельствует о том, что данный дериват, конечно, нельзя относить к просторечию или квалифицировать как разговорно-сниженное слово (см. НСР).

предполагается доказать, что такие гнезда могут квалифицироваться как дивергентные в силу различного словообразовательного потенциала семем вершинного полисеманта.

Литература

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Сов. энциклопедия, 1966. 608 с.
2. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: «Норинт», 1998. 1536 с.
3. Виноградов В. В. О форме слова. *Избр. труды: Исследования по русской грамматике*. Москва: Наука, 1975. С. 33–50.
4. Губанова В. А. Некоторые вопросы глагольной полисемии. *Актуальные проблемы лексикологии*. Новосибирск, 1969. Вып. 1. С. 166–170.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т.1–4. Москва: Рус. яз, 1981.
6. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка: Толково-словообразовательный. 2-е изд., стереотип. В 2 т. Москва: Рус. яз., 2001.
7. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. 2-е изд., испр. Москва: АСТ: Астрель, 2005. 636 с.
8. Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка: монография. 2-е изд., испр. Киев: ИПЦ «Киевский университет», 2004. 208 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. 685 с.
10. Лыков А. Г. А. Н. Тихонов. Словообразовательный словарь русского языка. *Русский язык в школе*. 1986. №4. С. 110–112.
11. Никитевич Н. М. Семантическая деривация и системная организация языка. *Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы VI республиканской научной конференции*. Самарканд, 1991. Ч. I. С. 24–27.
12. Потенция А. А. Из записок по русской грамматике. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1941. Т. 4. 320 с.
13. Русская грамматика: В 2 т. / Гл. редактор Н. Ю. Шведова. Москва: Наука, 1982.
14. Свинцов В. В. Пять подходов к лексической многозначности в отечественной лингвистической традиции. *Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4–6 октября 2004 г.): Труды и материалы / Под общ. ред. К. Р. Галиуллина*. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. С. 87–88.
15. Словарь современного русского языка: в 17 т. АН СССР, Ин-т рус. яз. Москва-Ленинград: Наука, 1948–1965.
16. Словарь русского языка: в 4-х т. АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А. П. Евгеньевой. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Рус. яз., 1981–1984.
17. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х т. Ок. 145000 слов. Москва: Рус. яз., 1985.
18. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. Москва: Сов. Энциклопедия, 1935–1940.
19. Ширшов И. А. Толковый словообразовательный словарь русского языка. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2004. 1022 с.
20. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград: Наука, 1974. С.265–304.

ГРАМАТИКА

Шундель Т.

– викладач кафедри філософії, соціально-гуманітарних дисциплін, іноземних мов, української та латинської мови № 1 Донецького національного медичного університету

УДК 81'373=161.2:81–112

ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ СИНКРЕТИЗМУ ЯК СКЛАДНОЇ ОДИНИЦІ АСИМЕТРИЧНОЇ ПРИРОДИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЙОГО РІВНІВ

Статтю присвячено вивченню лінгвістичної сутності явища, яке здатне ускладнювати закріплені за формою значення та призводити до характерних структурних змін. Поглиблений аналіз таких одиниць поліфункціональної природи наголошує на необхідності дослідження мовного явища «синкретизм». Аналітичний огляд наукової літератури надає можливість переглянути теоретичні концепції визначення сутності синкретизму. У статті встановлюються та аналізуються понятійні сфери тлумачення цієї лінгвістичної універсалії. На підставі цього виокремлюються особливості синкретизму. Наведено точки зору щодо гібридності синкретичних явищ у мові. Виокремлено три рівні синкретизму.

Ключові слова: синкретизм, асиметричність, гібридні типи, поліфункціональна природа, ускладнена семантика, рівні синкретизму.

Шундель Т.

– преподаватель кафедры философии, социально-гуманитарных дисциплин, иностранных языков, украинского и латинского языка №1 Донецкого национального медицинского университета

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СУЩНОСТИ СИНКРЕТИЗМА КАК СЛОЖНОЙ ЕДИНИЦЫ АССИМЕТРИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ И УСТАНОВЛЕНИЕ ЕГО УРОВНЕЙ

Статья посвящена изучению лингвистической сущности явлений, которые осложняют закреплённые за формой значения и приводят к характерным структурным изменениям. Углублённый анализ таких единиц говорит о необходимости изучения такого языкового явления, как «синкретизм». В статье устанавливаются и анализируются теоретические концепции сущности синкретизма и его особенностей. Выделяются три уровня синкретизма.

Ключевые слова: синкретизм, асимметричность, гибридные типы, полифункциональная природа, осложнённая семантика, уровни синкретизма.

Shundel T.

– Teacher, Philosophy, Social Disciplines, the Arts, Foreign Languages, Ukrainian and Latin Department 1, Donetsk National Medical University

DETERMINATION OF THE ESSENCE OF SYNCRETISM AS A COMPLEX UNIT OF ASSYMETRIC NATURE AND SETTING OF ITS LEVELS

The article is devoted to the study of the linguistic essence of the phenomena that complicate the meanings assigned to the form and lead to characteristic structural changes. An in-depth analysis of such structures suggests the studying of such language phenomenon as “syncretism”. The article establishes and analyzes

theoretical concepts of the essence of syncretism and its features. Three levels of syncretism are distinguished.

Key words: *syncretism, asymmetry, hybrid types, polyfunctional nature, complicated semantics, syncretism.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна мова в усьому своєму розшаруванні характеризується прагненням до інтеграції різних синтаксичних засобів шляхом зменшення мовних зусиль. Багатоаспектність засобів вираження синтаксичних одиниць у тексті та їх здатність виражати в конструктивній основі більш ніж одне значення являє безперечну наукову значущість. Основним засобом, що допомагає нейтралізувати нелінійні відношення в мові й обмежену функціональну природу одиниць з метою всебічного розгляду та аналізу тексту, служить синкретизм. Треба зазначити, що теорія синкретизму допомагає вирішити багато приватних питань, проте вона має цілу низку невирішених питань, кожне з яких вимагає детального викладу при її інтерпретації. Так, дискусійність окремих аспектів теорії синкретизму й статусу рівнів синкретизму є предметом невичерпних суперечок. Аналіз літератури з окресленої проблеми дає підстави вважати, що синкретизм, як явище поліфункціональної та асиметричної природи, недостатньо вивчений, а зацікавленість вчених щодо розгляду сутності синкретичних одиниць у мові та дослідження його рівнів становить актуальність наукового пошуку.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Наукову базу дослідження становлять праці представників вітчизняного мовознавства та праці іноземних вчених, зокрема С. Алексанової, В. Бабайцевої, А. Баудер, Л. Беднарського, І. Висоцької, І. Данилюка, с. Дружиніної, А. Загнітко, В. Зарицької, І. Колпакової, Ю. Наливайко, О. Никуліної, М. Павлюковець, І. Слинька, Л. Чеснокової, Н. Шведової, В. Юрченка та ін. Серед іноземних вчених слід назвати М. Баермана, Д. Брауна, Д. Блевінса, Л. Байбі, Е. Мартіне, Т. Петерсона, Д. Джонсона. У низці праць Н. Кобриної, Т. Анюшкіної, З. Валюсинської, П. Чеснокова, Л. Безобразової та ін. досліджено характерні особливості прояву синкретизму на синтаксичному рівні. Окремі аспекти синтаксичного синкретизму досліджували В. Бабайцева, Н. Калашова, Т. Тихомирова, Г. Мукан (синкретизм частин мови та ін.); Н. Давидова (синкретизм у мовленні), О. Єгорова, В. Мігірін, Л. Чеснокова (синкретизм з-поміж членів речення); Г. Калашнікова (перехідність у складних ускладнених реченнях); В. Малащенко (синкретизм аналітичних членів речення), З. Литовкіна, М. Шахматова (синкретизм в означальних, обставинних складнопідрядних реченнях); М. Баерман, Д. Браун (походження синкретизму), с. Базель (вивчення синкретизму та аналогії) та ін.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження вбачаємо вивчення низки питань щодо розгляду сутності синкретизму та розв'язання проблеми виділення його рівнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковий підхід до визначення сутності синкретизму полягає в тому, що синкретизм завдяки своїй поліфункціональній природі здатен модифікувати гібридну інформацію тексту. З цього приводу В Кодухов говорить, що «вироблення економних засобів, зазвичай, є однією з причин, що спонукають мовців змінювати мову» [8, с. 200], оскільки в процесі свого розвитку мова проходить від простого до складного. Якщо мова стає більш простою, то і сама людина для вираження різних понять використовує той самий елемент, а це в цілому вказує на високий рівень організації мови. Нам імпонує точка зору О. Потебні, який зазначав таке: «... щоб довести, що число форм зменшується, треба .. рахувати формальні відтінки значень - праця не настільки легка, як рахунок закінчень» [13, с. 55–57]. Дослідник А. Мартіне у своїй роботі «Основи загальної лінгвістики» [10] також говорить про економію в мові. Він стверджує, що мова схильна до змін, оскільки людина постійно виражає різноманітні думки і почуття, але з іншого боку, мова не піддається будь-яким змінам, бо людина часто обмежує лінгвістичні засоби вираження. Таким чином, мовна поведінка людини контролюється принципом найменшого зусилля або принципом економії [2, с. 20–21]. Тож під економією пропонується розуміти нерухомість будь-яких елементів ситуації у поверхневій структурі висловлювання, що відображує її [10].

Свого часу Л. Гізатулін зазначав, що економія стає абсолютно очевидною, коли має місце відображення різних ситуацій глибинної структури за допомогою того самого засобу поверхневої структурним, який може виконувати різноманітні синтаксичні функції [3, с. 75–77].

Дослідження гібридних явищ асиметричної природи вказує на необхідність визначення ядерних і периферійних структур речень у тексті, а також на вивчення додаткових значень, що можуть ускладнювати основне значення. Особлива увага при цьому прикута до тлумачення феномену «синкретизм», який багатьма дослідниками розглядається як один із лінгвістичних та універсальних засобів мови, тобто як явище, що здатне функціонувати на всіх рівнях лінгвоструктури завдяки своїй розповсюдженості та поліфункціональному характеру.

Велика кількість мовознавців переймалися питаннями щодо визначення суті, природи, характеру синкретизму як явища лінгвістичної універсальності та вивченням його рівнів. Саме поняття цього терміну змінювалося час від часу у зв'язку з розвитком науки про мову. Проблеми, що пов'язані з цим явищем на усіх рівнях мовної системи, були причиною нескінченних дискусій, залишалися тривалий час у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців.

Вивченню сутності проблеми синкретизму та визначенню самого терміна «синкретизм» переймався ще у 60-х роках минулого сторіччя датський глосематик Л. Єльмслев. Вчений ставив завдання дати передбачуване обґрунтування теорії мови, здатної розкрити передумови «дійсної і раціональної, генетичної лінгвістики», яка

розглядає мову «як самодостатнє ціле» [5, с. 267]. Однак, на думку Ю. Степанова, у теорії Л. Єльмслева подаються два різних тлумачення цієї лінгвістичної категорії:

- 1) синкретизм у парадигматиці (тобто у результаті комутації);
- 2) синкретизм у синтагматиці (тобто у результаті пермутації) [14, с. 344–345].

Досі панувала думка, що вивчення та дослідження синкретизму були закладені саме Л. Єльмсловим, але це твердження не зовсім правдиве, адже сам термін з'явився вперше у морфологічних дослідженнях. На думку В. Журавльова, явище відмінкового синкретизму згадувалося та описувалося ще у працях Б. Дельбрюка (1907) та М. Дурново (1922) [6]. Думка про відмінковий синкретизм знайшла своє зображення у працях Р. Якобсона [16]. Мовознавець визначав синкретизм як «збіг відмінків та скасовані відмінності між відмінковими флексіями» та підкреслював, що «разом з повним синкретизмом вимагає ретельного обстеження також синкретизм частковий, де схожість закінчень обмежується або однаковою кількістю фонем або спільністю однієї з фонем» [16, с. 173, 183, 195]. Систему відмінкових значень він представляв у вигляді паралелепіпеда, а відмінковий синкретизм зображував на його ребрах. Науковець розуміє це явище як формальний збіг та співвідносить його з синхронним рівнем мови.

Вживання терміну «синкретизм» ми спостерігаємо у С. Кацнельсона, який, вивчаючи структуру речень, дійшов висновку, що предикативи можуть мати дуже розвинений полісемантизм. Це явище автор називає синкретизмом прямої і побічної перехідності, що проявляється в області просторових і часових стосунків [12, с. 385–386].

Переважає більшість лінгвістів не вважає синкретизм звичайним збігом, що, в свою чергу, могло б наштовхнути нас на думку, що він не стосується структури мови. З цього приводу А. Мартине писав, що синкретизм, являючи собою мовби мовну «ваду» (термін Л. Єльмслева), ускладнює функціонування мови та іноді призводить до плутанини [10].

Треба зазначити, що гібридність синкретизму є такою, що прояв його процесу у тексті призводить до розширення виразних можливостей мови шляхом економії власних, нереалізованих засобів, але вже закріплених в мові. Аналіз фактичного матеріалу дає підстави вважати, що при синкретизмі ми стикаємося з явищами, які різняться загальною нерозчленованістю змістовного плану завдяки тому, що вони є різними площинами того самого об'єкту існуючої реальності. Тому синкретизм властивий об'єктам, які характеризуються не лише складною рухливістю, але й системними відношеннями. На різних рівнях мовні одиниці можуть характеризуватися ускладненою системою, яка поєднує не лише план змісту, але й план вираження. Проте це не підкреслює ту думку, що функціонування єдності цих двох планів мовних одиниць може призвести до повної відповідності, тобто до симетрії змістової та формальної сторони. На думку В. Куракова, «практичне спостереження

за мовами показує, що кількість засобів номінації в них набагато менше кількості тих, що підлягають актуалізації функцій. Щоб подолати цю асиметрію, мови повинні мати рухливу структуру своїх знаків, породжувати різні зрушення форми і змісту стосовно один одного» [9, с. 6].

Досліджуючи явище синкретизму, ми звертаємо увагу на те, що ця лінгвістична універсалія значно багатше і складніше виражена у синтаксисі. А. Загнітко стверджує, що «синкретизм у внутрішньосполученнєвій і внутрішньореченнєвій структурі відображає основні напрями, тенденції і закономірності внутрішньоюрусних і між'ярусних переходів» [7, с. 241]. Отже, мова передбачає наявність синкретичних утворень як одного рангу, так і різних мовних рангів. Саме синкретичні вияви у межах семантико-синтаксичних відношень та різних складних речень (а саме складнопідрядних речень) підкреслюють їхнє функціонування на внутрішньорівневому переході. В свою чергу міжранговий перехід характеризується взаємодією різноманітних мовних ярусів від вищого до нижчого. З цього приводу дослідниця Л. Шитик зазначає, що у проекції на синтаксичний лад мови доцільно говорити про синкретичні семантико-синтаксичні відношення, синкретичні явища та перехідні утворення між синтаксичними одиницями різних рангів [15, с. 140].

Виходячи з широкого розуміння поняття «синкретизм» І. Данилюк запропонував виокремити три рівні синкретизму, які характерні для усталеної структури у мові: **формальний, функціональний і семантичний**. Одиниці першого із цих рівнів характеризуються спільністю (збігом) формального вираження; отже, синкретизм включає лексичну й граматичну омонімію як видове поняття. Отже, одиницею першого рівня є *синкретична форма*, що характеризується збігом (спільністю) формального вираження, де носієм синкретизму постає словоформа, а зовсім не флексія. Тобто потрібно розглядати не тільки сам набір сполучників або сполучуваних слів підрядності, але й слова, до яких вони відносяться, та найближчий текст. На **функціональному** рівні такою одиницею виступає *синкретична функція*, мета якої постає у розмежуванні первинних і вторинних синтаксичних функцій. Наприклад, сполучник **that** у складі підрядного речення

1) *He had emotions, fire, lodgings, **that** were concealed behind a wall of reserve* [11, с. 45] – виконує типову атрибутивну функцію, а у складі підрядного речення, як-от:

2) *You know quite well, Michael, **that** I have not an ounce of pettishness in my disposition* [11, с. 123 – виконує функцію додатка.

Останній, **семантичний**, рівень синкретизму включає одиниці, об'єднані дериваційними відношеннями й спільними семами. Тлумачення їх як синкретичних спирається на виділення типового лексичного значення для різних частин мови. Одиницею цього рівня слід вважати *синкретичне значення (сему)* [4, с. 14].

Цікава думка колективу британських учених у складі М. Баєрмана, Д. Брауна і С. Корбета, які вивчали явище синкретизму як на синхронному, так і на історичному зрізі [1] (у монографії «Інтерфейс між синтаксисом і морфологією: дослідження синкретизму») та говорять про синкретизм граматичних значень з точки зору структури. Вчені розділяють синкретизм на:

1) **простий**, коли співпадають два або декілька значень однієї граматичної категорії (омонімія відмінків);

2) **вкладений**, коли безліч співпадаючих графем в частині парадигм є підмножиною співпадаючих графем в іншому класі парадигм;

3) **контрарний**, коли різні моделі синкретизму не утворюють ієрархії вкладеної безлічі графем;

4) **регулярний**, коли синкретизм може залежати лише від значень граматичних категорій, але не від конкретних афіксів, що їх виражають;

5) **полярний**, коли омонімічні форми розрізняються значеннями різних граматичних категорій;

6) **канонічний**, який торкається не усіх значень певних категорій, а лише деяких, і, по-друге, цей різновид синкретизму – невиражене формальне протиставлення, яке і зберігає свою роль в синтаксисі [1, с. 123–125].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, проведений аналіз фактичного матеріалу дає підстави вважати, що синкретизм – явище, яке пронизує всі рівні мовної системи завдяки своїй нерозчленованості та злиттю певних значень в одній одиниці, то, як відомо, синкретичні явища на перетині двох (іноді трьох) систем займають місце в опозиційних парах мовних одиниць на периферії. Такий підхід акцентує увагу, по-перше, на різних напрямках автоматичного аналізу тексту, по-друге, на засобах уніфікації усіх мовних засобів з метою найефективнішого досягнення комунікативної цілі. Так, перспективи подальшого вивчення заявленої проблеми вбачаємо в дослідженні зв'язку між рівнями синкретизму та визначенні характеру синкретичних явищ асиметричної природи.

Література

1. Аркадьев П. М. M. Baerman, D. Brown, G. G. Corbett. The syntax-morphology interface. A study of syncretism. *Вопросы языкознания*. 2006. № 5. С. 123–125.

2. Будагов Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? *Вопросы языкознания*. 1972. № 1. С. 17–36.

3. Гизатулин Л. Семантическая экономия и избыточность в речи. *Филологические науки*. 2001. № 2. С. 75–83.

4. Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2006. 20 с.

5. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. *Новое в лингвистике*: сборник / ред. В. А. Звегинцев. Москва: Прогресс, 1960. Вып. I. С. 264–389.

6. Журавлев В. К. Диахроническая морфология: монография. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 208 с.

7. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. 2-ге вид., виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.
8. Кодухов В. И. Объектные отношения и сложноподчинённое предложение. *Проблемы русского языкознания: Учёные записки*. 1968. Т. 281. С. 190–299.
9. Кураков В. И. Синкретизм и типология грамматических категорий: на материале именных категорий немецкого и русского языков. *Лингвистические явления в системе языка и в тексте*. 1997. Вып. 1. С. 81–90.
10. Мартине А. Основы общей лингвистики / ред. В. А. Звегинцев; пер. В. В. Шеворошкин. Москва: URSS, 2004. 224 с.
11. Мозм У. С. Театр: роман. На англ. яз. Москва: Менеджер, 2005. 304 с.
12. Павлюковец М. А. К вопросу о синкретизме в лингвистической теории. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sinkretizme-v-lingvisticheskoy-teorii>
13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / под ред. В. И. Борковского. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1–2. 536 с.
14. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики: монография. Москва: Наука, 1975. 312 с.
15. Шитик Л. В. Феномен синкретизму в проекції на мовні рівні. *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*. 2009. Вип. 169. С. 132–146.
16. Якобсон Р. Избранные работы: сборник / ред. В. А. Звегинцев. Москва: Прогресс, 1985. 455 с.

Куручка С.

– учитель іноземної мови (англійська) загальноосвітньої школи
I–III ступенів № 3 м. Костянтинівка

УДК [811.111+811.161.2]’367.32

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМПЕРАТИВНИХ РЕЧЕНЬ З МОДАЛЬНИМИ ЛЕКСЕМАМИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Статтю присвячено порівняльному аналізу граматичних і прагматичних особливостей імперативних речень з модальними словами. У науковій розвідці окреслено теоретичні аспекти функціонально-семантичної категорії спонукання в сучасній лінгвістиці; виокремлено подібні й відмінні моделі імперативних конструкцій з модальними лексемами; визначено засоби їх вираження в англійській та українській мовах. Здійснене дослідження імперативних конструкцій засвідчує, що в англійській мові такі моделі речень є частотнішими й мають різноманітніші семантичні відтінки.

Ключові слова: імперативні речення, комунікативний акт, інтенція, непряме спонукання, модальні слова.

Куручка С.

– учитель иностранного языка (английский) общеобразовательной
школы I–III ступеней № 3 г. Константиновка

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИМПЕРАТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С МОДАЛЬНЫМИ ЛЕКСЕМАМИ В АНГЛИЙСКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКАХ

Статья посвящена сравнительному анализу грамматических и прагматических особенностей императивных предложений с модальными словами. В статье очерчены теоретические аспекты функционально-семантической категории побуждения в современной лингвистике; выделены сходные и различные модели императивных конструкций с модальными

лексемами; определены способы их выражения в английском и украинском языках. Выполненное исследование императивных конструкций свидетельствует о том, что в английском языке такие модели предложений более частотны и имеют разнообразные семантические оттенки.

Ключевые слова: императивные предложения, коммуникативный акт, интенция, косвенное побуждение, модальные слова.

Kurochka S.

– *English Language Teacher, Comprehensive School 3, Kostiantynivka*

THE FEATURES OF FUNCTIONING OF IMPERATIVE SENTENCES WITH MODAL LEXICAL ITEMS IN ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

The article is devoted to the comparative analysis of grammatical and pragmatic features of imperative sentences with modal words. The theoretical aspects of the functional and semantic category of motivation in modern linguistics are defined in the scholar research; similar and different models of imperative constructions with modal lexical items are distinguished; the means of their expression in English and Ukrainian languages are determined. The study of imperative constructions shows that such models of sentences are frequency-dependent in English language and have a variety of semantic tinges.

Keywords: imperative sentences, communicative act, intention, indirect hortatory, modal words.

Постановка проблеми. Сучасній лінгвістиці притаманний посилений інтерес до порівняльного дослідження мовних систем. Визначення загальних закономірностей, властивих для різних мов, уможливорює виокремлення універсального й особливого в мовознавстві, краще усвідомлення структури мови загалом.

Активна діяльність індивіда в різногалузовому спрямуванні зумовила застосування антропоцентричних підходів і до вивчення лінгвістичних явищ. Духовний світ людини формується в процесі пізнання, накопичення певних знань про навколишній світ, набуття життєвого досвіду й екзистенційного осмислення, тому неабияке місце в такому процесі посідає й категорія волевиявлення людини. Не є винятком і категорія спонукання, яка й на сьогодні є предметом порівняльних досліджень на матеріалі як споріднених, так і неспоріднених мов.

Численні публікації вітчизняних і зарубіжних мовознавців засвідчують постійний інтерес до вивчення категорії спонукання, зреалізованої імперативними реченнями. Такі мовні одиниці привертають увагу, бо вони відіграють важливу роль під час спілкування. Власне в усіх галузях людської діяльності має вияв вираження індивідом власного волевиявлення.

Дослідження імперативних речень, умов їх уживання є значущим і в педагогічному аспекті. Застосовувати в процесі спілкування імперативні конструкції – значить не лише мати набуті знання про синтаксичні, морфологічні й лексико-семантичні засоби вираження таких мовних одиниць, а й правильно добирати соціально коректний варіант залежно від мовленнєвої ситуації, соціальних ролей і статусу

учасників спілкування, рівня знайомства комунікантів, їх зацікавлення результатами кінцевої дії тощо.

Аналіз останніх досліджень. Поняття спонукальної модальності, структурно-семантичні моделі імперативних речень, особливості функціонування в різних стилях досить активно досліджували в українській та англійській мовах. Наукові розвідки І. Андрєєвої, Л. Бережан, Л. Бірюліна, Г. Молчанової, В. Храковського, Н. Швидкої та ін. переважно зорієнтовані на вивчення спонукання як синтаксичної категорії. Висловлення, що виражають спонукання поза формами наказового способу дієслова, були предметом дослідження М. Антонової, В. Бузарова, Ф. Гагаркіної, В. Козирєва, І. Прибиток та ін. Останнім часом у лінгвістиці набула поширення інтерпретація спонукання з позиції прагмалінгвістики, зокрема в працях Н. Арутюнової, В. Богданова, Г. Почепцова, О. Шабанової та ін. Спонукальну модальність в англійській мові досліджували С. Бараханова, Г. Дрінко, О. Дорошенко, Б. Зернов, І. Михалкова, О. Шевченко та ін. Отже, вивчення імперативних речень здійснювали в кількох напрямках. Особливо перспективним є аналіз засобів вираження спонукання, моделей імперативних речень в українській та англійській мовах.

Метою статті є порівняльний аналіз граматичних і прагматичних особливостей імперативних речень з модальними лексемами в англійській та українській мовах. Сформульована мета зумовлює розв'язання таких **завдань**: 1) окреслити теоретичні аспекти функціонально-семантичної категорії спонукання в сучасній лінгвістиці; 2) виявити подібні й відмінні моделі імперативних конструкцій з модальними словами і засобів їх вираження в англійській та українській мовах.

Виклад основного матеріалу. Імперативні конструкції – це комунікативні одиниці, що виражають безпосереднє волевиявлення мовця, його намір програмувати дії співрозмовника, змінити його поведінку чи стан, тобто є засобом здійснення мовленнєвого контакту із співрозмовником. Добір різновидів імперативних речень з наявного репертуару дозволяє здійснювати спілкування в певній тональності. Залежно від мовленнєвої ситуації, взаємодій адресанта й адресата, їх соціальних ролей, дії, до якої спонукають «я» чи «ти», офіційності / неофіційності спілкування імперативні речення набувають того чи того інтенційного змісту, конкретизованого як прохання, пропозиція, запрошення, порада, благання, вимога, застереження, заборона, наказ, команда тощо. Такі різновиди спонукальних інтенцій часто мають вияв під час спілкування.

Соціолінгвістична характеристика учасників спонукального мовленнєвого акту мотивує добір висловлень з мовної площини імперативності. Кожен мовець має сукупність мовленнєвих дій, що відбивають певні імперативні інтенції, які відповідають його соціальному статусу щодо співрозмовника. Діалогічні взаємовідношення моделюють репліки-спонукання й репліки-реакції, структуровані не лише за

законами граматики, а й прагматики, правилами соціальних взаємодій. Спонування – це такий різновид мовленнєвого акту, за якого волевиявлення мовця спрямоване до співрозмовника, якому мовець пропонує здійснити чи не здійснити певну дію [7, с. 12].

Спонування трактують як функціонально-модальну категорію. Такий підхід потребує водночас аналізу засобів вираження спонукальної модальності й функціональних (комунікативних) видів речень, у яких актуалізовано значення форм зазначеної модальності. На сьогодні дослідники акцентують не на системно-структурних аспектах мови, а на її функціонуванні як засобу спілкування. Мовознавці вивчають мову з антропоцентричних позицій, що вможливорює здійснення комплексного дослідження мовних засобів, використовуваних у певних ситуаціях, психологічних і науково-культурних чинників під час аналізу комунікативного процесу, вияву ступеня ефективності використання засобів вербалізації в конкретних комунікативних умовах [8, с. 20]. Аби адресат сприйняв інформацію в запрограмований спосіб, потрібно дотримуватися певних постулатів і норм мовленнєвого спілкування, досліджуваних Карнегі [6] і Грейсом [3]. За умови недотримання таких правил (адресат не розчув, не звернув уваги чи не зрозумів того волевиявлення, з яким до нього звернувся адресат) виникає ситуація «порушеної комунікації» або «ситуація некомунікабельного зв'язку» [5, с. 101].

Регулятивну функцію в процесі комунікації виконують «прагматичні фільтри» – різноманітні чинники (соціальні, фізіологічні, інтелектуально-психологічні), індивідуальні за структурою і змістом для кожного комуніканта в конкретній ситуації спілкування [5, с. 102]. Як зазначає Т. Акимова, «у спонукальних реченнях відбито зв'язок мови із ситуаціями дійсного чи уявлюваного світу, а також з правилами взаємодії учасників спілкування» [1, с. 12].

Як в англійській, так і в українській мові науковці виокремлюють два різновиди імперативних речень: 1) монофункціональні (єдина або первинна функція яких полягає у вираженні спонування: а) з предикатами в наказовому способі (*Answer me, please* (U. Sinclair. *Tree Plays.*) – *Відповідай мені, будь ласка; ну Таню! Ти не сердся, люба, що останнім часом я до тебе ставився ... Трошки неухважно* (М. Куліш. *Зона.*); б) з перформативними дієсловами (*Then I advise you to get married* (A. Cronin. *The Citadel.*) – *Тоді раджу вам вийти заміж; Прошу мене до ваших святотацьких примх не залучати!* (В. Винниченко. *Уміркований та щирий.*); 2) поліфункціональні (вираження волевиявлення в яких є вторинною функцією), зокрема це конструкції з дієсловами у формі дійсного й умовного способів, з неособовими формами дієслова, бездієслівні імперативні речення, конструкції з модальними лексемами. Як зазначає Г. Дрінко, в англійській мові останні є більш поширеними порівняно з українською [4, с. 75].

Імперативні речення з модальними лексемами в досліджуваних мовах мають семантику необхідності, неминучості дії, яку може чи

повинен здійснити адресат. Спонукального значення можуть надавати й модальні дієслова *must, can, need, shall, ought* тощо, які не мають основних форм, притаманних іншим дієсловом, і тому їх називають недостатніми. В українській мові лексеми *слід / треба, потрібно, можна, могли / мусити, сміти, вміти* тощо і. Вихованець кваліфікує як аналітичні дієслова [2, с. 122], в україністиці слова з модальною семантикою функціонують переважно з інфінітивом, крім значення стану, можуть мати ще й семантику потенційної дії [2, с. 294].

Волевиявлення для модальних слів є вторинною функцією, і тому структури *V mod. + inf.* вважають непрямим засобом вираження спонукання. Для аналізу закономірностей такої вербалізації потрібно зважати на ситуацію спілкування, статус мовця або адресата; семантику й форму модального звороту за ознаками: а) семантика модального дієслова й інфінітива; б) різновид конструкції та інтонації (стверджувальна, питальна, заперечна, оклична); в) граматичні форми особи, способу, часу модального дієслова [4, с. 72].

Оскільки конструкції з модальними словами є засобом вираження непрямого спонукання, то вони не мають категоричного значення. Це зумовлено тим, що в таких імперативних реченнях виражено не волевиявлення, а думку мовця, тому такі синтаксичні одиниці є виразниками пропозиції, поради, рекомендації. Наприклад: *Торт треба пекти в теплій духовці при помірній температурі* (Азбука домашнього господарювання); *Словесникам слід подбати, щоб школярі вчили цей предмет не заради оцінки чи вступу до вузу, а для власного інтелектуального й морального розвитку* (В. Степанін. Нові підходи до викладання української літератури); *You must wire for help* (H Wells. *The Invisible Man*) – Ви повинні послати за допомогою.

Значення необхідності здійснення дії в англійській мові репрезентують моделі *must + inf., should + inf., ought + inf., shall + inf., have + inf., be + inf.*, які різняться семантичними відтінками. Найвищий вияв категоричності властивий для модальних дієслів *must, shall*, зокрема це такі: 1) неминучість здійснення дії, тобто її треба здійснити незалежно від бажання мовця (*We must prevent that somehow* (J. Galsworthy. *End of the Chapter.*) – Ми повинні як-небудь перешкодити цьому); 2) адресат змушений здійснити дію через певні умови (*Denis, I love you. Dear, dear, Denis! But it's late, very late! We must go* (A. Cronin. *The Citadel*) – Денис, люблю тебе! Милый, милый мій! Але вже пізно, дуже пізно. Нам потрібно йти); в українській мові таку семантику мають модальні лексеми *мусити, доводиться, повинен, потрібно* у сполученні з інфінітивом: *Збирати гриби і споживати їх потрібно обережно, бо вони є акумуляторами багатьох шкідливих речовин, зокрема радіоактивних* (Т. Зубець.); 4) необхідність здійснення дії, зумовленої суб'єктивною думкою мовця («*You must forget her now*», – *insisted Agnes gently* (A. Cronin. *Hatter's Castle.*) – «Ви повинні перестати про неї думати», – м'яко наполягала Агнес. Синтаксичні моделі *must + inf., shall + inf.* використовують для вираження вимоги, заборони, напр.:

You must tell him at once. I'm not to blame (A. Cronin. *The Citadel*.) – Ти повинна зараз же дізнатися йому. Я не хочу за тебе відповідати.

Імперативні конструкції з дієсловом *should* порівняно із *shell* мають семантику поради, рекомендації, напр.: *You should join a nudist colony* (A. Cronin. *Hatter's Castle*.) – Тоді вступайте в суспільство нудистів.

Словосполучення *ought + inf.* так само мають спонукальне значення, проте дію потрібно здійснити з огляду на моральне зобов'язання, напр.: *Wilfrid, you ought to think of her* (J. Galsworthy. *End of the Chapter*.) – Уілфрід, треба ж подумати і про неї. Відповідником такої моделі речень в українській мові є сполучення модальних слів *повинен, слід, потрібно, варто + inf.*, маркованих семами доцільно, доречно здійснити дію, напр.: *Так, так, ви це повинні зробити, – наполягає Сергій* (О. Гончар. *Собор*.).

Імперативні речення з дієсловами *have to, have got to* маніфестують об'єктивну необхідність щодо виконання дії, напр.: *You have to be my helper* (H. Wells. *The Invisible Man*) – Ти повинен мені допомогти. У розмовному стилі замість дієслова *have* часто вживають сполучення *have got to*. В українській мові цьому значенню відповідають сполучення *повинен, мусити, слід + inf.*

Дієслово *to be* є маркером таких семантичних відтінків: необхідність здійснення дії відповідно до попередньої домовленості чи потреба перспективної дії, зумовленої об'єктивними чинниками, напр.: *The person you are to escort is Mary Drower – and I must request you not to leave her* (A. Cronin. *Hatter's Castle*) – Ви повинні будете супроводжувати Мері Дроуер, і прошу вас не залишати її. В українській мові такій семантиці відповідають сполучення *мусити, треба, повинен + inf.*, напр.: *Якщо час не терпить, то ви можете й не заходити до нас так часто, – тепло сказала Ірен* (В. Підмогильний. *Місто*).

Семантику можливості здійснення дії в англійській мові репрезентують моделі *can (could) + inf., may (might) + inf.*, які мають такі відтінки значення: а) можливість здійснення дії внаслідок наявних умов, напр.: *You can get him in a private home, ser* (A. Cronin. *Hatter's Castle*) – Ви можете помістити його в приватну лікарню, сер. В українській мові такій спонукальній семантиці відповідають конструкції модальне слово *можна* в дійсному способі + *inf.*; б) можливість здійснення дії, підставою якої є дозвіл, напр.: *You can go to the rock, Cyril...* (A. Cronin. *The Citadel*) – Ти можеш плисти до скелі, Сіріл... У сполученні із запереченням дієслово *can* набуває значення заборони [4, с.75]. В українській мові відповідником такої семантики є модель *не можна + inf.*

Питальні імперативні речення з модальним дієсловом *could* є засобом вираження прохання з відтінком фамільярності. Модель *might + inf.* є репрезентантом більш ввічливого прохання, напр.: *Might I read you a little of his diary?* (J. Galsworthy. *End of the Chapter*) – Можна мені почитати вам його щоденник? Модальне дієслово *could* у теперішньому часі відповідає в українській мові формам умовного способу дієслова

могли (міг би, могли б), напр.: *Could you take the children down for me?* (J. Galsworthy. End of the Chapter) – Ви не могли б відвезти дітей?

Як констатує Г. Дрінко, дієслова *will, would* функціонують переважно в питальних чи питально-заперечних імперативних реченнях із семантикою прохання або ввічливої пропозиції. Проте такі пропозиції можна потрактовувати і як вимогу, напр.: *Will you get me a taxi!* – Викличте мені, будь-ласка, таксі [4, с.76]. В українській мові дієслову *will* із значенням прохання чи пропозиції відповідають лексеми *чи не хочете, будь-ласка + дієслово наказового способу (Допоможіть мені, будь ласка)*.

Дієслівна форма *would* порівняно з *will* має семантичний відтінок меншої впевненості мовця в тому, що його прохання виконають чи його пропозицію буде прийнято. В українській мові семантику ввічливого прохання репрезентує така модель: *не могли б ви / може + inf.*, напр.: *Чи не могли б ви мені передати цукерки?* Не всі питальні речення є засобом вираження імперативності, таку функцію мають лише невласне питальні речення, оскільки вони не спрямовані на пошук інформації, а є виразниками семантики прохання, пропозиції. Завдяки вставним словам *може, можливо (А може б, ви завтра поїхали? – раптом тихо кинула вона (В. Винниченко. Уміркований та щирий); - Ой, Тимоше, Тимоше, може б, і ти послухає?* (В. Яворівський. Оглянься з осені) мовець залишає за адресатом право здійснити дію на свій розсуд.

Порівняльний аналіз імперативних речень з модальними словами засвідчив, що в англійській мові вони є частотнішими й мають різноманітніші відтінки відтворюваної ними семантики.

Перспективу подальших наукових розвідок окресленої тематики вбачаємо в порівняльному аналізі інших засобів вираження спонукання.

Література

1. Акимова Т. Г., Бирюлин Л. А., Вахтин Н. Б. Типология императивных конструкций. Санкт-Петербург: Наука, 1992. 301 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
3. Головина Н. В. Семантика императива и способы его выражения в современном английском и русском языках. Москва: Высшая школа, 1997. 136 с.
4. Добрунова О. В. К вопросу о причинах успешной (неуспешной) коммуникации. *Гуманітарні аспекти наукових досліджень у вищому педагогічному навчальному закладі*. Горлівка, 1994. С. 100–102.
5. Дрінко Г. Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.17 / ГІІМ. Горлівка, 2005. 182 с.
6. Карабан В. И. Сложные речевые единицы: Прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. Київ: Вища школа, 1989. 130 с.
7. Швидка Н. В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукання, функції: автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Слов'янськ, 1998. 20 с.
8. Шилихина К. М. Вербальные способы модификации поведения и эмоционально-психологического состояния собеседника в российской и американской культуре. Воронеж, 1999. 198 с.

МОВА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

Беценко Т.

– доктор филологических наук, профессор кафедры украинского языка Сумского государственного педагогического университета имени А. С. Макаренко

УДК 801.81

СЛОВЕСНО-ОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОПЕСЕННЫХ ТЕКСТОВ: УКРАИНСКО-БЕЛОРУССКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Статья посвящена анализу языково-образной организации украинских и белорусских фольклорных текстов. Обращено внимание на описание формульных структур в фольклорно-песенных произведениях обеих культур. Охарактеризованы атрибутивные, вербальные, адвербиальные, предикативные тексто-образные конструкции. Осуществлен сравнительный анализ формульных структур, засвидетельствованных в украинских и белорусских фольклорно-песенных текстах.

Ключевые слова: язык фольклора, атрибутивные, субстантивные, вербальные, адвербиальные, предикативные тексто-образные конструкции, фольклорные формулы.

Беценко Т.

– доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

СЛОВЕСНО-ОБРАЗНІ ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОПІСЕННИХ ТЕКСТІВ: УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

Стаття присвячена аналізу мовно-образної організації українських та білоруських фольклорних текстів. Звернено увагу на опис формульних структур у фольклорно-пісенних творах обох культур. Схарактеризовано атрибутивні, вербальні, адвербіальні, предикативні тексто-образні конструкції. Здійснено порівняльний аналіз формульних структур, засвідчених в українських та білоруських фольклорно-пісенних текстах.

Ключові слова: мова фольклору, атрибутивні, субстантивні, вербальні, адвербіальні, предикативні тексто-образні конструкції, фольклорні формули.

Betsenko T.

– Doctor of Science (Linguistics), Professor, Ukrainian Language Department, Sumy State A. S. Makarenko Teachers' Training University

SLAVE-SPECIFIC FEATURES OF NATIONAL SPEECHED TEXTS: UKRAINIAN-BELARUSIAN PARALLELS

The article is devoted to the analysis of the linguistic-figurative organization of Ukrainian and Belarusian folklore texts. Attention is drawn to the description of formula structures in folklore-song works of both cultures. Attributive, verbal, adverbial, predicative text-shaped constructions are characterized. A comparative analysis of formula structures, attested in Ukrainian and Belarusian folklore and song texts, is carried out.

Key words: language of folklore, attributive, substantive, verbal, adverbial, predicative text-shaped constructions, folklore formulas.

Постановка проблемы. Народнопоэтическое творчество является той языково-культурной средой, которая тесно взаимосвязана с народным мышлением, мировоззрением, бытовыми представлениями, то есть со всеми сторонами жизнедеятельности этноса. Поэтому изучение словесно-образной культуры фольклорных памятников этноса имеет непосредственное отношение к выявлению специфики его ментальности на языковом уровне.

Актуальность исследования состоит в том, чтобы засвидетельствовать языковые каноны народного песнетворчества, наблюдаемые в фольклорно-песенном континууме украинского и белорусского наследия, изучение которых даст возможность установить родственность культур на языковом уровне.

Цель статьи – выявить и описать словесно-образные конструкции, характерные для белорусского и украинского народнопесенного текстообразования, с точки зрения их каноничности, универсальности и одновременно уникальности. **Основная задача** – типизировать тексто-образные формулы (универсалии) как системоорганизующие единицы фольклорного дискурса украинских и белорусских народных песен.

Изложение основного материала. Каноничность словесно-образной организации народнопесенных произведений рассматриваем как фольклорную категорию, свидетельствующую о сложившейся языковой традиции, и вместе с тем – о своеобразии, самобытности, оригинальности отдельной культуры, в частности – украинской и белорусской. Каноничность по-другому понимаем как традиционность, формульность, универсальность. Без канонов текстообразования немислимо существование народного творчества. Поэтому традиция – свидетельство бытия этнической культурной реальности. Наличие тексто-образных формул (универсалий) – показатель устойчивой, сформировавшейся по правилам (нормам), законам, песенной традиции, закреплённости последней за отдельным национально-языковым континуумом. Как в украинском, так и в белорусском народнопесенном творчестве, по нашим наблюдениям, представлены канонические тексто-образные универсалии – атрибутивные, субстантивные, вербальные, адвербиальные, предикативные структуры.

Атрибутивные конструкции – структурные образования типа «прилагательное + существительное». В белорусском народном творчестве естественными есть универсальные для славянского фольклора формулы *буйны ветры* [8, с. 37], *дробны дажджи* [8, с. 37], *маманька родная* [8, с. 51], *дзіуненькі сон* [8, с. 54], *ясен сокал* [8, с. 54], *холодная вада* [8, с. 290], *драмучымі лясамі* [8, с. 427], *цёмная ночачка* [8, с. 428], *ясен месяц* [8, с. 428], *луг зялёны* [10, с. 47], *быстрая ракі* [10, с. 206], *быстра вода* [10, с. 80]. Ср. в украинских народных думах: *бистрі води* [14, с. 327, 333], *біле каміння* [14, с. 163, 183, 188, 197, 202],

білий камінь [14, с. 109, 124, 125, 128, 312, 314, 315 та ін.], *білі руки* [4, с. 145, 284], *буйні вітри* [14, с. 176, 291], *дрібен дощик* [14, с. 107, 108, 223, 254], *дрібні сльози* [14, с. 94, 96, 97, 182, 184, 193, 265 та ін.], *зелені явори* [14, с. 161, 206], *зелена діброва* [14, с. 363, 378], *холодна вода* [14, с. 91, 92, 93, 94, 95, 97], *ясні соколи* [14, с. 103, 154], *ясне сонце* [14, с. 138, 182], *темная нічка* [14, с. 206, 208]. Только в белорусском фольклоре засвидетельствованы формульные структуры *зеленая липка* [10, с. 146], *липачка кудрявая* [10, с. 146], *бязозка белая* [10, с. 147], *белая бязозка караністая* [10, с. 402], *яленчанка зеляная* [10, с. 278], *зязюлечка баравая* [10, с. 223]. Универсальность подобных словосочетаний усматриваем в том, что, во-первых, это самые простые структуры и самые употребляемые в языке конструкции, во-вторых, – это единицы, обладающие эстетической окраской, образностью, тропеические по своей сущности, в-третьих, национально обусловленные. Сравните, например, в украинских народных думах: *бистра* куля [14, с. 93], *бистра річка* [14, с. 276], *бистра супротивна хвиля* [14, с. 386, 388], *бистра хвиля* [14, с. 98, 108, 110, 112, 395, 397, 398], *бистрі ріки-озера* [14, с. 300], *прудкі річки* [14, с. 332], *битий гординський шлях* [14, с. 74], *бідні невільники* [14, с. 13], *бідні козаки* [14, с. 95, 97, 126, 209], *запорозьке войско* [14, с. 149], *сизопірі орли* [14, с. 156], *превоздобне дерево* [14, с. 116], *православні християни* [14, с. 115, 165, 181] и др. Атрибутивные конструкции есть непосредственным отображением неязыковых фактов – картины мира этноса, в частности – расчлененное обозначение предмета и его признака (т. е. представление предмета таким, каким его видит этноноситель языка).

Субстантивные тексто-образные формулы – сочетания существительного с существительным. Например, в украинских народных думах – это конструкции *слава-рицарство* [14, с. 231, 232, 236], *сокіл-брат* [14, с. 114], *срібло-злото* [14, с. 100], *час-пора* [14, с. 305], *щастя-доля* [14, с. 127, 155, 201, 212, 361], *щука-риба* [4, с. 317], *шлях-дорога* [14, с. 367], в белорусском народном творчестве – *рута-мята* [8, с. 36], *зязюлька-кукушка* [8, с. 47], *мед-гарэланьку* [8, с. 50], *мед-віно* [8, с. 50], *мурагу-сена* [8, с. 287], *выно-мед* [8, с. 295], *паніч-королік* [8, с. 295], *сад-віноград* [8, с. 296], *званы-калаколы* [8, с. 382], *барі-сосна* [10, с. 81], *шчуцы-рыбаньцы* [10, с. 179], *каліна-маліна* [10, с. 222]. Сложные слова составляют неотъемлемую часть народнопесенной словесной культуры славян.

Вербальные тексто-образные формулы-универсалии в украинской и белорусской фольклорной традиции также подчинены законам канонической внутренней архитектоники. К этим формулам принадлежат сложные глагольные конструкции (сложные слова): *сікти-рубати* [14, с. 163, 164, 177 та ін.], *бере-хапає* [14, с. 203, 205], *бити-карати* [14, с. 218], *бігти-доганяти* [14, с. 216], *грати-вигравати* [14, с. 98 та ін.] – в украинских народных думах, в белорусском фольклоре – *сели-пасел* [8, с. 37], *сячыце-рубайце* [8, с. 285], *стучыць-грудчыць* [8,

с. 297, 298], *лець-палець* [7, с. 570], *едзь-паедзь* [8, с. 370], и структуры, образованные по модели «глагол + глагол»: *не гнися, не ламайся* [8, с. 433], *хоць маем, хоць не маем* [10, с. 427], *не гніся, не ламіся* [8, с. 432], *хаджу, малачу* [10, с. 80]. Принцип конструирования структур – тот же, компонентный состав близкий, похожий, но в большинстве случаев не одинаковый, не повторяющийся.

Интерес представляют адвербиальные тексто-образные универсалии. Предназначение этих структур – поэтизировать пространственные, временные и другие характеристики измерения бытия. Формульные структуры с семантикой места указывают на местоположение описываемого предмета, явления, события, на направление, движение к определенному предмету в пространстве и проч. Пространство в фольклоре, как и время, – реальное обобщенное бытие, мыслящееся в тесной связи с человеком. Для белорусского носителя культуры актуальным есть макропространство: *на Русь, на Україну* [8, с. 282], *на ціхім Дунаї* [8, с. 282], *за ціхім Дунаєм* [8, с. 288], *на Україну* [8, с. 282], *на Україну* [8, с. 281], *на Русь* [8, с. 283], *на моры на синюсенькім* [8, с. 37], *з поля* [8, с. 37], *па Дунаечку* [10, с. 126, 127], *на рыночку* [8, с. 36], *у луг, у бор* [8, с. 40], *у крыніцу* [8, с. 41], *у садзе* [8, с. 41], *па саду* [8, с. 42], *у садочку* [8, с. 42], *да з гары на даліну* [8, с. 283], *пад круту гару* [8, с. 430], *да на моры, на моры, на сіленькім возеры* [8, с. 283], *у бору* [8, с. 289], *у чыстым полі* [8, с. 299], *за лесам* [8, с. 302], *па чісту поля* [8, с. 302], *за гарой, за гарой круценькай* [8, с. 392], *за гумном, за новенькім* [8, с. 289], *чэрэз тры лясы* [8, с. 303], *чэрэз тры сялы* [8, с. 303], *між гор, між даліны* [8, с. 292], *да ў у чыстым у полі, да ў на бітому шляху* [8, с. 430], а также и микропространство: *на камены на бялюсенькім* [8, с. 37], *у каморы* [8, с. 42], *у хаце* [8, с. 48], *по сянех* [8, с. 51], *на бярозах* [8, с. 50], *на дварэ* [8, с. 293], *каля коніка* [8, с. 287], *на коніку* [8, с. 55], *у новым калодзежы* [8, с. 281], *з-пад крыніцы* [8, с. 290], *на масту* [10, с. 427]. Идентичное словесно-образное кодирование пространства в украинском фольклоре, что свидетельствует о родственности этносов: *з чужої сторони* [14, с. 116], *із чистого поля* [14, с. 312], *з криниці Салтанки* [14, с. 94, 96], *із чужого дому* [14, с. 360], *у тихий Дунай* [14, с. 409], *в чисте поле, в широке роздолля* [14, с. 216], *у чужий дім* [14, с. 217], *через темні луги* [14, с. 328], *через високі ліси* [14, с. 338].

Поэтизацию пространства связываем с намерением песнетворцев зафиксировать местопребывание, местонахождение существенных для бытия реалий духовной и материальной жизни человека. Локус есть частью этноса, составляющей мировоззрения индивидов, компонентом национальной (генетической) памяти. Для белорусов важными локативами считаем *лес, сад, поле, бор, гай, гора, дубрава, море* и др. Для украинцев, к примеру, – *степь, поле, лес, сад, бор, гора, дубрава, море* и др. Сходство пространственного обозначения действительности и в белорусском, и в украинском фольклоре – очевидное.

Время в словесно-образном оформлении тоже есть

обязательным показателем национально-образного видения бытия. Для белорусского носителя языковой культуры характерным считаем время, которое определено словами *ранюсенько* [8, с. 51], *з суботкі на нядзельку* [8, с. 5], *у суботу на нядзелю* [8, с. 52] *з суботкі на нядзельку* [8, с. 53], *у нядзелю рана* [8, с. 55], *у нядзелечку* [8, с. 56], *з суботы на нядзелю* [8, с. 56, 57], *у нядзелю да рана параненька* [8, с. 280], *у надзельку рана* [8, с. 280], *ой, рана, рана, на зарэ* [8, с. 429]. Для украинской фольклорной традиции характерны конструкции *ранньою зорею* [14, с. 325], *у святую неділеньку рано-пораненьку* [14, с. 190, 366, 367], *до схід сонця* [14, с. 359], *в неділю рано-пораненьку з світовою зорею* [14, с. 340, 341], *ясною зорею* [14, с. 206].

Текстово-образные предикативные конструкции-универсалии в народном творчестве – структуры, соотносительные с предложениями. Такие единицы достаточно активные и в украинском, и в белорусском народном фольклоре. Например, в белорусском народном творчестве: *дробныя слезкі роніць* [8, с. 43], *дробны дажджы паліваюць* [8, с. 36], *коніка сядлае* [8, с. 47], *зязюлька кукавала* [8, с. 48], *по сянех пахадзіла* [8, с. 51], *сон сасніла* [8, с. 53], *сон відзела* [8, с. 53], *на коніку сядзіць* [8, с. 55], *цякла рэчачка* [8, с. 56], *русая каса да да паяса* [8, с. 280], *два конікі да ваду пілі* [8, с. 280], *коні поюць* [8, с. 289], *вада ручаем цячэ* [8, с. 290], *вада цячэ холодная* [8, с. 290], *вадзічка ручаем бяжыць* [8, с. 292], *быстра рэчка сячэ* [8, с. 294], *по чысту поляу стралою імчыся* [8, с. 302], *не вей, вецер* [8, с. 431], *кала речанькі хадзіла, кала быстрае гуляла* [10, с. 390], *я над ракою стаяла, белыя ручкі умывала* [10, с. 391], *з адной гары вецер вее, з-пад другой гары павявае* [10, с. 279], *кукавала зязюля* [10, с. 222] и др., в украинском фольклоре: *став з Дніпра тихий вітер повівати* [14, с. 388], *будуть козаки чистим полем гуляти* [14, с. 89], *дрібен дощик накрапає* [14, с. 254], *став буйний вітер повівати* [14, с. 186], *не буйні вітри повівали* [14, с. 79]. По своей сущности (учитывая лексический состав, содержательность конструкции) подобные текстово-образные универсалии, на наш взгляд, родственны с эпическими формулами песен славянского фольклора вообще.

Выводы. Итак, язык фольклора – та область духовно-культурной традиции, которая позволяет изучать и сравнивать своеобразие этнического мышления, этнического творчества в контексте родственных и неродственных культурных связей. Анализ текстово-образных формульных структур белорусского и украинского фольклорно-песенного творчества свидетельствует во многих случаях о аналогичности в их употреблении и использовании для обозначения реалий действительности. Вместе с тем прослеживаем тяготение к сугубо национальным способам (особенно, на лексическом уровне) фиксации национально-языковой картины мира

Литература

1. Беценко Т. П. Адвербіяльнія тэкставы ўніверсальніі з семантикаю місця в українських народних думках. *Stylistyka*. Opole, 2006. Вип. XV. С. 183–219.
2. Беценко Т. П. Атрибутивные эпические формулы в украинских народных

думах. *Стереотипность и творчество в тексте*. Пермь, 2005. С. 322–331.

3. Беценко Т. Мова думового епосу: Словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять. Суми, 2008. 107 с.

4. Беценко Т. П. Мова українських народних дум: Словник тексто-образних одиниць. Суми, 2016. 36 с.

5. Беценко Т. П. Поэтическая фразеология украинских народных дум. *Слово и контекст: филологический сборник к 75-летию Н. С. Валгиной*. 2002. С. 180–194.

6. Беценко Т. П. Текстово-образні універсалії думового епосу: структура, семантика, функції: монографія. Суми, 2008. 400 с.

7. Беценко Т. П. Текстово-образні універсалії – системні одиниці. *Карповские научные чтения: сб. науч. ст.: в 2-х ч.* Минск, 2012. Вып. 6, ч. 1. С. 12–25.

8. Вяселле песні: У шасці кнігах. Мінск: Навука і теэхніка, 1981. Кн. 1. 680 с.

9. Вяселле песні: У шасці кнігах. Мінск: Навука і теэхніка, 1981. Кн. 2. 831 с.

10. Восеньскі талочныя песні. Мінск: Навука і теэхніка, 1981. 678 с.

11. Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX в. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. 348 с.

12. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ: Наукова думка, 1987. 242 с.

13. Ивахненко Т. А. Славесныя формулы і компазіцыйная схемі календарна-абрадовых песенных текстау. *Вестник Беларускага дзержаўнага ўніверсітэта*. Серія 4. 2004. № 2. С. 3–8.

14. Украинские народные думы. Москва: Наука, 1972. 600 с.

Полякова Т.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

Шевченко А.

– студентка IV курсу українсько-англійського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

УДК 808.3 + 808.2 : 801

ОБРАЗ-СИМВОЛ ЯК ДОМІНАНТА ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЯРА СЛАВУТИЧА

У статті подано оцінку образів-символів поета, мовознавця, перекладача та публіциста Яра Славутича як складну мовотворчу одиницю, що впливає на мовностилістичну картину світу митця слова. У структурі наукової розвідки виділено три різні компоненти: слово-символ, дійснична роль слова-символу, вплив на мовну картину світу образних символів. Подано детальну характеристику цих компонентів.

Ключові слова: слово-символ, дійснична роль слова-символу, образ, мовна картина світу, синонім, символ-репрезентант, фрейм, кластер.

Полякова Т.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства та літератури Донбаського державного педагогічного університету

Шевченко А.

*– студентка IV курсу україно-англійського відділення
філологічного факультета Донбасського державного
педагогічного університета*

ОБРАЗ-СИМВОЛ КАК ДОМИНАНТА ПОЭТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ЯРА СЛАВУТИЧА

В статье дана оценка образов-символов поэта, лингвиста, переводчика и публициста Яра Славутича как сложная языкотворческая единица, которая влияет на лингвостилистическую картину мира творца слова. В структуре научного исследования выделены три разнородных компонента: слово-символ, дейктическая роль слова-символа, влияние на языковую картину мира образных символов. Дана детальная характеристика этих компонентов.

***Ключевые слова:** слово-символ, дейктическая роль слова-символа, образ, языковая картина мира, синоним, слово-репрезентант, фрейм, кластер.*

Poliakova T.

*– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor,
Ukrainian Language and Literature Department, Donbas State Teachers'
Training University*

Shevchenko A.

*– 4th-year Student, Department of Ukrainian and English Languages,
Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University*

IMAGE SYMBOL AS A DOMINANT OF YAR SLAVUTYCH POETICAL HERITAGE

The article assesses the symbolic images of Jar Slavutyich, the poet, linguist, translator and publicist as a complex language-forming unit that influences the linguistic-stylistic world picture of the artist of the word. Three different components are distinguished in the structure of the scientific research: a word symbol, de facto role of the word-symbol, influence on the figurative symbols' linguistic picture of the world. A detailed description of these components is provided.

***Key words:** word symbol, de facto role of word-symbol, image, language picture of the world, synonym, representative symbol, frame, cluster.*

Постановка проблеми. Завдання як поета, в різні періоди творчості, Яр Славутич усвідомлював як своє. Але незмінно домінувала у нього поезія патріотичного звучання, що протягом більш піввікового періоду виконувала важливу соціальну функцію – будила дух непокори, вичавлювала рабську психологію і ганебне почуття меншовартості і зневіри, бичувала і виставляла на загальний суд прояви "яничарства", активізувала національний дух, що полягає у постійному русі, борні, безмежнім прагненні, а не вдоволенні даним, у пануванні волі, активної і гнучкої, а не регламентованості раціоналізму, захопленні життям, а не втечі від нього, жадобі життя та вміння, а не пасивізму та самозреченні.

Прагнення перетворити слово у символ боротьби, обов'язок будити сплячих ріднить творчість Яра Славутича з поезією М. Зерова, М. Рильського, В. Свідзинського та Є. Маланюка. Саме слово-символ Славутича розкриває сутність його творчої манери. Давні мудреці вважали, що думка зароджується і передається в образах і символах.

Звідси виникає потреба у фігурах як складних образах і в образах як містицизмах кількох фігур: сонце – істинність, бо незалежне від нас, даність; коло – вічність, тому, що не має кінця, у ньому кінець переходить у початок, це замкненість; зерно – сутність, думка, адже воно містить у собі зародок, ідею життя.

Отже, інтерес до символіки – це інтерес до внутрішньої сутності речей, до ідей та ідеалів, а символ можна сприймати як образ-ідею, що виник на багатозначності предметного чи процесуального змісту і закріпився як фігурант у процесі спілкування. У радянські часи лінгвістична методологія перебувала під вирішальним впливом марксистсько-ленінської теорії, що значною мірою гальмувало розвиток методологічних досліджень у царині мовознавства.

Аналіз останніх досліджень. У пропонованій статті наводиться наша оцінка образів-символів Яра Славутича у порівнянні з рядом дослідників, які зосереджували свою увагу на різних аспектах символіки. Так, наприклад, М. Костомаров розглядав символ як поняття художнього мислення, зокрема, поетичного, акцентував на національно-культурній та релігійній основі символу, вважаючи, що саме в символіці виявляється сутність національного духу, національна специфіка мови, літератури та народної творчості.

На думку Потебні, лексичне зростання мови часто затемнювалося, ознаки в кожному новому слові діставали якісь нові відтінки. О. Потебня вважав, що потреба відновлювати забуті власні значення була однією з причин утворення символів. Близькість основних ознак, яка помітна в постійних тотожних виразах, була й між назвами символу й означуваного предмету. Так, наприклад, калина стала символом дівочої краси тому, що дівчина названа красною [29, с. 8].

Повної класифікації символів немає на сьогоднішній день. Намагаючись "впіймати" суть символу, дослідники зосереджували увагу на окремих найвиразніших типах символів: Г. Сковорода – на біблійних, М. Костомаров – на народних, пісенних, О. Потебня – на слов'янських, які досліджувались в основному на фольклорному матеріалі. Філософи та психологи (В. Гумбольдт, З. Фрейд, К. Юнг та ін.) шукали природу символів у межах взаємодії підсвідомості та свідомості, невидимого й видимого, значення і функції, реальності й умовності. У цьому плані їх більше цікавили архетипні символи та їх вплив на розвиток культури, цивілізації. Основою філологічних зацікавлень символікою є символи – словесні образи. Символ – це образ, що виник у результаті метафоризації значення, але такий образ, що входить в соціальну чи особисту сферу.

Метою пропонованої статті є оцінка символічної лексики Яра Славутича, докладна характеристика образних лінгвоодиниць з позицій широкого трактування як домінант мовотворчості митця.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**:

- 1) охарактеризувати слова-символи Яра Славутича як образи художнього та поетичного мислення;
- 2) вказати на дейктичну функцію образних лексем автора;

3) відтворити мовне багатство бачення світу письменником, його особисту модель, що вказує на неповторність індивідуального стилю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Деякі дослідники зосереджували свою увагу на різних аспектах символіки. Так, наприклад, М. Костомаров розглядав символ як поняття художнього мислення, зокрема, поетичного, акцентував на національно-культурній та релігійній основі символу, вважаючи, що саме в символіці виявляється сутність національного духу, національна специфіка мови, літератури та народної творчості.

Так, О. Потебню цікавило виникнення символів. Зародження їх він вбачав у первинній образності слів, яка у процесі лексичного зростання мови часто затемнювалася, ознаки в кожному новому слові діставали якісь нові відтінки. О. Потебня вважав, що потреба відновлювати забуті власні значення була однією з причин утворення символів. Близькість основних ознак, яка помітна в постійних тотожних виразах, була й між назвами символу й означуваного предмету. Так, наприклад, калина стала символом дівочої краси тому, що дівчина названа красною [29, с. 53].

На думку Н. Д. Арутюнової, словом-знаком не можна спілкуватись. Символ є метофоричним, але метафора характеризує, уточнює і тим поглиблює розуміння реальних речей, а символ їх узагальнює, робить дуже умовним сприйняття. Цим мовний символ відрізняється від метафори. Він настільки багатозначний, що стає схемою, а не конкретною характеристикою. Словесні символи є словами-образами, але не всі слова-образи стають словесними символами, а тільки ті, які мають загальні образи-ідеї [1, с. 154]. Для них характерна вказівка (дейктична) функція: наприклад, тризуб – символ української державності:

Двосічний меч в обрамленні Тризуба,
Звитяг берло ми вгору підняли –
Прийдешня воля із неволі мли,
І для загарбників сувора згуба [22, с. 126].

Нас дух перемоги обвіяв;
Охрещені в битвах мечем,
Піднявши Тризуба, у Київ
Ми гордо його донесем [16, с. 155].

Митець додає художній епітет до назви Тризуба як символу держави, що вказує на образність мислення автора:

Я біля нього став, дев'ятилітній,
В малій мазепинці на голові –
Сяйний Тризуб, сплетене проміння,
Мене голубить, надихає в бій [22, с. 479].

Як гарно, що в епоху згуб
Моцарство пращурів надхненне
Людяний золотий Тризуб
Лишило в спадщину для мене! [16, с. 159].

Через усю поезію Яра Славутича проходить образ Дніпра як символу України. Поет уживає всі назви цієї ріки: Дніпро, Славута, Бористен, Яр-Бористен. Невипадково назва Славутич стала псевдонімом поета, а потім прізвисьмом. Поет часто освідчується в коханні рідній річці:

Я ваш навіки, степові широти,
Зелені зарви рідного Дніпра! [22, с. 176].
Ні гожий Майн, ні Райнові щедроти,
Ні косогорів пишнobarвна гра
Не нагадають степові широти
І не заступлять рідного Дніпра [22, с. 176].

Доробок кожного з поетів-неокласиків також містить образ Дніпра. Тож гідронім вони вживають у поезіях як на історичну тематику, так і в ліричних творах. Дніпро – це символ Батьківщини, рідної землі. На думку М. Рильського: «Нові троянди на землі цвітуть, нові чайки бувають на Славуті» [2, с. 138]. М. Драй-Хмара ж порівнює Дніпро з живою істотою: "І враз прорвалося смоляне шатро: який розгін! Блищить, як змії, Дніпро, на обрії – казкове Межигір'я..." [3, с. 122], Юрій Клен з трепетом згадує, як "...від Дніпра доносить вітер спів" [9, с. 88], а в П. Филиповича "...і жде Дніпро пташок – човнів веселих" [11, с. 215].

Образ "Дніпро" є активним репрезентантом-символом образу України, однієї з домінант творчості поета, для якого Дніпро – рідна ріка, що тече в рідній землі, втамування великої спраги:

Зачерпнути сили Славуги,
Впасти в битві на береги,
Від яких уже не звернути
На чужинні мандрів круги [22, с. 540].

Оригінальним "згустком семантики" є образний вираз "зачерпнути сили", який, з одного боку, асоціюється із "зачерпнути води" з Дніпра, з іншого – набратися сили, натхнення від головної артерії життя України.

Фіксується асоціація України в поета з образами-символами калини (Червона калина стала й мені Снагою життя в чужій чужині [22, с. 295], барвінку (Земля, що стелила барвінок під ноги [22, с. 288], ромену (У головах калина зашумить і даль поклониться роменом білим [22, с. 92], І гоїсту суцвіть ромену не морозила уночі! [16, с. 30]), у назвах дерев (дуб, тополя, верба та інші):

Кремезний дубе! З тихого узлісся
Чи ти ще й досі радісно шумиш? [22, с. 286].
Над синім Дніпром, на зеленій горі,
Де гречка на сонці кипіла,
Стояла в тополях. У щасті й добрі
Хатина, як маківка біла [22, с. 88].

Мені ввижаються далекі
Херсонські села на осонні,
Дзвінких дворів ранковий клекіт
І став, і верби мрійно-сонні [16, с. 226].

Відомий неокласик М. Драй-Хмара використовує саме "кущ калини" як схованку від дощу: "Розігнулись полільниць спини: Під калину тікати мерщій? Не сховає й кущ калини: як з відра линув гримій" [3, с. 72].

Використовуються образи-символи ідилічної української природи, зігріті теплими людськими почуттями, що зближує стиль Яра Славутича з поетами-"неокласиками", зокрема відчувається вплив М. Рильського у змалюванні природи як невід'ємної частини України: "Високі айстри, небо синє, Твій погляд милий і ясний..." [2, с. 135]. Для М. Драй-Хмари молоко гречки – спомин про щось рідне і близьке: "А кругом молоко гречки, наче море яке запашне..." [13, с. 78]. Це успішне намагання продовжити найкращі мовні традиції неокласичної шляхетності, строгості і простоти.

Використовуючи слова-символи, Яр Славутич надає їм специфічні, семантичні нашарування, але в кожному конкретному випадку чітко простежується загальнономове значення символічної лексеми. Так, індивідуально-авторських характеристик набуває образ дороги. Розглянемо, які ж слова групуються навколо домінанти *дорога* за допомогою синонімічного ряду: → смуга землі, по якій їздять і ходять:

І тоді тебе з дороги

На палючій скелі край води,

Як прокляття, кинуте під ноги,

Приланцюжать месники – з біди! [26, с. 123].

Часто використаним у мовотворчості неокласиків є лексема *шлях* та її синонім – *дорога*, *путь*, *стежка*. Так, у М. Драй-Хмари цей образ асоціюється з широким простором: «За садом царина і поле. Гей, Скільки йде туди стежок» [2, с. 152]. М. Зеров використовує іменник *шлях* у значенні звичайної ґрунтової сільської дороги: "А по шляху, немов казковий змій, На зсипище сільська ватага суне" [11, с. 132]. П. Филипович використовує слово *шлях* з метафоричним значенням: "Десь ідуть чабани, Серце шляхів – тверде" [11, с. 223].

Образ дороги як символ життєвого шляху Яр Славутич використовує для символу-образу шляху важкого, тернистого, який супроводжує ліричного героя в різноманітних ситуаціях:

Бринить оголена дорога,

Гуде холодний косогір [27, с. 27].

Згородивши в терники дорогу.

І до ярів перехопивши гін... [27, с. 73].

Що проводжала на Сибір в дорогу

Сама німуючи, мов нежива [27, с. 164].

У поетичних творах Яра Славутича є лексема *путь*, яка є близькою за функціонально-стилістичними можливостями до проаналізованих іменників *дорога* і *шлях*. "Словник сучасної української мови" подає значення цього слова як застаріле:

Бо вдячні правнуки шукають путь

До зваги прадідів, що без старіння

Із покоління йде у покоління [27, с. 119].

Отже, використання застарілого іменника путь надає у творчості митця певної урочистості піднесення, високого стилю контексту. Іншого емоційного значення смутку, туги, розчарування набуває синонім путь у поезії М. Драй-Хмари: "Ти прийшла у вербляницю: "Здрастуй!" про мене хай верби цвітуть: не топтатиму синього рясту, у глуху виїжджаючи путь" [2, с. 153].

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **ВИСНОВКИ**:

1. Символічні значення лексем у поетичних творах Яра Славутича взаємодіють, переплітаються, відтворюють мовне багатство бачення світу письменником, його особисту модель, що вказує на неповторність індивідуального стилю.

2. Слова-символи Яра Славутича як образи художнього та поетичного мислення домінують у його поетичній творчості.

3. Дейктична функція образних лексем автора вказує на перевагу у створенні мовної картини світу письменника.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у поглибленому вивченні низки актуальних питань:

1. Поняття образу-символу у творчості письменників.

2. Вплив мовної картини світу на формування творчої особистості автора.

3. Дослідження образів-символів як складових концептів і кластерів у мовотворчості митців художнього слова.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора. *Лингвистика и поэтика*. Москва: Наука, 1973. С. 147–173.

2. Атом серця: [українська поезія першої половини ХХ ст. / упоряд. Ю. Ковалів]. Київ: Веселка, 1993. 350 с.

3. Драй-Хмара М. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 542 с.

4. Зеров М. К. Твори: в 2-х т. Київ: Дніпро, 1990.

5. Зеров М. К. Поезії. Переклади [упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко]. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1. 843 с.

6. Зеров М. К. Антологія римської поезії. Київ: Час, 1990. 64 с.

7. Зеров М. К. Камена. Київ: Час, 1990. 80 с.

8. Зеров М. К. Сонети і елегії. Київ: Час, 1990. 80 с.

9. Клен Юрій. Вибране [упор. Ю. Ковалів]. Київ: Дніпро, 1991. 461 с.

10. Рильський М. Т. Вірші та поеми. Київ: Радянська школа, 1990. 350 с.

11. Розстріляне відродження: [антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей / упоряд. Ю. Лавріненко]. Київ: Смолоскип, 2002. 984 с.

12. Славутич Яр, Білоус-Тарасевич М. С. Ми не розлучались з тобою, Україно. Вибране, 1952 – 1998. Дітройт, 1998.

13. Славутич Яр. Гомін віків. Поезії. 1940 – 1945. Авґсбург: Золота брама, 1946. 123 с.

14. Славутич Яр. Живі смолоскипи. Едмонтон, 1983. 127 с.

15. Славутич Яр. Завойовники прерій. Едмонтон, 1984. 128 с.

14. Славутич Яр. Зібрані твори. 1938 – 1978. Едмонтон, 1978. 408 с.

15. Славутич Яр. Місцями запорозькими: Нариси та спогади. 3-є вид. Едмонтон: Славутич, 1988. 64 с.

16. Славутич Яр. Оаза. Едмонтон, 1960. 63 с.

17. Славутич Яр. Розстріляна муза. Київ: Прометей, 1995. 96 с.

18. Славутич Яр. Розстріляна муза: Мартиролог. Нариси про поетів. 2-е вид., випр. і доп. Київ: Либідь, 1992. 183 с.

19. Славутич Яр. Твори: в 2-х т. Київ: Дніпро, 1994.
20. Славутич Яр. Поезії. Київ: Дніпро, 1994. Т. 1. 671 с.
21. Славутич Яр. Поеми. Переклади. Київ: Дніпро, 1994. Т. 2. 365 с.
22. Славутич Яр. Трофеї. 1938 – 1963. Едмонтон: Славута, 1963. 320 с.
23. Славутич Яр. Твори: в 5-т. Київ: Дніпро, 1998.
24. Славутич Яр. Поезії 1937 – 1997. Київ: Дніпро, 1998. Т. 1. 469 с.
25. Славутич Яр. Поеми. Переклади. Нариси. Життєпис. Київ: Дніпро, 1998. Т. 2. 331 с.
26. Славутич Яр. Розстріляна муза: Меч і перо. Київ: Дніпро, 1998. Т. 3. 492 с.
27. Славутич Яр. Українська література й мова на Заході. Київ: Дніпро, 1998. Т. 4. 484 с.
28. Славутич Яр. Спогади. Записи. Київ: Дніпро, 1998. Т. 5. 352 с.
29. Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. *Символ и миф в народной культуре*. Москва: Лабиринт, 2000. С. 5–91.

Зоз О.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології та перекладу Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

УДК 801.61

ЗВУКОВИЙ СИМВОЛІЗМ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ

У статті розглядається один із аспектів фонетичної семантики, а саме проблема звукового символізму. Проведене дослідження підтверджує присутність зв'язку між оцінною емоційною тональністю поетичного тексту та його сумарним фонетичним значенням. Проте відображення специфіки смислової організації тексту з різним характером загальної оцінної емоційної тональності звуковими засобами відбувається при одночасному збереженні найсуттєвіших рис фонетичної організації, притаманних ліричній поезії як жанру.

Ключові слова: звукова семантика, звуковий символізм, оцінна емоційна тональність, частотність звуків.

Зоз Е.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології та перекладу Горлівського інституту іноземних мов ГВУЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ЗВУКОВОЙ СИМВОЛІЗМ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ

В статті розглядається один із аспектів фонетичної семантики, а саме проблема звукового символізму. Проведене дослідження підтверджує наявність зв'язку між оцінно-емоційною тональністю поетичного тексту та його сумарним фонетичним значенням. Однак відображення специфіки смислової організації тексту з різним характером загальної оцінної емоційної тональності звуковими засобами відбувається при одночасному збереженні найсуттєвіших рис фонетичної організації, притаманних ліричній поезії як жанру.

Ключові слова: звукова семантика, звуковий символізм, оцінно-емоційна тональність, частотність звуків.

Zoz O.

– *Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of English Philology and Translation, Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Teachers' Training University*

SOUND SYMBOLISM OF A POETIC WORK

The article deals with one of the aspects of phonetic semantics, namely the problem of sound symbolism. The research has proved the existence of a definite relationship between the evaluative-emotional colouring of the poetic text and its total phonetic meaning but the semantic organization of the texts with different evaluative-emotional colouring is conveyed by means of the sound semantics on the background of the most essential features of the phonetic structure of lyric poetry as a genre.

Key words: *sound semantics, sound symbolism, the evaluative-emotional colouring, the sound frequency.*

Постановка проблеми. Дана стаття розглядає одну з проблем лінгвістики, яка залишається актуальною протягом довгого часу – проблему фоносемантики, а саме, дослідження ролі фонетичного компоненту у створенні та передачі загального емоційного забарвлення ліричного віршованого твору.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичні та експериментальні дослідження в цій області спрямовані на встановлення загальних характеристик у функціонуванні фонологічних одиниць різносистемних мов [1; 2; 4; 8], фонаційних ознак, які формують асоціативно-символічні значення фонем у текстах різних стилів [5; 6], порівняльний опис фонологічних систем германських і слов'янських мов в історичному аспекті [3].

Метою нашого дослідження є аналіз прояву звукового символізму в поетичних текстах, що передбачає вирішення наступних **завдань**: описати символіку звуків англійської мови; визначити відносну частотність голосних і приголосних звуків в конкретних текстах; зіставити відносну частотність звуків з їх нормальною частотністю в англійській мові; проаналізувати ефект звукосимволізму в конкретному творі і описати його звукову семантику в співвідношенні із загальною оцінною емоційною тональністю даного вірша.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових робіт, присвячених дослідженню символічних властивостей звуків за допомогою об'єктивних експериментальних методів, зіставлення і узагальнення їх результатів дозволили зробити деякі загальні висновки і описати символіку звуків англійської мови.

Символіка сонорних приголосних описується ознаками: безперервний, вільний, слабкий, спокійний, м'який, жіночий, ніжний, приємний, легкий, круглий, теплий, гарний, красивий.

Неоднозначно описується символіка шумних приголосних. За фактором «різкий – не різкий» («harsh – mellow») вони потрапляють у одну групу з вибуховими приголосними і їм приписуються символічні ознаки «різкий», «гострий», «активний», «важкий», «поганий». За

фактором «компактний - дифузний» щільні шумні приголосні [s] і [z] потрапляють в одну групу із сонорними приголосними, і їх символіка може бути описана ознаками «безперервний», «дифузний», «плавний», «вільний», «слабкий», «спокійний», «жіночий», «легкий», «ніжний», «гарний».

Слід також зазначити, що символічні ознаки, притаманні тій чи іншій групі приголосних, не в однаковій мірі характерні для окремих членів цієї групи. Наприклад, символічні ознаки, що характеризують вибухові приголосні, у дещо меншій мірі властиві губно-губним [p] і [b], ніж альвеолярним [t] і [d], а усі глухі вибухові приголосні сприймаються як більш тверді, різкіші, більш уривчасті у порівнянні з відповідними дзвінками вибуховими (що співпадає з традиційною класифікацією англійських приголосних, у якій глухі є сильними (fortis), а дзвінки – слабкими (lenis)).

Символіка сонорних приголосних найбільшою мірою властива сонорному [l] – самому «м'якому», «ніжному», «жіночому», «приємному», меншою мірою ці ознаки характерні для носових [ŋ] і [ɲ], багато які з цих ознак зовсім не характерні для сонорного [r], хоча існують признакові шкали, за якими [r] і [l] потрапляють в одну групу: наприклад, обидва ці звуки описуються як «вільні», «теплі» і дещо «округлі».

Усі ці фактори необхідно враховувати при описі конкретних текстів, оскільки в залежності від ступеня прояву символічних властивостей окремих звуків і в результаті їх співвідношення і взаємодії, одні ознаки можуть нейтралізуватися в системі тексту, інші, навпаки, посилюватися.

Аналіз низки експериментальних робіт з дослідження явища звукового символізму дозволяє зробити висновок про те, що найбільш функціонально значущою для голосних є опозиція звуку високої тональності – низької тональності («acute» – «grave»), яка практично збігається з традиційною опозицією «голосні переднього ряду – голосні заднього ряду». Крайніми членами цієї опозиції є голосні переднього ряду високої тональності [i:] і заднього ряду низької тональності [u:].

Голосним високої тональності притаманні символічні властивості «високий», «тонкий», «гострий», «маленький», «слабкий», «світлий», «ясний», «холодний», «жіночий».

Символіка голосних низької тональності описується наступними ознаками: «низький», «темний», «похмурий», «сумний», «важкий», «великий», «сильний», «теплий», «чоловічий» .

Окремо слід сказати про голосні середнього ряду, що займають проміжне положення між голосними заднього ряду низької тональності і голосними переднього ряду високої тональності. М. Макдермотт називає їх «невизначеною групою» («indefinite group») і на основі експериментальних даних робить висновок про те, що переважання в будь-якому тексті голосних низької тональності веде до посилення нижньої форманти голосних «невизначеної групи» і вони набувають

«м'яку, сумну тональність» голосних заднього ряду і, навпаки, переважання в тексті голосних високої тональності підсилює їх верхню форму і вони набувають «яскраву, світлу тональність» голосних переднього ряду [7, с. 56–62].

Крім того, до «невизначеної групи» можуть бути віднесені не тільки голосні середнього ряду, а й деякі голосні переднього і заднього ряду, що мають низькі кількісні характеристики значення фонем за окремими шкалами або факторами (наприклад, голосні переднього ряду [æ] і [eɪ] мають низькі кількісні значення за шкалами «яскравий», «тонкий», «легкий»).

Очевидно, при аналізі конкретних текстів слід виходити з припущення про те, що символічні властивості голосних «невизначеної групи» не вступають в конфлікт із загальною тональністю домінуючої групи, а скоріше «адаптуються» до неї.

Аналіз прояву символічних властивостей звуків у поетичних текстах із застосуванням методики, яка базується на порівнянні частотності звуків в конкретних творах з їх нормальною частотністю, дає складну картину, яка не піддається однозначній інтерпретації.

Перш за все слід зазначити, що існує низка звуків, які виявляються найбільш частотними, а отже, і естетично значущими, в переважній більшості віршів (в даному випадку маються на увазі тільки ті звуки, значення t-критерію для яких дозволяє говорити про не випадковість відхилення їх відносної частотності у вірші від норми). Це сонорний [l], символіка якого описується ознаками «спокійний», «м'який», «жіночий», «ніжний», «плавний», «теплий», «гарний», «дуже приємний»; глухий приголосний [s], що має символічні ознаки «безперервний», «плавний», «вільний», «спокійний», «легкий», «жіночий», «ніжний».

З голосних до цієї групи можна віднести дифтонг переднього ряду [aɪ], фонетичне значення якого описується ознаками «світлий», «жіночий», «слабкий», «повний» («не порожній»), «дуже приємний», «гарний»; довгий голосний переднього ряду [i:], символіка якого описується ознаками «світлий», «жіночий», «високий», «холодний», «тонкий».

Набір інших найбільш частотних звуків змінюється від вірша до вірша. Однак і тут можна зробити деякі узагальнення. Серед найбільш частотних приголосних чільне місце займають сонорні: частіше за інших [l], [n], [m], іноді [w], [ŋ], [j], які привносять в поетичний твір символіку «вільного», «м'якого», «ніжного», «жіночого», «спокійного», «приємного».

З приголосних частіше за інших у групу найбільш частотних потрапляють глухий [s] і дзвінкий [z]. За своїми символічними властивостями ці звуки дуже близькі до сонорних.

Іноді в групу найбільш частотних в тому чи іншому вірші потрапляють приголосні [f], [h], [v], [ʃ], [ð]. Символіка цих приголосних близька до символіки вибухових приголосних, які теж іноді потрапляють в групу найбільш частотних в окремих віршах: у нашому матеріалі це

вибухові [t] і [d], рідко [k], [g], [b]. Фонетичне значення цієї групи приголосних описується ознаками «сильний», «різкий», «грубий», «важкий», «уривчастий», «твердий», «напружений», «активний», «чоловічий», «поганий».

Серед найбільш частотних голосних чільне місце займають голосні переднього ряду. Це вже згадувані довгі голосні [i:] та [a:], а також [e], короткий [e], іноді [i]. Символічне значення цієї групи голосних характеризується ознаками «світлий», «високий», «холодний», «тонкий», «жіночий», «слабкий».

Рідше за інших в групу найбільш частотних потрапляють голосні заднього ряду. У нашому матеріалі це були довгі голосні [ɑ:], [ɔ:], [u:]. Слід зазначити, що у всіх випадках збільшення частотності цих голосних у порівнянні з нормальною спостерігалось у віршах з мінорною тональністю, яку «темні», «низькі», «важкі» і «сумні» голосні заднього ряду в даному випадку підкреслювали.

Узагальнюючи викладене вище, можна сказати, що в цілому для ліричного вірша (незалежно від його загальної емоційної тональності) є характерним збільшення частотності звуків понад норму (як голосних, так і приголосних), символіка яких описується ознаками з позитивною конотацією – «світлий», «теплый», «повний», «спокійний», «вільний», «плавний», «ніжний», «гарний», «приємний». Ці звуки складають у досліджуваних текстах віршів від 70% до 100% від загальної кількості звуків, частотність яких у вірші вище, ніж їх нормальна частотність в англійській мові.

Відповідно, найбільш частотні звуки, символіка яких описується ознаками з негативною конотацією – «різкий», «важкий», «грубий», «уривчастий», «напружений», «сильний», «поганий», «неприємний» – складає в досліджуваних текстах не більше 30%.

Однак статистичний аналіз звукової організації поетичного тексту є недостатнім для висновку про можливість тих чи інших звуків передавати певну емоційну тональність твору.

Поетичний твір – складна функціональна система, елементи якої мають лише відносну свободу, а загальна інтегративна якість системи може, з одного боку, пригнічувати прояв деяких якостей елементів системи (в даному випадку – звуків), а з іншого, може їх посилювати.

Семантизація звукової системи вірша відбувається за рахунок актуалізації потенційно закладеної в звуках інформації емоційно-експресивного характеру в результаті складної взаємодії плану змісту і плану вираження твору.

Носієм певного сенсу звук стає тільки в структурі цілого (в даному випадку – поетичного твору), будучи його елементом, звук, а також звукова організація в цілому стають значущими, беруть участь у здійсненні поетичного задуму твору.

У зв'язку з цим аналіз ролі звукової організації вірша, ефекту звукового символізму в поетичному тексті вважаємо доцільним при

аналізі конкретних творів, що дозволяє описувати «семантику» звуку в співвідношенні із загальною семантичною тональністю тексту.

Для того щоб продемонструвати роль звукової символіки у втіленні естетичного задуму твору, більш докладно зупинимося на аналізі одного з віршів В. Вордсворта (W. Wordsworth. «Surprised by joy ...»), в якому створено образ закоханого ліричного героя, що оплакує смерть своєї коханої.

Аналіз семантики основних тематичних груп лексики і їх міжгрупових зв'язків дозволяє зробити висновок про те, що цей вірш проникнутий єдиним контекстуально-коннотативним забарвленням «сумного», «скорботного», «похмурого», «тривожного», «безнадійного», «безвихідного».

Звукова організація вірша в цілому характеризується деякою перевагою глухих (39%) і сонорних приголосних (34%), що характерно для ліричного вірша взагалі.

У сильній позиції спостерігається значне переважання довгих голосних (35% від загальної кількості голосних) у порівнянні з короткими голосними (13%), а також переважання голосних переднього ряду в порівнянні з голосними заднього і середнього ряду – 26% vs 14% і 9%. Переважання у сильній позиції довгих голосних і голосних переднього ряду в значній мірі сприяє створенню милозвучності вірша.

Символіка найбільш частотних звуків вірша неоднозначна. Фонетичне значення вибухового [t] описується ознаками «сильний», «різкий», «уривчастий», «твердий», «напружений», «грубий», «чоловічий», «поганий».

Подібними ознаками описується символіка голосного заднього ряду низької тональності [ɔ:] – «низький», «важкий», «сумний», «великий», «теплий», «повний», «темний».

У той же час фонетичне значення довгого голосного переднього ряду [aɪ] і глухого приголосного [s] притаманні прямо протилежні символічні властивості: «світлий», «приємний», «м'який», «ніжний», «спокійний», «вільний», «жіночий», «гарний».

Але характер загальної семантичної тональності даного вірші, яка описується ознаками «сумний», «скорботний», «похмурий», «тривожний», «безнадійний», обумовлює посилення і домінуючу роль символічних ознак звуків з негативною конотацією.

Певна нейтралізація позитивної символіки звуків відбувається також під впливом семантики окремих слів, що містять ці звуки – відбувається вторинна семантизація звуку в системі тексту.

Наприклад, глухий приголосний [s], символічне значення якого описується ознаками з позитивною конотацією, у вже згаданому вірші входить в такі словосполучення, які мають яскраво виражене контекстуально-коннотативне забарвлення «сумного», «скорботного», «безнадійного»: my most grievous loss; the worst pang that sorrow ever bore.

Таким чином, навіть повтор звуку з фонетичним значенням, протилежним загальній емоційній тональності тексту, під впливом системи цього тексту, основним системоутворюючим фактором якого є слово, набуває характеру відлуння домінуючого мотиву твору, сприяє втіленню його естетичного задуму.

Перспективи проведеного дослідження ми вбачаємо у дослідженні системи типологічних звуко-змістовних відповідностей, що дозволить встановити закономірні і стійкі системні зв'язки між типологічно повторюваними властивостями змісту і звукової форми твору.

Література

1. Воронін С. В. Основи фоносемантики. Ленінград: Вид-во ЛДУ, 1982. 244 с.
2. Журавльов О. П. Фонетичне значення. Ленінград: Вид-во ЛДУ, 1964. 160 с.
3. Кушнерик В. І. Фоносемантизм у германських та слов'янських мовах: [монографія]. Чернівці: Рута, 2004. 415 с.
4. Левицький В. В. Семантика і фонетика. Чернівці: Вид-во ЧДУ, 1973. 103 с.
5. Fónagy I. Communication in Poetry. *Word*. 1961. № 17. P. 194–218.
6. Lynch JJ The tonality of lyric poetry: An experiment in method. *Word*. 1953. № 9. P. 211–229.
7. Macdermott MM Vowel sounds in poetry, their music and tone colour. London: Paul, French, Trubner & Co., Ltd, 1940. 148 p.
8. Taylor JK & Taylor MM Another look at phonetic symbolism. *Psychological Bulletin*. 1965. № 64. P. 413–427.

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

Харламова О.

– старший викладач кафедри іноземних мов Українського державного університету залізничного транспорту

Дзюба О.

– старший викладач кафедри іноземних мов Українського державного університету залізничного транспорту

УДК 81-25

УХВАЛЕННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОГО РІШЕННЯ ПРИ ОФОРМЛЕННІ НАУКОВИХ ТЕКСТІВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ТЕХНІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті коротко охарактеризовано розв'язки проблеми перекладу неякісних оригіналів наукових текстів, пропонувані перекладачами-практиками й фахівцями в області технічного перекладу, і фактори, що впливають на вибір розв'язків цієї проблеми в контексті теорії технічної комунікації. Обговорюється проблема творчих складових у перекладацькому розв'язку – проблемі й гіпотезі. Вибір перекладацького розв'язку представлений як евристичний процес.

Ключові слова: неякісні оригінали, переклад, технічна комунікація, технічний переклад, гіпотеза, евристика, перекладацький розв'язок.

Харламова Е.

– старший преподаватель кафедры иностранных языков Украинского государственного университета железнодорожного транспорта

Дзюба Е.

– старший преподаватель кафедры иностранных языков Украинского государственного университета железнодорожного транспорта

ПРИНЯТИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОГО РЕШЕНИЯ ПРИ ОФОРМЛЕНИИ НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ТЕХНИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье кратко охарактеризованы решения проблемы перевода некачественных оригиналов научных текстов, предлагаемые переводчиками-практиками и специалистами в области технического перевода, и факторы, влияющие на выбор решений этой проблемы в контексте теории технической коммуникации. Обсуждается проблема творческих составляющих в переводческом решении – проблеме и гипотезе. Выбор переводческого решения представлен как эвристический процесс

Ключевые слова: некачественные оригиналы, перевод, техническая коммуникация, технический перевод, гипотеза, эвристика, переводческое решение.

Kharlamova E.

– Senior Lecturer, Foreign Languages Department, Ukrainian State University of Railway Transport

Dziuba E.

– Senior Lecturer, Foreign Languages Department, Ukrainian State University of Railway Transport

ADOPTION OF A TRANSLATION SOLUTION IN THE DESIGN OF SCIENTIFIC TEXTS IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF TECHNICAL COMMUNICATION

The article briefly outlines the solutions to the problem of translating poor-quality originals of scientific texts offered by practical translators and specialists in the field of technical translation, and factors influencing the choice of solutions to this problem in the context of the theory of technical communication. The article deals with the problem of creative elements in the translators choice – problem and hypothesis. Decision making by translator is presented as heuristic process.

Key words: *poor-quality originals, translation, technical communication, technical translation, hypothesis, heuristic, translators choice.*

Постановка проблеми. На території країн колишнього СРСР існує думка, що термінальним (остаточним) продуктом наукової роботи є науковий звіт (дисертація – теж звіт) або книга. В англomовному світі термінальним продуктом, у якому втілюється наукова інформація, є стаття в науковому (Scopus) журналі. Заради неї пишуться заявки на одержання гранту, нею звітує вчений за пророблену протягом року роботу. Кількість Scopus статей – основний критерій при прийманні на роботу викладача університету або наукового співробітника (а зміна місця роботи в Європі й США відбувається набагато частіше, чим у країнах колишнього СРСР). Публікації поза Scopus журналів не враховують при рейтингових оцінках діяльності вченого або колективу дослідників. З обліком того, що основна мова видань є англійська, значення якісного перекладу набуває неабияку актуальність.

Аналіз останніх досліджень. У пропонованій статті розкривається поняття «перекладацького рішення» при перекладі неякісних оригіналів наукових текстів, що фігурує в численних дослідженнях сучасних вітчизняних і закордонних учених, які не однак у визначенні даного поняття. Його трактують як прийом або спосіб (Я. І. Рецкер, Л. К. Латишев, Р. К. Мін'яр-Белоручев, А. Д. Швейцер), як результат (В. М. Жигаліна, Г. Тур, Н. К. Гарбовський) і як процес (А. Г. Мінченков, Л. В. Єнбаєва, Л. В. Кушніна, І. Лівий, Ж. Деліль, Ю. Хольц-Мянттарі). Проте, усі автори схиляються до того, що «перекладацьке рішення» – це елемент практичної діяльності перекладача, що є також об'єктом наукових досліджень. Важливо відзначити, що ситуація перекладу, навіть будучи типовою, у кожному випадку унікальна та залежить від якості оригіналу.

Метою пропонованої статті є оцінка розв'язку проблеми застосування «перекладацького рішення» при перекладі неякісних оригіналів наукових робіт, в області технічного перекладу та пошук факторів, що впливають на вибір розв'язків цієї проблеми в контексті теорії технічної комунікації.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) охарактеризувати розв'язки проблеми перекладу неякісних оригіналів, пропоновані перекладачами-практиками й фахівцями в області технічного перекладу;

2) фактори, що впливають на вибір розв'язків цієї проблеми в контексті теорії технічної комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У проблемі вибору перекладацького рішення ключовими елементами будуть проблема й гіпотеза. Проблематичність даного процесу визначає його творчий характер, а висування гіпотез – евристичний. Праця перекладача амбівалентна і являє собою складне переплетення рутини й творчості. З одного боку, необхідно скрупульозно вивчати й аналізувати текст і контекст оригіналу, роблячи переходи від вихідного тексту до тексту перекладу. З іншого боку, переклад – це «не транскодування слів або речень з однієї мови в іншу, але складна дія, у якій хтось представляє інформацію, що є в тексті в нових функціональних, культурних і лінгвістичних умовах, максимально зберігає формальні характеристики» [1, с. 45]. Таким чином, переклад – це не перенос, а створення нового тексту, що гармонійно вписується в культуру, збагачує її. Це підтверджує те, що творчість є невід'ємна частина перекладацької дії.

Переклад технічних наукових текстів нерідко ускладнюється тим, що багато документів написані неякісно й тому особливу роль відіграють фактори, що впливають на вибір перекладацьких рішень цієї проблеми в контексті теорії технічної комунікації.

У перекладацькому співтоваристві вважається звичайною річчю те, що перекладачеві слід точно відобразити оригінал, якщо можливо, і за формою й по змісту. А що відбувається, якщо перекладач одержує оригінал, який написаний неякісно, або оригінал, у якому є двозначності або навіть відверті фактичні помилки (не друкарські помилки)?

Повинен чи перекладач створювати гарний англійський текст із неякісного німецького, російського або китайського тексту? Повинні чи двозначності залишатися в цільовому тексті (коли це можливо), на тій підставі, що, можливо, вони зроблені навмисно? Повинен чи перекладач виправляти помилки оригіналу? Наскільки далеко слід заходити перекладачеві у своєму дослідженні, щоб переконатися у фактичній правильності оригіналу? [2]

Але, на наш погляд, можна запропонувати механізм ухвалення перекладацького рішення, не ув'язненого в жорсткі рамки, а, що припускає волю й творчість перекладача з основою на лінгвістичні, екстралінгвістичні й когнітивні знання.

Розглянемо концепцію технічної комунікації в процесі властиво наукового технічного перекладу по трьом факторам: агентам, функціям і визначальним впливам, графічна інтерпретація якої показано на рисунку 1. У процесі перекладу перекладач «комуніцирує» із двома

«агентами»: автором (інформаторами), і одержувачами перекладу (читачами).

Рисунок 1. – Узагальнена схема взаємодії в когнітивно-евристичній моделі технічного перекладу та комунікації.

Розглянемо детальніше першу групу – автор (інформатор). Саме від них виходить проблема «комунікативно-неповноцінних текстів». Не випадково даній проблемі присвячена й робота Д. М. Бузаджи [3]. Вважаючи переклад таких текстів цікавою перекладацькою проблемою, що вимагає подальшого вивчення, автор припускає, що при їхньому перекладі «перекладач змушений набагато активніше відігравати роль інтерпретатора й навіть редактора авторського тексту, що дає йому значну волю», а також вимагає від нього «ґрунтовного знайомства із широким контекстом і більш діяльного оволодіння їм» [3, с. 57–58]. Як не дивно, такий творчий підхід важливий не тільки й не стільки при перекладі художнього тексту, а при роботі з точними або спеціальними текстами, наприклад, науковими, де перекладачеві необхідно піти від буквального перекладу, щоб текст був зрозумілим і прийнятним фахівцями. Перекладач «не повинен почувати себе зобов'язаним увічнювати самі гірші опущення або додавання автора» і радив технічним перекладачам «відслідковувати непотрібну багатослівність (включаючи загальні фрази), оскільки це дозволить перекладачеві «перекласти, а не парафразувати»; зворотне ставиться й до зайво стислого тексту [4, с. 6–10]. У цьому виражається когнітивний пошук перекладача – через взаємодію з автором поступово стаючи співавтором.

Друга група агентів – і, можливо, навіть найважливіша – звичайно ж, читачі. На них часто не обертають уваги й тому, що звичайно передбачається, що вони нічим не відрізняються від цільової групи вихідного тексту, крім мови, яку вони розуміють, і по більш практичній причині: перекладачі рідко мають зв'язок з одержувачами (читачами), не говорячи вже про те, що одержують від них які-небудь відгуки. Одержувачі виявляють свій визначальний вплив, головним чином, через рівень своїх знань і володіння цільовою мовою. Для забезпечення

розуміння перекладачеві необхідно адаптувати цільовий документ, виходячи з обох цих вимог [7, с. 24].

Саме в умінні творчо мислити, синтезувати лінгвістичні й предметні знання, проявляється професійність перекладача спеціальних наукових текстів. Адже в цьому випадку він іде від буквального перекладу й наближається до спеціально-грамотного. Дану думку ілюструє Н. К. Рябцева: «Найпростіший спосіб наближення до оптимального перекладу – перебір усіх можливих варіантів перекладу і їх порівняння» [5, с. 55]. Цей процес проявляється у висуванні гіпотез і евристичному пошуку, які найбільше докладно представлені в когнітивно-евристичній моделі перекладу А. Г. Мінченкова. Автор звертає увагу на те, що стосовно до процесу ухвалення рішення доцільно використовувати поняття абдукції як особливої логічної операції. «Абдукція припускає, що на певній стадії дослідження або аналізу суб'єкт просто висуває якусь гіпотезу, в істинності якої він не певен, і тимчасово її дотримується, поки це дозволяють факти» [6, с. 178]. Так, зустрічаючись із проблемами при розумінні тексту оригіналу й створенні тексту перекладу, перекладач починає активний пошук, який здійснюється за допомогою висування гіпотез. При цьому процес пошуку не впорядкований, у ньому неможливо виділити послідовні етапи, тому що висуваючи й перевіряючи гіпотези, він переходить від тексту оригіналу до тексту перекладу, у нього постійно з'являються нові думки й ідеї, виникають асоціації або логічні зв'язки. У результаті абдуктивного пошуку перекладачеві вдається знайти усвідомлене рішення, хоча й не завжди задовільне. Важливо, що відповідною крапкою пошуку є гіпотеза, в істинності якої перекладач споконвічно не певен. І якщо після перевірки ухваленого рішення з'ясовується, що воно не є оптимальним, висувається нова гіпотеза й здійснюється її перевірка. Цей процес триває доти, поки перекладач або автор оригінального тексту не переконуються в природності тексту. Слід зазначити, що в роботі А. Г. Мінченкова говориться про два типи пошуку: когнітивному й евристичному. Когнітивний пошук відповідає за визначення змісту й значення вихідного тексту, на основі яких буде створюватися текст перекладу. Евристичний пошук – це пошук засобу вербалізації цього змісту мовою перекладу. Автор апробує свою теорію на прикладі перекладу художнього тексту, особливо відзначаючи, що для виконання евристичного пошуку недостатньо використовувати двомовні словники, необхідно звертатися до одномовних, для того, щоб знайти найбільш оптимальний розв'язок. Зауваження є виправданим, і як про це говорить Н. К. Рябцева: «Влучне зауваження про те, що «переклад починається там, де кінчається словник, можна доповнити «але без знання словника переклад неможливий» [5, с. 57]. Разом з тим, чи буде достатнє ознайомлення зі словниковими дефініціями, будь те в одномовному або двомовному словнику, для створення грамотного перекладу технічного тексту? Як ми говорили раніше, грамотний переклад спеціального тексту не є буквальним, він вимагає активації

слабких зв'язків і прийняття творчих рішень. Для цього перекладачеві важливо знати не тільки лінгвістичний контекст, надаваний словниковими статтями, але й предметно володіти ситуацією, що дозволить йому здійснити як когнітивний, так і евристичний пошук.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **ВИСНОВКИ**:

1. Як ми побачили, неякісні оригінали можуть ставити серйозні проблеми для перекладу. Вирішення цих проблем варіюються від повного невтручання у вихідний текст до активного уточнення думки автора.

2. Серед факторів, які впливають на прийняття цих рішень, було ідентифіковано такий фактор, як ступінь зв'язку між основними учасниками процесу технічного перекладу наукового тексту через когнітивний та евристичний пошук рішення.

3. Аналіз моделей цього процесу, що припускають різний ступінь зв'язку між його учасниками, виявив наступну закономірність: чим тісніше зв'язок між більшим числом учасників процесу, тим більш активні вони в роботі з неякісними оригіналами.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у подальшому вивченні проблем перекладу неякісних оригіналів, що виявить нові фактори й нові закономірності, а результати цієї роботи можуть посприяти в оптимізації процесів технічного перекладу й комунікації.

Література

1. Гуреева А. А. Социокоммуникативные характеристики языковой личности переводчика (на материале русского и английского языков): Дис... канд. филол. наук. Волгоград, 2014.

2. Durban C. Translation: Getting It Right. A Guide to Buying Translations. Alexandria, VA, American Translators Association, 2011. 28 p.

3. Бузаджи Д. М. Перевод коммуникативно неполноценных текстов как теоретическая и практическая проблема. *Мосты*. 2013. № 2. С. 49–59.

4. Sykes J. B. (ed.) Technical Translator's Manual. London, Aslib. 1971. Цит. по: Byrne J. Technical Translation: Usability Strategies for Translating Technical Documentation. Dordrecht, the Netherlands, Springer. 2006. P. 18.

5. Рябцева Н. К. Прикладные проблемы переводоведения. Лингвистический аспект: Учебное пособие. Москва: Флинта, 2014. 224 с.

6. Минченков А. Г. Когнитивно-эвристическая модель перевода: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2008.

7. Schubert K. Positioning Translation in Technical Communication Studies. *The Journal of Specialised Translation*. 2009. № 11. P. 17–30.

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Маторина Н.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

Новикова О.

– магистрантка I курса русско-украинского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

УДК 378.016:81-112

ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЦИКЛА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

В статье описываются пути и способы активизации познавательной деятельности студентов-филологов и их интереса к лингвистическим знаниям, развития интеллектуальной инициативы и творческого подхода к исследовательским поискам через использование в учебном процессе лингвоисториографических сведений. Безусловно, использование лингвоисториографических данных на занятиях лингвистического цикла в вузе делает процесс обучения более живым и интересным, повышает мотивацию студентов, способствует их активизации.

Ключевые слова: лингводидактика, познавательная активность, историография языкознания.

Маторіна Н.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Новікова О.

– магістрантка I курсу російсько-українського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ МОВОЗНАВСТВА НА ЗАНЯТТЯХ ЛІНГВІСТИЧНОГО ЦИКЛУ В ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИШІ

У статті описано засоби й способи активізації пізнавальної діяльності студентів-філологів та їхнього інтересу до лінгвістичних знань, розвитку інтелектуальної ініціативи й творчого підходу до дослідницьких пошуків завдяки використанню в навчальному процесі лінгвоісторіографічних відомостей. Безперечно, застосування лінгвоісторіографічного матеріалу на заняттях лінгвістичного циклу у виші сприяє підвищенню мотивації студентів до отримання знань.

Ключові слова: лінгводидактика, пізнавальна активність, історіографія мовознавства.

Matorina N.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

Novikova O.

– *Master's Degree Programme Student, Department of Russian and Ukrainian Languages, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University*

ISSUES OF HISTORIOGRAPHY OF LINGUISTICS AT LESSONS OF LINGUISTIC CYCLE AT PEDAGOGICAL UNIVERSITY

The article focuses on the ways and methods of the stimulation of the students-philologists' cognitive activity and interest to linguistic knowledge, of the development of their intellectual initiative and the creative approach to the research by on the basis of using linguistics historiography in the educational process. Undoubtedly, using linguistics historiography makes the learning process more lively and interesting, increases the motivation of students, and promotes their activation.

The purpose of the article is to show the necessity, expediency, effectiveness and importance of applying the historical component in the classes of the linguistic cycle in pedagogical universities for forming a holistic image of any linguistic phenomenon. The article presents collective work of Associate Professor N. M. Matorina and the students of the fourth year of studying of the Russian-Ukrainian subdivision of the Philological Faculty concerning the development of the topic "From History of Studying Asyndetic Compound and Complex Sentences".

Key words: *linguodidactics, cognitive activity, linguistics historiography.*

Уважение к минувшему – вот черта, отделяющая образованность от дикости.

А. С. Пушкин

Задача исследователя истории науки заключается в раскрытии логической природы каждого нового шага в развитии науки и тем самым в установлении материальной природы нового открытия как определенной ступени в познании мира.

С. Д. Кацнельсон

Постановка проблемы. *Историография языкознания как научная дисциплина имеет долгую историю становления. Начиная с периода античности исследователи включали в свои работы данные филологического свойства: изучали произведения литературы, давали характеристику деятельности отдельных философов, разрабатывавших в своих трудах вопросы языкознания. Сведения лингвоисториографического характера долгое время были рассредоточены в произведениях авторов на общеисторические темы: этнографические описания, военные кампании, политические сочинения, а историография языкознания не выделялась в самостоятельное направление исследований вплоть до XIX века. Именно в это время, в связи с успехами сравнительно-исторического языкознания, влиянием принципа историзма, ученые обратили внимание на изучение истории лингвистической мысли и занялись разработкой его методологии. Историография языкознания как научная дисциплина достигла своего расцвета в конце XX века: учеными был отмечен рост количества исследовательских работ, посвященных*

темам истории языковедения, а также устойчивый интерес и стремление разработать единую методологическую основу для такого рода изысканий. На рубеже XX–XXI вв. историография языкознания как «направление исследований, посвященных развитию знаний о языке в истории науки и культуры, теоретическому осмыслению этого развития, анализу теорий и концепций генезиса лингвистической мысли в целом, а также в ее отдельных аспектах, традициях, течениях, направлениях, разделах и школах» [9, с. 204] приобретает особую актуальность.

Вузовская грамматика должна идти в ногу со временем, следовательно, лингвоисториографические проблемы должны стать предметом рассмотрения на занятиях лингвистического цикла в педагогическом вузе. Поделемся опытом организации работы в этом направлении на русско-украинском отделении филологического факультета ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет» – на материале изучения бессоюзного сложного предложения.

Анализ последних публикаций. Вопросами историографии лингвистики занимались и занимаются А. В. Десницкая, И. М. Тронский, Г. В. Вернадский, Т. Н. Грановский, О. В. Лукин, Е. Н. Михайлова, Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский, Ф. М. Березин, Н. А. Слюсарева, с. А. Ромашко, Н. Ю. Бокадорова, В. А. Звегинцев, В. А. Глущенко и его ученики, В. П. Коровушкин, Н. И. Безлепкин, Г. Р. Наумова, А. В. Лоза, Е. Брейзак (E. Breisach), Э. Гrefенан (E. F. A. Gräfenhan), Т. Гомперц (T. Gomperz), Й. Шрийнен (J. Schrijnen), В. Томсен (V. Thomsen), Т. Бенфей (T. Benfey), Р. Раумер (R. von Raumer), Л. Формигари (L. Formigari), Р. Робинс (R. H. Robins) и мн. др. При этом лингвоисториографические проблемы остаются наименее исследованными в лингвометодическом аспекте.

Цель статьи – показать необходимость, целесообразность, эффективность и важность применения исторического компонента на занятиях лингвистического цикла в педагогических вузах для формирования целостного образа любого лингвистического явления.

Изложение основного материала. Приводим итог коллективной работы доцента Н. М. Маториной и студентов четвертого курса русско-украинского отделения филологического факультета на тему «Из истории изучения бессоюзного сложного предложения».

Рассматривая любую языковую проблему, касаемся истории вопроса. Это могут быть сообщения либо преподавателя, либо студентов; форма подачи – устное сообщение, презентация, коллективный доклад и т. п.

В качестве вхождения в лингвоисториографическую тематику предлагаем тест «Что я знаю об историографии лингвистики?» (вариант проведения – лингвистическая разминка).

1. Дайте определение термину *историография*.
2. Дайте определение термину *лингвоисториография*.
3. Назовите синонимы термина *лингвоисториография*.

4. Дайте определение термину *историографическая лингвистика*.

5. Охарактеризуйте роль и значение лингвистической историографии для научного исследования.

6. Как происходило зарождение историографии языкознания?

7. В какой период происходит оформление лингвоисториографии в отдельную дисциплину?

8. Прокомментируйте образное высказывание С. Д. Кацнельсона: «История языкознания – персонифицированная и драматизированная теория языка, в которой каждое научное понятие и теоретическое положение снабжено ярлыком с указанием лиц, дат и конкретных обстоятельств, связанных с их появлением в науке»¹. Пользуясь сведениями, полученными в изученных ранее дисциплинах, приведите примеры, иллюстрирующие становление какой-нибудь теории в ее «персонифицированном» и «драматизированном» виде.

9. Перечислите основные задачи лингвистической историографии. Раскройте реализацию одной-двух задач, иллюстрируя свое сообщение конкретными сведениями, полученными при изучении частных лингвистических дисциплин.

10. Каковы задачи общей и частной лингвистической историографии? Есть ли смысл выделять в качестве особого раздела истории языкознания такой раздел, как *историология*? Почему? Ответ обоснуйте.

Варианты ответов.

1. Термин *историография* имеет несколько определений. С одной стороны, под ним понимают историческую литературу вообще (по какому-либо вопросу, отдельному периоду истории), с другой стороны, он трактуется как «история исторической мысли, которая занимается также теоретическими вопросами, методологией написания истории» [16, с. 3]. Исследования, посвященные исторической составляющей лингвистики, раскрывающие события прошлого в науке о языке, проводятся в русле лингвоисториографии.

2. Лингвоисториография – это наука о становлении и развитии лингвистики как науки, концепций, теорий и практической лингвистической деятельности, о лингвистических традициях. Лингвистическая историография занимается разработкой проблем генезиса лингвистической мысли, значения общественных условий для развития знаний о языке, изучением существовавших в разное время взглядов на язык, его природу и происхождение и т. п.

¹ Соломон Давидович Кацнельсон (1907 – 1985) – советский лингвист, доктор филологических наук, профессор. Труды по скандинавистике, германистике, сравнительно-историческому языкознанию, лингвистической типологии, философии языка, истории языкознания. Цитата взята из: Кацнельсон С. Д. Предисловие. История лингвистических учений. Древний мир. Л. 1980. С. 5.

3. Историография языкознания, историография лингвистики, историография языковедения, историография науки о языке, история лингвистических учений, историографическая лингвистика.

4. Вслед за З. И. Комаровой, под историографической лингвистикой понимаем «комплексную междисциплинарную науку, базирующуюся на философии и методологии науки, философии языка, науковедении, истории науки и общей историографии, истории лингвистических учений, теории языкознания, макролингвистике и металингвистике» [8, с. 22]. В XXI веке историографическая лингвистика всё более отходит от фактографии и хронологии, а выдвигает на первый план вопросы методологического характера, в первую очередь вопрос об объекте историографии лингвистики и основных принципах описания процесса развития знания о языке. Современная историография лингвистики осознает свою тесную связь с теорией языка: она персонифицирует теории языка, существовавшие в истории языкознания, выделяет традиции, школы и направления в языкознании, даёт его периодизацию и выдвигает концепции развития языкознания как науки, критически анализируя труды предшественников; разрабатывает проблемы генезиса лингвистической мысли и общие проблемы генезиса лингвистики как науки.

5. При ответе на этот вопрос можно прибегнуть к рассуждениям К. Кернера, который отмечает, что благодаря данным лингвистической историографии исследователь получает представление о том, как развивалась область науки, в которой он трудится; это знание отличает «настоящего ученого от простого лаборанта». Ученый знает происхождение методов и приемов, которые он использует в работе, и, соответственно, лучше осведомлен об условиях и пределах их применения. Лаборант, овладевший лишь механикой их использования, скорее окажется в ситуации, когда применяемая им методика, в правильности которой он уверен, подведет. Описывая уровень образования и квалификации исследователя, К. Кернер в первом случае использует характеристику «trained», во втором случае – «educated» [17, р. 379]. Таким образом, историческая составляющая изучаемой дисциплины, отображая научный путь развития человеческой мысли, помогает найти ответы на многие вопросы современного мира, а также позволяет избежать ошибок в суждениях и исследованиях ученых; это опора, на которой зиждется будущее науки.

6. Развитие исторической составляющей языкознания, впоследствии приведшее к возникновению отдельного научного направления – лингвоисториографии, имеет долгую историю. Начиная с периода античности и до XIX века информация лингвоисториографического характера была рассредоточена в работах философов, риториков, историков. Данные исследования были посвящены истории государств, военных кампаний, описанию различных социальных событий, жизни людей, их быту, но именно в них закладывались те особенности написания истории, которые в

дальнейшем, подвергнувшись изменениям и доработкам, стали основами написания истории языкознания. Вплоть до XIX века занятия историографией языкознания носили эпизодический характер и не могли привести к возникновению лингвоисториографии как научной дисциплины.

7. В истории становления и развития лингвоисториографии XIX век занимает особенное положение. Именно в этот период времени можно говорить об оформлении лингвоисториографии в отдельную дисциплину; отметить появление лингвоисториографических трудов, содержащих не только сведения по истории лингвистической мысли, но и включающих в себя методологический поиск средств, необходимых для написания истории.

8. Историография лингвистики изучает сам познавательный процесс, ведущий к накоплению определенных сведений о языке, рассматривает особенности постановки и решения проблем языка. Лингвоисториографию интересует развитие лингвистической мысли как в мире в целом, так и в отдельной стране, при этом для историограф-лингвиста важно выяснить, как складываются те или иные традиции, кто первым высказывает определенные представления о языке, кто и как развивает их, в связи с чем меняются лингвистические взгляды и под. Однако принимая образное высказывание С. Д. Кацнельсона, следует, на наш взгляд, учитывать два сложных обстоятельства, требующих разъяснения: 1) далеко не всегда можно выяснить конкретные даты и лица, если начало истории языкознания не относить лишь к XIX в.; 2) стремясь понять, как складывалась и развивалась лингвистическая мысль, важно не только вычленив те проблемы, которые имеют отношение к языкознанию, но и рассмотреть их в том контексте, в котором они возникли; вне контекста истории невозможно рассматривать любой период в развитии языкознания. Собственно, это предопределено самой сущностью языка: его неотделимостью от становления и развития общества, от всех и любых проявлений общественной жизни, его глобальностью, включенностью «во все сферы общественного бытия и общественного сознания».

9. Основные задачи лингвистической историографии: 1) раскрытие логики развития науки о языке, установление оснований, объясняющих возникновение новых идей в определенный исторический период, определение последовательности, в которой складываются различные концепции; 2) обнаружение связи языкознания с другими науками на каждом этапе развития, объяснение причин обращения к другим наукам и характера их влияния на развитие языкознания; 3) определение доминирующих теорий на разных этапах исследования языка, выявление их особенностей в различных национальных научных традициях и характера преемственности в последующие эпохи; 4) обоснование принципов периодизации истории развития науки о языке, выделение на их основе отдельных этапов; 5) теоретическое

обоснование основных понятий, которые используются при описании истории лингвистических учений.

10. Можно говорить об *общей лингвистической историографии* и о *частной лингвистической историографии*. Первый из разделов выстраивается как обобщение наиболее существенных тенденций в развитии истории науки о языке в различных странах, как осмысление их в тесном единстве с развитием истории и культуры цивилизации. Следовательно, в поле зрения общей лингвистической историографии попадает прежде всего глобальное направление в развитии лингвистической мысли. При этом анализ лингвистических идей, возникших у того или иного народа, обусловлен либо признанием приоритета данного народа в развитии этих идей, либо задачей раскрыть реализацию определенных общих тенденций на примере наиболее ярких образцов. В частной лингвистической историографии можно выделить два основных раздела. Первый из них можно рассматривать как историю становления и развития лингвистики в отдельной стране, например, история русского (английского, германского и т. д.) языкознания. При наличии тесных исторических связей между отдельными народами, а также при наличии принципиально общих тенденций на определенном временном отрезке, по-видимому, можно говорить об общем этапе в истории развития лингвистической мысли ряда народов. Например, таким общим этапом в существенных своих чертах является, с нашей точки зрения, становление лингвистической проблематики в славянских странах в эпоху распространения кириллической письменности. Поэтому влияние лингвистических воззрений, развивающихся в одних странах, на другие, взаимосвязь между ними, совместная разработка отдельных вопросов и т. п. предполагает обобщение, позволяющее установить наиболее существенные особенности истории славянского языковедения, которая также рассматривается как частный раздел лингвистической историографии.

Есть основания говорить и об особом разделе истории науки о языке – *лингвистической историологии*, которая, если учитывать стоящие перед ней задачи, должна рассматриваться как теоретический и методологический раздел лингвистической историографии. Именно в этом разделе разрабатывается содержание понятий, используемых в лингвистической историографии (*лингвистическое направление, школа, периодизация, научная традиция* и др.).

Переходим к основному вопросу, заявленному в данной статье, – вопросу о бессоюзном сложном предложении в лингвоисториографическом аспекте. Если привести в систему все многообразие взглядов на синтаксическую природу бессоюзных сложных предложений (далее – БСП), то можно увидеть, что в истории изучения БСП в русистике четко выделяются три этапа:

1. Синтаксическая концепция (СК) Александра Матвеевича Пешковского (1878 – 1933), представленная в работе «Русский

синтаксис в научном освещении» [10], а также в работах Филиппа Федоровича Фортунатова (1848 – 1914) [14].

Ученые не выделяли БСП в особый тип сложных предложений, а рассматривали их как разновидность сложносочиненных или сложноподчиненных предложений, точнее, как предложения с опущенными союзами. Таким образом, согласно данной точке зрения, все бессоюзные сложные предложения делились подобно союзным на сочиненные и подчиненные. Практически это осуществлялось путем подстановки подходящего по смыслу союза – то сочинительного, то подчинительного. Эта точка зрения бытует и в некоторых современных работах по синтаксису русского языка, например, в работах А. Н. Гвоздева [4; 5], А. Г. Руднева [12] и др.

Однако такой подход оказался недостаточно плодотворным. Почему?

Во-первых, как быть с теми БСП, которые не могут быть соотнесены ни с какими видами союзных, ср.: *Проснулся: поезд идет, постукивает на стыках* (В. Солоухин). При названном подходе подобные предложения остаются за рамками сложных предложений. Именно в таких БСП, которые не могут быть соотнесены ни с какими видами сложного сочинения или подчинения, наиболее отчетливо проявляется отличие бессоюзных сложных предложений от других видов сложных предложений.

Во-вторых, синтаксическое отношение между частями БСП нередко выражается не дифференцированно, менее четко, чем в союзных предложениях. Так, предложение *Лес рубят – щепки летят* (Пословица) может быть соотнесено и со сложносочиненным предложением (*Лес рубят, и щепки летят*), и со сложноподчиненными предложениями разных видов (*Если лес рубят, щепки летят* или *Когда лес рубят, щепки летят*).

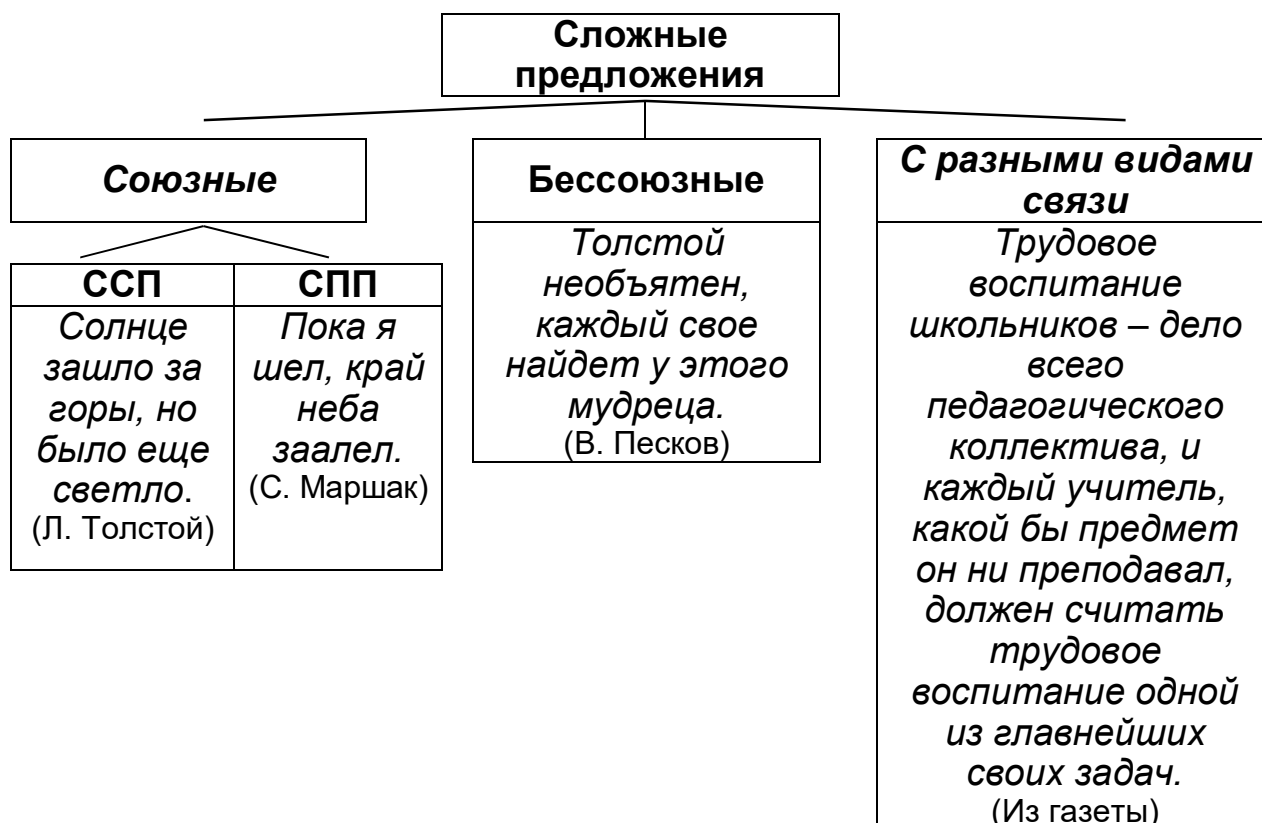
Или другой пример: *Метель не утихала, небо не прояснялось*. При перечислительной интонации это предложение соотносительно со сложносочиненным предложением: *Метель не утихала, и небо не прояснялось*. При более резком понижении тона к концу первой части и более длительной паузе между частями это предложение может быть соотнесено со сложноподчиненным предложением с отношением причинной зависимости: *Так как метель не утихала, небо не прояснялось*. Получается, что изменение интонации – главного средства связи между частями БСП – приводит к изменению смысловых отношений между частями.

Справедливости ради следует отметить, что А. М. Пешковский, анализируя многочисленные БСП, постоянно приходил к выводу, что делить предложения типа *Назвался груздем – полезай в кузов* и *Семь раз примерь, один раз отрежь* на сочиненные (при значении противопоставления) и подчиненные (при значении условном) было бы рискованно, и относит их к недифференцированным в этом отношении сложным целым.

Вот почему на смену синтаксической концепции А. М. Пешковского приходит → 2. Синтаксическая концепция Николая Семеновича Поспелова (1890 – 1984).

Бесспорно, что многие БСП выражают смысловые отношения, близкие к тем, что существуют в союзных предложениях. Вместе с тем они отличаются специфической структурой, семантикой. Поэтому примерно с 50-х годов XX в. БСП стали все чаще рассматривать как особую разновидность сложных предложений. Наиболее четко этот подход представлен в работе Н. С. Поспелова «О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений» (1950) [11], а также в Грамматике-60 [6], далее в работах В. В. Бабайцевой [1], В. А. Белошапковой [2], Н. С. Валгиной [3], Е. Н. Ширяева [16] и др.

Итак, ученые стали выделять БСП в особый тип сложных предложений. Согласно данной концепции все сложные предложения делятся на союзные (эти, в свою очередь, делятся на сложносочиненные (ССП) и сложноподчиненные (СПП)) и бессоюзные сложные предложения, а особую группу представляют предложения с разными видами связи:

3. Синтаксическая концепция авторов академической грамматики.

В Русской грамматике – 80 бессоюзное соединение предложений выделили в особый раздел, который фактически поставлен в один уровень с разделом «Сложное предложение». Читаем: «Бессоюзные соединения предложений – это особые синтаксические образования, в

большей или меньшей степени соотносительные со сложными предложениями» [13, с. 634].

С. Г. Ильенко считает, что своеобразная трактовка бессоюзных сложных предложений в «Русской грамматике» требует возвращения к осмыслению этой острой синтаксической проблемы. По ее мнению, позиция авторов представляется недостаточно обоснованной в лингвистическом плане и нецелесообразной – в методическом [7, с. 325].

Итак, имеем следующую картину по проблеме истории изучения БСП в лингвистике (СК – синтаксическая концепция).

СК-1	СК-2	СК-3
до 50-х гг. XX в. А.М.Пешковский и др. БСП - СП с опущенными союзами, делятся на ССП и СПП	с 50-х гг. XX в. Н.С. Поспелов и др. СП делятся на союзные (ССП и СПП) и бессоюзные	РГ-80 СП ↔ БСП

А далее теоретический материал закрепляется практически (приводим некоторые варианты организации практической работы по усвоению лингвоисториографического материала по истории изучения бессоюзного сложного предложения).

Вопросы для самопроверки

1. Раскройте суть синтаксической концепции А. М. Пешковского.
2. Раскройте суть синтаксической концепции Н. С. Поспелова.
3. Раскройте суть синтаксической концепции, представленной в Русской грамматике – 80.
4. Какая точка зрения наиболее распространена сегодня?
5. Какой точки зрения придерживаетесь Вы? Аргументируйте свой ответ.

Лингвистические задачи

1. Кто из лингвистов разделяет следующие точки зрения на сущность бессоюзных сложных предложений →

• Отрицают существование бессоюзных сложных предложений как самостоятельных синтаксических единиц и рассматривают их как разновидность союзных сложных предложений.

• Выделяют среди сложных предложений как союзные конструкции, так и бессоюзные, рассматривая их как равноправные разновидности сложных предложений.

• Выделяют бессоюзное соединение предложений в самостоятельный раздел грамматики, который ставят на один уровень с разделом «Сложное предложение».

2. Подберите эпиграф к теме «Из истории изучения бессоюзных сложных предложений».

Один из вариантов решения задачи →

Проблема бессоюзного сложного предложения – одна из самых острых в теории сложного предложения. →

«...по отношению к бессоюзному сложному предложению стоит сейчас почти гамлетовский вопрос: быть или не быть бессоюзному сложному предложению как особой синтаксической форме?» (Е. Н. Ширяев [16, с. 40]) →

И хотя этот вопрос ставился ученым в конце 80-х годов XX века, до сих пор в научной литературе он не находит однозначного решения.

Тесты

1. Кто первым из лингвистов обратил внимание на то, что многие значения, в частности продиктованные смысловой зависимостью, могут быть переданы без помощи союзов?

- а) Ф. И. Буслаев;
- б) Н. И. Греч;
- в) М. В. Ломоносов;
- г) А. А. Потебня.

2. Первым теоретическое осмысление БСП дал:

- а) А. Н. Гвоздев;
- б) А. М. Пешковский;
- в) А. Г. Руднев;
- г) Н. С. Поспелов.

3. Кто из ученых выделяет «союзные паузы» как средство соединения предложений в БСП:

- а) В. В. Бабайцева;
- б) А. М. Пешковский;
- в) А. Г. Руднев;
- г) Е. Н. Ширяев.

4. Какой синтаксической концепции соответствует следующее определение БСП: *«Бессоюзное сложное предложение однородного состава представляет собой двучленные, трёхчленные и многочленные сочетания однородных по синтаксическому значению предложений, потерявших свою коммуникативную самостоятельность как отдельные единицы сообщения и объединённых без союзов цельностью выражаемой в них сложной мысли и единством присущего им синтаксического значения однородности, т. е. одинакового отношения к тому целому, которое они выражают»*. БСП неоднородного состава – предложения, выражающие *«ту или иную зависимость составляющих их предложений: обусловленность последующего предшествующим, обоснование последующего предшествующим или раскрытие в последующем какого-либо предшествующего содержания»*:

- а) СК-1;
- б) СК-2;
- в) СК-3.

[Подсказка: автор слов – Н. С. Поспелов].

5. Назовите сторонников синтаксической концепции А. М. Пешковского:

а) А. А. Потебня, Ф. Ф. Фортунатов, А. Н. Гвоздев, А. Г. Руднев, М. К. Сабанеева;

б) С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, В. А. Белошапкина, В. В. Бабайцева, Н. С. Валгина, Е. Н. Ширяев;

в) Н. Ю. Шведова, И. Н. Кручинина.

6. Назовите сторонников синтаксической концепции Н. С. Поспелова:

а) А. А. Потебня, Ф. Ф. Фортунатов, А. Н. Гвоздев, А. Г. Руднев, М. К. Сабанеева;

б) С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, В. А. Белошапкина, В. В. Бабайцева, Н. С. Валгина, Е. Н. Ширяев;

в) Н. Ю. Шведова, И. Н. Кручинина.

7. Назовите сторонников синтаксической концепции Русской грамматики – 80:

а) А. А. Потебня, Ф. Ф. Фортунатов, А. Н. Гвоздев, А. Г. Руднев, М. К. Сабанеева;

б) С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов, В. А. Белошапкина, В. В. Бабайцева, Н. С. Валгина, Е. Н. Ширяев;

в) Н. Ю. Шведова, И. Н. Кручинина.

8. Укажите «минусы» синтаксической концепции А. М. Пешковского:

а) при таком подходе учеными было замечено, что некоторые БСП трудно подвести однозначно под тот или иной класс союзных сложных предложений; с другой стороны, в языке имеются и такие БСП, которые вообще трудно подвести под какой-либо тип союзных сложных предложений,

б) отлучение основной массы бессоюзных сложных предложений от сочинительных и подчинительных «создает парадоксально-тупиковую ситуацию» в синтаксисе (А. П. Кострикина).

9. Укажите «минусы» синтаксической концепции Русской грамматики – 80:

а) при таком подходе учеными было замечено, что некоторые БСП трудно подвести однозначно под тот или иной класс союзных сложных предложений; с другой стороны, в языке имеются и такие БСП, которые вообще трудно подвести под какой-либо тип союзных сложных предложений,

б) отлучение основной массы бессоюзных сложных предложений от сочинительных и подчинительных «создает парадоксально-тупиковую ситуацию» в синтаксисе (А. П. Кострикина).

10. Укажите синонимы термина *бессоюзи*:

а) паратаксис;

б) асиндетон;

в) гипотаксис;

г) многосоюзи.

[Ответы: 1) а; 2) б; 3) б; 4) б; 5) а; 6) б; 7) в; 8) а; 9) б; 10) а, б].

Темы для реферативных сообщений (докладов, презентаций).

1. «Компенсационный закон» А. М. Пешковского.

Примерное содержание сообщения

А. М. Пешковский выделяет «союзные паузы» как средство соединения предложений. Основным признаком таких «союзных пауз» является интонация. Она, по мнению ученого, тождественна той или иной группе союзов, а, следовательно, может выполнять в предложении их функции. Таким образом, БСП отличаются от союзных предложений синтаксическим средством, а не значением. Такой подход к изучению БСП получил название «компенсационного закона» А. М. Пешковского. В соответствии с этим законом при отсутствии союзов на первый план выступает интонация.

А. М. Пешковский выделяет:

а) объяснительную интонацию, тождественную по значению причинным союзам:

Сержусь-то я на самого себя: сам я кругом виноват (А. С. Пушкин);

б) предупредительную интонацию – заместительницу части пояснительных союзов (*а именно, как-то*):

Я это сделаю так: выкопаю подле самого камня ... яму... (Л. Н. Толстой);

в) интонацию перечисления, тождественную по значению соединительным союзам:

Скрипят клесты, звенят синицы, смеётся кукушка (М. Горький).

Из указанных выше примеров видно, что А. М. Пешковский дифференцирует БСП на сочинение и подчинение.

Первые две интонации – подчинительные, хотя утвердительно ответить на вопрос, какое предложение в двух приведенных примерах является главным, а какое придаточным, можно лишь путём предположительной вставки союза. Последний пример – бессоюзное сочинение.

Таким образом, согласно концепции А. М. Пешковского, синтаксическая форма БСП характеризуется особым средством выражения смысловых отношений между предикативными конструкциями – определённым интонационным типом.

Выводы и рекомендации. Предложенные нами варианты работы не исчерпывают всех возможностей использования языкового материала историографического характера на занятиях лингвистического цикла в педагогическом вузе. Тем более мы уверены, что творчески работающие педагоги смогут не только применить предложенные задания на практике, но и усовершенствовать их.

Литература

1. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. Москва: Просвещение, 1979. 270 с.

2. Белошапкина В. А. Современный русский язык. Синтаксис. Москва: Высшая школа, 1977. 248 с.

3. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1991. 432 с.
4. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Москва: Просвещение, 1968. 344 с.
5. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Москва: Учпедгиз, 1961. Ч. 2. 343 с.
6. Грамматика русского языка: в 2-х т. / под ред. В. В. Виноградова. Москва: АН СССР, 1960. Т. 2. Ч. 2. 440 с.
7. Ильенко С. Г. Русистика. Избранные труды. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2003. 674 с.
8. Комарова З. И. Технология научных исследований в системной методологии современной лингвистики: учеб. пособ. Екатеринбург, 2016. 209 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.
10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956. 510 с.
11. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. *Вопросы синтаксиса современного русского языка*. Москва, 1950. С. 338–354.
12. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1963. 363 с.
13. Русская грамматика: в 2-х т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: Наука, 1980. Т. II. С. 634–656.
14. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. Москва: Учпедгиз, 1956. Т. 1. 456 с.
15. Шапиро А. Л. Русская историография с древнейших времен до 1917 г. Москва: Культура, 1993. 716 с.
16. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. Москва: Наука, 1986. 220 с.
17. Koerner K. On the place of linguistic historiography within the language sciences, again. *History of Linguistics 1999: selected papers from the Eight International Conference on the History of Language Sciences*. John Benjamins B.V., 2003. P. 373–384.

Спічка А.

– кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 378.016:811.112.2

**ЗАСТОСУВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ПІД ЧАС
ВИКОРИСТАННЯ ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЙ
У НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
СТУДЕНТІВ-МАГІСТРІВ**

У статті розглядається питання застосування мотиваційного підходу під час професійного опанування іноземною мовою студентами мовних спеціальностей другого магістерського ступеня вищої освіти. Виявлено ефективний вплив мотивації на переорієнтацію навчально-дослідницького процесу, спрямованого на формування у студентів здатності до самопізнання, самоосвіти. Особливу увагу звернено на значущість використання проблемних ситуацій як одного з видів мотиваційних підходів у процесі обговорення професійної іншомовної інформації. Надано приклади модельованих

німецькомовних мовленнєвих формул, кліше, видів діалогів, що пропонуються студентам під час обговорення проблемних ситуацій за темою «Завдання й відповідальність батьків під час перегляду дітьми телевізійних програм».

Ключові слова: мотивація, мотиваційний підхід, проблемна ситуація, обговорення проблемних ситуацій, види діалогів, німецькомовні мовленнєві формули, кліше.

Спичка А.

– кандидат педагогических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

ПРИМЕНЕНИЕ МОТИВИРУЕМОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕССЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ В УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ-МАГИСТРОВ

В статье рассматривается вопрос применения мотивируемого подхода в процессе профессионального овладения иностранным языком студентами языковых специальностей второй магистерской степени высшего образования. Выявлено эффективное воздействие мотивирования на переориентирование учебно-исследовательского процесса относительно формирования у студентов способностей к самообразованию, самопознанию. Особое внимание уделено вопросам использования проблемных ситуаций как одного из видов мотивируемых подходов в процессе обсуждения профессиональной иноязычной информации. Представлены примеры моделированных немецкоязычных разговорных формул, клише, видов диалогов, которые рекомендуются студентам в процессе обсуждения проблемных ситуаций по теме «Задачи и ответственность родителей во время просмотра детьми телевизионных программ».

Ключевые слова: мотивирование, мотивируемый подход, проблемная ситуация, обсуждение проблемных ситуаций, типы диалогов, немецкоязычные разговорные формулы, клише.

Spichka A.

– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

APPLICATION OF MOTIVATING APPROACH IN THE COURSE OF USING THE PROBLEM SITUATIONS IN ACADEMIC RESEARCH WORK OF MASTER'S DEGREE PROGRAMME STUDENTS

The issue of application the motivating approach for the professional mastering of any foreign language by the master's degree programme students is examined in the article. The effect of the motivation on the reorientation the academic research work of students with the regard to the formation of the ability for self-education and self-knowledge is revealed. Special attention is paid to the significance of the problem situations as one of the aspects of motivating approach. Some examples of German language colloquial clichés, dialogues in the course of discussion the problem situations concerning the topic "The tasks and responsibility of parents during the viewing the TV programmes by their children" are presented in the article.

Key words: motivation, motivating approach, problem situation, discussion of problem situations, types of dialogues, German language colloquial clichés.

Постановка проблеми. В сучасних умовах зростання міжнародних зв'язків нашої країни, потреб у спілкуванні та співпраці на різних рівнях світового, освітнього простору виявляється актуальним іншомовна підготовка майбутніх фахівців. Тому головним завданням у вивченні іноземної мови є опанування її як засобу спілкування на міжнародному рівні з метою отримання нової потрібної інформації, її обговорення, оцінювання та впровадження у професійну діяльність. Невід'ємною частиною навчання іноземної мови на всіх її етапах є формування іншомовної комунікативної компетенції у студентів мовних та немовних спеціальностей. В усному мовленні як продуктивному виді мовленнєвої діяльності студенти самостійно здійснюють відбір мовленнєвих засобів для досягнення мети висловлювання. Як свідчить практика у даному випадку велику роль відіграє використання мотиваційного підходу до поглибленого професійного опанування іноземною мовою студентами. Мотиваційний підхід впливає на ступень підготовленості студента до участі у процесі комунікації, здатність розв'язувати існуючі невирішені проблеми у професійній викладацькій діяльності, а також актуалізацію іншомовних здібностей студента в умовах професійно орієнтованого міжкультурного спілкування

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На ефективний розвиток мотивації впливають різноманітні способи формування іншомовного професійного спілкування, серед яких слід зазначити різні види ігрової діяльності, а саме рольові ігри, дискусії, проекти та інші. Значення рольових ігор у навчально-професійній діяльності розглянуто у методиці вченими-методистами: А. Й. Гордєєвою, Н. Є. Дмитренко, А. І. Петровою, А. В. Конишевою, О. Б. Тарнопольським, Т. Hutchinson [1; 2; 3; 4; 5 та ін.]. У дослідженнях цих учених визначено, що використання мотиваційних підходів переорієнтовує навчальний процес на формування у студентів здатності до самопізнання, самоосвіти. «Вмотивовані мовленнєві дії студента краще впливають на розуміння іншомовного матеріалу, що вивчається, більш продуктивніше його запам'ятовування, активніше здійснення іншомовного спілкування» [1, с. 16].

Актуальним і важливим є дослідження значення використання проблемних ситуацій як одного з видів мотиваційних підходів щодо формування та подальшого розвитку комунікативних професійних, науково-дослідницьких компетентностей у студентів-магістрів, майбутніх викладачів іноземної мови, філологів.

Метою даної статті є розглянути опис системи вправ щодо моделювання проблемних ситуацій та їх застосування у навчально-пізнавальній професійній діяльності студентів-магістрів, майбутніх викладачів іноземної мови, а саме англійської / німецької мов.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті комунікативного підходу до вивчення та професійного оволодіння іноземною мовою, зокрема німецькою мовою як другою іноземною мовою після англійської сьогодні в сучасних умовах стрімкого

розвитку інформаційних технологій зростає роль усної комунікації у професійному спілкуванні. Цей факт вимагає наявності нової орієнтації цілей, принципів, змісту навчання другої іноземної мови. Він викликає також розширення кола типових комунікативних ситуацій, зокрема проблемних ситуацій, що, як свідчить практика, посилює мотивацію студентів з метою здобуття теоретичних й практичних знань, умінь, навичок для здійснення дискурсивності відповідних висловлювань під час німецькомовного спілкування та взаєморозуміння на практиці. Рівень мотивації студентів ефективно впливає на ступень їхньої підготовленості до участі в процесі комунікації, значно підвищує здатність розв'язувати надані проблеми у відповідних ситуаціях.

Процес німецькомовного спілкування за змістом конкретної проблемної ситуації потребує використання відповідних модельованих мовленнєвих формул (розмовних штампів, кліше). З метою здійснення підготовки німецькомовної доповіді за конкретною темою проблемної ситуації найважливішим є дискурсивні вміння побудови висловлювання, а саме: чітко й логічно викладати зміст потрібної інформації з наведеної доповіді. Під час обговорення отриманої інформації з доповіді студенти повинні продемонструвати вміння переконувати, суперечити, доводити власну думку щодо відношення до отриманої інформації стосовно наданої проблемної ситуації.

У такий спосіб моделювання проблемних ситуацій спрямовано на розвиток у студентів мотивів щодо їх реалізації, на іншомовну здатність вирішувати проблемні ситуації у своїй викладацькій діяльності. До іншомовної мовленнєвої здатності під час обговорення отриманої інформації ми відносимо наступні професійні дії студентів: вживання більш складної структури іншомовного висловлювання, яка включає детальний тематичний відбір слів; розмовні кліше; складносурядні, складнопідрядні речення; відповідні вищо-часові форми дієслів.

З метою більш ефективної організації й проведення занять з практики усного та писемного мовлення (німецька мова) зі студентами-магістрами нами розроблено систему вправ, які виконуються студентами під час вивчення навчального модуля „*Massenmedien im Leben der Jugendlichen*“. Ці вправи спрямовано на обговорення проблемних ситуацій, метою яких є виокремити позитивні й негативні впливи телевізійних програм телебачення як одного з видів засобів масової інформації.

Після детального дискурсивного опрацювання даної теми студентам-магістрам надається завдання, яке спрямовано на підготовку доповіді на дану тему у формі групової роботи з метою обговорення проблемної ситуації. Під час підготовки німецькомовної доповіді студенти звертають особливу увагу на виокремлення завдань та обов'язків батьків дітей, які надмірно захоплюються переглядом телевізійних програм, що негативно впливають на їхній розвиток. Як приклад надамо короткий уривок тексту доповіді за темою „*Die Aufgabe und die Verantwortung der Eltern bei der Fernseherziehung der*

Kinder“. Die Eltern sollen und müssen immer regelmäßig und ständig verstehen und in Betracht ziehen, was ihre Kinder für ihre Entwicklung von den Fernsehsendungen brauchen können. Vor dem Durchsicht der Fernsehfilme, Fernsehnachrichten ist das aufklärende Gespräch der Eltern mit den Kindern der wichtigste und unverzichtbare Teil der Erziehung. Und nach dem Durchsicht des Gesehenen ist es auch notwendig, über das Gesehene mit den Kindern zu besprechen. Diese beiden Vorgänge bilden das Kernstück der Fernseherziehung, das von den Eltern viel Bewusstsein und Kritik erfordert, da wie wir heute unsere Kinder ausbilden, wird morgen unsere Gesellschaft beschaffen sein. Deswegen verdient die erzieherische Arbeit der Eltern viel Bemühung, Zuwendung und Qualität vor dem Durchsicht und nach dem Durchsicht der Fernsehsendungen von den Kindern [5, S. 54–57]. З метою засвоєння професійного тематичного лексичного складу теми доповіді студентам запропоновано використовувати монографію видатного німецького вченого філолога, педагога, психолога Ulrich Beer для поглибленого прочитання та виокремлення потрібних професійних німецькомовних лексичних одиниць, словосполучень.

Після ознайомлення зі змістом представленої доповіді першою групою студентів друга група підключається до обговорення проблемної ситуації з використанням мотиваційного підходу з метою розв'язання конкретної професійної проблеми. Студентам-магістрам пропонується виконання системи вправ, яка спрямована на ведення обміну інформацією. З цією метою студенти використовують дискурсивне мовлення, тобто діалогічне мовлення, а саме: діалог-розпитування, діалог-обміну власними думками, діалог-вираження відношень обох сторін спілкування щодо успішного вирішення конкретної проблемної ситуації.

З метою здійснення обговорення проблемної ситуації спрямованого на виокремлення негативного впливу телевізійних програм на розвиток як недорослих так й дорослих дітей студенти активно використовують іншомовні (німецькомовні) модельовані штампи-словосполучення, які надають дискурсивному мовленні високий ступень мотивації. Надамо деякі приклади використання такого типу словосполучень відповідно до видів дискурсивного мовлення, а саме: діалог-обмін власними думками – *Das ist exakt meine Meinung. / Das würde niemand bestreiten. / Ich bin froh, dass wir uns bei der Lösung dieses Problems einig sind*; діалог-вираження відношення щодо вирішення відповідної проблемної ситуації – *Wir könnten uns darauf einigen, dass... / Ich würde jetzt gern einmal zusammenfassen. / Ziehen wir das Fazit aus dem Gesagten... / Wir sind in diesem Punkt einer Meinung*; діалог-розпитування – *Sind Sie damit einverstanden, dass der Durchsicht der Fernsehsendungen von den Kindern ständig unter Kontrolle der Eltern bleibt? / Können die Fernsehnachrichten positive / negative Auswirkungen auf die Kinder haben? / Gibt es dafür irgendwelche Rechtfertigung? / Kann*

die Kontrolle der Eltern beim Durchsicht der Fernsehprogramme den Kindern Nutzen und Güter bringen? Застосування таких типів діалогів передбачає пошук професійної інформації у тексті наданої доповіді.

Під час обговорення змісту вище наведеної проблемної ситуації студентам пропонується також використання логіко-структурних схем діалогів, метод „Mind map“, що допомагає студентам сконцентрувати їхню увагу на вирішенні відповідної проблеми та водночас підвищити рівень мотивації. Застосування логіко-структурних схем допомагає студентам доцільно, послідовно висловлювати свої власні думки та обмінюватися думками, до того ж правильно будувати морфологічно-синтаксичні структури висловлювань, визначати професійну пізнавальну цінність інформації іншомовного тексту.

Висновки. Отже, застосування проблемних ситуацій у навчальному процесі зі студентами мовних спеціальностей другого магістерського рівня вищої освіти ефективно впливає на їхню професійну підготовку, допомагає їм самостійно здобувати потрібні знання щодо вирішення відповідних професійних проблем. Такий підхід щодо організації й проведення занять з практики усного та писемного мовлення (німецька мова як друга іноземна) посилює мотивацію щодо опанування іншомовним знанням, надає можливість самореалізовуватися як викладач іноземної мови. Здобуття теоретичних й практичних дискурсивних знань, умінь, навичок підвищує продукування нових ідей, розв'язання складних проблем у галузі професійної викладацької, дослідницької діяльності. Діалогічне мовлення створює контекст спілкування з використанням відповідних мовленнєвих штампів. Контекст вводить обставини, умови спілкування, виявляє себе комбінацією проблемних ситуацій реальності й таким засобом впливає на підвищення мотивації спілкування у майбутніх викладачів іноземної мови. Рівень мотивації студента значно впливає на його здатність розв'язувати проблемні питання.

Література

1. Гордєєва А. Й. Способи мотивації комунікативної діяльності майбутніх філологів у процесі формування англомовної граматичної компетенції. *Іноземні мови*. 2011. № 2. С. 16–21
2. Дмитренко Н. Є., Петрова А. І. Застосування проблемних ситуацій для формування іншомовної комунікативної компетентності у майбутніх учителів на заняттях з англійської мови. *Іноземні мови*. 2017. № 3. С. 23–29.
3. Кобышева А. В. Игровой метод в обучении иностранному языку. Минск: Изд-во «Четыре четверти», 2006. 192 с.
4. Тарнопольський О. Б. Методика навчання іншомовної мовленнєвої діяльності у вищому мовному закладі освіти: навч. посіб. Київ: Фірма «ІНКОС», 2006. 248 с.
5. Beer Ulrich Geheime Mitterzieher der Jugend: Macht und Wirkung der Massenmedien / Ulrich Beer Jugend, Bildung, Erziehung. Tübingen: Katzmann Verlag, 1975. 129 S.

Коротяєва І.

– кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Жукова М.

– магістрантка II курсу англо-німецького відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету
УДК 378.147.091.3 : 811.111

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ІНШОМОВНОЇ
КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ У МОВНОМУ ВНЗ**

Стаття присвячена проблемам формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції у студентів мовних спеціальностей. Розглянуто різні підходи до визначення міжкультурної комунікативної компетенції у сучасній методиці навчання іноземних мов. Проаналізовано зміст, основні складові та особливості міжкультурної комунікативної компетенції; виокремлено теми та типи ситуацій для формування міжкультурної комунікативної компетенції у мовному ВНЗ; представлено приклади завдань для студентів старших курсів та магістрантів зі спеціальності «Англійська мова та література».

Ключові слова: міжкультурна комунікативна компетенція, соціокультурні знання, вчитель іноземної мови, студенти мовних спеціальностей, вищий навчальний заклад.

Коротяєва І.

– кандидат педагогических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

Жукова М.

– магистрантка II курса англо-немецкого отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ИНОЯЗЫЧНОЙ
КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ**

Статья посвящена проблемам формирования межкультурной иноязычной коммуникативной компетенции у студентов языковых специальностей. Рассмотрены подходы к определению «межкультурная коммуникативная компетенция» в современной методике обучения иностранным языкам. Проанализировано содержание, основные составляющие и особенности межкультурной коммуникативной компетенции; выделены темы и типы ситуаций для формирования межкультурной коммуникативной компетенции в языковом вузе; представлены примеры заданий для студентов старших курсов и магистрантов специальности «Английский язык и литература».

Ключевые слова: межкультурная коммуникативная компетенция, культурологические знания, учитель иностранного языка, студенты языковых специальностей, высшее учебное заведение.

Korotiaieva I.

– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

Zhukova M.

– *Master's Degree Programme Student, Department of English and German Languages, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University*

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TERTIARY INSTITUTIONS

The article deals with relevant problems of developing intercultural communicative competence in foreign languages department students of tertiary institutions. The concept of intercultural communicative competence in the current methodology of teaching foreign languages is considered. The content, principal constituents and peculiar characteristics of intercultural communicative competence are analyzed; essential topics and types of situations for forming intercultural communicative competence in tertiary institutions are determined; examples of sample tasks for undergraduates and master students of speciality «English language and literature» are provided.

Intercultural communicative competence is treated as a competence of special nature which is based on knowledge, habits, skills, personal qualities and attitudes to realize intercultural communication successfully and adequately in the situations of various types, considering the main external sociocultural and internal situational factors.

Foreign language teachers should try to model natural language environment in practical classes with the help of authentic teaching aids and materials, multimedia devices, current student-centered project and cooperative technologies.

Key words: *intercultural communicative competence, sociocultural awareness, foreign language teacher, language department students, tertiary institution.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливою умовою модернізації системи освіти та провідним принципом державної освітньої політики є підготовка висококваліфікованих кадрів в усіх галузях суспільного життя, зокрема якісних фахівців педагогічної сфери – вчителів та викладачів іноземної мови. Головною метою української системи освіти [5] є створення необхідного середовища для розвитку і самореалізації особистості, що передбачає орієнтацію змісту навчання у вищому навчальному закладі на оволодіння студентами та магістрантами ключовими компетенціями, що дозволяє їм успішно вирішувати проблеми у майбутній професійній діяльності. Отже, використання компетентнісного підходу до підготовки фахівців педагогічної сфери, а саме вчителів та викладачів іноземної мови набуває все більшої актуальності у контексті сучасного життя. Іноземна мова стає дієвим чинником соціально-економічного, науково-технічного та загальнокультурного прогресу. В останні роки постійно розширюється практика культурного та освітнього обмінів, зростають безпосередні контакти між державними та соціальними інститутами, громадськими рухами, організаціями тощо. Одним із засобів міжкультурної комунікації та успішної взаємодії з представниками інших культур є іноземна мова. Для того, щоб відповідати викликам сьогодення, зміст навчання іноземної мови у вищих навчальних закладах повинен постійно оновлюватися. Це означає, що саме проблема технологій формування

міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції майбутніх вчителів та викладачів іноземної мови набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених проблематиці роботи. В останні десятиріччя питання міжкультурної комунікації вивчають фахівці та дослідники найрізноманітніших галузей: культурологи, соціологи, філософи, етнологи, етнографи, лінгвісти. Ці дослідження сприяють розумінню цілісності та комплексності проблеми міжкультурної комунікації в цілому. Особливий інтерес викликають насамперед дослідження таких науковців як М. Бахтін, В. Біблер, Л. Гришаєва, Г. Єлізарова, В. Сафонова, с. Тер-Мінасова, М. Філоненко, Л. Цурикова та ін. Розроблені основні поняття теорії міжкультурної комунікації, а саме: інтракультурна та інтеркультурна комунікації, вторинна соціалізація, концептуальна картина світу, «Свій», «Чужий», «Інший» тощо.

Зарубіжні науковці (M. Benett, N. Bonvillain, E. Hall, M. Hall,, R. Porter, L. Samovar, S. Stempleski, O. Taylor, B. Tomalin та ін.) досліджували проблеми взаємопов'язаного навчання іноземної мови та культури; комунікативних ускладнень між представниками різних культур та стратегії їх подолання; толерантності в межах міжкультурної комунікації тощо.

Окремі аспекти формування міжкультурної комунікативної компетенції (МКК) у вищих навчальних закладах аналізуються в наукових працях багатьох вітчизняних дослідників та методистів: Н. Бориско, Л. Воротняк, Н. Литовченко, Ю. Михайліченко, С. Ніколаєва, І. Соболева, О. Шеваршинова та ін.

Безперечно, загальна проблема навчання міжкультурної комунікації посідає вагоме місце в науково-методичних дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, проте недостатньо розробленим залишається питання сучасних технологій формування міжкультурної комунікативної компетенції студентів старших курсів та магістрантів на заняттях з іноземної мови (англійської) з урахуванням їх майбутньої професійної діяльності вчителя та викладача іноземної мови.

Актуальність даного дослідження зумовлюється протиріччями між теорією та практикою впровадження сучасних методичних ідей у освітній простір лінгвістичних університетів та вищих педагогічних навчальних закладів.

Метою даної статті є аналіз сучасних підходів до формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції студентів та магістрантів мовних спеціальностей; визначення основних компонентів та змісту формування міжкультурної комунікативної компетенції у мовному ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Міжкультурна комунікативна компетенція є однією з цільових на різних ступенях навчання іноземної мови у мовних вищих навчальних закладах.

У сучасній методиці навчання іноземних мов і культур на даному етапі не існує однозначного визначення поняття "міжкультурна

компетенція”. В даному контексті методика спирається на дослідження базових понять теорії міжкультурної комунікації (Г. Єлізарова, 2005; Л. Гришаєва, Л. Цурикова, 2007; М. Філоненко, 2008 та ін.).

Дослідник О. Шеваршинова провела аналіз досліджень міжкультурної компетенції та її визначень, що уможливило розподіл наукових робіт на дві групи: 1) роботи з теорії комунікації, які досліджують міжкультурну компетенцію у «чистому» вигляді; 2) роботи з теорії методики навчання іноземних мов і культур, в яких міжкультурна компетенція складається зі знань, умінь та інших складників, які необхідно формувати в процесі навчання [7, с. 22–23].

У межах теорії комунікації [2; 4] виділяються наступні способи і види міжкультурної взаємодії:

I. Участь у проектах:

- Внутрішньо-університетські
- Міжуніверситетські
- Міжрегіональні
- Загальноосвітні

II. Зарубіжні подорожі:

- Навчання за кордоном
- Культурно-освітні обміни, конференції
- Професійне стажування
- Туризм

III. Листування

- Пошта
- Електронна пошта
- Інтернет

У загальній теорії міжкультурної комунікації розроблено також принципи співвивчення мови і культури:

- принцип культуровідповідності;
- принцип діалогу культур;
- принцип домінування проблемних культурознавчих завдань;
- принцип білінгвального навчання;
- принцип актуалізації опори на міжпредметні знання і вміння студентів [1; 2].

Міжкультурна комунікативна компетенція, як правило, реалізується в чужій лінгвокультурній спільноті й розглядається як психологічне новотворення вищого ступеня, функціонування якого уможливорює міжкультурне спілкування професійного, соціокультурного, академічного та приватного характеру. За визначенням Г. Єлізарової, міжкультурна комунікативна компетенція – це компетенція особливої природи, яка базується на знаннях і вміннях реалізовувати міжкультурне спілкування шляхом створення спільного для комунікантів усвідомлення того, що відбувається, і досягнення нарешті позитивних для обох сторін результатів спілкування [2, с. 193].

Сучасні українські методисти розглядають міжкультурну комунікативну компетенцію як сукупність здібностей, умінь, знань,

установок і якостей особистості, які дозволяють їй успішно і адекватно спілкуватися іноземною мовою в ситуаціях міжкультурного спілкування різних типів і видів з урахуванням основних зовнішніх соціокультурних і внутрішніх ситуативних факторів [3; 4].

Суттєвими характеристиками міжкультурної компетенції є наступні: вона не має аналогії з комунікативною компетенцією носіїв мови і притаманна лише медіатору культур, мовній особистості, що вивчає іншу мову як іноземну. Ставлення до інокультурного співрозмовника передбачає прояв цілої низки особистісних якостей – відкритість, такт, толерантність, емпатія, готовність вступати до міжкультурного діалогу. Саме тому, існує така частина міжкультурної комунікативної компетенції, яка не співвідноситься з компонентами іншомовної комунікативної компетенції і має особистий зміст. Ця частина МКК пов'язана з психологічними компонентами (свідомість, бажання та здатність сприйняти «іншого», здатність керувати станом стурбованості та невизначеності) [2].

Отже, серед основних компонентів міжкультурної комунікативної компетенції виділяються дві групи. Перша група – модифіковані компоненти іншомовної комунікативної компетенції:

- міжкультурний аспект лінгвістичної компетенції;
- міжкультурний аспект мовленнєвої компетенції;
- міжкультурний аспект соціокультурної компетенції;
- міжкультурний аспект стратегічної компетенції;
- міжкультурний аспект соціальної компетенції.

Друга група – психологічні компоненти: усвідомлення, бажання й здатність сприймати «іншого», здатність керувати станом невизначеності тощо [4, с. 32].

Деяко інакше трактуються компоненти міжкультурної комунікативної компетенції зарубіжними дослідниками. Вони виокремлюють наступні складові:

- Ставлення (Attitude);
- Знання (Knowledge);
- Комунікація (Communication);
- Самоідентифікація (Self-manifestation);
- Соціальні зв'язки (Social relationship) [8; 9].

Метою формування міжкультурної комунікативної компетенції науковці визначають досягнення такої якості мовної особистості, яка дозволяє їй вийти за межі особистої культури і набути якості медіатора культур, не втрачаючи особистісної культурної ідентичності.

У процесі формування міжкультурної комунікативної компетенції на практичних заняттях з іноземної мови у мовних вищих навчальних закладах необхідно дотримуватися наступних принципів:

- пізнання і врахування ціннісних культурних універсалій.
- культурно-пов'язаного співвивчення іноземної і рідної мов.
- етнографічного підходу до визначення культурних компонентів явищ як лінгвістичного, так і нелінгвістичного характеру.

- мовленнєво-поведінкових стратегій.
- усвідомлення психологічних процесів і станів, пов'язаних з міжкультурним спілкуванням.
- принцип керованості:
 - особистим психологічним станом,
 - станом невизначеності того, що відбувається.
- принцип емпатичного відношення (співпереживання) до учасників міжкультурного спілкування [4, с. 32].

Більшість вітчизняних методистів включають у зміст формування міжкультурної комунікативної компетенції наступні складові: знання про сутність феномена культури; ставлення (відкритість новій інформації, бажання і готовність вступати в діалог культур); уміння (етнографічні, мовленнєві, уміння медіатора тощо); мовний матеріал (лексичний, граматичний, фонетичний, лінгвокраїнознавчий); мовленнєвий (текстовий матеріал) [3; 4].

Сучасні навчально-методичні комплекси для студентів мовних спеціальностей у мовному ВНЗ мають містити значущі теми та типові ситуації для формування міжкультурної комунікативної компетенції. Відповідно, серед тем для формування МКК найбільш вагомими розглядаються наступні:

1. Культура, її форми і зміст.
2. Національні, етнічні, гендерні, соціальні та інші стереотипи.
3. Проблема культурної ідентичності та самоідентифікації.
4. Культура країни, мова якої вивчається, її базові цінності.
5. Вітчизняна культура, її базові цінності.
6. Релятивний характер культури як феномена.
7. Психологічні аспекти перебування в іншій культурі та взаємодія з її носіями.
8. Моделювання особистої поведінки і поведінки співрозмовника тощо.

З точки зору методики, одиницею формування міжкультурної комунікативної компетенції є ситуація міжкультурного спілкування. Розрізняють два типи ситуацій міжкультурного спілкування:

1. Психологічні – моделюють психологічні особливості «відкриття явищ» шляхом виконання нескладних психологічних завдань.
2. Мовленнєві з міжкультурним компонентом – моделюють ситуації реального міжкультурного спілкування [4, с. 33].

Наведемо приклади завдань для формування міжкультурної комунікативної компетенції студентів старших курсів та магістрантів спеціальності «Англійська мова та література» на заняттях з практики усного та писемного мовлення:

SAMPLE TASKS AND SOCIO CULTURAL GUIDE: YEAR FOUR SPEAKING ABOUT POLITICS

Aim: *To discover the meaning of English political phrases through correlating phrases with political issues.*

Materials *Articles from British and American newspapers dealing with political issues.*

Time *30 minutes.*

Preparation *Cut enough political articles from newspapers to provide every trainee with some.*

In class

1. *Expose the trainees to the list of political phrases below. Tell them that the meaning of some of the phrases is quite obvious whereas others are more difficult to understand.*

2. *Let the trainees read the articles and match the proper phrase to each of them.*

3. *Following the matching activity, trainees take turns in reporting the article in brief and explaining why they think a certain phrase matches a particular article.*

4. *Explain the phrases that have not been understood by any of the trainees.*

5. *Ask the trainees to select at home some more articles illustrating the new phrases.*

LIST OF POLITICAL PHRASES

a carrot and stick policy

a give-and-take policy

a kid-glove(s) policy

an open-door policy

a policy of pin pricks

power politics

a wait-and-see policy

a peanut (two-bit) politician

a cash-and-carry policy

a good neighbour policy

a long-range policy

an ostrich policy

the policy of strength

a scorched-earth policy

to play politics

SAMPLE TASKS AND CROSS CULTURAL GUIDE: YEAR FIVE

TOPIC: Afro-American Culture: Past and Present.

Aims:

● *to foster the trainees' communicative and socio-cultural competence:*

● *to cultivate the trainees' appreciation of another cultural identity;*

● *to develop the trainees' tastes in music through their attraction to reggae and interest in youth culture.*

Project type: group research.

Materials: books and articles on the topic: audio and video materials.

Time: approximately 40 hours.

Distribution of individual topics:

● *the history of the Caribbean;*

● *the slave trade;*

● *migration in the past and present;*

● *reggae and related musical styles:*

● *reggae aesthetics:*

● *Afro-American ethnic identity and emancipation in youth cultures of the 20th-21st centuries.*

Stages of project work: pre-project work; doing basic research around topic; project presentation; project assessment and evaluation.

Product: group presentations on sub-topics supported by audio and video materials [6, с. 198–199].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, у результаті досягнення поставленої мети формування міжкультурної комунікативної компетенції майбутній вчитель (викладач) іноземної мови повинен: вміти адекватно сприймати та інтерпретувати різні культурні та соціальні цінності; свідомо уникати розмежування культур; розглядати інші культури та представників інших культур з позиції емпатії; співвідносити існуючі етнокультурні стереотипи із власним досвідом та робити адекватні висновки; синтезувати та узагальнювати свій власний досвід у міжкультурному діалозі. Напрямки подальших досліджень ми бачимо у розробці педагогічних умов формування міжкультурної комунікативної компетенції студентів мовних спеціальностей; у створенні мовленнєвих ситуацій і системи вправ для кожного окремого етапу навчання у мовному ВНЗ; в аналізі дидактичних можливостей автентичних аудіо та відеоматеріалів у формуванні міжкультурної комунікативної компетенції майбутніх вчителів (викладачів) іноземної мови.

Література

1. Гришаева Л. И., Цурикова Л. В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Москва: Изд. центр «Академия», 2007. 336 с.

2. Елизарова Г. В. Культура и обучение иностранным языкам. Санкт-Петербург: Каро, 2005. 352 с.

3. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика: підручник для студ. класичних, педагогічних і лінгвістичних університетів / Бігич О. Б. та ін.; за заг. ред. С. Ю. Ніколаєвої. Київ: Ленвіт, 2013. 590 с.

4. Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції: курс лекцій: [навч.-метод. посібник для студ. мовних спец. осв.-кваліф. рівня «магістр»] / О. Б. Бігич та ін.; за ред. Ніколаєвої С. Ю. Київ: «Ленвіт», 2011. 344 с.

5. Про освіту. Закон України. Верховна Рада України від 05.09.2017, № 2145-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 18.03.2018).

6. Програма з англійської мови для університетів / інститутів (п'ятирічний курс навчання): Проект / С. Ю. Ніколаєва, М. І. Соловей (керівники), Ю. В. Головач та ін.; Київ. держ. лінгв. ун-т та ін. 2001. 245 с.

7. Шеваршинова Е. И. Формирование межкультурной компетенции у студентов языковых факультетов средствами англоязычных видео медиатекстов: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Москва, 2016. 225 с.

8. Bennet M. J. Basic concepts of intercultural communication. Selected readings. Nicholas Brealey Publishing (July 1, 1998). 288 p.

9. Bonvillain N. Language, culture and communication. The meaning of messages. Paperback. Prentice Hall; 5th edition (2007). 374 p.

Лях О.

– кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК [37.016:811.111]:811.111'271.1

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОМИЛОК ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

У статті висвітлено сутність помилок та їх роль у вивченні іноземної мови. Підкреслено, що помилки є показником рівня мовних знань, практичних умінь і навичок учнів, а їх виправлення є важливою складовою процесу навчання іноземної мови. Проаналізовано різні підходи до класифікації помилок при вивченні іноземної мови. Виявлено основні причини їх виникнення.

Ключові слова: вивчення/навчання іноземної мови, класифікація, причина помилок, міжмовна/внутрішньомовна помилка.

Лях О.

– кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

КЛАСИФІКАЦІЯ ОШИБОК ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье освещена сущность ошибок и их роль в изучении иностранного языка. Подчеркнуто, что ошибки являются показателем уровня языковых знаний, практических умений и навыков учащихся, а их исправление – важной составляющей процесса обучения иностранному языку. Проанализированы различные подходы к классификации ошибок. Выявлены основные причины их возникновения.

Ключевые слова: изучение иностранного языка, обучение иностранному языку, классификация, причина ошибок, межъязыковая/внутриязыковая ошибка.

Lyakh O.

– Candidate of Science (Theory of Education), Senior Lecturer, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

THE CLASSIFICATION OF ERRORS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

The essence of the errors and their role in foreign language learning are enlightened in the article. It is accentuated that the errors provide a reliable picture of the learners' knowledge of the target language. Different approaches to the classification of errors in foreign language acquisition have been analyzed. The main causes of errors were revealed.

Key words: learning/teaching foreign language, classification, cause of errors, interlingual/intralingual error.

Постановка проблеми. У зв'язку з глобалізаційними процесами, західноєвропейською орієнтацією, розширенням різноманітних зв'язків України із зарубіжними країнами вивченню іноземної (здебільшого англійської) мови надається особливе значення. Мова вивчається впродовж усіх років навчання у загальноосвітніх школах, у середніх професійних та вищих навчальних закладах. Відтак питання

вдосконалення методики викладання іноземної мови стоїть у центрі уваги як учителів-практиків, так і науковців. Досліджуються такі питання, як мета і завдання вивчення, методи, прийоми, засоби навчання іноземної мови, розглядаються і пропонуються нові технології вивчення мови та ін. Але мало уваги приділяється аналізу помилок, а також труднощів, які виникають в учнів при вивченні іноземної мови, та їх причин. Втім вивчення помилок, на думку багатьох учених, є частиною дослідження процесу вивчення мови, як рідної, так і іноземної. Це дає нам уявлення про мовний розвиток учня і допомагає зрозуміти потреби учнів та обрати певну стратегію навчання (на що звернути увагу, як удосконалити методику викладання).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виправлення помилок активно розробляється зарубіжними вченими, починаючи з 70-х років ХХ ст. Цьому питанню присвятили свої праці Г. Браун, Дж. Гендріксон, с. Джеймс, Г. Дьюлей, Р. Елліс, с. Кордер, Дж. Річардс, Л. Селінкер та ін. Окремі аспекти теорії помилок, їх аналізу та виправлення розглядають у своїх працях вітчизняні методисти: Д. Івицька, З. Казимира, Л. Катюха, А. Китченко, О. Козаченко, Л. Коцюк та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у тому, щоб систематизувати наукові знання про помилку при вивченні іноземної (англійської) мови та їх класифікацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. У літературі існує багато визначень помилки при вивченні мови. Невдало або неправильно вжите слово чи фразеологізм, невірне побудоване речення, неправильно вимовлене слово або невдала інтонація, наголос тощо – усе це характеризує помилку як відхилення від норм мови. Зокрема, Г. Дьюлей визначає мовну помилку як систематичне відхилення від норми або сукупності правил. Учні роблять помилки через брак знань іноземної мови або через те, що вони підпадають під вплив лінгвістичної системи рідної мови [3].

Вважаємо, що для того щоб сформулювати правильне (адекватне) ставлення вчителя до помилок та їх виправлення, необхідно подбати про їх класифікацію. У контексті нашого дослідження класифікація помилок виступає як засіб об'єктивної оцінки досягнень учнів у вивченні іноземної мови і вибору оптимальних методів роботи над помилками з метою робити менше помилок. Класифікація помилок повинна проводитися за певною ознакою, що робить наші знання про помилки повнішими і одночасно виступає засобом систематизації цих знань. Кожній класифікації можна віддати перевагу у конкретній ситуації при вирішенні питання про необхідність виправлення помилок та вибору способів їх виправлення.

Перш за все, зазначимо, що вчені (А. Галускова, Г. Дьюлей, С. Кордер) розрізняють поняття «помилка» (error) та «похибка» (ogrih) (mistake). Вони зазначають, що мовні помилки виникають через те, що учням бракує знань правил мови, яку вони вивчають, або ж вони

підпадають під вплив лінгвістичної системи рідної мови. Мовні огріхи – це випадкові відхилення, не прив'язані до будь-якої системи, і, на відміну від мовних помилок, трапляються не систематизовано, одноразово. До таких огріхів можна віднести, наприклад, обмовки, перекручування почутого, неправильний початок, відсутність узгодження підмета і присудка у довгих складних реченнях та ін. Мовний огріх трапляється на письмі та в усному мовленні внаслідок певних умов, як-от: неуважності учня, втоми, певного емоційного стану, недбалості та ін. При цьому, мовні огріхи не впливають суттєво на висловлювання і не перекручують його зміст, а помилки можуть суттєво перешкодити взаєморозумінню співрозмовників [3; 6].

Цікавий прийом перевірки, чи є відхилення від мовної норми грубою помилкою чи випадковим огріхом, запропонував Р. Елліс. Учні просили перечитати свої письмові роботи і виправити помилки, які вони знайдуть. Якщо у процесі читання учні знаходили помилки і самі виправляли їх, то це були огріхи, а не серйозні помилки; вони були допущені випадково, можливо, через неуважність або через те, що поквапилися. Якщо ж учні не могли ідентифікувати відхилення і повторювали їх, то це дійсно були помилки [4].

Учені пропонують також розрізняти глобальні та локальні помилки. Глобальні помилки (наприклад, неправильний порядок слів у реченні) порушують зміст висловлювання і можуть утруднити сприйняття інформації. Локальні помилки (наприклад, пов'язані з використанням різних форм іменника та дієслова, із вживанням артиклів, прийменників та допоміжних дієслів) впливають тільки на окремі елементи висловлювання і не впливають на сприйняття цілої інформації та не заважають мовцям зрозуміти один одного, вони «згладжуються» самим контекстом висловлювання [1; 6; 7].

За статистикою розрізняють помилки систематичні/типові (частотні) й несистематичні/нетипові (одиничні). Систематичні помилки учень може виправити сам, оскільки він вже має певний досвід, і вчителю достатньо тільки нагадати йому. Одиничну помилку вчитель може поправити, подавши правильний варіант.

Наприклад, дуже частими (типовими) у граматиці англійської мови є помилки вживання часових форм дієслів (People don't likes politicians), подвійне заперечення (He doesn't know nothing about that event), узгодження підмета і присудка (A lot of people in Ukraine is not happy about the services); серед фонетичних: слабка вимова, вимова глухих проривних [p], [t], [k] без аспірації, оглушення дзвінких проривних вибухових [b], [d], [g] на кінці слова під впливом рідної мови. Вживання прийменників, розрізнення означеного та неозначеного артиклів, вживання артикля – ці та багато інші помилки можна віднести до систематичних/типових.

На основі аналізу літературних джерел ми з'ясували такі критерії класифікації помилок при вивченні іноземної мови:

1. Помилки у певному виді мовленнєвої діяльності (читання, письмо, говоріння, аудіювання).

2. Мовний рівень:

– орфоепічні та акцентологічні – порушення правил вимови, (неправильна вимова звуків, звукосполучень, окремих граматичних конструкцій) і норм наголосу (акцентологічні помилки).

– морфологічні, пов'язані з ненормативним утворенням форм слів і вживання частин мови;

– словотворчі – неправильне словотворення або видозміни слів;

– синтаксичні – порушення правил узгодження слів, невірна побудова словосполучень, простих і складних речень;

– лексичні – незнання лексичного значення слів і особливостей їх сполучуваності, словотворення, вживання слова у невластивому значенні, повтори, тавтологія, порушення правил смислового узгодження слів;

– граматичні – неправильне утворення і використання різних граматичних форм слів;

– фразеологічні – неправильне вживання, перекичування фразеологізмів;

– стилістичні – порушення єдності стилю, використання у висловлюванні чи тексті різних мовних одиниць, які мають стилістичне забарвлення, що не відповідає стилістичній забарвленості даного тексту чи висловлювання.

3. Форма помилки (пропуск, заміна, використання зайвого, додаток непотрібних або неправильних елементів, неправильний порядок слів, довгі паузи тощо).

4. За рівнем знань учнів розрізняють продуктивні і компетентні помилки. Продуктивні помилки виникають через втому, неухважність, незібраність, страх учнів або через умови, в яких відбувається навчання (обмеження часу, відсутність бажання вчитися). Такі помилки учень може ідентифікувати і виправити сам. Компетентні помилки виникають через брак знань правил (наприклад, граматичних) і свідчать про недостатню мовну компетентність учня [5, с. 124; 8, с. 99].

Найбільш поширеною і розгалуженою є класифікація помилок за причинами їх виникнення. У 70-х роках ХХ ст. у світовій лінгвістиці навіть розгорнулася дискусія щодо класифікації помилок за цим критерієм.

Перші спроби класифікувати помилки при вивченні іноземної мови за критерієм причини їх виникнення здійснив Дж. Річардс у 1971 р. Він виокремив 3 групи помилок: інтерферальні/міжмовні (зумовлені впливом рідної мови), внутрішньомовні (відображають внутрішні характеристики мови, яка вивчається, її складну структуру, наприклад, хибне узагальнення, неправильне вживання правил, незнання умов використання правил) та помилки розвитку (коли в учня склалося своє розуміння мови, яку вивчає, на основі обмеженого досвіду) [10, с. 1584].

Пізніше, у 1977 р., Дж. Річардс дещо змінив свою класифікацію, зважаючи на зауваження деяких учених про подібність внутрішньомовних помилок і помилок розвитку. Останні виходили з того, що ці типи помилок викликані самим процесом вивчення іноземної мови, коли в учня ще бракує знань і досвіду, труднощами і проблемами мови як такої. Отже, всі помилки за критерієм причини виникнення об'єдналися у 2 групи: 1) міжмовні і 2) внутрішньомовні та розвитку.

Інші вчені заперечили велику різницю між міжмовними і внутрішньомовними помилками. Так, Г. Дьюлей та К. Берт розбили помилки на 3 групи: помилки розвитку (помилки, які також робляться при вивченні рідної мови), інтерферальні (виникають під впливом рідної мови) та унікальні помилки (вони не належать ні до 1-ої, ані до 2-ї групи).

Г. Браун назвав 4 групи помилок: міжмовні (під впливом рідної мови), внутрішньомовні (незнання правил мови), контекстуальні (вплив умов, у яких відбувається вивчення); мотиваційні (матеріали та/або стиль їх подачі вчителем сприяють неправильному уявленню учня про мову, що формує негативне ставлення учня до процесу навчання і призводить до втрати учнем мотивації до навчання) [2].

С. Джеймс вказав на 4 причини помилок і відповідно виокремив 4 групи: 1) міжмовні; 2) внутрішньомовні (хибні аналогії, незнання правил, багатослів'я, ігнорування виключень з правил, гіперкорекція або надмірне слідування правилам, узагальнення або спрощення); 3) помилки, викликані комунікативною стратегією мовця (неадекватний вибір лексичних одиниць, помилковий вибір граматичної форми, неправильна вимова); 4) помилки, спричинені використанням неадекватних методів навчання або викликані вадами в організації процесу навчання [9].

Отже, аналіз різних підходів до класифікації помилок при вивченні іноземної мови дозволяє зробити висновок про те, що переважна більшість дослідників поділяє їх між двома основними групами: міжмовні (спричинені впливом рідної мови) і внутрішньомовні (відображають особливості мови, яка вивчається, її складну структуру, незнання правил або брак досвіду того, хто вивчає мову).

До міжмовних помилок можна віднести, наприклад, порядок слів у реченні (в англійській мові він фіксований, регламентований), подвійне заперечення („Ми нічого не бачили” – “We didn't see nothing”), невживання артиклів (відсутні у рідній мові).

У свою чергу, внутрішньомовні помилки поділяються на такі підгрупи (форми):

– узагальнення (учень утворює неправильну структуру на основі іншої структури іноземної мови (“He can sings” замість “He can sing” або “He sings”);

– ігнорування обмежень у правилах (використання правил там, де їх не можна використовувати (“He made me to go rest” замість “He asked/wanted me to go”);

- неповне використання правил (“You like to sing?” замість “Do you like to sing?”);
- хибні припущення (помилкові припущення про другу мову, наприклад, використання дієслова “was” як ознаку минулого часу або “is” як ознаку теперішнього часу: “One day I was travelled”);
- спрощення (скорочення) “I studied English for two year” замість “years”);
- хибні аналогії (started, goed);
- компенсаторні помилки, які виникають, коли учні прагнуть описати незнайомі слова [1; 8, с. 99].

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **ВИСНОВКИ**.

1. У процесі вивчення іноземної мови, на всіх його етапах учні роблять помилки у всіх видах мовленнєвої діяльності. Це – природне явище, що свідчить про перебіг процесу вивчення іноземної мови.

2. Класифікація помилок, які учні роблять у процесі вивчення іноземної мови, є для вчителя цінним джерелом знань тих труднощів, з якими зустрічаються учні, оскільки саме труднощі у навчанні взагалі і у вивченні іноземної мови, зокрема, є основною причиною помилок.

3. Знання вчителем помилок і причин їх виникнення дозволить йому підібрати оптимальні способи їх виправлення, а також методи, прийоми і засоби подальшої роботи.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у виявленні, аналізі та систематизації помилок, які трапляються на різних етапах вивчення англійської мови у різних видах мовленнєвої діяльності.

Література

1. Amara N. Errors Correction in Foreign Language Teaching. *The Online Journal of New Horizons in Education*. July, 2015. Vol. 5. Issue 3. P. 58–68. URL: <http://www.tojned.net/journals/tojned/articles/v05i03/v05i03-07.pdf>.
2. Brown H. D. Teaching by Principles: Interactive language teaching methodology. New York: Prentice Hall Regents. 1994.
3. Dulay H. C., Burt M. K. and Kreshen S. Language Two. New York: Oxford University Press, 1982.
4. Ellis R. SLA Research and Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1997.
5. Foreign Language Teachers’ Perceptions of Error Correction in Speaking Classes: A Qualitative Study. *The Qualitative Report*. 2017. Vol. 22, No. 1, Article 6. P. 123–135. URL: <http://nsuworks.nova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2584&context=tqr>.
6. Haluskova A. Preserving Students’ Motivation when Improving Oral Skills in the Foreign Language Classroom. URL: <http://www.hlomag.co.uk/oct08/mart03.htm>
7. Hendrickson J. M. Error Correction in Foreign Language Teaching: Recent theory, research and practice. *Modern Language Journal*. 1978. No. 62. P. 387–398.
8. Hoxha E. K. Errors in the Foreign Language Learning Process. *Interdisciplinary Journal of Research and Development “Alexander Moisiu” University, Durrës, Albania*. 2015. Vol. (II), No. 1. P. 97–100. URL: <http://www.uamd.edu.al/new/wp-content/uploads/2015/11/17.Ermira-upthi.pdf>.
9. James C. Errors in language learning and use: Exploring Error Analysis. London: Longman. 1998

10. Pooneh Heydari, Mohammad S. Bagheri. Error Analysis: Sources of L2 Learners' Errors. *Theory and Practice in Language Studies*. August 2012. Vol. 2. No. 8. P. 1583–1589. URL: <http://www.academypublication.com/issues/past/tpls/vol02/08/06.pdf>.

Маторина Н.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

Стрилец М.

– магистрантка II курса русско-украинского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

УДК 378.091.33–028:811.161.1

**О ДИДАКТИЧЕСКИХ ТРЕБОВАНИЯХ К ВИДЕОМАТЕРИАЛАМ,
ИСПОЛЬЗУЕМЫМ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯЗЫКУ
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ**

В статье описываются пути и способы активизации познавательной деятельности студентов-филологов и их интереса к лингвистическим знаниям, развития интеллектуальной инициативы и творческого подхода к исследовательским поискам на основе применения в учебном процессе видеотехнологий. Безусловно, использование видеоматериалов делает процесс обучения более живым и интересным, повышает мотивацию студентов, способствует их активизации. Тем более очевидной является необходимость строгого соблюдения определенных дидактических требований к используемому в учебном процессе видеоконтенту.

Ключевые слова: лингводидактика, учебный процесс, познавательная активность, видеотехнологии, видеоматериалы, русский язык.

Маторіна Н.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

Стрілець М.

– магістрантка II курсу російсько-українського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

**ПРО ДИДАКТИЧНІ ВИМОГИ ЩОДО ВІДЕОМАТЕРІАЛІВ,
ВИКОРИСТОВУВАНИХ НА ЗАНЯТТЯХ З МОВИ В ПЕДАГОГІЧНОМУ
ВИШІ**

У статті описано засоби й способи активізації пізнавальної діяльності студентів-філологів та їхнього інтересу до лінгвістичних знань, розвитку інтелектуальної ініціативи й творчого підходу до дослідницьких пошуків завдяки використанню в навчальному процесі відеотехнологій. Безперечно, застосування відеоматеріалів сприяє підвищенню мотивації студентів до отримання знань. Водночас потрібно усвідомлювати необхідність послуговуватися в роботі з відеоконтентом певними методичними засадами.

Ключові слова: лінгводидактика, навчальний процес, пізнавальна активність, відеотехнології, відеоматеріали, російська мова.

Matorina N.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

Strilets M.

– Master's Degree Programme Student, Department of Russian and Ukrainian Languages, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

ON DIDACTIC REQUIREMENTS FOR VIDEO MATERIALS USED IN LANGUAGE CLASSES AT PEDAGOGICAL UNIVERSITIES

The article focuses on the ways and methods of the stimulation of the students-philologists' cognitive activity and interest to linguistic knowledge, of the development of their intellectual initiative and the creative approach to the research by on the basis of using video technologies in the educational process. Undoubtedly, using video materials makes the learning process more lively and interesting, increases the motivation of students, and promotes their activation. All the more obvious it is the need for strict adherence to certain didactic requirements for the video content used in the learning process.

Key words: *linguodidactics, educational process, cognitive activity, video technology, video material, Russian language.*

Кто стоит на месте, тот отстаёт

Народная мудрость

На современном этапе реформирования высшего образования в Украине большое значение уделяется использованию новых технологий обучения, которые позволяют активизировать процесс обучения в вузе. Кроме того, современные информационные технологии повышают мотивацию студентов, дают дополнительные стимулы к овладению учебными дисциплинами, в том числе и курсом современного русского литературного языка.

Постановка проблемы. По данным ЮНЕСКО, человек запоминает 12 % услышанного и 25 % увиденного, а при аудиовизуальном восприятии усваивается до 65 % информации. Следовательно, использование методов обучения с привлечением всех органов чувств ведёт к исключительному росту степени усвоения учебного материала по сравнению с традиционными методами. Каждый учитель знает, как оживляет урок использование видео. Занятие с использованием видеотехнологий¹ является наиболее интенсивной формой обучения.

¹ Видео (от лат. *video* – смотрю, вижу) – под этим термином понимают широкий спектр технологий записи, обработки, передачи, хранения и воспроизведения визуального и аудиовизуального материала на мониторах. Когда в быту говорят «видео», то обычно имеют в виду видеоматериал, телесигнал или кинофильм, записанный на физическом носителе (видеокассете, видеодиске и т. п.).

Под *видеотехнологией* мы понимаем совокупность способов и приемов обучения и учения, основывающуюся на применении различного рода

Использование видеоматериалов¹ в обучении русскому языку является «эффективным средством стимуляции речевой и мыслительной деятельности студентов, создавая условия для реализации проблемности обучения, активизации познавательной творческой деятельности, повышения интеллектуального уровня, расширения их кругозора» [6, с. 4] и базируется на одном из старейших и основных методических принципов – принципе наглядности.

Наблюдения свидетельствуют о том, что в вузах отсутствует *системный* подход к использованию видеотехнологий (видеоматериалов, видеофрагментов, видеоэкскурсий, видеофильмов, видеопроектов, видеозаписей, видеограмм, видеофонограмм и др.) в учебно-воспитательном процессе, в том числе и на занятиях по русскому языку, хотя применение этой технологии представляет большие возможности в обучении, приводит к целому ряду положительных эффектов: обогащает занятия эмоциональной окрашенностью; психологически облегчает процесс усвоения; возбуждает и усиливает живой интерес к предмету познания; повышает качество обучения; повышает производительность труда преподавателя и студента, способствуя рациональному распределению времени занятия; помогает доходчиво объяснять материал, делать его интересным и т. п. Целесообразность использования видеоматериалов на занятиях по языку объясняется доступностью видеоматериалов, которые могут быть записаны с различных источников; наличием определенного опыта пользования видеотехникой и видеопродукцией; возможностью более активной творческой деятельности преподавателя и т. п.

Анализ последних публикаций. Теоретическая разработка основ применения видеоматериалов в учебном процессе содержится в трудах Г. Г. Городиловой, А. И. Щукина, А. Н. Леонтьева, Т. И. Капитоновой, М. Н. Аникиной, Л. П. Прессмана, с. Г. Шаповаленко, Н. Д. Шахмаева и др. Ряд авторов исследовали проблему использования аутентичного художественного фильма в обучении: Н. Ю. Крылова, Н. М. Румянцева, А. Е. Оганезова, Г. Г. Малышев, Г. И. Рожкова, А. Ю. Щербак, с. П. Золотницкая и др. Основные направления и формы работы с видеоматериалами описываются в работах А. А. Андреева, с. А. Валетко, Г. Г. Губина, Б. И. Крук, О. Б. Журавлевой, М. Мердок, Е. А. Павловой, Е. Н. Солововой,

видеоматериалов и позволяющую более успешно реализовывать тот или иной методический подход. Среди современных видеотехнологий можно выделить: а) использование аутентичных видеоматериалов; б) интерактивное видео; в) разработку обучающимися видеопроектов; г) проведение видеоконференций и др.

¹ Видеоматериал, или аудиовизуальное произведение, – произведение, состоящее из зафиксированной серии связанных между собой изображений и предназначенное для зрительного и слухового восприятия с помощью соответствующих технических устройств; это видеозапись демонстрационных материалов, используемых в учебных целях.

Л. В. Щеглова, Т. П. Леонтьевой и др. Работы Р. К. Миньяр-Белоручева, Б. В. Беляева, М. А. Скаткина, А. Ю. Корниенко, О. И. Руденко-Моргун, И. Е. Ершовой-Бабенко, А. К. Новиковой, Е. Ф. Косициной, И. В. Чирик и др. посвящены анализу возможностей использования видеоматериалов в процессе обучения русскому языку. Но лингвометодических материалов, посвященных проблемам использования видеоматериалов на занятиях по русскому языку, непросто найти [3; 5; 7 и нек. др.], что и предопределило выбор темы нашей публикации и стало доказательством целесообразности и эффективности исследований в данном направлении.

Цель статьи – описать лингводидактические особенности применения видеотехнологий в учебном процессе при подготовке будущих учителей-словесников с целью активизации познавательной деятельности студентов-филологов и их интереса к лингвистическим знаниям, развития интеллектуальной инициативы и творческого подхода к исследовательским поискам. Данное исследование не претендует на широкое раскрытие темы, его целью является описание и анализ *основных дидактических принципов* (подходов) при использовании видеоматериалов в лингвистическом образовании студентов.

Изложение основного материала. Итак, учебные видеоматериалы (учебное видео) – это современная, эффективная форма представления учебного контента, незаменимая в условиях электронного обучения (при очном, смешанном или дистанционном образовании). Учебные видеоматериалы представляют собой подборку учебных видеозаписей, соответствующих лекционному и практическому курсу и позволяющих организовать различные формы обучающей работы в интерактивном формате. Видеоматериалы способствуют лучшему пониманию учебного материала за счет повышения информационной плотности, степени восприятия, эмоциональной насыщенности.

Важной задачей преподавателя является необходимость «помочь студентам научиться смотреть фильмы. Конечно, есть высоко мотивированные и одаренные студенты, которые способны самостоятельно овладеть подобными навыками, но большинство мотивированных студентов нуждаются в помощи» [2, с. 146].

Назовем основные теоретическо-методические предпосылки использования видеоматериалов в учебном процессе на занятиях по языку в вузе.

• При работе с видеоматериалами очень важно помнить о *главном методическом приеме*: видео надо ввести в структуру занятия, объяснив, с какой целью проводится показ, что обучающиеся должны уяснить себе в процессе просмотра; видеопособия не просто смотрят, их необходимо **анализировать** (!). Одна из задач преподавателя – научить аналитической работе с видеоматериалом. После окончания демонстрации следует узнать, как видеоматериал

воспринят, понятно ли его содержание, а также следует выяснить, достигнута ли цель показа. Другими словами, видеозапись не должна быть изолированной частью занятия: ее содержание должно работать на методическую цель.

• При работе с видеоматериалами необходимо помнить о следующих *проблемах*:

а) *отбор* видеоматериала по языку; при этом обязательно учитываем, с какой целью используется материал видеофильмов, какие продуктивные цели ставятся и как соотносится выбранный материал с программой, учебным процессом; каков уровень его языковой сложности;

б) *поиск* эффективной методики демонстрации видеоматериала; целесообразной при этом будет интеграция несколько интерактивных методов обучения, объединенных общей тематикой, построенной на основной теме видеоматериала;

в) *изменение* технологии объяснения нового материала в сравнении с его традиционной подачей → преподаватель *комментирует* (!) информацию, появляющуюся на экране; при этом достигается основная цель педагога при работе с видеотехнологиями – управление процессом восприятия видеоматериала;

г) *разработка* заданий на понимание просмотренного видеоматериала: студенты могут составлять различные виды конспектов по ходу видеофрагмента, заполнять таблицы, записывать примеры; роль педагога – организовать работу с видеоконтентом;

д) *системный контроль* (например, тестовый) для усвоения материала и т. д.;

е) *учет этапов* работы над видеоматериалами:
а) допросмотровый; б) просмотровый (демонстрационный);
в) послепросмотровый.

• Видеоматериалы должны иметь следующие отличительные черты, важные для педагогического процесса:

а) *наглядность*: видеоматериалы отличаются визуализацией материала, его «оживлением», возможностью представить наглядно те явления и процессы, которые невозможно продемонстрировать иными способами. Психологами доказано, что видеофильмы, являясь одним из средств наглядности, несравнимы по силе воздействия с другими средствами наглядности. Видеофильмы, оказывая сильное эмоциональное и эстетическое воздействие на студентов, вызывают непроизвольное запоминание языкового материала, позволяют выделить главное и систематизировать его, а также способствуют формированию аудитивной компетенции, которая обеспечивает успешное написание сочинений, диктантов, изложений;

б) *динамичность*: подвижность показываемых кадров способствует усилению внимания, вызывает интерес и делает разнообразным процесс передачи информации;

в) *власть над пространством и временем*: видеоматериалы дают возможность перемещаться в другие страны, другие эпохи и т.п. др.

• Видеоматериалы следует использовать при:

а) объяснении сложных тем или вопросов курса (когда другие форматы менее информативны и понятны);

б) демонстрации того, что недоступно глазу (внутреннее устройство, объекты микромира и т.п.);

или для:

в) придания большей реалистичности и усиления эмоционального воздействия;

г) создания эффекта присутствия преподавателя.

• При использовании видеотехнологий преподаватели могут работать по следующим *направлениям*:

а) использование готовых программных продуктов;

б) работа с программами MS Office (Word, Power Point, Microsoft Publisher);

в) работа с ресурсами Интернет¹ (через Интернет можно найти много дополнительного материала, что позволяет преподавателю после определенной обработки этих материалов создать своего рода *банк видеоматериалов*, или *медiateку*, по всем разделам курса современного русского литературного языка);

г) создание собственных (авторских) видеоматериалов² на материале современного русского литературного языка.

• Необходимо *тщательно подбирать видеоматериалы*: во-первых, видео должно содержать языковой материал, раскрывающий изучаемую тему; во-вторых, звук и изображение должны быть хорошего

¹ Неоценимую помощь преподавателю при работе в этом направлении окажет учебное пособие А. А. Андреева «Введение в Интернет-образование» [1].

В пособии освещаются основные аспекты использования в образовании сети Интернет. Рассмотрено современное состояние и перспективы Интернет-образования. Представлен понятийный аппарат и терминология Интернет-образования, рассмотрены педагогические свойства глобальной сети. Дана классификация образовательных учреждений, применяющихся в учебном процессе Интернет. Охарактеризованы используемые в Интернет-образовании формы учебных занятий, а также инструментальные средства, позволяющие обучаться в сети, изложены технические и интеллектуальные требования к участникам процесса обучения.

² Серьезным подспорьем при работе преподавателя в этом направлении станет учебное пособие Б. И. Крука и О. Б. Журавлевой «Использование видео в дистанционном обучении» [4]. Данная книга представляет собой практическое руководство по разработке учебных видеоматериалов для дистанционного обучения. Из пособия читатель узнает, как написать сценарий учебного видеофрагмента, как затем снять и смонтировать его. В книге рассказывается, как организовать и оборудовать вузовскую видеостудию и аппаратную. Учебное пособие предназначено для преподавателей вузов и колледжей, а также для персонала, занимающегося внедрением в процесс дистанционного обучения учебных видеоматериалов

качества; в-третьих, видео должно содержать крупные планы. Правильно подобранное видео значительно повышает эффективность использования данного средства обучения.

• Назовем еще несколько дидактических требований к видеоматериалам на занятиях по языку в педагогическом вузе: используемый видеоматериал должен быть понятен, доступен, интересен; должен обязательно соответствовать возрастным особенностям; дозированная подача видеоматериала; систематическое применение видеопособий в течение всего учебного года; демонстрация видеоматериала должна восприниматься не как развлечение, а как материал для вдумчивой, серьезной аналитической работы, зачастую выполняемой студентами самостоятельно; преподаватель должен методически грамотно вводить видеоматериал в структуру занятия.

Выводы и рекомендации. Видеоматериалы повышают мотивацию обучения, интерес к овладению языком, оказывая эмоциональное воздействие на студентов, что имеет важное воспитательное значение в деле формирования морально-этических и нравственных качеств учащихся. Также видеоматериалы помогают интенсифицировать учебный процесс путем приведения в соответствие речевых воздействий, темпа занятий и их организации с возможностями речемыслительной деятельности студентов. Видеоряд является эффективным средством стимуляции речевой и мыслительной деятельности студентов, создавая условия для реализации проблемности обучения, активизации познавательной творческой деятельности, повышения интеллектуального уровня учащихся, расширения их кругозора.

Привлечение видеоматериалов – это еще не использованный резерв, реальная возможность оптимизации процесса обучения студентов и воспитания у них необходимых будущему учителю-словеснику качеств, важнейшие из которых – способность конструктивно-критического осмысления педагогического опыта с целью наиболее целесообразного и продуктивного использования.

Перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Исследование заявленной в данной публикации проблемы продолжится в прикладном аспекте: авторы занимаются разработкой репродуктивных, аналитических, поисковых и творческих заданий для работы с видеоконтентом, применение которого в учебном процессе позволит разнообразить формы работы по языку с обучаемыми; практических рекомендаций по интеграции видеоматериалов в учебный процесс на разных этапах изучения учебного материала, исходя в том числе и из возрастных особенностей обучающихся. Будут рассмотрены возможности прикладного использования видеотехнологий не только для аудиторной работы, но также и при организации самостоятельной работы студентов по русскому языку и для проведения внеаудиторных мероприятий.

Разнообразие, креативность и эффективность применения

відеоматеріалов в учебном процесі педагогического вуза на мовних заняттях, безумовно, повинні мотивувати викладачів широко використовувати їх в навчанні російській мові. Студентам, в свою чергу, будуть гарантовані захоплюючі заняття в атмосфері занурення в реальність вивчаємого мови.

Литература

1. Андреев А. А. Введение в Интернет-образование: учеб. пособие. Москва: Логос, 2003. 76 с., ил.
2. Валетко С. А. Использование видео на уроке иностранного языка. *Преподавание в высшей школе*. 2013. № 3. С. 145–147.
3. Косицина Е. Ф., Чирич И. В. Использование видеоматериалов в обучении русскому языку. *Вестник Ассоциации вузов туризма и сервиса*. 2017. Т. 11, № 3. С. 74–80.
4. Крук Б. И., Журавлева О. Б. Использование видео в дистанционном обучении: для преподавателей и учителей. Новосибирск: Издательское решение, 2017. 137 с.
5. Леонтьева Т. П. Видеотехнологии в процессе подготовки студентов языкового вуза к межкультурному общению. *Язык и культура*. 2008. № 4. С. 81–88.
6. Новикова А. К. Лингводидактическая система обучения китайских студентов-филологов русской фразеологии с использованием видеоматериалов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Российский университет дружбы народов. Москва, 2012. 18 с.
7. Щукин А. И. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам: учеб. пособие. Москва: Филоматис, 2008. 188 с.

Нікітіна Н.

– кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету
УДК 378.22:81'246.2

ДО ПРОБЛЕМИ АКТУАЛЬНОСТІ БІЛІНГВАЛЬНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті уточнено поняття «білінгвізм», «білінгвальна особистість», «білінгвальна комунікативна компетенція» по відношенню до студентів вищих навчальних закладів. Проаналізовано підходи до змісту феномена білінгвізму та зроблено акцент на визначенні білінгвальної комунікативної компетенції як інтегративної якості особистості. Виділено низку протиріч у педагогічній теорії та практиці зазначеної проблеми. Обґрунтована доцільність подальшого вивчення і розробки актуальних питань білінгвізму в освіті, як універсального феномену, який дозволить прискорити розвиток теоретичних та прикладних аспектів педагогічної науки і стане базовим елементом розробки концептуальних засад та принципів створення моделі формування білінгвальної комунікативної компетенції у майбутніх викладачів.

Ключові слова: білінгвізм, білінгвальна особистість, білінгвальна комунікативна компетенція, студенти вищих навчальних закладів.

Никитина Н.

– кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков Донбасского государственного педагогического университета

К ПРОБЛЕМЕ АКТУАЛЬНОСТИ БИЛИНГВАЛЬНОЙ КОМУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В статье уточнены понятия «билингвизм», «билингвальная личность», «билингвальная коммуникативная компетенция» относительно студентов высших учебных заведений. Проанализированы подходы к содержанию феномена билингвизма и сделан акцент на определении билингвальной коммуникативной компетенции как интегрированного качества личности. Выделены ряд противоречий в педагогической теории и практике данной проблемы. Обоснована целесообразность дальнейшего изучения и разработки актуальных вопросов билингвизма в образовании как универсального феномена, который позволит ускорить развитие теоретических и прикладных аспектов педагогической науки и станет базовым элементом разработки концептуальных основ и принципов создания модели формирования билингвальной коммуникативной компетенции у будущих преподавателей.

***Ключевые слова:** билингвизм, билингвальная личность, билингвальная коммуникативная компетенция, студенты высших учебных заведений.*

Nikitina N.

– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages, Donbas State Pedagogical University

TO THE PROBLEM OF ACTUALITY OF BILINGUAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article clarifies the notion of «bilingualism», «bilingual personality», «bilingual communicative competence» in relation to the students of higher educational institutions. The approaches to the content of the phenomenon of bilingualism are analyzed and the emphasis is placed on the definition of bilingual communicative competence as an integrative quality of the individual. A number of contradictions in the pedagogical theory and practice of the mentioned problem are highlighted. The expediency of further studying and developing the actual issues of bilingualism in education as a universal phenomenon, which will accelerate developing the theoretical and applied aspects of pedagogical science, will be considered as a basic element of developing the conceptual foundations and principles of creating a model for forming bilingual communicative competence for future teachers.

***Key words:** bilingualism, bilingual personality, bilingual communicative competence, students of higher educational institutions.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Характерною ознакою сучасного етапу розвитку суспільства в умовах глобалізації є інтеграційні процеси, орієнтовані на створення широкого спектру міжкультурної взаємодії людини. В результаті взаємопроникнення різних культур зростає мобільність населення, розширюються сфери його життєдіяльності та зайнятості, виникає потреба у встановленні особистих та ділових контактів з зарубіжними партнерами, що неодмінно призводить до виникнення єдиних економічних, релігійних, політичних, освітніх та інших комунікативних просторів.

Міжнародне співробітництво розширює сферу міжнаціональних відносин та міжетнічних взаємодій, що стимулює вивчення іноземної мови як засобу кросс-культурної (міжкультурної, полікультурної) комунікації. Характерною ознакою сучасного етапу розвитку суспільства в умовах глобалізації є інтеграційні процеси, орієнтовані на створення широкого спектру міжкультурної взаємодії людини

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. В педагогічній науці поняття «білінгвізм» було заявлене у другій половині ХХ сторіччя. Перші педагогічні дослідження феномену білінгвізму у сферах дошкільної, середньої та вищої освіти з'явилися у період соціального оновлення, прагнення до відкритого суспільства та інтеграції у європейський культурно-освітній простір. У педагогічних дослідженнях, спрямованих на виявлення умов, методів і засобів формування окремих компонентів білінгвальної культури реципієнтів навчання (дітей дошкільного віку, учнів молодшої, середньої, старшої школи та студентів вищих навчальних закладів) описані механізми переходу (переключення) з однієї мови на іншу та основи навчання іноземній мові в умовах білінгвізму; психолого-педагогічні передумови формування іншомовної компетенції (І. О. Зимня, О. Ю. Ісандерова); способи оцінювання білінгвальної комунікативної компетенції, залежність білінгвізму від умов опанування мови (Ю. Д. Дешерієв, А. Г. Ширін). Вивченням педагогічних теорій і методико-дидактичних засад двомовної освіти займалися У. Вайнрайх, Є. М. Верещагін, Г. М. Вишневська та ін. Основною характерною ознакою цих досліджень є те, що вони сфокусовані переважно на вивченні особливостей білінгвальної освіти реципієнтів навчання – дітей дошкільного, шкільного, підліткового та юнацького віку.

Той факт, що увага вчених сфокусована переважно на вивченні особливостей білінгвальної освіти реципієнтів навчання, дітей дошкільного, шкільного, підліткового та юнацького віку, не випадковий через перспективу їх особистісного і професійного становлення, зростання на тлі прискореного темпу розвитку соціально-економічних процесів і, відповідно, підвищених вимог до конкурентоспроможності майбутніх спеціалістів у галузі освіти. Відповідний рівень сформованості їх білінгвальної комунікативної компетенції має задовольняти особисті, навчальні і згодом професійні потреби у рамках кросс-культурної комунікації. (переважно однією з індоєвропейських мов германської гілки східно-германської групи). Підтвердження цьому знаходимо у національній рамці кваліфікацій, в якій зазначена вимога щодо «використання іноземних мов у професійній діяльності», як основна складова комунікативного дескриптора, що відображає «здатність розв'язувати складні задачі і проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання» [1]. У зв'язку з цим постає питання відповідності професійних та особистісних якостей, що формуються в

процесі здобуття вищої освіти тим, що прописані в Європейській та національній рамках кваліфікацій і сприяють підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці двомовних спеціалістів, які володіють рідною та іноземною мовами.

Мета дослідження полягає у уточненні термінів «білінгвальна особистість», «білінгвальна комунікативна компетенція» та формуванні низки протиріч між потребою суспільства у білінгвальних спеціалістах та відсутністю відповідного рівня сформованості білінгвізму як інтегративного особистісного утворення у студентів вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Поняття «білінгвізм» («індивідуальний білінгвізм», «білінгвальність», «двомовність») найчастіше зустрічається у соціологічних, психологічних та лінгвістичних ученнях і безпосередньо пов'язане з цими науками. Однак зміст феномена білінгвізму остаточно не визначений. Зокрема, у словнику соціолінгвістичних термінів білінгвізм визначається як володіння двома різними мовами: своєю рідною мовою і ще однією на рівні, що забезпечує спілкування з представниками іншого етносу в одній чи двох сферах комунікації, як практика використання двох мов в одній мовленнєвій спільноті. Ю. Д. Дешерієв під білінгвальністю має на увазі вільне володіння або просто володіння двома мовами; У. Вайнрайх та Є. М. Верещагін розуміють двомовність як практику наперемінного користування двома мовами. У дослідженнях з проблем білінгвізму (У. Вайнрайх, Є. М. Верещагін, Г. М. Вишневська, І. О. Зимня) розкриті сутність, зміст та види цього явища, наведені його класифікації на основі низки ознак, розглянуті лінгвістичні аспекти білінгвізму у зв'язку з проблемою відображення мовленнєвої картини світу у свідомості білінгвальної особистості (білінгва). [3].

У працях, присвячених психології вивчення іноземних мов, висвітлені психологічні чинники становлення мовленнєвої особистості (Є. М. Верещагін, І. О. Зимня), засоби та механізми опанування другої мови, мотивація формування білінгвізма у вищих навчальних закладах та особливості його формування у дорослих.

Питаннями вивчення психолого-педагогічних передумов формування іншомовної компетенції як інтегративної якості особистості, що пов'язана з її здібністю та готовністю здійснювати ефективне спілкування на рідній та іноземній мовах, займались І. О. Зимня, О. Ю. Іскандерова та ін.

В своїх дослідженнях проблем білінгвальної освіти В. В. Сафонова, В. П. Фурманова фокусують увагу на діалозі рідної та іншомовної культур під час формування базових інтегративних та комунікативних вмінь міжкультурної взаємодії та спілкування.

В умовах інформаційного мультикультурного суспільства сприйняття і розуміння феномену білінгвізму є значно ширшим, що дозволяє стверджувати про його прояв не лише в межах двох

споріднених мов, але й про розповсюдження білінгвізму на основі мови міжнародної комунікації. Це зумовлює необхідність уточнити зміст поняття «білінгвізм» і дати визначення ключовим термінам з проблеми: «білінгвальна особистість» та «білінгвальна комунікативна компетенція».

В рамках нашого дослідження визначення терміну «білінгвізм» можна звести до володіння двома різними мовами і їх наперемінне використання на рівні, що забезпечує спілкування в одній чи двох сферах комунікації, в яких опановуються спеціальні знання засобами рідної та іноземної мов, формується полікультурна особистість та відбувається її інтеграція в загальноєвропейський та світовий культурний, інформаційно-комунікативний простір.

У визначенні «білінгвальної особистості» (білінгва) найбільш показовим, обґрунтованим і таким, що відповідає меті даного дослідження, є підхід Є. В. Слепцової, яка зводить розуміння суті «білінгвальної особистості» до такого ступеня володіння двома мовами, який є необхідним для здійснення комунікації обома мовами; сформованості міжкультурної компетенції; білінгвальної мовленнєвої свідомості [3].

Найбільш містким і повним є визначення білінгвальної комунікативної компетенції як інтегративної якості особистості пов'язаної з її здібністю (володіння предметною та мовленнєвою компетенціями на рівні двох мов) і готовністю того, хто навчається (компетенції особистісного самовдосконалення) до реалізації ефективної міжгрупової та крос-культурної комунікації, як рідною, так і іноземною мовами [4].

Найбільш гостру потребу в опануванні і застосуванні іноземної мови відчувають майбутні викладачі гуманітарних спеціальностей, які постійно стикаються з необхідністю вирішення науково-методичних та організаційних проблем, пов'язаних з опрацюванням оригінальної іноземної літератури для написання курсових, бакалаврських і магістерських робіт, підготовкою доповідей, статей та анотацій іноземною мовою, встановленням міжнародних зв'язків, участю у конференціях міжнародного рівня.

Однак, існує певний дисонанс між усвідомленням необхідності опанування і застосування майбутніми вчителями іноземної мови та реальними можливостями набуття або закріплення необхідних знань та практичних навичок, їх подальшою реалізацією в освітньому процесі.

Так, теоретичний аналіз стану зазначеної проблеми у педагогічній теорії та практиці дозволяє виділити низку протиріч:

- між потребою суспільства у білінгвальних спеціалістах та відсутністю відповідного рівня сформованості білінгвізму як інтегративного особистісного утворення у студентів вищих навчальних закладів;
- між наявністю засобів та методів підготовки фахівців, що володіють іноземною мовою та браком або недостатнім рівнем

сформованості білінгвальної культури особистості майбутніх спеціалістів засобами іноземної мови;

- між освітньо-виховним потенціалом фахових дисциплін, що викладаються у вищому навчальному закладі та відсутністю або мінімальною кількістю програм та курсів, які дозволили б розвинути вже сформовані білінгвальні навички студентів та реалізовувати їх на практиці з метою підготовки майбутніх білінгвальних спеціалістів до функціонування у крос-культурних умовах.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **ВИСНОВКИ**, що педагогічній науці бракує досліджень і відповідно трактування понять «білінгвальна особистість майбутнього вчителя», «білінгвальна культура особистості майбутнього вчителя», «білінгвальна комунікативна компетенція майбутнього вчителя», наукового обґрунтування педагогічних аспектів формування, критеріїв оцінювання рівня її сформованості та теоретико-методичних підходів до її розвитку, що обумовлює актуальність досліджень з теми. Залишаються недостатньо опрацьованими і розробленими питання структури і змісту білінгвальної комунікативної компетентності, її місця у спектрі базових і спеціальних (комунікативних) компетенцій, конкретного способу, педагогічних умов і науково-методичного супроводу процесу її формування та подальшої реалізації. Таким чином, проблема білінгвальної комунікативної компетенції студентів вищих навчальних закладів в освітньому процесі залишається невисвітленою, шляхи і засоби її формування та реалізації недостатньо розроблені, незважаючи на передумови, що свідчать про її системний характер, теоретичну та практичну значущість.

Перспективи подальших розвідок. Результати дослідження ступеня вивченості феномену білінгвізму у вітчизняній та іноземній науковій літературі дозволяють виявити необхідність доопрацювання понятійного апарату з проблеми на основі систематизації, аналізу і синтезу педагогічних, соціологічних, психологічних та лінгвістичних особливостей розуміння ключового поняття «білінгвізм»: уточнення значення і змісту існуючих термінів («білінгвізм», «білінгвальна особистість», «білінгвальна комунікативна компетенція»); виокремлення і подальшого чіткого визначення тих, що були окреслені в ході дослідження явища білінгвізму в освіті («білінгвальна особистість майбутнього викладача», «білінгвальна комунікативна компетенція майбутнього викладача»). Таким чином, вважаються доцільними подальше вивчення і розробка актуальних питань білінгвізму в освіті, як універсального феномену, який дозволить збагатити, урізноманітнити і прискорити розвиток теоретичних та прикладних аспектів педагогічної науки і стане базовим елементом розробки концептуальних засад та принципів створення моделі формування білінгвальної комунікативної компетенції у майбутніх викладачів.

Література

1. Пономаренко В. С. Проблеми підготовки компетентних економістів та менеджерів в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://competence.in.ua/supplement-d/3#post-title>
2. Семенова Ю. Л. Формирование билингвальной коммуникативной компетенции учащихся гимназии в условиях диалога культур [Електронний ресурс]: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Нижний Новгород, 2012. 27 с. Режим доступу: www.nngasu.ru/science/dissertation_advice/avtoref_Semenova.doc.
3. Слепцова Е. В. Педагогические аспекты формирования билингвальной культуры личности будущего учителя: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Рязань, 2011. 221 с.
4. Словарь социолингвистических терминов [Електронний ресурс]. Режим доступу до словника: <http://sociolinguistics.academic.ru/50> 11.

Matorin B.

– Senior Lecturer, Russian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

Katsonova A.

– 10th-grade Student, Comprehensive School 15, Sloviansk

УДК 37.035-057.87:8

**ON WAYS AND METHODS OF FORMING AND DEVELOPING
SOCIALLY SIGNIFICANT PERSONALITY QUALITIES
IN STUDENTS-PHILOLOGISTS**

One of the most significant characteristics of the modern specialist is a complex of socially important skills, that he/she owns and that let him/her qualitatively implement the professional activity. Socially important personal qualities play a special role in the profession of future philology teacher, that is one of the most socially significant profession. Problems, connected with the formation of socially important personal qualities are researched by psychologists, educators, sociologists, philosophers etc. This scientific articles have a significant theoretical and practical value, but the problem of the formation and development of socially important personal qualities of philology students wasn't directly researched in them. For now there is no clear idea about qualities, that should be considered as socially important for philology students, at what age their formation and development is the most effective, what pedagogical conditions are essential to create and so on. The purpose of the article is the development of socially important personal qualities of philology students.

Key words: education, modern stage of higher school development, individual, socially significant qualities of an individual, philology.

Маторін Б.

– старший викладач кафедри російської мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету

Катасонова О.

– учениця 10 класу загальноосвітньої школи I–III ступенів № 15
м. Слов'янська

**ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТКУ У СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ
СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ**

Однією з найважливіших характеристик сучасного фахівця є комплекс соціально значущих якостей, що йому притаманні. Саме вони дозволяють

фахівцю якісно здійснювати професійну діяльність. Особливу роль соціально значущі якості особистості відіграють у професії майбутнього вчителя-словесника як одній із найбільш суспільно значущих професій. Проблеми, пов'язані з формуванням соціально значущих якостей особистості, досліджували й досліджують психологи, педагоги, соціологи, філософи та ін. Ці наукові студії мають важливе теоретичне й практичне значення, але в них безпосередньо не досліджено проблему формування й розвитку соціально значущих якостей особистості у студентів-філологів навчальних педагогічних закладів. Дотепер немає чіткого уявлення про те, які якості особистості треба вважати соціально значущими для студентів-філологів, на яких вікових етапах їх формування та розвиток є найефективнішими, які педагогічні умови потрібно для цього створювати тощо. У статті схарактеризовано головні засоби формування та розвитку соціально значущих якостей особистості у студентів-філологів вищих педагогічних закладів освіти.

Ключові слова: освіта, сучасний етап розвитку вищої школи, особистість, соціально значущі якості особистості, філологія.

Маторин Б.

– старший преподаватель кафедры русского языка и литературы
Донбасского государственного педагогического университета

Катасонова А.

– ученица 10 класса общеобразовательной школы I–III ступеней
№ 15 г. Славянска

О ПУТЯХ И СПОСОБАХ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ У СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ СОЦИАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ

Одной из важнейших характеристик современного специалиста является комплекс социально значимых качеств личности, которым он обладает и который позволяет ему качественно осуществлять профессиональную деятельность. Особую роль социально значимые качества личности играют в профессии будущего учителя-словесника как одной из наиболее общественно значимых профессий. Проблемы, связанные с формированием социально значимых качеств личности, исследовали и исследуют психологи, педагоги, социологи, философы и др. Эти работы имеют важное теоретическое и практическое значение, но в них непосредственно не рассматривалась проблема формирования и развития социально значимых качеств личности у студентов-филологов учебных педагогических заведений. До сих пор нет четкого представления о том, какие качества следует считать социально значимыми для студентов-филологов, на каких возрастных этапах их формирование и развитие являются наиболее эффективными, какие педагогические условия необходимо для этого создать. В статье описываются пути и способы формирования социально значимых качеств личности у студентов-филологов педагогических высших учебных заведений.

Ключевые слова: образование, современный этап развития высшей школы, личность, социально значимые качества личности, филология.

Formulation of the problem. Education is one of the most important condition of existence and stable development of modern society. The main aim of modern High school is to prepare a highly qualified specialist, who is

«able to scientifically analyze socially important problems and processes; knows the culture of thinking; can organize his/hers labor on the scientific basis; is able to gain new knowledge, using modern educational technologies, understands the essence and social importance of his/hers future profession» [4, p. 107].

One of the most significant characteristics of the modern specialist is a complex of socially important skills, that he/she owns and that let him/her qualitatively implement the professional activity. Socially important personal qualities play a special role in the profession of future philology teacher, that is one of the most socially significant profession.

However, in practice, pedagogical educational institutions in the training process are often dominated by the reproductive nature of education, insufficient use of forms and methods of stimulating constructive creative activity of the individual, not used to the full extent possible extracurricular activities. Changes are taking place in the public consciousness, in the views of the world and man's place in it its socio-political, spiritual, moral and value-based relationship to the surrounding socio-cultural environment, the state put the task of forming the new ideals, cultural values, socially significant interests which have always been and remain the main pillars of the life of human civilization. At the same time, under socially significant qualities of the person is taken to mean those that contribute to achieving the objectives of public interest.

The concept «*socially important personal qualities*» means the complex of personal qualities (properties, traits), that identify human's life position, his/hers place and role in society, the connection with other social members and characterize a person as carrier of morally valuable principles and contribute to the achievement of socially significant aims.

Analysis of recent publications. Problems, connected with the formation of socially important personal qualities are researched by psychologists, educators, sociologists, philosophers etc. Socially pedagogical literature of the end of 20th and the beginning of 21st century in the context of our research is presented by such researches as V. C. Aheyev, I. B. Andrushchak, O. O. Bodaliyov, V. O. Bodrov, L. S. Vyhotskiy, T. O. Vorobyova, L. Yu. Hordin, K. M. Hurevych, N. Ya. Hutova, L. H. Dyka, O. I. Dontsov, Ye. O. Klymov, O. O. Kremliova, N. V. Kuzmina, N. M. Lebedyeva, V. P. Levkovych, B. F. Lomov, Ye. O. Milyeryan, L. M. Mitina, O. V. Mudryk, L. I. Muradova, L. I. Naumenko, K. K. Platov, B. F. Porshnyev, V. O. Slaktionin, T. H. Stefanenko, O. T. Chyzhova, O. I. Shlyahina and others [1; 2; 3; 5 и др.]. This scientific articles have a significant theoretical and practical value, but the problem of the formation and development of socially important personal qualities of philology students wasn't directly researched in them. For now there is no clear idea about qualities, that should be considered as socially important for philology students, at what age their formation and development is the most effective, what pedagogical conditions are essential to create and so on.

The purpose of the article is the development of socially important personal qualities of philology students.

Statement of the basic material. To the socially important personal qualities refers discipline, communicability, educational level, social activity, responsibility, organization, independency, social initiative, tolerance, sense of purpose etc. The formation and development of socially important personal qualities is a complicated, multidimensional and quite long-term process.

A successful formation of socially important personal properties of philology student mostly depends on the process of teaching and requires some new forms of rational organization of the studying process. In the way of teaching any discipline, including the disciplines of philological cycle, the prevailing methods should be aimed at gaining a profession. To this methods (ways) of the formation and development of socially important personal qualities of philology students refer:

- activating questionnaires (with some special questions, meant to cause reflections about complicated aspects of self-determination)

- mutual audit

- individual conversations-consultations (with the application of activating questions, joint technologies of the analysis of self-determination etc)

- interactive games

- using the methods of selection of socially oriented informational materials, conducive the rethinking and realizing values of socially important qualities for the future philology teacher

- using some personal teacher`s examples (such examples can often be quite interesting and persuasive for students)

- qualified testing

- laboratory-practical learning

- mini-conferences

- multimedia interactive lectures with the feedback between teacher`s entities

- learning process with the help of videos in the dialog mode

- problem studying

- vocational guidance games and exercises

- the design of corporative culture

- role-plays, imitational business, educational business games, organizationally cogitative games and others

- self-preparation, including literature learning

- independent student`s work

- workshops for small student`s groups

- «network» studying

- situational tasks

- cooperative discussion of the situational tasks of professional and personal self-determination

• creation of specially made-up situations, that contribute to the manifestation of humanistic personal in the context of educational activity qualities, while doing socially oriented tasks and solving the situations of ethical choice

- specially organized discussions
- simulators
- trainings (including methods of behavioral trainings)
- participation in pedagogical (artistic and so on) workshops
- educational projects
- pedagogical practice as a philology teacher etc.

Using all mentioned types of work in the educational process gives an opportunity to solve such problems as:

• *teaching*: the formation of idea about the career of philology teacher, broadening students` knowledge about the qualities, that every future philology teacher should gain and so on.

• *educational*: the upbringing of responsible attitude to the entrusted business, respect the chosen profession, ability to establish contact in communication with people and so on.

• *developing*: the development of sense of duty and understanding the importance of chosen profession, the development of artistic skills, the development of thinking, memory, speech, self-control and so on.

The results of studies on the application of listed methods for the formation socially important qualities of philology students of the pedagogical educational establishments are implemented in practice of holding lecture and practical lessons on the philological faculty in the Donbass state pedagogical university.

Conclusions and recommendations. Students' development of subject content of the philological disciplines cycle with the help of listed methods promotes the development of mental independency, the formation of value-semantic orientations, the formation of confidence in defending different points of view and accepting other position, the responsibility for assimilation of knowledge and the quality of participation in the process of learning. Moreover, it has a positive influence on personal and professional students` growth, in other words, it promotes the formation of socially important personal qualities.

An analysis of theoretical foundations of listed methods of learning and the results of their practical application in pedagogical educational establishments shows, that they provide new opportunities for solving the problem of formation and development of socially important personal qualities of philology students. Where in, it`s important to remember, that the inclusion of similar methods in the studying process requires a huge number of psychological and organizational problems, that should be solved. It`s essential to take into account, that this method should be focused not only on the external result, but also should realize their main principles and organically solve problems of educational and artistic character.

Prospects for further investigations in this direction. Studying the problem stated in this publication will be continued in the applied aspect: the authors are engaged in developing the reproductive, analytical, searching and creative tasks, which application in the educational process will allow to form socially important personal qualities at the lessons of philological cycle. The diversity, creativity and effectiveness of using this types of work in the educational process of the pedagogical university at the language classes should certainly motivate lecturers to use them widely in teaching.

References

1. Борисова О. М. Про роль професійної діяльності в розвитку особистості. *Психологічне формування і розвиток особистості* / ред. Л. І. Анциферова. Львів: Освіта, 2002. С. 34–54. [About the role of professional activity in the development of personality].

2. Бунакова Т. А. Педагогические условия формирования социально-значимых качеств личности студентов в процессе межкультурной коммуникации: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Костромской гос. ун-т им. Н. А. Некрасова. Кострома, 2006. 161 с. [Pedagogical conditions of the formation of socially important personal qualities of students in the process of intercultural communication].

3. Колмагорцева Н. Н. Технология организации социально-значимой деятельности в образовательном пространстве: учебно-метод. пособ. Шадринск: «Шадринский Дом Печати», 2008. 70 с. [The technology of organization of socially important activity in the educational space].

4. Покушалова Л. В. Проблема качества подготовки современного специалиста. *Молодой ученый*. 2011. № 2. Т. 2. С. 107–109. [The problem of preparation quality of modern specialist].

5. Шанц Е. А. Развитие социально значимых качеств личности студента в процессе профессиональной подготовки. *Концепт*. 2013. № 52. С. 64–70. [The development of socially important personal qualities of a student in the process of professional preparation].

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Біличенко О.

– доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

УДК 81'42:82

ЛІТЕРАТУРА ЯК ВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАТИВНА СИСТЕМА В ДОСЛІДЖЕННЯХ Ю. М. ЛОТМАНА

У статті проаналізовано погляди Ю. М. Лотмана на комунікативну природу тексту художньої літератури. Подано розуміння дослідником змісту та структури художньої літератури. Обґрунтовано причини невдачі структурально-семіотичних досліджень літератури. Розкрито методологію системного комунікативного вивчення тексту. Показано лотманівську концепцію, виходячи з означення будь-якого літературного твору як моделюючого та семіотичного, який здійснює когнітивну та комунікативну функції.

Ключові слова: художня література, комунікація, семіотика.

Беліченко О.

– доктор наук по социальным коммуникациям, профессор, заведующая кафедрой украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

ЛІТЕРАТУРА ЯК ВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАТИВНА СИСТЕМА В ДОСЛІДЖЕННЯХ Ю. М. ЛОТМАНА

В статье проанализированы взгляды Ю. М. Лотмана на коммуникативную природу текста художественной литературы. Подано понимание исследователем смысла и структуры художественной литературы. Обосновано причины неудачи структурально-семиотических исследований литературы. Раскрыто методологию системного коммуникативного изучения текста. Показано лотмановскую концепцию текста, исходя из определения любого литературного произведения как моделирующего и семиотического, который осуществляет когнитивную и коммуникативную функции.

Ключевые слова: художественная литература, коммуникация, семиотика.

Belichenko O.

– Doctor of Social Communications, Professor, Head of the Department of Ukrainian Language and Literature, Donbas State Teachers' Training University

LITERATURE AS A VERBAL COMMUNICATIVE SYSTEM IN THE STUDIES OF Y. M. LOTMAN

The article analyzes the views of Y. M. Lotman on the communicative nature of the text of fiction. The researcher understood the meaning and structure of fiction. The reasons for the failure of structurally-semiotic studies of literature are substantiated. The methodology of systematic communicative text study is disclosed. The author shows the concept of the text in Lotman, based on the definition of any literary work as a modeling and semiotic one, which performs cognitive and communicative functions.

Постановка проблеми. Процеси суспільного існування на межі ХХ – ХХІ ст. сформували тенденцію зближення різних галузей гуманітарного знання, унаслідок чого художня література набуває нового статусу. Феномен художньої літератури ставить перед ученими завдання глибокого, усебічного її дослідження в нових соціокультурних умовах із застосуванням методології соціальних комунікацій.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукової літератури показав, що для сучасного розвитку суспільства характерна різноманітність методологічних підходів, які застосовують окремі науки під час дослідження вказаного явища. Проте феномен художньої літератури розглядається переважно як вид мистецтва, як сукупність авторських текстів або як мовний стиль, який має характерні особливості; відсутнє інтегративне осмислення літератури як соціально-комунікаційного явища.

Спробу дати об'єктивне наукове пояснення суспільно-культурному життю художніх творів здійснили вітчизняні вчені в 60–80-их рр. ХХ ст. Серед них згадаємо М. Бахтіна, Г. Богіна, Ю. Лотмана, П. Палієвського, М. Храпченка. Дослідники акцентували увагу передусім на внутрішніх властивостях літературного тексту.

У цьому розумінні потужний творчий поштовх одержали представники структурального напрямку, що вивчали значення літератури, зокрема Ю. Лотман і його школа

Зазначимо, що літературознавча методологія – це наука про методи, які застосовують у пізнаванні літератури. Вона стосується безпосередньо літератури й стикається з дослідженнями, але використовує також і доробок загальної методології. Методологія виступає тою основою, яка об'єднує літературознавчі дослідження з іншими дисциплінами та наукою взагалі, як окремою сферою пізнання й діяльності.

Проте це не виключає дослідження літератури як підсистеми соціальних комунікацій, ланки системи культури, знакового твору, тексту, суспільного чи історичного явища. Усе залежить від того, якому аспектові надається перевага. Гуманітарний (антропологічний) аспект літератури в цих дослідженнях, на думку польської дослідниці Д. Улицької [3], є в цьому ряду інших аспектів надзвичайно істотним. Ігнорування його призводить до викривлень у пізнанні та описі літератури.

Постструктуральна методологія, що прийшла на зміну структуралізму і стала його критикою, є не так запереченням, як розвитком структуралізму в нових умовах культури (постмодерної) та нових умовах науки (посткласичної), тож думки структуралістів-постструктуралістів щодо структури тексту та методики її дослідження також корисні і продуктивні у контексті з'ясування внутрішніх закономірностей побудови тексту як способу формування його смислу.

Цей метод вибудовує зв'язки, що наявні всередині тексту як цілого та пояснює характер роботи кожного компонента в цілому, оскільки, як зазначає О. Іванова [2], структуру можна визначити як модель, прийняту в лінгвістиці, літературознавстві, математиці, логіці, фізиці, біології і т. д. та таку, що відповідає трьом умовам: а) цілісності – підпорядкування елементів цілому і незалежність останнього; б) трансформації – впорядкований перехід однієї підструктури (або рівня організації елементів, що складають дану структуру) в іншу на основі правил породження; в) саморегулювання – внутрішнє функціонування правил в межах цієї системи.

В. Різун, порівнюючи філологічний та соціально-комунікаційний підходи до вивчення тексту, зазначав, що перший передбачає виділення насамперед засобів образності, а другий – дослідження виділених філологами засобів образності в соціальному вимірі, тобто з погляду того, як ті засоби залежать від соціальних потреб, цілей, завдань соціально-комунікаційного інституту, як вони впливатимуть на конкретні соціальні категорії читачів, чи зумовлені ці засоби конкретною соціально-комунікаційною технологією, тобто чи є вони технологічними засобами, чи входять ці засоби в перелік засобів конкретного соціально-комунікаційного інституту [16].

Погоджуємося з В. Різун, що філологічний підхід до тексту – це одна наукова парадигма опису тексту як об'єкту дослідження, а соціально-комунікаційний – зовсім інша парадигма. Дослідник зазначав, що це підхід, який передбачає аналіз явищ у контексті суспільної взаємодії соціальних інститутів, засобів, соціальних ролей.

Останні дослідження дають достатньо широку картину дійсно актуальних напрямів аналізу художнього тексту: М. Берг, М. Вайскопф, О. Жолковський, В. Куріцин, М. Липовецький, І. Скоропанова, І. Смирнов, М. Епштейн виходять за межі виключно літературознавчого аналізу, залучаючи матеріал і логіку суміжних наук, зокрема, соціокомунікативістики. Їхні роботи присвячені дослідженню літературних шкіл, напрямів і руху літератури в просторі й часі, і саме в цьому контексті виявлено закономірності літературного життя й аналізу творчості письменників, але соціокомунікаційний аспект художньої літератури представлений у них фрагментарно і не є предметом спеціального розгляду.

Останнім часом з'явилася достатня кількість праць, які розвивають комунікативний підхід до досліджень тексту. Так, наприклад, Н. Оліфіренко, відштовхуючись від робіт початку 80-х рр. Г. Колшанського про комунікативну природу тексту, розглядав проблему двоспрямованості тексту [1].

Метою нашої статті є оцінка поглядів Ю. М. Лотмана на соціально-комунікаційну сутність художньої літератури, що трансформується відповідно до розвитку соціально-комунікаційної системи суспільства та інтеграції до єдиного соціально-комунікаційного простору.

Для досягнення зазначеної мети необхідно виконати такі завдання:

1) охарактеризувати погляди Ю. М. Лотмана на сутність художньої літератури як комунікаційного потоку трансляції смислів у комунікаційному просторі; 2) подати розуміння дослідником змісту та структури художньої літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Праці Ю. Лотмана й до цього часу вважаються фундаментальними для сучасної науки. Текст як одиниця літературно-художньої комунікації перетворився на спеціальний об'єкт досліджень, що відзначається структурально-семіотичною спрямованістю. Це, зокрема, роботи Ю. Лотмана «Про дві моделі комунікації в системі культури», «Про зміст і структуру поняття «художня література», «Текст у тексті», «Семіотика культури і поняття тексту» [15; 12]. Передумовою створення лотманівської моделі літератури, яка є останньою із значних моделей структуралізму, були невдалі спроби структуралістів виявити в літературних текстах стабільні синтагматичні послідовності. Дослідник розробив концепцію тексту, виходячи з означення будь-якого літературного твору як моделюючого та семіотичного, який здійснює когнітивну та комунікативну функції. Його текст є категорією, що не ідентична літературного твору, проте складає його справжню субстанцію. Поглиблюючи дефініцію знака, Ю. Лотман запропонував трактувати його як поєднання взаємоеквівалентних елементів різних систем, тобто саме текст-знак є простором переключення з одного структурного ланцюга на інший (перекодування), що становить місце контакту, у якому відтворюється семіотичний досвід. При цьому в разі численного перекодування зміст процесу може визначитися поза текстовими структурами – літературною традицією, естетичними та архетипними кодами або іншими субкодами культурної системи.

У методологічному плані особливу роль відіграв інформаційно-семіотичний підхід, представлений у працях Ю. Лотмана та його послідовників [11; 13]. У межах цього підходу дослідник розглядав текст як об'єкт реального світу, як феномен культури, що формує ідеї та уявлення людей. Семіотичний підхід апелює до внутрішнього погляду письменника, його героїв та читацької аудиторії. Це сприяє реконструкції моделей ціннісних орієнтацій згаданих суб'єктів у контексті культурних зразків свого часу незалежно від того, що ми розглядаємо – «високу» літературу або продукт масового вжитку. Ю. Лотман писав, що з цього погляду малохудожні, популярні твори літератури представляють виключно цінний джерельний матеріал для дослідника, і після тієї роботи, що була зроблена структуралістами в останні десятиліття, немає можливості, як тільки вважати всі літературні тексти минулого і навіть сьогодення документами історичними [5, с. 380].

Для розуміння функціонування художньої літератури в соціально-комунікаційній структурі суспільства особливий інтерес будуть представляти теорії Ю. Лотмана, зокрема, його спостереження над

знаковою природою процесу комунікації. Дослідник писав, що весь матеріал історії культури може розглядатися з погляду певної змістовної інформації і з погляду системи соціальних кодів, які дозволяють цю інформацію виражати в певних знаках [10, с. 87].

Свого часу Ю. Лотман зазначав, що основу культури складають семіотичні механізми, пов'язані, по-перше, із зберіганням знань і текстів, по-друге, з їхньою циркуляцією та перетворенням і, по-третє, з появою нових знаків і нової інформації. Перші механізми визначають пам'ять культури, її зв'язок із традицією, підтримують процеси її самоідентифікації, інші – як внутрішньокультурну, так і міжкультурну комунікацію, треті забезпечують можливість інновацій і пов'язані з різноманітною творчою діяльністю [7, с. 13].

В умовах переходу до інформаційного типу суспільства системні параметри інтелектуального простору культури змінилися. Сучасна культура, залишаючись текстовою, стає інтелектуально-насиченим, інформаційним середовищем, яке залучає індивіди в нові для нього віртуальні межі – межі гіпертексту. Водночас змінюються і структура комунікації, і механізм розуміння. Відбувається переміщення сприйняття індивідуумом картини світу в центр текстового поля інтелектуального простору культури. У цьому випадку текст набуває рис інтелектуальної особистості, створюючи свій власний зразок поведінки.

Культура в контексті комунікаційних процесів виступає, передусім, як мова, що містить компонент історії, тобто реальні історичні традиції, дії, переживання й кодування цієї історії особливостями конкретної живої мови. Вона входить до складу глобального комунікаційного простору. Існування художньої літератури як соціокультурного феномену визначається її діалектичною взаємодією в таких системах, як суспільство й культура, суспільство і людина, культура і особистість.

Дослідники, зокрема М. Фуко [18], зазначають, що поняття розвитку та еволюції дають можливість групувати послідовності розрізнених подій, пов'язувати їх єдиним принципом організації. Саме художня література дає змогу об'єднати зазначені елементи. Є твори, які нам відомі і які ми виокремлюємо із сукупності певних творів, приписавши той або інший текст тому або іншому автору. Зазначимо, що світовий літературний процес розвивається нерівномірно внаслідок певних соціально-історичних причин. В одних культурах він виступає в ролі літературного лідера, а в інших літературах – перебуває на стадії формування або ще навіть не виник.

У зв'язку з цим зазначимо, що теорія циклічності розвитку культури пояснює сутність сучасної культурної ситуації – сьогодні мистецтво загалом і література зокрема перебувають на якісно новому етапі свого розвитку. Хоч багато хто з науковців пише про занепад, кризу й навіть загибель культури, а поняття кризи і загибелі ототожнюються. Проте кризовий стан найчастіше приводить не до зникнення явища, а, навпаки, дає поштовх до виникнення світоглядних і естетичних систем, спрямованих на усвідомлення нового стилю життя й нового мислення.

Свого часу Ю. Лотман визначив культуру як сукупність неспадкової інформації, яку зберігають і передають різноманітні колективи людського суспільства. [9, с. 56].

Свого часу Ю. Лотман [7; 9; 10] пропонував трактувати культуру загалом і літературу зокрема як семіосферу, тобто надзвичайний семіотичний простір, який заповнений специфічними мовами й кодами, що перебувають у складному діалозі і фази розвитку яких не збігаються. Кризові, перехідні періоди відзначаються певними закономірностями протікання процесів, які дослідник визначав як переміщення периферії культури, що проявляє себе як революційна частина цілого, до центру, налаштованість на прийом інших текстів, які потрапляють ззовні, з наступним виробництвом власних, оригінальних; інтенсифікацією діалогу та акцентування новизни.

Свого часу Ю. Лотман передбачав, що весь соціокультурний матеріал можна розглядати з погляду певної змістовної інформації і з погляду соціальних кодів, які дають змогу виражати її в певних знаках і робити надбанням тих або інших людських спільнот [6, с. 157]. Виходячи з цього, можна передбачати, що основною метою комунікаційного процесу є доставка й одержання інформації. У сучасну епоху відбувається перехід від «літературоцентризму» культури – до актуального процесу її текстуалізації та панестетизації.

Досліджуючи зміст і структуру поняття «художня література», Ю. Лотман свого часу розмежовував твори художньої літератури й решти текстів, які функціонують у складі цієї культури. За переконанням науковця, це може здійснюватися з двох поглядів:

1. Функціонально. Із цього погляду художньою літературою буде вважатися будь-який словесний текст, який у межах цієї культури здатен реалізувати естетичну функцію. Текст, який не входить до сфери мистецтва, може належати мистецтву, і навпаки.

2. Із погляду організації тексту. Текст повинен бути певним чином побудований: відправник інформації його зашифрує багатократно й різними кодами. Хоч, у деяких випадках можливо, що відправник створює текст як нехудожній, тобто зашифрований один раз, а реципієнт приписує йому художню функцію. Крім того, реципієнт повинен знати, що текст, до якого він звертається, необхідно розглядати як художній. Тобто текст повинен бути певним чином семантично організованим і містити сигнали, які звертають увагу на таку організацію. Це дає змогу описувати художній текст не тільки як такий, що певним чином функціонує в загальній системі текстів цієї культури, але й такий, що певним чином упорядкований. У першому випадку Ю. Лотман говорив про структуру культури, в іншому – про структуру тексту.

Ю. Лотман належав до групи учених, які подібність між літературою та мовою бачили в наявності знаків і системи їх дешифрації. Дослідник реалізував широку можливість визначення літератури як мови, що ґрунтується на прагненні максимально

скоротити кількість характеристик мови як поняття. Перша глава «Структури художнього тексту» називається «Мистецтво як річ» [14, с. 19]. Як і більшість структуралістів, Ю. Лотман саме це визначення бере за основу, аналізуючи художній текст. Він пише, що всі знакові системи будуються за типом мови; будь-яка система, що слугує меті комунікації між двома або багатьма індивідами, може бути визначена як мова [14, с. 19]. Під мовою автор розуміє будь-яку комунікаційну систему, яка користується знаками, що впорядковані певним чином [14, с. 20].

Особливу значущість наша проблема набуває в ситуації швидкої зміни текстів культури, яка була осмислена Ю. Лотманом як когнітивно-інформаційна метаморфоза диверсифікації та подрібнення семіотичного коду культури і знайшла вираження в певних пов'язаних між собою когнітивних механізмах (трансформаціях).

Ю. Лотман зазначав, що між розумінням і нерозумінням художнього тексту існує досить велика проміжна область. Різниця в тлумаченні творів мистецтва – явище звичайне й повсякденне, воно органічно притаманне мистецтву. Саме з цією властивістю пов'язана здатність мистецтва корегувати з читачем і видавати йому саме ту інформацію, якої він потребує і до сприйняття якої він підготовлений.

Автор писав, що той же текст може на різних своїх рівнях підкорюватися різним кодам [15, с. 3]. Він переконував, що для здійснення акту художньої комунікації необхідно, щоб код автора і код читача створювали множини структурних елементів, які перетинаються для того, щоб читачу була зрозумілою природна мова, якою написано текст.

Важливу роль, як переконливо доводив дослідник, у механізмі літературного розвитку відіграє система оцінок. Уся система текстів, які входять до складу культури, у ціннісному відношенні організується триступеневою шкалою: «верх», що ототожнюється з вищими ціннісними характеристиками, «низ», який виступає як його протилежність, і проміжна сфера, нейтральна в аксіологічному відношенні.

Ю. Лотман уважав попереднім розв'язанням питання про належність тексту до розряду художніх наявністю в самому коді культури протиставлення художніх і нехудожніх структур [14]. Він виокремлював чотири можливості функціонування текстів:

1. Письменник створює текст як твір мистецтва, і читач сприймає так само.

2. Письменник створює текст не як твір мистецтва, але читач сприймає його естетично (наприклад, сучасне сприймання сакральних та історичних текстів давніх і середньовічних літератур).

3. Письменник створює художній текст, але читач не здатен ототожнювати його з будь-яким із тих видів організації, якими для нього вичерпується поняття художності, і сприймає його з погляду нехудожньої інформації.

4. Цей випадок тривіальний: нехудожній текст, створений автором, сприймається читачем як нехудожній.

Літературна комунікація починається з творчого процесу створення тексту художньої літератури й наступного впливу на читацьку аудиторію.

Творчий процес завершується створенням тексту художнього твору, який з часом сприймається реципієнтом. У цей час художня думка за допомогою мови твору кодується. Закодована думка письменника складається в певну знакову систему, яка й формує текст твору. У процесі сприймання тексту реципієнтом відбувається декодування знакової системи і сприймання повідомлення.

Комунікативний ланцюг позначають, зазвичай, схемою: Відправник – повідомлення – одержувач; Автор – текст – читач. Між повідомленням і текстом існує зв'язок. Друга частина схеми фіксує її застосування стосовно до предмета літератури. У літературі схема комунікативного ланцюга відсилає нас до формули Г. Гегеля. Проте в реальній дійсності стосунки ці не обмежуються трьома елементами і містять необхідні опори в дійсності й попередньому досвіді літератури як виді словесної творчості.

Інформаційний вибух другої половини ХХ ст., що дав поштовх до розвитку постмодернізму, привів до переваги метадискусійних мов над первинними об'єктами, зокрема, до переваги критики над літературою. Постмодернізм, за словами М. Епштейна [19, с. 20], – це усвідомлення невідворотності такої ситуації, коли сама критика породжує свій предмет і реальність тексту виступає як ілюзорна проекція семіотичної влади критика.

Унаслідок нової світоглядної системи відбувається збагачення світосприйняття людини, оскільки з'являються не тільки нові одиниці комунікації та номінації, але й обов'язкові способи розкриття системи цінностей особистості. Свого часу, досліджуючи структуру художнього тексту, Ю. Лотман зазначав, що художній твір, який виступає певною моделлю світу, деякими повідомленнями на мові мистецтва просто не існує поза цією мовою, так само як і поза іншими мовами соціальних комунікацій [14]. Саме художня література дає відчуття глибини, всесвіту, оскільки відбувається комунікаційний зв'язок із чуттєвою сферою людини, яка переважає над її матеріальними прагненнями й організацією.

Тому зазначимо, що в самій структурі комунікаційного процесу як специфічній формі діяльності втілюються моделі людської поведінки, що стають основою цієї структурної організації комунікативного процесу. Проте текст навіть у межах комунікації необхідно розглядати в логіко-гносеологічному аспекті, тобто в аспекті втілення в ньому пізнання, досвіду людини, діяльність якої спрямована на теоретичне і практичне пізнання дійсності.

Соціально-комунікаційне середовище існування тексту художньої літератури складає, по-перше, акт комунікативної діяльності людини –

як перший рівень середовища, або мікро-середовище. Вона може бути описана в термінах моделі комунікативного акту, центром якої і є текст. По-друге, зовнішнє комунікаційне середовище, у якому здійснюється комунікативний акт, – як другий рівень середовища, або мікросередовище (культура, природа, соціальна сфера), від якого, на думку Ю. Лотмана, людина невіддільна [5]. Комунікативну природу тексту художньої літератури підкреслює і Є. Сидоров [17, с. 38], який розробив методологію системного комунікативного вивчення тексту й зазначав, що текст – це система речових знаків і знакових послідовностей, яка характеризується комунікативністю та втілює об'єднану модель комунікативних діяльностей відправника й реципієнта. Це означає, що опозиція текст – реальність, по-перше, розглядається на комунікативній основі, по-друге, задає основні параметри такого розгляду, по-третє, дає змогу виявити в тексті комунікативні за своєю природою характеристики, зумовлені комунікативним середовищем.

В інтерпретації Ю. Лотмана [4] мета літературного твору схожа до мети поезії: це пізнання світу й спілкування між людьми, самопізнання, самобудова людської особистості в процесі пізнання й суспільних комунікацій. Взагалі художній твір – унікальна за глибиною й потужністю духовнотворча система, діалектичний механізм пошуку істини, витлумачення навколишнього світу й орієнтування в ньому.

Так само, основним предметом зображення в літературі є людина та складна система її взаємовідносин із буттям, усім, що існує в реальності чи уяві.

Художня література відтворює соціально-комунікаційну реальність у вигляді образів, які вона формує і які передаються через поведінку та індивідуальні враження людини. Досліджуючи процес функціонування художнього твору, Ю. Лотман зазначав, що не можна не відзначити одну особливість: у момент сприйняття художнього тексту ми схильні відчувати й більшість аспектів його мови як повідомлення – формальні елементи семантизуються, те, що притаманне загальнокомунікаційній системі, входячи в специфічну структурну цілісність тексту, сприймається як індивідуальне [4]. У подальшому, на думку дослідника, увійшовши в художній досвід людства, твір усе ж стає мовою, і те, що було випадковістю змісту для цього тексту, стає кодом для наступних.

Образність творів художньої літератури виникає не за бажанням письменника, а зумовлена особливостями предмета, який відтворюється автором, яким він існує в житті. Це можуть бути характери людей, які розкриваються тільки в образах. Образи як художня форма твору виникають тільки тоді, коли вони відтворюють специфічний, художній зміст. Основними функціями текстів у культурі, відповідно до теорії Ю. Лотмана, є адекватна передача спільних смислів і формування нових.

Можна виділити внутрішню комунікативну (художні образи) та зовнішню комунікативну форму (засоби зображення й вираження)

літературного твору. Художній образ є формою щодо естетично-ідейного змісту твору і водночас стає змістом стосовно зовнішньої комунікаційної форми.

Зазначимо, що художня образність впливає на відтворення комунікаційного зв'язку в каналі художньої літератури. Художній образ може бути тільки словесним, безпосередньо або опосередковано. Будь-який художній образ є образом безпосередньо або опосередковано словесним, будь-який словесний образ є образом художнім. У науковому розумінні художня література як один із видів мистецтва створює специфічну, художньо-образну форму відтворення й створення об'єктивної дійсності, практично духовного освоєння світу.

Висновки: Дослідження художньої літератури як соціально-комунікаційного феномену висвітлило її сутність у комунікаційному суспільстві і його культурі. Художня література історично проходить основні стадії розвитку духовного життя суспільства. У своєму змісті вона відтворює специфічні особливості цих періодів, на стадії «хаосу» яскраво демонструючи риси етнічної ментальності, сприяючи консолідації етносу, формуючи етнічну самосвідомість. На стадії «середовища» проявляє себе як фрагмент масової свідомості, активно впливаючи на формування суспільної думки, на стадії «сфери» стає повноцінним її елементом. Це дає змогу визначити художню літературу як складний соціокомунікаційний феномен, необхідний елемент духовної сфери життя суспільства, який активно взаємодіє з іншими складниками й зумовлюючи, у певному розумінні, його розвиток, виступає ідентифікатором історичних періодів, які проходить соціум.

На нашу думку, запропонована Ю. Лотманом типологія культур, що завершується констатацією переходу до «екранної» культури, сьогодні уже повністю не відтворює реальний стан культури в сучасному суспільстві, оскільки людство вступило в новий «осьовий час», що характеризується становленням «електронно-комп'ютерної» культури – маркера інформаційної культури. Подібно до попередніх типів розвиток соціально-комунікаційної культури заснований на взаємозв'язку та взаємозалежності науково-технічних досягнень і трансформації ціннісно-сміслових основ. Проте, хоч і відбувається трансформація, дослідження науковців говорять про завершеність циклу, а звідси витікає ідея про повернення інтересу до вічних культурних цінностей. Має пройти ще кілька поколінь, перш ніж нова система цінностей культури займе своє місце в інформаційному суспільстві.

Назвемо низку причин невдачі структурально-семіотичних досліджень літератури. По-перше, семіотичний підхід у літературі фокусується на смислі і не бере до уваги емоційний елемент, який надзвичайно важливий для більшості читачів, зокрема й естетичне задоволення від читання. У центрі структурально-семіотичних досліджень стояли загальні структури, коли пересічного читача цікавила сингулярність тексту, його неповторність, несподіваність, саме те,

заради чого читач і відкриває книгу, навколо чого формується унікальний досвід читання художньої літератури. Структуралізм залишався байдужим до зв'язків між текстом і його екзистенційним та історичним контекстом. Нарешті, структуралісти прагнули пояснити досвід художньої літератури тільки на основі «наявного»: вони демонстрували неухвагу до лакун тексту та актів їх заповнення читачами, навколо яких і будується процес читання. На загальному рівні семіотика демонструє свідоме заперечення психологізму, який недоречний під час аналізу культурних продуктів, які мають на собі надзвичайно помітний відбиток індивідуальності та суб'єктивізму. Гомологія мови й літератури не виправдана, оскільки в літературі принципово інший тип знаків і принципово відмінна організація знакового простору. Тому використання семіотичних ідей і методів не завжди може бути виправдане з теоретичного погляду.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо у подальшому вивченні низки актуальних питань: 1) визначенні дискурсивних напрямів досліджень художньої літератури; 2) з'ясуванні комунікаційних аспектів соціокультурної залежності літературного процесу як частини глобального комунікаційного процесу.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Смысловая структура текста. *Текст как объект многоаспектного исследования: сб. ст. науч.-метод. семинара «Textus»*. Санкт-Петербург; Ставрополь, 1998. Вып. 3. Ч. 1. С. 23–34.
2. Иванова О. А. Літературний твір: між літературознавством і масовими комунікаціями. *Вісник Одеського національного університету. Серія Філологія. Літературознавство*; [наук. ред. Н. М. Шляхова, Є. М. Черноіваненко]. Одеса: Вид-во ОНУ імені І. І. Мечникова, 2008. Т. 13. Вип. 7. С. 64–70.
3. Література. Теорія. Методологія / укладач Д. Уліцька. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 544 с.
4. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Ленинград: Просвещение, 1972. 271 с.
5. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: Языки рус. культ., 1996. 477с.
6. Лотман Ю. М. Исторические закономерности и структура текста. *Внутри мыслящих миров: человек – текст – семиосфера – история*. Москва, 1996. С. 307–343.
7. Лотман Ю. М. Культура и взрыв. *Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки*. Санкт-Петербург, 2000. С. 12–149.
8. Лотман Ю. М. Массовая литература как историко-культурная проблема. *Избранные статьи: в 3-х т.* Таллинн: Александра, 1993. Т. 3. С. 380–389.
9. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур. *Избранные статьи: в 3-х т.* Таллинн, 1992. Т. 1. С. 102–109.
10. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры. *Избранные статьи: в 3-х т.* Таллинн, 1992. Т. 1. С. 87.
11. Лотман Ю. М. О содержании и структуре понятия «художественная литература». *О русской литературе*. Санкт-Петербург, 1997. С. 774–788.
12. Лотман Ю. М. Семіотика культури і поняття тексту. *Труди по знаковим системам: структура і семіотика художественного тексту*. Тарту, 1981. С. 3–7.

13. Лотман Ю. М. Семиотика культуры. Избранные статьи: в 3-х т. Таллинн, 1992. Т. 1. С. 312–313.

14. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Москва: Наука, 1970. 271 с.

15. Лотман Ю. М. Текст в тексте. *Труды по знаковым системам: структура и семиотика художественного текста*. Тарту, 1981. С. 3–32.

16. Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. Аспекти теорії тексту. *Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту*. Київ: РВЦ “Київський університет”, 1998. С. 5–59.

17. Сидоров Е. В. Системное определение текста и некоторые проблемы коммуникативной лингвистики. *Вопросы системной организации речи*. Москва, 1987. С. 38–39.

18. Фуко М. Что такое автор? *Современная литературная теория: антология*. Москва, 2004. С. 69–91.

19. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна. *Книжное обозрение «Ex libris НГ»*. 1999. 4 февр. С. 20.

20. Эпштейн М. Книга, ждущая авторов. *Иностранная литература*. 1999. № 5. С. 217–219.

Храбан Т.

– викладач кафедри іноземних мов Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут

УДК 316.772

ВІРТУАЛЬНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ ТРОЛЯ В ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЇ

У статті досліджено специфічну мережеву комунікативну стратегію тролінгу з позиції когнітивно-прагматичного і стилістичного підходів, що дало можливість визначити тролінг у лінгвістичних категоріях та термінах. Схарактеризовано основні типи і типажі віртуальних мовних особистостей, які використовують комунікативну стратегію тролінгу. Доведено, що важливою особливістю першого типу тролів є збереження невизначеності комунікативних інтенцій адресанта і використання завуальованих прийомів для реалізації комунікативної стратегії провокації. Відмінною ознакою другого типу тролів є негативно упереджена мовна поведінка, в основі якої лежить односпрямований емоційний мовленнєвий вплив на адресата, і використання прийомів відкритого протистояння для реалізації комунікативної стратегії агресії:

Ключові слова: віртуальна мовна особистість, комунікативна стратегія, когнітивно-прагматичний підхід, стилістичний підхід, тролінг, троль.

Храбан Т.

– преподаватель кафедры иностранных языков Военного института телекоммуникаций и информатизации имени Героев Крут

ВИРТУАЛЬНАЯ ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ ТРОЛЯ В ИНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЇ

В статье исследовано специфическую сетевую коммуникативную стратегию троллинга с позиции когнитивно-прагматического и стилистического подходов, что позволило дать определение троллинга в лингвистических категориях и терминах. Охарактеризованы основные типы

и вариации виртуальных языковых личностей, которые используют коммуникативную стратегию троллинга.

Ключевые слова: виртуальная языковая личность, коммуникативная стратегия, когнитивно-прагматический подход, стилистический подход, троллинг, тролль.

Khraban T.

– *Teacher, Foreign Languages Department, Military Kruty Heroes Institute of Telecommunications and Information Technologies*

VIRTUAL LANGUAGE PERSONALITY OF THE TROLL ON INTERNET COMMUNICATION

The article deals with the specific network communication strategy of trolling from the position of cognitive-pragmatic and stylistic approaches that made it possible to define trolling in linguistic categories and terms. The main types and varieties of virtual linguistic personalities using the communicative strategy of trolling are characterized.

Key words: *communicative strategy, cognitive-pragmatic approach, stylistic approach, virtual linguistic personality, trolling, troll.*

В сучасних умовах інтернет став не лише технічним, але й соціальним новим явищем, осередком нових форм комунікативних практик, які являють собою динамічну систему, що схильна до швидких змін. Сучасні технології та “інтернетизація” суспільства, яка збільшується, сприяють переродженню культури як феномену [11, с. 132–161], де звичні форми і види комунікації зазнають суттєву трансформацію. В інтернеті з’являються різноманітні інтернет-субкультури, однією із котрих є тролі. **Актуальність** статті зумовлена підвищенням ролі й значення комунікаційних процесів в сучасному суспільному житті; необхідністю дослідження феномена тролінгу з метою пошуку ефективних механізмів його протидії в мережі.

Стан дослідження. Вивчення феномена тролінгу відбувалося на перетині різних галузей наук: психології, соціології, політології, лінгвістики тощо, що зумовило звернення до наукових праць, де розглянуто такі питання: основні функції, принципи та цінності субкультури тролів (О. Анкудінова, В. Крючков, І. Ксенофонтова, І. Стернін, О. Шерман, S. Barab, P. Fichman, D. Fisher, J. Füller, J. Gray, J. Gebauer, S. Herring, R. Kling, J. Kelly, R. Pezzej, M. Sanfilippo та інші), психологічні особливості комунікативної тролінг-поведінки (Л. Гуменюк, В. Крючков, Ю. Коняєва, J. Donath, J. Shin та інші), лінгвопрагматичні характеристики дискурсу тролінгу та функціонування мови на базі нової соціально-комунікативної практики (М. Булохова, Р. Внебрачних, Ю. Данько, Г. Розбицька, Л. Синельникова, В. Чудінов, В. Danet, J. Desborough, S. Nicol, E. Suhay та інші).

Мета статті – схарактеризувати типи і типажі віртуальних мовних особистостей, які використовують специфічну мережеву комунікативну практику тролінгу. **Об’єктом** дослідження є віртуальна мовна особистість троля в віртуальному комунікативному середовищі. **Предмет** дослідження – лінгвокогнітивний аспект вербальної маніфестації мовної особистості троля.

Матеріал і методи. Дискурс-аналіз забезпечив вивчення специфічних рис комунікативних прийомів та стилістичних особливостей тролінгу в мережі. Психолінгвістический метод моделювання мовної особистості дозволив схарактеризувати віртуальну мовну особистість троля, виділяючи її особливості на мовному і когнітивному рівнях. Матеріалом дослідження послужили публікації, пости та коментарії на форумі українського сайту новин ЦЕНЗОР.НЕТ.

Виклад основного матеріалу. Термін *тролінг* використовується як парасольковий, “який охоплює широкий спектр асоціальних моделей поведінки в інтернеті” [8, с. 273]. Ю. Коняєва розглядає тролінг як “особливий спосіб зниження оцінки предмета мовлення, що пов’язаний з побудовою в тексті такої логіки пред’явлення інформації, при якій один з фактів викликає сумнів читача в можливості позитивної оцінки предмета мовлення” [7, с. 140]. А. Marwick вважає, що тролінг є специфічною мережевою комунікативною практикою, яка характеризується “використанням навмисно образливої мови; антипатією до сенсаційності; бажанням створити емоційний вплив на співбесідника” [12]. М. Goerzen стверджує, що тролінг є “актом стратегічної невизначеності (двозначності) своєї позиції... Цей акт може бути спрямований на те, щоб спровокувати особливу чи непередбачену реакцію... часто це тільки засіб ... відповідно до вищих намірів педагогіки, політиці, публічності чи пропаганди” [10]. Л. Синельникова під поняттям *тролінг* розуміє “особливий формат спілкування, в якому виявлений новий тип соціального індивіда, що сформувався саме у віртуальному середовищі” [8, с. 277]. О. Буланова пропонує розглядати тролінг не тільки як “навмисну ескалацію агресії і ненависті, провокування конфлікту заради конфлікту”, а як “різновид мовної гри в дусі трикстеріанства” [1, с. 78].

Таким чином, тролінг розглядається як особливий тип комунікативної поведінки в мережі, комунікативна стратегія, яка використовується віртуальною мовною особистістю, яка отримала ім’я “троль”. В основі віртуальної особистості лежить мовна особистість. Н. Казнова вважає, що в епоху інтернету відбувається трансформація мовної особистості, вона набуває нових рис: “Про віртуальну особистість, також як про мовну, роблять висновок за мовленнєвою діяльністю, у центрі уваги не тільки ті ж самі аспекти та механізми, але є й своя специфіка” [6, с. 12]. З. Зав’ялова розглядає віртуальну особистість як “результат реконструкції в мережевому комунікативному просторі справжнього або вигаданого образу, онтологія якого задається реальним суб’єктом” [5, с. 9]. На думку Л. Синельникової для характеристики троля як віртуальної мовної особистості особливого значення набувають “лінгвістичні (нормативні, стилістичні, риторичні) показники, які характеризують віртуальну мовну особистість, її мовну здатність, вибір мовних одиниць і міру відповідальності за поведінку в мережі” [8, с. 272]. Крім того, “особливості вживання мовних засобів дозволяють виявити функцію того чи іншого висловлювання в складі

даного комунікативного акту і, таким чином, визначити комунікативну мету адресанта і наміри, що відповідають цій меті” [4, с. 110].

Аналіз публікацій, постів та коментаріїв на форумі українського сайту новин ЦЕНЗОР.НЕТ довів, що найбільш повно віртуальна особистість тролля реалізується на когнітивному, мотиваційному і мовному рівнях.

Важливою особливістю першого типу тролів є збереження невизначеності комунікативних інтенцій адресанта, коли троль таким чином грає з двозначністю повідомлення, що адресат не зовсім впевнений в намірах тролля або його серйозності. Характеризується використанням завуальованих прийомів для реалізації комунікативної стратегії провокації, тобто “стратегії деструктивної поведінки, яка націлена на залучення партнера по комунікації в конфліктну взаємодію або створення умов для його виникнення” [2, с. 51]: 1) Ігнорування. Здійснюється шляхом демонстративного пропускання слів партнера або шляхом раптової зміни теми розмови, що вказує на те, що думка опонента не цікава: *К чертям унылые выборы в Москве! Михо уделяет это заунывное голосование по всем параметрам. Цирк принимает какие-то совсем уже космические размеры. Жгите, друзья!* Навмисна неухважність по відношенню до партнера, його висловлювань найчастіше сприймається як ознака зневаги; 2) удаване нерозуміння (навмисне перепитування). Посилаючись на з'ясування для себе правильності тільки що почутого, троль повторює сказане опонентом, але вносячи в них свій сенс на зразок: *Вибачте, чи правильно я вас зрозумів, ви говорите що* Тим самим він змінює загальне значення сказаного на догоду собі: *Вроде и правильно вы написали, но только не правильно. Мир держится не на консервах и прочих теориях заговора, а на чисто шкурном интересе. Они могли быть любыми консервами, хоть МИБ, хоть Моссада, хоть марсиан, но основной их движущий момент – банальный шкурный интерес;* 3) зародження сумніву в істинності. Суть використання даного прийому полягає в тому, що акцент зміщується від змісту повідомлення опонента на нібито наявні у нього причини і приховувані мотиви відстоювати певну точку зору, а не погоджуватися з доводами тролля: *А разве я просил опять мне впаривать твою лабуду про олигархов и клептократов? По-моему, все уже поняли твои догмы, и зацикливаются на них далее я смысла не вижу. Мне просто интересен сам парадокс ситуации и его оценка отдельных членов секты “свидетели очередного мессии”;* 4) надання мінімальної (нульової) інформація. Використання цього прийому створює певну невизначеність та неузгодженість змісту повідомлення, смислове нівелювання, субституцію визначеної теми та головної думки повідомлення побічними темами і асоціаціями. Все це перешкоджає аналізу інформації та дає троллю можливість вільно інтерпретувати слова: *Такий науково збалансований підхід дозволяє дати подіям об'єктивний аналіз та зрозуміти, що не відбувається нічого хорошого. Але й нічого поганого*

теж. А всі витрати і втрати, які несуть учасники подій – то їхнє особисте горе. І мені нікого з них нітрохи не шкода – самі винуваті;

5) розмивання і підміна понять, маніпуляції з числом і мірою: *“Пока я не раскрыл метафизическое отличие первого рода от второго”. – “Может тебе еще и эзотерическое раскрыть?” – “Та не, это мы в курсе. Вот если бы онтологическое, если можно?” – “Ну, если в курсе, тогда просвети об эзотерическом отличии рода от второго, а мы обсудим”. – “Ложь, в которую верит сам персоналий, уже вроде, как и не ложь”. – “Ну, такая мысль достойна кого-то, но не нашего пупсика...” – “Виртуальное, сер, виртуальное, да и сам я – виртуальный персонаж”. – “Какой ты, ..., сэр? Пациент!”.* Маніпулюючи поняттями *метафизическое, эзотерическое, онтологическое* значення, троль ставить опонента в скрутне становище, бо без необхідної підготовки та швидкої реакції на інформацію виявити та нейтралізувати підміну понять досить складно;

6) недотримання логіки викладу матеріалу. Екстралінгвальні причини логічних помилок (порушення смислової зв'язності, тобто логіки викладу, завдяки чому виникають суперечності у межах цілого тексту) і нехтування лінгвальними умовами логічності (поєднання логічно несумісних слів; введення у фразу зайвих слів (плеоназмів), які структурно обтяжують фразу; неправильна побудова рядів однорідних членів речення, коли в нього входять родові й видові поняття; поява стилістичного дисонансу, який створюється недоречним вибором синтаксичних конструкцій; порушення порядку слів у простому реченні або порядку розташування компонентів складного речення; неправильне утворення аналітичних граматичних форм тощо) можуть перешкоджати повноцінному розумінню повідомлення: *Я, конечно, дико извиняюсь, если это – фейк, но вопрос: каким заболеванием мозга нужно страдать, чтобы придумывать такие законы, если это, таки да, имеет место быть?*; 7) свідомо невизначеність висунутої тези або відповіді на поставлене запитання, коли думка формулюється нечітко, невиразно, що дозволяє її інтерпретувати по-різному: *Я не придерживаюсь вашей теории о потерянном времени, и познание бытия – вещь многогранная и объемная, и Вы тоже являетесь маленько частью этого бытия и тоже представляете интерес для изучения, вообще, психика человеческая – весьма загадочное явление;*

8) зміна сенсу слів і понять. Троль в даному випадку вільно інтерпретує слова опонента. При цьому змінюється контекст, часто приймаючи форму прямо протилежну або, як мінімум, перевернену: *Не нужно путать понятие профессионал с понятием мастер, мастер вполне может быть непрофессионалом в той области, в которой он мастер. Какой мусор у Вас в голове! Да и много чего ещё. Слушайте, мой Вам совет – завязывайте с теориями. Наука – это не Ваше. Если Вам отвечать, то и жизни не хватит. В каждой строчке только бред;* 9) постановка відразу кількох запитань. У даному випадку по одній темі троль відразу задає кілька різних питань. Надалі в залежності від

відповіді об'єкту тролінгу або інкримінується прагнення ввести в оману на підставі того, що він не відповів на питання повністю, або особа обвинувачується в нерозумінні суті проблеми: *“Их, наверное, за это нужно больше любить, ну так как ты их любишь?” – “Нет”. – “То есть ты их не любишь, но тогда почему за них горло дерешь? Какие мотивы заставляют тебя это делать? А не кажется ли тебе это извращением?” – “Нет”. – “Почему? Обоснуй, вопрос 4 связан с вопросом 3”. – “Ты про что? Ты не переусердствуй с тысячей вопросов. Задавай по одному”. – “А ты что, ответил? Не соизволит ли любезнейший ответить на вопрос: почему вы такой ...?”;* 10) осміяння. Мета тролінгу досягається завдяки іронічному тону, який немов несвідомо ставить під сумнів будь-які слова опонента. При використанні цього прийому осміянню можуть піддаватися як конкретні особи, так і їх погляди, ідеї, організації і структури, до яких належать об'єкти тролінгу: *“..откуда у парня испанская грусть?” Звідки у грузина така полум'яна любов до України?*

Створенню негативного психологічного фону спілкування сприяє використання тролем специфічних стилістичних прийомів двозначності, що “полягає в наявності у висловлюванні або його фрагмента кількох смислів, що проявляються одночасно або послідовно, і обумовлені поєднанням мовних/мовленнєвих механізмів породження двозначності з особливим контекстом” [9, с. 26], а саме: 1) лексичний склад мови, яким послуговуються тролі: а) постійне вигадкування нових слів (*Хотя и при полном непонимании языка друг друга нарицательным может стать и обрывок фразы, к примеру: шер ами – шаромыжники, люби друзі*), б) підвищений інтерес до безглузлого поєднання слів (*Сон про не сон, а про не сон сон*), в) свідомі обмовки і їх виправлення (*Решил провести эксперимент, ой, простите, эксперимент по последней строке твоего поста, получилось забавно*), г) застосування специфічної термінології та іншомовних слів, внутрішня форма яких представляється незрозумілою адресату (*У тебя просто какой то маниакально депрессивный биткоинтный синдром, без всякой надежды на излечение*); 2) синтаксичні стилістичні прийоми і засоби створення жанру судового розгляду (паралельні конструкції, риторичні питання, саспенс, парцеляція, еліптичні конструкції, обрамлення): *Чому українці голосують на виборах за кого попало? Брак “тяглої” політичної культури... але головне – це патерналістська психологія! Очікування несподіваної, раптової манни небесної безпосередньо від “виробника”... Інакше кажучи, електоральний вибір схожий на підсвідому суб'єктивну мотивацію при читанні листа, який вам надіспамився з сонячної Нігерії... і в якому повідомляється, що несподівано врізав дуба на банановій плантації якийсь ваш далекий троюрідний внучатий прадід, але випадково перед самим вмиранням заповідав вам дев'ятсот трильйонів євро (прописано жирними цифрами для певності: \$900 000 000 000 000...) І тобі чудово відомо, що всі покоління твоїх предків з часів мезозою вище Лубен нікуди не*

ходили... Але все-одно, десь на задвірках хромосомної наївності: “А раптом? Мало лі...”; 3) алогізми (навмисно порушування логічних зв'язків): *Бесит, когда ты бесишься, а тебя все бесят и не дают спокойно побеситься*; 4) дилогія, в якому двозначність створюється шляхом постановки багатозначних слів або омонімів в такий контекст, де вони можуть розумітися декількома способами одночасно: *Страна вечнозеленых помидоров и страна вечнозеленых тюльпанов – две большие разницы*. У наведеному фрагменті гра будується на зіткненні прямого і переносного значення: *страна з холодним (вечнозелені помидори) і теплим кліматом (вечнозелені тюльпани)*; 5) антифразис (вживання слова або словосполучення в значенні, протилежному звичайному, що досягається за допомогою контексту і лапок): *Злые языки говорят, что когда в Афганистан после наших зашли натовские убийцы, то местные аборигены слегка офигели от того, что им ничего не нужно и они не распродают военное имущество. А вообще, бытие определяет сознание, потому факты мародерства как бы отсутствовали*. Використання слів у протилежному значенні свідчить про загальну іронічну тональність фрагменту, але, разом з тим, антифразис використовується для оцінки фактів, що аналізуються; 6) амфіболія (синтаксична двозначність): *Ворон ворону глаз не выклюет: сначала сынок выйдет под залог, а потом, гляди – или оправдается, или отмажется. Все будет как обычно и как у нас принято. Статья некого Княжицкого – явная заказуха, и как бы он рогом не упирался, из Рады все равно вынесут, аки Ленина из мавзолея, но всему свое время*. Наведений фрагмент дозволяє двояко трактувати, хто буде змушений покинути Раду: Княжицький або “синок”.

Найбільш поширеними типами тролів першого типу є: 1) “Експерт”. Наполегливий, дратівливий, не сприймає гумор. Його мова нагадує юридичну мову: з одного боку – точна, з іншого – абсолютно незрозуміла, переповнена професійною й термінологічною лексикою. Любить розмірковувати про якісь грандіозні теорії і робити узагальнення, які неможливо перевірити: *Один и тот же объект может входить в разные абстракции, в ходе процесса абстрагирования отбрасываются несущественные детали и в разных абстракциях могут быть отброшены разные детали, как несущественные... Поскольку абстрактное мышление не твой конек, то и выводы твои ложные. Объяснять не имеет смысла, не осилишь*; 2) “Скептик”. Ставить під сумнів істинність будь-якого твердження без переконливих доказів, вміє знаходити слабкі сторони логіки опонента і критикувати їх: *Мадам, вы путаете причины и следствия, это – не хорошо. Мадам, вы же давеча хвастались IQ как у Эйнштейна, так напрягите хоть чуточку ваш интеллект*; 3) “Педант”. Схильний до нав'язування власної думки, оскільки вважає своє бачення світу “істиною в останній інстанції”. З метою довести свою правоту вишукує неточності, міняє контекст, знаходить виняток, перевантажує повідомлення численними фактами, тим більш однорідними, що

послаблює увагу опонента і викликає його роздратування: *Стосовно останніх подій, віяній і трендів ... я, все ж таки, наважився сформулювати свою, в корні неправильну думку, якої, щоправда, за моїми спостереженнями, дотримується переважна більшість громадян, котрі стежать за подіями. А також практично усі громадяни, які за подіями не стежать*; 4) “Змій”. Ввічливий і саркастичний. Улюблена тактика – погодитися так, щоб стало зрозуміло, що він не згоден. Уникає ясності в твердженнях шляхом надання їм двозначності чи полізначності. Це ніколи не дозволяє опоненту чітко уявити, на що спрямовані його судження і до яких висновків він дійде. Прямі питання до себе ігнорує. Прикладом може послужити такий фрагмент: *Барышня, быть невежественным – постыдно, и вы проявили его в полной мере. Вы решили испробовать на мне Ваши доморощенные теории? Они даже не околонуачны. Не греет. Вот ни капельки. Я умею искать интересующую меня информацию. Не знаю даже, ЧТО Вы хотите мне всем этим потоком сознания сказать, но явно Вы потратили время зря. Так что выходите поскорее из диссонанса и включайте интеллект*; 5) “Жартівник”. Не дотримується логіки викладу думок, часто відхиляється від теми. Любить жарти і розіграші. Вважає, що мета комунікації досягнута, якщо він зміг переконати людину в якийсь нісенітниці: *“Господь Бог создал женщину из ребра Адама, и у мужчин таки отсутствует одно ребро”. – “Количество ребер у мужчин и женщин одинаково, разве нет?” – “Прошу извинить, отвлекся и написал неправильно. С одной стороны, у мужчины на одно ребро больше, чем с другой стороны”. “Я ощупал себя тщательно. Где грудная клетка, там ребра симметрично сходятся, то есть четное число. Ниже солнечного сплетения ребра короткие, только сзади и сбоку. Но недостающего ребра я не обнаружил. Неужели я того, ну, не совсем мужчина?” – “У нормальных – одинаковое, но есть отдельные мутанты... а тут уникам – совсем без мозгов”*.

Відмінною ознакою другого типу тролів є “цілеспрямована, мотивована, негативно упереджена, переважно контрольована мовна поведінка, в основі якої лежить односпрямований емоційний мовленнєвий вплив на адресата” [3, с. 11]. Характеризується використанням прийомів відкритого протистояння для реалізації комунікативної стратегії агресії: 1) свавільна інтервенція, яка не мотивована змістом і стилем комунікації, і спрямована примусити почати провокуючий діалог: *Я, конечно, дико извиняюсь, что не в тему, в частности, хотя, по теме: некоторые силы как раз и помогли Саакашвили вернуться в страну, чтобы использовать его как грузинский острый кинжал...*; 2) деструктивна критика: висловлювання зневажливих або образливих суджень. Діючи таким чином троль може підкреслювати, наприклад, такі негативні риси особистості опонента, як неосвіченість, необізнаність в певній галузі: *Мой Голубь! Чтобы не метать бисер, хотелось бы получить подтверждение понимания*

неких физических терминов оппонентом. То есть, какое у нас образование, степень, звание (ну кроме старшего по палате № 6)? При цьому важливо, щоб об'єкт тролінгу не тільки прийшов в стан роздратування, але і зробив при цьому помилкове або невігідне для його позиції в дискусії заяву. Може одночасно поєднуватися з прямою формою комунікативного прийому навішування ярликів (образливі епітети, метафори тощо, які викликають емоційно негативне ставлення оточуючих, асоціюються у них із соціально несхвальними вчинками) та з непрямую формою, наприклад: *Ви свідомо використовуєте факти, що сприяють розпалюванню націоналізму і антисемітизму...* Даний прийом активно використовується як в явній формі, так і в більш завуальованій, в поєднанні з іронією, непрямими натяками, неявним, але розпізнаваним підтекстом: *Дружище! Я понимаю – много лет в железной бочке ты вдыхал пары дизеля, и результат был печален... Но ты держись! Твою жизнь наполнит радостью и весельем выпиливание лобзиком!*; 3) вимога однозначної відповіді, що здійснюється за допомогою фраз типу: *не ухилийтесь, скажіть відверто*. Троль вимагає однозначної стверджувальної або заперечної відповіді на запитання, що вимагає конкретизації та уточнення, або коли неповна відповідь може привести до неправильного розуміння суті проблеми: *Ты растёкся мыслью по древу... Для меня это является неприемлемым*.

Важливим є визначення тролінгу з позиції його стилістичних особливостей, що надає можливість схарактеризувати віртуальну мовну особистість троля. До основних стилістичних відмінностей, що притаманні мові тролів другого типу, відноситься: 1) специфіка використання лексичного складу мови, яким послуговуються тролі, а саме: а) слова – маркери гіперреальності (*...снегирийцы???? ... ты серьезно??? А почему, например, не восстание роботов?? Или планета обезьян?? Ну неужели не понятно, что у них шансов не больше чем у зулусов??*); б) знижена лексика іронічно-жартівливої чи вульгарної конотативної забарвленості: *Мэм, я Вас не узнал в новом прикиде, извиняйте, если что не так*; в) інвективи, грубо-просторічні слова (*Как там, насморк – это временное, а слабость ума – это навсегда. Нормальный человек, поняв, что неправ из-за недостатка знаний, просто промолчит, чтобы не выставляют себя еще большим идиотом, а со слабостью ума имеют склонность упорно продолжать себя дискредитировать*); використання експресивних синонімів прикметника поганий (*підлий, паскудний, кепський, негожий, паршивий, непристойний, нікчемний, ненависний, бридкий, непорядний, безчесний, мерзенний, огидний, свинський, падлючий тощо*): *Какая-то поганая, постыдная шароварщина получается. Шароварщина, это когда люди предпочитают веру знаниям*; г) мова ворожнечі, яка спрямована на сприяння або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму чи інших видів ненависті на ґрунті нетерпимості: *Кстати! А кто-нибудь опарышей поздравил с ихним*

*Курбан-Байрамом?; 2) зростання екстремальності (категоричності) суджень, що реалізується використанням окличних і питальних конструкцій, візуального коду (Вы решили испробовать на мне Ваши доморощенные теории? Они даже не околонуучны! НЕ ГРЕЕТ! Вот ни капельки. Не знаю даже, ЧТО Вы хотите мне всем этим потоком сознания сказать, но явно Вы потратили время зря); 3) антономазія. При виконанні функції передачі агресії антономазія спрямована на навмисну образу, моральне придушення опонента шляхом висловлення негативних емоцій і почуттів по відношенню до реципієнта шляхом спотворення його соціального образу серед інших членів суспільства, або шляхом формування негативного комунікативно-провідного образу особистості (події), з яким адресат має спільність поглядів на життя, інтересів, пріоритетів, соціальних норм і установок. Найбільш часто мовна агресія в антономазія виступає у вигляді оціночних суджень, що встановлюють абсолютну або відносну цінність будь-якого об'єкта (особистості): *Грош вам всем цена в базарный день. Для оцінки використовуються порівняння тільки з тим, що викликає неповагу, презирство, огиду, але не ненависть або обурення: Суслик!!! Понабирали всякую мелочь вороватую, она в экономике как неарденталец с секирой!!!**

Прийом антономазії використовується для спотворення соціального образу особистості і досягається шляхом переосмислення, заміщення, а також одночасного заміщення і додавання інтертекстуальних відсилань. Це завдає шкоди іміджу, псує соціальний портрет і веде до втрати в очах колективу попередньої соціальної значущості індивіда, який став об'єктом мовної агресії. Адресна негативна інформація про особу створює передумови формування нового образу, який буде відрізнятися від оригінального своїм спотвореним видом: *Ох уж эти институтки... Это вы после института сразу лейтенанта получили, а кадровые – они четыре-пять лет в сапогах... и смысл этих поговорок поймет, только тот, кто в строевых частях по гарнизонам прослужил, а не складах тушенкой отъедался; О, мой таинственный секретчик! Не было ни политучилища, где он учился, ни армии, где он служил, ни кухни, где он харчевался.. “В нас никогда не стреляли – ни из револьвера, ни из пушки... Сабли не сверкали над нашими головами и... вообще ничего не было...”;* 4) імпліцитні прийоми, за допомогою яких троль може маніфестувати негативне ставлення до опонента. Стилістичний прийом антономазії є засобом відкритого вираження агресії. Однак в соціальних мережах адміністратори за образи і нецензурну лексику закривають троям доступ до групи або видаляють їх повідомлення. Тому троями використовується великий арсенал імпліцитних прийомів, що спрямовані на маніфестування агресивності, переваги, зневаги: а) метафори (*на самом деле это красивая бумажка на конфетке под названием “дармоед”; Возомнили себя всезнайками?; “Фрау Риббентроп” вже давно нічого не вирішує, тому ця влада (разом з їх*

“торговими партнерами” з Кремля) і почувається так вільготно); б) порівняння (Я не вполне уловила содержание. Но должна признать, что “серп взметнувшийся молотом” – смелая метафора. А вот с бонусом – это мне ближе. Душевно, лирично, образно... Несколько прохладно-философски... Ээээ, как сигарета после еще не надоевшего, но уже ставшего привычным секса); в) епітети (Ну, может все-таки не надо спорить по теме, в которой Вы – полный ноль?); г) сарказм (Сюрреализм и хокку в одном флаконе. Проигрышный вариант. Не все поймут; Сам нарисовал, что ли? Молодец, умеешь зажечь); гіперболи (Булгаковский дяденька только до Мандрюана дошел, у нашего героя путь явно длиннее – Брем с Брокгаузом и православие, а БСЭ с генетикой – на слабую голову слишком); 5) парадокс. Такі інваріантні характерні риси парадоксу як наявність алогізму, суперечливості, несподіваного трактування звичного сприяють реалізації комунікативних інтенцій тролія: *Регламент дорожных ремонтных работ: 1. Нанести свежую разметку. 2. Заменить асфальтовое полотно. 3. Проложить новую канализацию.* Виявлення суперечностей навколишньої дійсності шляхом парадоксу може досягатися шляхом створення сатиричного ефекту, що вже в своїй семантиці містить негативно-оцінну конотацію: *90% лесников идут работать не за зарплату, а лес воровать под видом санитарных рубок.... 90% учителей... собирать с родителей на новые парты и день Валентина..... 90% работников санэпидемстанций... драть деньги с бизнеса.... 90% спецпенсионеров (включая наших) стоят горой за свои справедливые пенсии... И только 500 сумасшедших фанатиков на высших должностях! Если не мечём, так хоть дубиной!*; 6) антитеза. Для реалізації комунікативних інтенцій тролія найчастіше використовують вид антитези, що служить для створення опозиції “свій – чужий”. Це дозволяє розглядати антитезу в якості конфліктогену: *Світом рухають причини і наслідки, дія і реакція на неї. Можно верить, что ракова пухлина розсмокчеться сама по собі, відмовляться від лікування – і померти. Можно діяти за обставин, які сильніші – і програти. А можна діяти на упередження цих обставин – і, принаймні, триматися на плаву... То кого вважатимемо оптимістом? Того, хто, підкорившись фобіям, чекатиме безпідставно, коли обставини зміняться і “все буде неодмінно добре?” Чи людину, що не складатиме руки у складних ситуаціях, бо віритиме, що вихід існує завжди?*

Найбільш поширеними типами тролів другого типу є: 1) “Стерв’ятник”. Не потребує причини, щоб ненавидіти або образити когось. “Стерв’ятник” часто вибирає незнайому людину, ображає і звинувачує її в усіх надуманих гріхах, щоб отримати негативну емоційну відповідь: *“Мадам – слушатель первоисточника, а не читатель неадекватного первоисточника. Вас тут таких, хвала небесам, немного: “Не все в деревне дураки””. – “Он, видать, сегодня перебрал алкоголя, потому так и пишет”. – “Я завтра протрезвею, а у вас,*

дамочка, ноги так кривими и останутся”; 2) “Шавка”. Часто стає одержимим кількома або навіть окремими адресатами, з якими він не згоден часто з суто особистих причин. Характеризується незрозумілою і ірраціональною критикою опонента, про якого троль ретельно збирає інформацію: “И где тебя учили? В КВМПУ?” – “Там, где учили хорошо”. – “ДА! Чем больше таинственности – тем больше авторитет. ... ААААА!!!! Ты не только в военном ВУЗе не учился, ты еще и физику прогуливал!!! ...“В нас никогда не стреляли – ни из револьвера, ни из пушки... Сабли не сверкали над нашими головами и... вообще ничего не было...”... твое слабоумие не расположено к абстрактному мышлению, ну не в силах ты объединить два процесса в одну задачу”. – “О, мой таинственный секретчик! Не было ни политучилища, где он не учился, ни армии, где он не служил, ни кухни, где он не харчевался...” – “Ну, давай, пиджак, включай соображалку, если она защищена от вхождения в атмосферу, то-о-о-о??? Ну да, в твоём кулинарном техникуме не рассказывали о таких тонкостях, ну да... это тебе не заборы охранять”; 3) “Лайливець”. Не в змозі запропонувати щось особливе, щоб додати до обговорення. Характеризується використанням інвективів, грубо-просторічних слів, зниженої лексики, експресивно забарвлених слів з негативною конотацією. “Лайливець” не співвідносить свої висловлення з нормами літературної мови. Внаслідок простежується порушення морфологічних, синтаксичних, акцентологічних, стилістичних норм, смислової сполучуваності словоформ. Така мова свідчить про низький рівень освіти та культури в цілому.

Висновки. Таким чином, віртуальна мовна особистість троля була досліджена з позиції когнітивно-прагматичного і стилістичного підходів. Це дало можливість визначити тролінг у лінгвістичних категоріях та термінах. Так, стратегія тролінгу була розглянута як дискурсивний процес, у якому наявні інформаційні сигнали, культурні коди, що визначають комунікативний статус троля. Стилiстичний підхід було спрямовано на визначення семіотичних маркерів тролінгу, що дають змогу відтворити особистість троля крізь призму системності граматики. Аналіз комунікативних прийомів і стилістичних особливостей тролінгу дав можливість виділити два основних типа віртуальної мовної особистості троля. Важливою особливістю першого типу тролів є використання завуальованих прийомів для реалізації комунікативної стратегії провокації, другого типу – використання прийомів відкритого протистояння для реалізації комунікативної стратегії агресії. **Перспективою дослідження** вважаємо подальше вивчення інтернет-тролінгу та розроблення дієвих шляхів його протидії на основі комплексного і системного підходів.

Література

1. Булатова Е. И. Сетевые коммуникативные стратегии: троллинг. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств*. 2017. № 2 (31). С. 75–78.

2. Волкова О. С. Коммуникативная провокация как стратегия деструктивного поведения в бытовом конфликте. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2: Языкознание*. 2014. № 5. С. 49–55.

3. Воронцова Т. А. Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход: дис. ... доктора филол. наук: 10.02.19 / Челябинский государственный университет. Челябинск, 2006. 296 с.

4. Воронцова Т. А. Троллинг и флейминг: речевая агрессия в интернет-коммуникации. *Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология*. 2016. Т. 26. Вып. 2. С. 109–116.

5. Завьялова З. С. Самопрезентация личности в чат-коммуникации: дис. ... канд. филол. наук: 09.00.11 / Томский государственный университет. Томск, 2011. 144 с.

6. Казнова Н. Н. Трансформация языковой личности в Интернет-коммуникации: на примере француз. Блогосферы: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет. Пермь, 2011. 238 с.

7. Коняева Ю. Троллинг как коммуникативный феномен (из наблюдений над культурно-просветительскими медиатекстами). *Научные ведомости Белгородского гос. ун-та. Гуманитарные науки. Филология. Журналистика. Педагогика. Психология*. 2015. № 18 (215). Вып. 27. С. 140–144.

8. Синельникова Л. Н. Дискурс троллинга. *Дискурс Пи*. 2016. № 3–4. Том 14. С. 271–279.

9. Южанникова М. А. Феномен двусмысленности как основание стилистических приемов в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 09.00.11 / Сибирский федеральный университет. Красноярск, 2016. 208 с.

10. Bettridge T., Denny S., Goerzen M., Segal E. Weaponized Irony: A Roundtable on Trolling and Politics. URL: <https://032c.com/trolling+> (дата звернення 02.01.2018).

11. Lull J. Superculture for the Communication Age. *Culture in the Communication Age*. London: Routledge, 2001. P. 132–163.

12. Marwick A., Ellison N. There Isn't Wifi in Heaven! Negotiating Visibility on Facebook Memorial Pages. *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 56. 2012. № 3. P. 378–400.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Ткаченко К.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

УДК 821.161.-31.09"18"

ВОСПРИЯТИЕ ЧИТАТЕЛЕМ И ЛИТЕРАТУРОВЕДОМ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ (на материале прозы А. С. Пушкина)

В статье анализируются особенности понимания и восприятия читателем и литературоведом прозаических произведений А. С. Пушкина с точки зрения художественного анализа.

Ключевые слова: читатель, литературовед, анализ художественного произведения, персонаж.

Ткаченко К.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

СПРИЙНЯТТЯ ЧИТАЧЕМ І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЕМ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ (на матеріалі прози О. С. Пушкіна)

У статті аналізуються особливості розуміння й сприйняття читачем і літературознавцем прозаїчних творів О. С. Пушкіна з точки зору художнього аналізу.

Ключові слова: читач, літературознавець, аналіз художнього твору, персонаж.

Tkachenko K.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Russian Language and Literature Department,
Donbas State Teachers' Training University

PERCEPTION BY READER AND LITERARY CRITIC OF ARTISTIC WORK (on material of prose of A. Pushkin)

In the article the features of understanding and perception are analysed by a reader and literary critic prosaic works of A. Pushkin from point of artistic analysis.

Keywords: reader, literary critic, analysis of artistic work, character.

Постановка проблеми. Проблема отличия наивно-реалистического восприятия обычным читателем художественного произведения, событий и героев от восприятия литературоведом требует решения и для филолога-студента, и для филолога-преподавателя.

Литературовед не может не опираться в своем анализе на совершенно определенные социально-исторические и социально-психологические сведения, определения. Литературовед, как и любой читатель, не может отречься от эффекта присутствия при чтении произведения, не может читать ради последующего анализа. Приключения героев, их слова, мысли и чувства закономерно

воспринимаются читателем как слова, мысли и чувства реальных людей.

Однако, становясь литературоведом, читатель должен совершить усилие перемены перспективы восприятия. В прямой, наивно-реалистической перспективе статус изображаемых событий соответствует статусу более или менее сильного внешнего впечатления, послужившего непосредственной причиной создания произведения. В такой перспективе для читателя вполне актуальны причинно-следственные связи, известные ему по собственному жизненному опыту; событие понимания, соответственно, состоит в установлении причинных связей между событиями (мыслями, чувствами) на том уровне и в таких формах, в каких эти причинные связи возможны в реальной действительности. Так, решение героя жениться столь же мало способно вызвать стихийное бедствие, сколь маловероятно такое событие в привычных нам обстоятельствах.

Цель статьи. В нашей статье мы анализируем особенности восприятия читателем и литературоведом событий художественного произведения под разным углом зрения на примере прозаических произведений А. С. Пушкина.

Изложение материала. В аналитической перспективе изображаемые события не предшествуют событию собственно изображения, но совпадают с ним во времени. Событие изображения в таком случае не отражает, в частности, ту или иную конфликтную ситуацию, а является событием ее, этой конфликтной ситуации, разрешения. В полной мере сказанное относится и к изображаемым событиям. Событийно-фабульный ряд разворачивается как событие разрешения конфликта, противоположного действительности, понятой наивно - реалистически. В такой перспективе и причинные связи имеют совсем иной характер. Строго говоря, причиной того или иного фабульного (изображаемого) события не может быть событие (жизненное) того же, фабульного ряда, но только – событие изображения, т. е. художественное. Собственно художественное событие состоит в отстранении от ролевой определенности. Отстранение от ролевой определенности не представляет собой, вообще, нечто редко случающееся в человеческой жизни. Это отстранение входит в содержание любого человеческого поступка. Всякое человеческое намерение представляет собой намерение самоизменения, соответственно, включает в себя самоотчет, в том числе, и относительно собственной ролевой определенности. Другое дело, что изнутри своего поступка человек видит себя здесь и сейчас несовершенным в виду угадываемого намерением самоизменения совершенства. Это видение – прямая перспектива наивно-реалистического чтения. В обратной перспективе, учреждаемой завершенным поэтическим высказыванием, поскольку из этой перспективы ясна равнозначность любых *здесь и сейчас*, соответственно, любых человеческих определенностей, единственно

значимой представляется несомненность неисчерпаемости человека ни в одной из жизненных форм, претендующих на полноту овладения им.

Анализ обнаружил такую особенность в поведении главных героев как неспособность точного именованя. Анализ также показывает непригодность всякого рода психологических объяснений этой неспособности. Так, в частности, искажающей картину, оказывается попытка приписать ложь или трусость Петру Гриневу в его отношениях с Пугачевым. Примечателен также отказ персонажа пояснять свое состояние и мотивы в моменты решающих поступков.

Таким образом, мотивация поведения персонажей лишается индивидуальной определенности во всех смыслах этого слова: ключевым словом в критических моментах повествования слишком часто оказывается слово *вдруг* или *смутно*.

В то же время, ни в коем случае не приходится говорить ни о безволии персонажей как субъектов изображаемых событий, ни о безответственности повествователя как субъекта изображения: неспособность к именованию приводит героев в «Капитанской дочке» к значимому отречению от имени, каковое претендует на роль собственно эпического события. Мы говорим в данном случае об эпическом событии еще и потому, что при таком отношении к природе события проясняется и статус эпического персонажа. А именно – субъектная активность отречения от имени свидетельствует об активности персонажа собственно эпической природы.

Именно в этой сфере разворачивается конфликт сообществ. Однако присущая ему интуиция эпического события в его сути сказывалась, безусловно, и в других прозаических опытах. Можно предположить, что так долго не дававшаяся ему проза потому и не давалась, что требовала иного персонажа, иного субъекта творческой активности, нежели романтический бунтарь, фигурировавший в повестях того времени. Сообщество, играющее ключевую роль в процессах жанрового самоопределения пушкинской прозы – семья. Непосредственным основанием для введения этого понятия в центр нашего внимания при жанровом анализе является тот факт, что учреждение семьи сообщает глубинную проблему причастности человека как к естественно-родовому типу сообщества – народу, центральному герою эпопеи, так и к формально-принудительному типу – государству, определяющего архитектонику, например, классицистической трагедии. Непосредственное осуществление, самореализация сообществ такого типа происходит в актах самопожертвования - самоотречения, которых они требуют от человека во имя ценностей, превышающих ценность индивидуального существования. Семья представляет собой тип сообщества, посредствующего между народом и государством. Ближайшим, психологически понятным с точки зрения фабульных закономерностей соответствием такого события и является событие отречения от

имени – событие самозванства в широком смысле слова. С нашей точки зрения, жанровое своеобразие «Капитанской дочки» определено своеобразным участием в становлении художественного целого такого идеального типа сообщества, как семья.

Подтверждение не случайности такого аспекта жанрового анализа мы видим в тех прозаических опытах А. С. Пушкина, в которых проявления надындивидуальной активности могут быть обнаружены с достаточной убедительностью. Мы имеем в виду «Повести покойного Ивана Петровича Белкина».

Повествование в «Повестях ...» столь же проблематично с точки зрения точного определения личностных характеристик повествующей «инстанции», сколь и в повествовании «Капитанской дочки». Несущественная разница состоит лишь в том, что внутреннее пространство рассказывания в «Капитанской дочке» ограничено фигурами Гринева в молодости и Гринева-мемуариста, а в «Повестях ... Белкина» – распределяется между несколькими рассказчиками-посредниками. Несущественным мы назвали это различие постольку, поскольку, так сказать, качественный эффект такой повествовательной дифференциации оказывается одним и тем же в обоих случаях. Это проявляется в том, что часто ключевые моменты повествования не контролируются персонажами, что было бы очевидной натяжкой в случае непосредственного *Я-рассказывания* или же безличного *нарратива* от третьего лица. Это *разрежение* повествования представляет для нас еще и тот интерес, что именно в моменты такого «разрежения» в повествование входит, направляет его творческая энергия надындивидуального свойства.

Образы промежуточных рассказчиков, упомянутых в предисловии «От издателя», как правило, не привлекают специального внимания. Исключение в этом отношении – как, впрочем, и в некоторых других – составляет статья О. Поволоцкой «Метель». Статья эта резко полемична. Приведем несколько выдержек, дающих достаточно цельное представление о позиции исследовательницы: «Одна из первых фраз, которая знакомит читателя с героиней повести, выглядит иронической характеристикой: «Марья Гавриловна была воспитана на французских романах и, следственно, была влюблена». [1, с. 190].

Слово *следственно*, в сущности, того же происхождения, что и союз *и* в портрете Марьи Гавриловны: «...стройная, бледная и семнадцатилетняя» [2, с. 68]. Персонаж в этих высказываниях выступает именно как персонаж – и поэтому здесь нет ни иронии, ни чего-либо подобного. Однако не следует и прорываться сквозь повествование к действительному, исконному образу. Марья Гавриловна и Владимир существуют в неразличимых видимом и настоящем контекстах.

Несовпадение контекстов, оформленное Машей и Владимиром как персонажами, порождает, вызывает метель, поскольку в персонажах нарушается *созданное* повествователем равновесие

романического и патриархального. Своеобразная логика повествования (“была воспитана на французских романах и, следственно, влюблена”) сменяется *остраняющими* (казалось, как будто): «Метель не утихала; ветер дул навстречу, как будто силясь остановить молодую преступницу» [2, с. 79].

Бурмин – как персонаж – как бы *рассечен* своим поступком на удалого гусара и верного мужа.

Несообразность *ни с чем* – это стимул повествования и в «Метели», и в остальных повестях Белкина. Короткая история отношений Маши и Бурмина держится той же несообразностью с поправкой на то обстоятельство, что влюбленные пытаются жизнь *вместить в роман*.

Несообразность ни с чем – эффект прямого вмешательства в течение событий некой идеальной перспективы, которая не поддается пояснению ни с одной из доступных персонажам позиций.

Парадоксальным образом брак в этой повести предшествует любви. Можно уточнить – не просто предшествует, но оказывается немаловажным фактором ее возникновения, если принять во внимание то обстоятельство, что взаимный интерес героев в немалой, если не в решающей степени возник в результате обоюдной таинственности, необычности, вызванной, как знает только *читатель*, верностью невольно взятым на себя брачным обязательствам.

Несообразность ни с чем этих событий онтологически подкреплена многоуровневым повествованием. Поскольку в этом пункте нашего анализа возникает опасность неточного понимания нашего тезиса, мы должны остановиться на его прояснении с этой точки зрения. Опасность состоит в том, что творческую активность сообщества – семьи как персонажа эпического высказывания нельзя, в данном случае, смешивать с частным благородством Бурмина и Марии Гавриловны: объяснять произошедшее, исходя из их личных качеств: богобоязненности, умением хранить верность и пр. Не в том, конечно, смысле, что в этих качествах персонажей можно усомниться. Это – не путь *литературоведческого* анализа в строгом значении этого понятия. В контексте нашей проблематики мы подчеркиваем важное следствие из этого небольшого анализа: учреждение семьи не предшествует событию самоотречения, не следует за ним, а совпадает с актом самоотречения в какой бы форме этот акт ни происходил: отречение от имени (Пугачев как посажённый отец) или от любимой женщины (Бурмин).

Перспективы дальнейших исследований пушкинского повествования допускают перспективу анализа, в которой становится очевидной связь между повествованием, организованным актом отречения от авторства и рассказываемыми событиями. Эта связь оказывается возможной постольку, поскольку многоуровневое повествование самим фактом своего осуществления не просто допускает, но требует разрешения событийных мотивировок с точки

зрения и читателя, и литературоведа на разных уровнях, требующих сближения.

Литература

1. Поволоцкая О. «Метель»: коллизия и смысл. Москва. 1989. № 6. С. 188–195.
2. Пушкин А. С. Романы и повести. Путешествия. Москва; Ленинград: АН СССР, 1948. 496 с. (Полное собрание сочинений, 1837 – 1937: в 16 т. Т. 8).
3. Рogaцкина М. Л. Маша Миронова. *Двадцатый век – двадцать первому веку: Юрий Михайлович Лотман*: материалы международного семинара, 9–10 февраля 2002 года. Смоленск: Универсум, 2003. С. 38–49.

Бондаренко Г.

– кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинской речи та літератури Донбаського державного педагогічного університету

Шевченко В.

– студентка IV курсу російсько-українського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

УДК 821.161.2-311.6.09

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ОСОБИСТОСТІ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА кінця XIX – початку XX ст.

У статті доведено важливість морального та патріотичного виховання учнів на прикладі творчості Івана Франка. Проблема морально-естетичних принципів особистості у творах Івана Франка виступає органічною частиною особистої культури кожного українця, впливає на формування української ментальності. І в характеристиці героїв письменник досягає глибокої психологічної мотивації. Виражаючи у своїх поезіях корінні національні й соціальні інтереси українського народу, І. Франко стає виразником і захисником його інтересів.

Пошуки й знахідки художнього осмислення образу України, яку натхненно оспівував І. Франко, переконують у тому, що любов до рідної землі і до людей – неподільні. Франку властива мужня моральна причетність до суспільного життя. Твори І. Франка акумулюють духовний набуток поколінь. Його твори – джерело нашої духовності, совісті, гідності, національної неповторності.

Вірші поета мають таку велику силу, бо сповнені щирої любові до рідної землі. Провідною темою творчості поета є тема любові до України, вболівання за долю її народу, біль і туга за рідним краєм. Поезія давала можливість митцеві поділитися своїми думками, почуваннями й міркуваннями щодо завдання поета в суспільстві, творила систему відношень поета до світу, перетворювалася на своєрідний моральний імператив.

Показано, що творчість І. Франка пробуджує несвідомі архетипові способи сприйняття світу й буття, звертає нашу увагу на ті явища природного довкілля, які здаються нам буденними й недооцінюються у вихованні, слугує багатим джерелом естетичних почуттів, отриманих від поетично змальованих пейзажів, які впливають на високу духовність закоханих.

Виявлено, що творчість І. Франка пробуджує в нас велику милосердну любов до людини і великий неповторний гнів до несправедливості й зла.

Ключові слова: гідність, свобода, духовність, психологічна мотивація, національно-естетичні принципи, українська ментальність.

Бондаренко Г.

– кандидат педагогических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

Шевченко В.

– студентка IV курса русско-украинского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ МОРАЛЬНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ИВАНА ФРАНКО конца XIX – начала XX в.

В статье показана важность морального и патриотического воспитания учащихся на примере творчества Ивана Франко. Проблема морально-эстетических принципов личности в произведениях Ивана Франко выступает органичной частью личной культуры каждого украинца, влияет на формирование украинской ментальности. И в характеристике героев писатель достигает глубокой психологической мотивации.

Выражая в своих поэзиях коренные национальные и социальные интересы украинского народа, И. Франко становится выразителем и защитником его интересов.

Поиски и находки художественного осмысления образа Украины, которую вдохновенно воспел И. Франко, убеждают в том, что любовь к родной земле и к людям – неразделимы. Франку свойственна мужественная моральная причастность к общественной жизни. Произведения И. Франко аккумулируют духовные приобретения поколений. Его произведения – источник нашей духовности, совести, достоинства, национальной неповторимости.

Произведения поэта имеют такое огромное влияние, потому что наполнены искренней любовью к родной земле. Основной темой творчества поэта является тема любви к Украине, переживание о судьбе ее народа, боль и страдание по родному краю. Поэзия давала возможность художнику поделиться своими мыслями, чувствами и соображениями относительно роли поэта в обществе, создавала систему отношений поэта к миру, превращалась в своеобразный моральный императив.

Показано, что творчество Ивана Франко пробуждает несознательные архитипичные способы восприятия мира и бытия, обращает внимание на те явления природной среды, которые представляются нам обыденными и недооцениваются в воспитании, служит богатым источником эстетических чувств, полученных от поэтического изображения пейзажей, влияющих на высокую духовность влюбленных; пробуждает в нас большую милосердную любовь к человеку и большой неповторимый гнев к несправедливости и злу.

Ключевые слова: достоинство, свобода, нравственность, психологическая мотивация, национально-эстетические принципы, украинская ментальность.

Bondarenko H.

– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor, Ukrainian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

Shevchenko V.

– 4th-year student, Department of Russian and Ukrainian Languages,
Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

**THE PROBLEMS OF MORAL AND AESTHETIC PRINCIPLES IN
I. FRANKO'S CREATIVE WORKS AT THE END OF THE 19TH AND AT
THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES**

The importance of the morale and patriotic education of pupils following the example of Iwana Franka creative works is proved in the article.

The problem of the moral-aesthetical principles of individuality in the works of I. Franka reveals itself as an organic part of the private culture of each Ukrainian and influences the formation of the Ukrainian mentality.

And the author of the story gains deep psychological motivation in the characteristics of his heroes. In expressing through the poetry the basic national and social interests of the Ukrainian people I. Franko became the spokesman the defender of their interests.

I. Franko praised with the inspiration the image of his native Ukraine, and the search and findings of the artistic sense of this image prove us that love for one's native land and for one's people are inseparable. Courageous moral adherence to the social life is characteristic for Franko. His artistic works accumulate the spiritual property of several generations of Ukrainians. This collection is the source of our spirituality, consciousness, dignity, national authenticity.

The verses of poet have such large force, because full of sincere love to native land. The leading theme of creation of poet is a theme of love to Ukraine, experiencing for the fate. Poetry gave an opportunity to express his thoughts, feelings and emotions on the task of a poet in the society, created the system of the poet's relations towards the world, poetry was transformed into unique moral imperative.

It was discovered that creative works by I. Franka awake unconscious archetypical means of world perception and the existence of a Ukrainian in it attracts our attention towards certain phenomena of the environment that seem habitual and underestimated in the educational process; artistic works by I. Franko serve as a rich source of aesthetic feelings received from both – poetically depicted landscapes which influence the spirituality of sweet-hearts.

It was revealed in the course of our investigation that the artistic works created by I. Franka awake the great merciful love for a man and the great righteous indignation against injustice and evil.

Key words: *dignity, freedom, spirituality, psychological motivation, moral-aesthetical principles, Ukrainian mentality.*

Постановка проблеми. Одна з основних ідей І. Франка – думка про те, що найбільшою цінністю на землі є не просто людина, а «правдивий живий чоловік, бо така людина – носій духу. Отже, духовний світ людини – її найдорожче надбання. Універсальність творчого генія І. Франка позитивно позначилася на українському літературному процесі, відкриваючи шляхи для подальшого *екстенсивного* (розширення тематики та проблематики, жанрової системи, поетикальної бази прийомів і засобів художнього зображення) та *інтенсивного* (поглиблення психологізму, новаторські шукання ефективних формальних засобів для втілення конкретних авторських креацій на рівні окремих творів і циклів) розвитку.

На початку ХХ ст. соціально-політична думка в Україні відображала перехід українського національно-визвольного руху від стадії культурного українофільства і просвітництва до організованого просвітництва народу і активізації боротьби за визволення народу з-під гніту поміщиків і капіталістів.

Особливе місце в українському національному русі, розвитку української культури, соціально-політичної та філософської думки належить Івану Франку. В українській літературі другої половини ХІХ ст. Іван Франко був одним із найпристрасніших народних співців, продовжувачів традицій революційної поезії Шевченка.

Кобзарева пристрасність, полум'яний патріотизм, гнів до визискувачів, невтомна боротьба за долю народу стали джерелом натхнення Франка.

Лірика, як і епос та драма, є образним відображенням життя. Це відображення своєрідне – поет-лірик передає думки, почуття, настрої, викликані як навколишньою дійсністю, так і своїми переживаннями.

Аналіз останніх досліджень. Лише останнім часом з'являються ґрунтовні монографічні праці про окремі грані творчої особистості письменника. Це, насамперед, дослідження О. Забужко, М. Ільницького, М. Кашуби, М. Козловець, О. Куцевола, М. Наєнка, В. Панченка, Б. Романенчука, Л. Скупейка, Б. Тихолоза, М. Ткачука та інших авторів.

Художня спадщина І. Франка відображає тенденції в розгортанні літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ ст., відтак її дослідження не тільки розкриває особливості творчого методу письменника, а й проливає світло на динаміку розвитку української (у контексті світової) літератури на зламі століть.

Цілком можна погодитися із Л. Скупейком, який поряд з історизмом та «науково-аналітичним підходом» до зображення дійсності виділяє в реалізмі І. Франка ще й «проблему ідеологічного змісту художньої творчості», під якою розуміє пошук нових естетичних ідеалів епохи [6, с. 125]. Саме завдяки цьому, на думку Л. Скупейка, письменник намагається формувати нову колективну свідомість читачів.

М. Ільницький наголошує, що процеси зростання національної свідомості, демократичного розвитку українського суспільства породили секуляризацію української літератури і посилення її інтересу до просвітницької ідеології та естетичної системи романтизму, виявом чого в українській літературі стали: етнографічний напрям, сентименталізм, романтизм, народницький, загалом просвітянський рухи [2, с. 56].

Для творчості І. Франка властива пророцька визначеність, що пов'язана з типом світоглядно-християнської літератури, у якій письменник ототожнюється з пророком – виразником волі вищої сили, знавцем і провісником незаперечних істин, які здатні долати зло, утверджувати справедливість, вести читачів єдино правильним шляхом у майбутнє, зазначає Е. Соловей [7, с. 39].

Інтерес І. Франка до внутрішнього стану ліричного героя зумовлює наскрізну психологізацію його лірики, часте звертання до прийомів

сугестії та асоціативності поетичного мислення, появу таких жанрів, як романс і медитація. Концептуальність творчої манери поета спонукає його звертатися до жанрів риторично виразних, заклично-спонукальної дії (гімн, вірш-заклик, повчання). Поєднаність в особі І. Франка великого таланту і високої культури зумовлює злиття в його творах глибокої емоційності та інтелектуальності, що своєю чергою веде до широкого використання арсеналу рецептивної поетики.

Щоб гідно продовжити революційні традиції Т. Шевченка в українській поезії, треба було рішуче вийти за межі існуючих шаблонів і в нових історичних умовах писати по-новому.

Тож **метою** нашого дослідження є виявлення художньої майстерності І. Франка, окреслення й визначення жанрової своєрідності письменника кінця ХІХ – початку ХХ ст., уміння обстоювати й боронити права, гідність і честь людини, формувати загальнолюдські моральні цінності особистості на основі української ментальності.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) проаналізувати стан проблеми естетичних та духовних цінностей на формування особистості українця у творах І. Франка;

2) виявити можливості української літератури ХІХ – поч. ХХ ст. для філософського осмислення буття як національної самобутності українця та поєднання національних і духовних цінностей, які пронизують твори Івана Франка.

І. Франко визначив критерій суспільного поступу – щастя людини. Щастя в його розумінні – це єдина мета, до якої людина прагне споконвіку, заради якої народжується на світ, навчається, трудиться, взагалі живе. Перебуваючи під сильним впливом модних у його часи новітніх дій тогочасного суспільства соціалістичних ідей, юний І. Франко вважає, що «того щастя вона (людина) досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воєдино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки», – зазначає Кашуба М. І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя і свободи, «коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумове, по можливості якнайвсебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне» [3, с. 229].

На думку Б. Романенчука, Франко вірив у можливість удосконалення людини і суспільства завдяки науці і праці, бо це було, на його думку, вже щось конкретне і цілком можливе і не лежало «поза межами можливого» [5, с. 51]. Адже і наука, і праця у позитивному їх розумінні були для Івана Франка тим, що є природне і реальне, тим, що позбавляє якихось ідеалістичних метафізичних понять, абстракцій, схоластики в гіршому її розумінні.

В останні десятиріччя ХІХ ст. і на початку ХХ ст. шукання Франка в галузі прози йшли від суспільно-психологічного до філософсько-психологічного роману, повісті, новели. Письменник сміливо прокладав

нові шляхи естетичного освоєння світу за допомогою пильного дослідження людської душі й з'ясування внутрішніх закономірностей життя.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Івана Франка цікавило насамперед моральне обличчя передового сучасника – бійця за народну справу. Це були учасники численних судових соціалістичних процесів, які проходили в Росії та Австро-Угорщині в 70-80-х роках минулого століття.

Письменник усвідомлював необхідність переміни національного характеру, вироблення нової національно-духовної ментальності. Ось як він окреслює головний напрямок змін, що повинні відбутися в національній свідомості та практичній діяльності: «Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим припадком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств тощо, мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовності – все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати дільно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерності посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусить уступити місце живішому моральному почуттю і енергічнійшій реакції против усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах» [8, с. 406–407].

У спадщині І. Франка є твір, який став пророчим для всього українського народу – це поема «Мойсей». Пошуки мудрого пастиря, вождя свого народу, мудрого «менеджера-царя» – характерне явище для поетів і філософів. Згадаймо хоча б Шевченкове «чи ми діждемось Вашингтона?». Звертався до цієї теми й Франко:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорозжжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!
Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.
Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?* [8, с. 212].

Ця поема Івана Франка нікого не залишить байдужим, вона є особливо актуальною в наш час. У поемі важливі застереження щодо ненависті до інших народів, яку Іван Франко проголосив страшною небезпекою, бо вона обертається проти самого її носія – народу, який

вороже протиставив себе іншим «задля власного бога». Розкривається самовбивча згубність настанови на національну вищість – породжуючи войовниче несприйняття «іншого бога», воно провокує зворотну агресію:

Тема подолання рабства була, є і ще, напевно, буде особливо актуальною для народу України. Бо його пастирі та поводитири, на відміну від Мойсея, часто свідомо плутали власні інтереси з народними. За гетьманську булаву торгували майбутнім. Інакше уявляв собі народного лідера Франко:

*Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї* [8, с. 216].

Питання виявляється не тільки в тому (як здавалось Мойсеєві досі), щоб юрба у своїй вітчизні усвідомила себе народом, а значить, і стала ним сіє Іасіо (в перекладі на мову українських реалій – не тільки в тому, щоб, визволившись з-під колоніального гніту, здобути незалежність), а в тому, яким саме народом вона стане, яку життєву філософію виробить цей новонароджений до самостійного буття колективний суб'єкт історії, повідомляє О. Забужко [1, с. 29]. Він впроваджує поняття «духовної вітчизни»: «Лиш дрібненький задаток її // Вам отся Палестина», – розтлумачує Єгова своєму заблуканому пророкові. Драматично розполовинений між «скарбами землі» й «скарбами духа», між ситим спокоєм і ненастанним духовним голодом, «невгасаючою тугою» за недосяжним. Йдеться не лише про національне пророцтво Мойсея, але й про драму взаємин пророка, наділеного вищим «знанням», та народу, не спроможного оцінити таке «знання» [1, с. 35].

Для Івана Франка головним було не тільки здобуття незалежності, а й те, яку життєву філософію виробить цей новозроджений до самостійного буття суб'єкт історії. Він упевнений, що це буде народ-творець.

На думку М. Козловець, кожна окрема людина є неповторна і в той же час є часточкою людства, немов одна цеглина, «мільйони яких складають усе людство». Одночасно вона належить до певного етносу, риси якого відбиваються в особі індивіда. Оскільки людина живе в суспільстві, то вона виробила певні «поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності» [4, с. 29]. Саме мораль «змінює тваринну природу людини робить її здатною до сприйняття щастя, як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові» [4, с. 31]. У понятті людини Франко бачив єдність духа і тіла, як єдність нерозривного цілого, в особі існуючого. У цій єдності він бачив живу силу, яка творить і керує життям.

Отже, у розумінні ідеї суспільного прогресу І. Франко виділяє насамперед людину, рівень задоволення її матеріальних і духовних потреб. Це неможливо без миру й злагоди між людьми, як неможливий без цього стан щастя і окремої людини, і суспільства в цілому. Шлях до добробуту і щастя лише один – через свободу людини і гарантію її людських прав.

У понятті людини Франко бачив єдність духа і тіла як єдність нерозривного цілого. Соціологія відіграла важливу роль у житті та творчості Івана Франка та його послідовників. Для соціологічного світогляду Івана Франка характерні поєднання і морально-естетичні проблеми при аналізі розвитку людського суспільства в цілому, й людини, як особистості, зокрема. Без сумніву багатогранна творчість Івана Франка справді гідна великої уваги і викликає до себе постійний інтерес дослідників у наш час.

І. Франко – неординарна постать. Постать, яка виросла у лоні всесвітньої практичної культури. Франко розмірковував про моральні наслідки національного поневолення, намагався осмислити нашу історію. Скажімо, у «Великих роковинах», написаних з нагоди відзначення 1898 р. століття з часу появи перших частин «Енеїди» Івана Котляревського, відтворив історичну долю українського народу, висловив віру в його майбуття.

Такі твори минулих епох промовляють до нас по-своєму, формують нас, впливають на наші почуття, на наш інтелект, збуджують роботу душі. Адже Іван Франко шукає причин національного лихоліття і знаходить одну з них – у слабкості духу, нетривкості моральних критеріїв тих, хто повинен вести народ за собою. У творі загалом підбилося убоління Івана Франка за долю свого народу, якого він прагнув бачити національне свідомим, незалежним, духовно розкутим.

Так само і майбутні найважливіші складники сюрреалістичної доктрини були часткою естетичної свідомості І. Франка. Докази того, що письменник часто випереджав історичний розвиток загальноєвропейського літературного процесу, знаходимо і в його працях з теорії літератури, і в конкретних художніх творах: цілісно («Син Остапа») чи у вигляді своєрідних сюрреалістичних вкраплень («Неначе сон», «Перехресні стежки»).

Висновок. Отож головним у розвитку української літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття виступає не її стильова поліфонія, а процес зростання в ній психологізму. На перший план виходить не фактографічна описовість, а щире, непідроблене психологічне переживання. Акцент переміщується з соціального аналізу суспільства в особі його представників на аналіз духовного світу індивіда у його ставленні до суспільства, унаслідок чого маємо не конкретно-історичне і предметно-аналітичне зображення, а глибокий аналіз психологічного стану персонажів. Щодо творчості І. Франка проблему цю варто розглядати у двох аспектах: перший пов'язаний із

літературознавчими дослідженнями самого письменника і другий – з власне його творчістю.

Сформована в працях І. Франка концепція психологізму в літературі («Слово про критику», 1896; «Із секретів поетичної творчості», 1898; «З остатніх десятиліть ХІХ віку», 1901; «Старе й нове в сучасній українській літературі», 1904) не тільки визначає основну тенденцію її розвитку (інтерес не до події, а до внутрішнього стану людини), а й піднімає українське літературознавство на новий якісний рівень, дозволяє перейти від позитивістського розуміння художньої творчості до аналізу внутрішніх рухів її розвитку.

Визначення сутності моралі, української ментальності та високої духовності пов'язані зі світовими набутками: інтересами, потребами, установками, відношеннями, спрямованістю, оціночно-орієнтованою діяльністю. Морально-естетичні принципи виступали елементами внутрішньої структури особистості, регулятором її мотивації і поведінки.

Використавши великі здобутки вітчизняної і світової художньої думки, І. Франко збагатив етично-філософський і психологічний елемент, поставив її на рівень найбільших досягнень літературного часу.

Іван Франко – справжній майстер соціально-психологічної прози кінця ХІХ – початку ХХ століття, який у різноманітті форм своїх творів розкрив соціальні і психологічні риси характерів дорослої людини. Його творам властиві гострі соціальні і психологічно вмотивовані конфлікти, яскравість мови, новизна, оригінальність засобів художнього відтворення.

Література

1. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Основа, 2003. 154 с.
2. Ільницький М. Все, що мав у житті... Повість І. Франка «Перехресні стежки» у світлі авторської особистості. *Жовтень*. 1986. № 8. С. 105–116.
3. Кашуба М. Ідея суспільного прогресу в працях Івана Франка. *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин*: матеріали міжнародної наукової конференції. Львів: Світ, 1998. С. 229–231.
4. Козловець М. Філософія національної ідеї у творчості Івана Франка. *Сучасність*. 2006. № 3. – С. 28–35.
5. Романенчук Б. До проблеми світогляду І. Франка. *Записки НТШ*. 2008. Т. 184. – С. 31–51.
6. Скупейко Л. Проблема реалізму в естетиці І. Франка. *Іван Франко і світова культура*: матеріали Міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.). Київ: Наукова думка, 1990. Кн. 1. С. 219–222.
7. Соловей Е. Загальнолюдські цінності в системі теоретичних поглядів Івана Франка. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 37–42.
8. Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі. *Літературно-критичні праці (1903–1905)*: Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 35. 498 с.

Рубан А.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

УДК 821.161.1-32.09''18''

ЧАЙ, ВАРЕНЬЕ И СПИРТЫ

(гастрономические мотивы в «Записках охотника»

И. С. Тургенева). Статья первая

В статье предложен анализ гастрономических мотивов (чаепития) в «Записках охотника» И. С. Тургенева. Автор исследования показывает, что чаепитие в цикле – знаковая ситуация с богатой семантикой, позволяющая рассматривать эту трапезу как элемент русского быта, сознания и национальной ментальности.

Ключевые слова: И. С. Тургенев, цикл, образ, мотив, национальные традиции, быт.

Рубан А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

ЧАЙ, ВАРЕННЯ ТА СПИРТИ

(гастрономічні мотиви у «Нарисах мисливця» І. С. Тургенєва).

Стаття перша

У статті запропоновано аналіз гастрономічних мотивів (чаювання) у «Нарисах мисливця» І. С. Тургенєва. Автор дослідження доводить, що чаювання у циклі – знакова ситуація з різноманітною семантикою, яка дозволяє розглядати цю трапезу як елемент російського побуту, свідомості та національної ментальності.

Ключові слова: І. С. Тургенєв, цикл, образ, мотив, національні традиції, побут.

Ruban A.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Russian Language and Literature Department,
Donbas State Teachers' Training University

TEA, JAM AND ALCOHOL (gastronomic motives in I. Turgenev's "Sketches from a hunter's album"). Article one

The article presents an analysis of gastronomic motives (tea meals) in I. Turgenev's "Sketches from a hunter's album". The author proves that a tea meal in the cycle is a significant situation with rich semantics, which allows consider this meal as an element of Russian everyday customs, consciousness and national mentality.

Key words: I. Turgenev, cycle, image, motive, national customs and traditions.

Постановка проблемы. «Записки охотника» И. С. Тургенева широко известны и довольно глубоко изучены. Но есть отдельные элементы содержания цикла, которые обращают на себя внимание, но пока не стали предметом анализа. К ним можно отнести традиционные ситуации, в которых отчетливо проявляются особенности национального уклада и национального характера. Это всевозможные трапезы, гастрономические пристрастия.

Анализ последних публикаций. Наиболее полное и глубокое проникновение в сложный художественный мир И. С. Тургенева становится возможным благодаря мотивному анализу его произведений. Так, анализируются музыкальные мотивы, мотивы смерти, образы цветов, водные мотивы и пр. Но подтверждением тезиса «Тургенев – мастер художественной детали», считаем, является и мотив русского чаепития и не только. Однако работ, посвященных этой теме, в современном тургеневедении нет. В этой связи изучение гастрономических мотивов «Записок охотника» могут дополнить представление о Тургене-бытописателе, а также углубить широко представленную в русской классике и изучаемую сегодня «гастрономическую» категорию, в бытовой оболочке которой просматривается, однако, и онтологическое содержание [1; 2; 3; 5; 6; 7 и др.].

Цель статьи – исследовать гастрономические мотивы (чаепитие) «Записок охотника» И. С. Тургенева, рассмотреть их семантику и поэтику.

Изложение основного материала. В мировой культуре представлены различные варианты чайного застолья: английский «five-o'clock tea», японская и китайская чайные церемонии, русское семейное чаепитие. В русской литературе «чай распивали» герои А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя, Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского, А. П. Чехова и др. Не исключением будет и представленное чаепитие в мире «Записок охотника» И. С. Тургенева.

В цикле чаепитие – прежде всего временная веха: «на другой день мы тотчас после чаю отправились на охоту» [4, с. 7]; «на заре Федя разбудил меня... – Самовар тебе готов,.. пойдём чай пить» [4, с. 9] («Хорь и Калиныч»); «... он не хотел меня отпустить без завтрака на английский манер... Вместе с чаем подали нам...» [4, с. 101] («Бурмистр»); «тотчас после ухода нежданной гостьи бедная помещица отправилась в баню, напилась липового чаю и легла в постель» [4, с. 153] («Татьяна Борисовна и ее племянник»); послеобеденный чай разливают Ольга («Мой сосед Радилов»); вечером «хлопотала за чаем» Вера («Гамлет Щегровского уезда»); за вечерним чаем снимает опалу со «сродственника» однодворец Овсянников.

Важной особенностью чайной церемонии у Тургенева, как и везде на Руси, является ее продолжительность: «Овсянников важно и медленно выпивал чашку за чашкой» [4, с. 53] («Однодворец Овсянников»); «– А вы уж пили чай? – спросил он меня. – Пил. – А еще раз для компании не угодно? Я согласился. Толстый рыжий самовар в четвертый раз появился на столе» [4, с. 185].

Чаще всего чай в «Записках охотника» оказывается приметой быта, традиционным проявлением гостеприимства; его в большинстве случаев подают гостю: «... работник на траве поставил самовар и, присев на корточки, начал усердно дуть в трубу... Мельник побежал будить жену, предложил мне сам, наконец, переночевать в избе...

Скоро закипел самовар, и мы принялись пить чай» [4, с. 18] («Ермолай и мельничиха»). В холодную пору чай согревает тело и убажывает душу: «Еще издали, сквозь частую сетку дождя, заметил я ... по всей вероятности жилище старосты, куда я и направил шаги свои, в надежде найти у него самовар, чай сахар и не совершенно кислые сливки» [4, с. 112] («Контора»). По старинному русскому обычаю за чаем обговаривают сделку: «– Лошадок тебе? Изволь, батюшка, изволь... Да не хочешь ли ко мне сперва чайку зайти напиться? Я отказался и поблагодарил. – Ну, как тебе угодно. Ты меня, батюшка, извини: ведь я по старине» [4, с. 147] («Лебедеянь»). Так, в представлениях людей, простых и естественных, чаепитие объединяет, нивелирует социальный статус: «И живет-то купец по простоте, по русскому, по-нашенскому: поедешь с ним в дорогу, – он пьет чай, и ты пей чай; что он кушает, то и ты кушай» [4, с. 116] («Контора»).

Чай может быть и средством сближения людей: «... Хорь гораздо ласковее вчерашнего обошелся со мной. – Самовар тебе готов, – сказал он с улыбкой, – пойдём чай пить» [4, с. 9] («Хорь и Калиныч»). За чаем герои беседуют и откровенничают («Жар меня томил; я предвидел бессонную ночь и рад был поболтать с добрым человеком. Подали чай. Пустился мой доктор в разговоры» [4, с. 32]; «Право, не знаю, как бы вам изложить-с... (Он снова понюхал табуку, крякнул и хлебнул глоток чаю.) Скажу вам без обиняков, больная моя... ну, полюбила, что ли, меня... (Лекарь потупился и покраснел.) ... Он допил стакан чаю и заговорил голосом более спокойным» [4, с. 34, 35] («Уездный лекарь»)), «хвастаются» родственниками («... Татьяна Борисовна, за чаем, велела племяннику показать гостю свои рисунки» [4, с. 156] («Татьяна Борисовна и ее племянник»)).

И. С. Тургенев использует традиционный для русской литературы мотив совместного чаепития (соседского, дружеского, по случаю гостей). Такая трапеза становится символом семейного уюта, домашности, несуетности: «Вера хлопотала за чаем; самовар затейливо шипел, словно чему-то радовался; с веселым треском ломались крендельки, ложечки звонко стучали по чашкам; канарейка, немилосердно трещавшая целый день, внезапно утихала и только изредка чирикала, как будто о чем-то спрашивала... А я сидел, сидел, слушал, слушал, глядел, сердце у меня расширялось, и мне опять казалось, что я любил» [4, с. 217] («Гамлет Щегровского уезда»). Традиционно в чайной церемонии доминирует женщина, это ее право и обязанность: «Мы начали было толковать о ... как вдруг у двери раздался голос Ольги: "Чай готов". Мы пошли в гостиную. ... Мать Радилова вязала чулок. Ольга хлопотливо разливала чай» [4, с. 43–44] («Мой сосед Радилов»).

Но чаепитие не просто обычай или примета быта. Оно может выступать и как знак уважения и благодарности: «... Больную следует оставить в покое. Мы вышли все на цыпочках... А в гостиной уж самовар на столе... Подали мне чай, просят остаться ночевать» [4,

с. 32] («Уездный лекарь»); «– Напой его чаем... Не глупый малый ... и душа добрая» [4, с. 56] («Однодворец Овсянников»). Как последнее утешение и «земную радость» чай предлагают тяжело больным: «Завозился больной на печи, подняться хочет, а весь в ранах, при смерти. "Лежи, лежи, лежи... Ну, что? как?" – "Вестимо, плохо", – говорит. "Больно тебе?" Молчит. "Не нужно ли чего?" Молчит. "Не прислать ли тебе чаю, что ли?" – "Не надо" [4, с. 163] («Смерть»)) (аналогичная ситуация будет представлена Тургеневым и в начале романа «Рудин» – *А. Р.*). Но в «Записках охотника» чай получает и отрицательную коннотацию – им «награждают» с барского плеча: «... не было еще такой горничной у моей жены... Зато уж и жена ее даже, признаться слишком баловала; одевала отлично, кормила с господского стола, чаем поила...» [4, с. 21] («Ермолай и мельничиха»).

По наличию чая и чайному ритуалу определяется социальный и семейный статус. Так, самовар свидетельствует о зажиточности крестьян: «– Самовар у кого-нибудь на деревне есть? – Как не быть самоваров, – с важностью возразил малый в сером кафтане, – ступайте к отцу Тимофею, а не то в дворовую избу, а не то к Назару Тарасычу, а не то к Аграфене-птишнице» [4, с. 113] («Контора»). «Самовар бы я вам поставил, да чаю у меня нету» [4, с. 128], – говорит Бирюк в одноименном рассказе, чем подтверждает свое холостяцкое житье и бедность.

Русское чаепитие у дворян и крестьян не очень кардинально, но все-таки различается. Утренний, послеобеденный и вечерний чай в дворянском быту – это отдельное застолье, несуетливое времяпрепровождение за беседой: «– Станемте лучше чай кушать... Он замолчал. Подали чай. Татьяна Ильинична встала со своего места и села поближе к нам. В течение вечера она несколько раз без шума выходила и так же тихо возвращалась. В комнате воцарилось молчание. Овсянников важно и медленно выпивал чашку за чашкой» [4, с. 53] («Однодворец Овсянников»); «... у двери раздался голос Ольги: "Чай готов". Мы пошли в гостиную. Федор Михеич по-прежнему сидел в своем уголку, между окошком и дверью, скромно подобрал ноги. Мать Радилова вязала чулок. Сквозь открытые окна из сада веяло осенней свежестью и запахом яблоков. Ольга хлопотливо разливала чай... Мы с Радилковым опять разговорились» [4, с. 43–44] («Мой сосед Радиллов»). Но и оно изменяется. Дворяне, «повидавшие свет», вводят в обиход европейские традиции, которые не особо приветствуются окружающими, нарушают обычный семейный и дружеский уклад: «... он [молодой помещик, гвардейский офицер в отставке, Аркадий Павлович Пеночкин] не хотел меня отпустить без завтрака на английский манер (у него «дом построен по плану французского архитектора, люди одеты по-английски» [4, с. 100] – *А. Р.*) и повел к себе в кабинет. Вместе с чаем подали нам котлеты, яйца всмятку, масло, мед, сыр и пр. Два камердинера, в чистых белых перчатках, быстро и молча предупредили наши малейшие желания» [4, с. 101]. Принимал гостей

Пеночкин ласково, но, по словам рассказчика, «все-таки неохотно к нему едешь» [4, с. 100].

Крестьянам, как правило, распивать чай некогда да и не за что. Зажиточные крестьяне чаевничают по праздникам, особым случаям или во время завтрака / обеда: «– Самовар тебе готов, – сказал он (Хорь – А. Р.) мне с улыбкой, – пойдем чай пить. Мы уселись около стола. Здоровая баба ... принесла горшок с молоком» [4, с. 9] («Хорь и Калиныч»); «Мельничиха принесла нам молока, яиц, картофелю, хлеба. Скоро закипел самовар, и мы принялись пить чай» [4, с. 18] («Ермолай и мельничиха»).

«Мужское» холостяцкое чаепитие сопровождается употреблением горячительных напитков: «А в гостиной уж самовар на столе. И ямайский тут же стоит: в нашем деле без этого нельзя» [4, с. 34] («Уездный лекарь»); «он пил чай, смеялся,.. Позавтракавши плотно и с видимым удовольствием, Аркадий Павлыч налил себе рюмку красного вина» [4, с. 101] («Бурмистр»); «... самовар в четвертый раз появился на столе. Я достал бутылку рому. Я не ошибся. Приняв моего собеседника за мелкопоместного дворянина... Мы разговорились» [4, с. 185] («Петр Петрович Каратаев»).

Чайный обряд включает ритуальные знаки-жесты (разжигание и внесение самовара, разливание чая), речевые клише («хлопотать за чаем», «чай готов», «откушать чаю», «самовар поставить»), особые атрибуты символы (самовар, чайная посуда). Но в такие приметы время и социальные условия вносят свои коррективы. Большинство героев «Записок охотника» – люди небогатые, поэтому и чай пьют, где придется: в доме, трактире, на пасеке, в конторе; и не всегда из чайного сервиза; и в крестьянском быту без варенья, а со сливками или молоком, с баранками: «... работник на траве подле реки наставил самовар и, присев на корточки. Начал усердно дуть в трубу...» [4, с. 18] («Ермолай и мельничиха»); «малый в сером кафтане ... расположил на старом ломберном столе самовар, чайник, стакан с разбитым блюдечком, горшок сливок и связку болховских котёлок, твердых, как кремень» [4, с. 114] («Контора»). Только в России чай пьют особым образом: «Мардарий Аполлоныч только что донес к губам налитое блюдечко и уже расширил было ноздри, без чего, как известно, ни один коренной русак не втягивает в себя чая...» [4, с. 139] («Два помещика»).

Оборотной стороной русского чайного обряда становится низкая его культура. В цикле Тургенева – это чаепитие впопыхах, в трактире, кофейной: «купцы с мучительным напряжением пили чай» [4, с. 192] («Петр Петрович Каратаев»); «все на биллиарде играл да чайничал, на гитаре брэнчал, по присутственным местам шмыгал» [4, с. 56] («Однодворец Овсянников»). Часто такое чаепитие сопровождается винопитием. «Пустой» чай становится рутиной жизни студентов: «вот уж и вечер; вот уж заспанный слуга и натягивает на тебя сюртук – оденешься и поплетешься к приятелю и давай трубочку курить, пить жидкий чай стаканами да толковать о немецкой философии, любви, вечном солнце духа и прочих отдаленных предметах» [4, с. 215] («Гамлет Щегровского уезда»).

Таким образом, в «Записках охотника» И. С. Тургенева чаепитие является знаковой ситуацией и приобретают богатую семантику, позволяющую рассматривать его как элемент русского быта, сознания и национальной ментальности. Хотя писатель и продолжает «чайные» традиции русской литературы первой половины XIX века, в его цикле прослеживаются трансформация чайного мотива, связанная со сменой социально-бытового и социально-исторического контекста.

Литература

1. Завязкина И. Н. О некоторых особенностях русской чайной традиции (лингвокультурологический аспект). *Acta Linguistica*. Sofia, 2007. Vol. 1. № 2. S. 65–74.
2. Поддубная Р. Н. Чаепитие и не только (гастрономические мотивы у Достоевского). *Достоевский и мировая культура: альманах* / гл. ред. К. А. Степанян. № 2. Москва, 2007. С. 256–269.
3. Сахаренко А. Русское чаепитие. Москва: Просвещение, 2005.
4. Тургенев И. С. Записки охотника. Отцы и дети. Ил. А. Я. Ляшенко. Москва: Правда, 1986. 448 с.
5. Шеховцова Т. А. Чаепитие по-добычински. *Шеховцова Т. А. Проза Л. Добычина: маргиналы русского модернизма: монография*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2009. С. 96–105.
6. Шеховцова Т. А. Чаепитие в Сумах и не только. *Шеховцова Т. А. «У него нет лишних подробностей...»: Мир Чехова. Контекст. Интертекст*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. С. 86–96.
7. Якушева Л. А. русское чаепитие как текст повседневной культуры. *Обсерватория культуры*. Москва, 2009. № 3. С. 108–111.

Ледняк Ю.

– кандидат педагогических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

Ледняк А.

– старший преподаватель кафедры иностранных языков Донбасского государственного педагогического университета

Писаренко В.

– студентка IV курса англо-русского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

УДК 821.161.1-312.9.09"18"

«СОН СМЕШНОГО ЧЕЛОВЕКА» Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО КАК ФАНТАСТИЧЕСКИЙ РАССКАЗ

В статье исследуется своеобразие фантастики рассказа Ф. М. Достоевского «Сон смешного человека». Рассматривается место и роль фантастического элемента в произведении, особенности его включения в ткань повествования, мировоззренческий характер, связь с идейно-тематической основой произведения и – шире – с рядом важнейших тем и мотивов творчества писателя.

Ключевые слова: Ф. М. Достоевский, фантастика, своеобразие фантастики, жанр, мениппея.

Ледняк Ю.

– кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

Ледняк Г.

– старший викладач кафедри іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету

Писаренко В.

– студентка IV курсу англо-російського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету

**«СОН СМІШНОЇ ЛЮДИНИ» Ф. М. ДОСТОЄВСЬКОГО ЯК
ФАНТАСТИЧНЕ Оповідання**

У статті досліджується своєрідність фантастики оповідання Ф. М. Достоевського «Сон смішної людини». Розглядається місце й роль фантастичного елемента у творі, особливості його включення в тканину оповіді, світоглядний характер, зв'язок з ідейно-тематичним підґрунтям твору й – ширше – з низкою найважливіших тем і мотивів творчості письменника.

Ключові слова: Ф. М. Достоевський, фантастика, своєрідність фантастики, жанр, меніппея.

Lednyak Yu.

– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor, Russian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

Lednyak H.

– Senior Lecturer, Foreign Languages Department, Donbas State Teachers' Training University

Pysarenko V.

– 4th-year Student, English and Russian Languages Department, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

**«A DREAM OF A RIDICULOUS MAN» BY FYODOR DOSTOYEVSKY
AS A FANTASY STORY**

The article deals with the originality of the fantasy of F. Dostoyevsky's "A Dream of a Ridiculous Man". The author distinguishes the significance of the fantastic element in the story, the peculiar way of its involving in the chain of the story action, conception of the world, its relation to the message of the story, and what's more, to the most significant themes and motives of the author's creative work.

Key words: Fyodor Dostoyevsky, fantasy, originality of fantasy, genre, menippean satire.

Постановка проблеми. Рассказ «Сон смешного человека» (1877) занимает особое место в творчестве Ф. М. Достоевского: в этом произведении «достигает кульминации один из главных и постоянных мотивов творчества Достоевского – тема золотого века, наступление которого в будущем, как был убеждён писатель, неизбежно» [6, с. 537]; по мнению М. М. Бахтина, «Сон смешного человека» – «почти полная энциклопедия ведущих тем Достоевского» [1, с. 169]. Многогранность, многомерность данного произведения вызывает постоянный интерес к

нему литературоведов.

Анализ последних исследований. Сам автор дал своему произведению подзаголовок «Фантастический рассказ». Однако среди литературоведов нет единства в оценке как жанра данного произведения, так и специфики его фантастики.

Так, О. А. Донских говорит как о мифологичности Ф. М. Достоевского в целом, так и о воплощении во «Сне смешного человека» одного из вариантов такого мифа. Д. М. Валова видит в данном произведении соединение утопии, антиутопии и видения [2], О. В. Червинская рассматривает этот рассказ как притчу-параболу [8]. На наш взгляд, наиболее точен был в своём определении М. М. Бахтин, утверждающий, что «Сон смешного человека» даёт полный и глубокий синтез универсализма мениппеи, как жанра последних вопросов мировоззрения, с универсализмом средневековой мистерии, изображавшей судьбу рода человеческого: земной рай, грехопадение, искупление», причём жанрово доминирует античный тип мениппеи [1, с. 168], которой присущи «предельная свобода сюжетного и философского вымысла, экспериментирующей фантастики; создание исключительной ... ситуации испытания «правды» и ее носителя (мудреца, философа, идеолога)» (с этой ситуацией связано сочетание идеального плана с «трусобным натурализмом», «оксюморонное» построение сюжетов и образов); «фантастический» элемент, разрушающий «наивно-реалистическую целостность и завершенность образа человека и мира, делаая возможным новую, «прозаическую» его целостность; скандальность и эксцентричность, связанные с «неуместным словом», выпадающим из иерархически-упорядоченного, «нормального» мира; социальный утопизм, т.е. поиски «последних», предельных ответов на такие же вопросы; нарочитая многостильность и неоднотонность, широкое использование вставных жанров»; «злободневная публицистичность (не риторическая), известный «фельетонизм», который ... не чурается «со-временности», а наоборот, позволяет раскрыть как раз абсолютное историческое ядро бытия и времени, подлинную природу человека» [5, стб. 528–529].

М. М. Бахтин указывает, что фантастичность «Сна...» – это мениппейный «тип экспериментирующей фантастики...: наблюдение с какой-нибудь необычной точки зрения, например с высоты, при котором резко меняются масштабы наблюдаемых явлений жизни» [1, с. 131]. Сам Достоевский понятие «фантастическое» относил не только к литературе, но и к действительности, видя в ней элементы, граничащие с тем, что не укладывается в нормальное человеческое сознание. Эта фантастичность сродни фантастичности «Пиковой дамы» А. С. Пушкина, «Петербургских повестей» Н. В. Гоголя, целого ряда произведений Э. По и т. п.

Цель нашей статьи – анализ особенностей фантастики «Сна смешного человека» Ф. М. Достоевского.

Изложение основного материала исследования.

Рассматриваемое произведение – это рассказ о человеке, его напряжённых духовных поисках истины.

Рассказ состоит из пяти небольших глав. Первые две – экспозиционные. Герой говорит о том, что он «смешной человек», которого считают сумасшедшим, однако он не обижается на окружающих, они все ему милы, более того, герой грустит, глядя на них, потому что они не знают истины, а он знает.

И далее идёт рассказ о постижении героем этой истины. Он утверждает, что всегда был смешон, причём знал об этом, но не мог сказать другим, так как одновременно был очень горд. (М. М. Бахтин подчёркивает амбивалентность героя – он «мудрый дурак» / «трагический шут», которому присуща полнота самосознания [1, с. 169–170]).

Вначале герой очень страдал от такого ощущения себя, но постепенно пришёл к убеждению, что «на свете везде всё равно» [4, с. 503]. Это состояние, приводящее героя к решению о самоубийстве, М. М. Бахтин называет «универсальным равнодушием и предощущением небытия» [1, с. 170].

Но за несколько часов до намеченного самоубийства с героем происходит событие, всё решительно меняющее. «Смешному человеку» поздно вечером, в осенней, дождливой петербургской мгле довелось встретить девочку, требующей неотложной помощи.

Драматической ситуации соответствует пейзаж, вызывающий не только физический, но и душевный озноб: «... мрачный, самый мрачный вечер, какой только может быть. <...> Дождь лил весь день, и это был самый холодный и мрачный дождь, какой-то даже грозный дождь, ... с явной враждебностью к людям... <...> Небо было ужасно темное, но явно можно было различить разорванные облака, а между ними бездонные черные пятна» [4, с. 503–504]. Негатив состояния природы подчёркнут, в частности, использованием превосходной степени сравнения прилагательных («самый мрачный», «самый холодный»), эпитетов «мрачный», «грозный», «холодный» и др., нагнетанием тёмных красок. Все это придает пейзажу фантастический колорит.

Девочка вымокла под дождем, она не плакала, но всё её поведение выражало крайнюю степень отчаяния. Она бежала за рассказчиком, видимо, находясь в состоянии ужаса, дрожала и кричала отчаянно: «Мамочка! Мамочка!» «Смешной человек» старался от нее как-нибудь отделаться: «... я топнул на нее и крикнул» [4, с. 505], т.е. прогнал ребёнка, как назойливую муху.

Образ страдающего ребёнка вообще очень важен для Достоевского: он как бы воплощает всю боль человечества, страдающего от жизненного неустройства, непоправимых бед, несущих мучения и гибель.

Дома, глядя на заряженный пистолет и ожидая назначенного им самим часа рокового выстрела, герой рассказа вдруг стал испытывать угрызения совести от того, что не помог несчастному ребенку. За

стеной буянили пьяный капитан и его гости, но это не волновало героя. Его волнует другое: он убьёт себя, мир (по крайней мере, его мир) прекратит существование, значит, можно совершить подлость, а его мучат боль за девочку и стыд из-за того, как он с ней себя повёл. Он размышляет над тем, было бы ему стыдно на земле за «самый бесчестный и срамный поступок», совершённый на другой планете, о котором на земле знал бы только он. Герой не может уйти из жизни, не разрешив этих вопросов. «Одним словом, – заключает герой, – эта девочка спасла меня, потому что я вопросами отдалил выстрел» [4, с. 508].

Утомленный переживаниями, «смешной человек» засыпает, сидя за столом, и видит сон, составляющий главное содержание рассказа.

Следующие три главы посвящены сну о золотом веке, следствиям, вытекающим из увиденного и пережитого. «Сон этот возвестил мне Истину», – подчёркивает герой [4, с. 508].

Герою приснилось, что он совершил задуманное самоубийство, однако стрелял себе не в голову, как собирался, а в сердце (это важная деталь, т. к. герой чувствовал страдания девочки, а не размышлял о них, чувствовал стыд и т. д.). Оказавшись в могиле, он испытывал сильный холод, но ничего не ожидал, осознавая неразумность самоубийства и ощущая презрение к себе. Вдруг капля воды упала ему на левый глаз, герой почувствовал негодование и физическую боль в сердце, а капли всё капали. И здесь важна каждая деталь: вода начинает процесс очищения, капает на глаз, т. е. ведёт героя к прозрению, а левая сторона – это сторона, где находится сердце, следовательно, герой должен увидеть сердцем. Герой понял, что есть некто, кто имеет власть над всем, что с ним происходит, и к нему «воззвал ... всем существом» своим:

« – Кто бы ты ни был, но если ты есть, и если существует что-нибудь разумнее того, что теперь совершается, то дозвожь ему быть и здесь. Если же ты мстишь мне за неразумное самоубийство мое безобразием и нелепостью дальнейшего бытия, то знай, что никогда и никакому мучению, какое бы ни постигло меня, не сравниться с тем презрением, которое я буду молча ощущать, хотя бы в продолжение миллионов лет мученичества!..» [4, с. 509–510]

В ответ на этот призыв некое тёмное существо унесло рассказчика в пространство. Вокруг была глубокая ночь, герой не знал, кто и куда его нёс. Он боялся существа и чувствовал к нему глубокое отвращение, не хотел быть побеждённым и униженным. Т. е. он ещё не преодолел себя, не избавился окончательно от своих прежних мыслей и ощущений. Однако герой почувствовал, что над ним не смеялись, его не презирали и даже не жалели, но то, что происходило, касалось только его.

Неизвестное существо – двойник рассказчика. «У Достоевского, – отмечает О. В. Червинская, – Смешной человек пародирует сам себя: «темное и неприятное существо», которое его сопровождает во сне, и

есть он сам» [8, с. 98].

Наконец герой увидел солнце-двойник и оказался на земле-двойнике, где царил гармония, где всё было пропитано любовью, «сияло каким-то праздником и великим, святым и достигнутым, наконец, торжеством» [4, с. 512]. Прекрасна была природа на этой земле: «Ласковое изумрудное море тихо плескало о берега и лобызало их с любовью, явной, видимой, почти сознательной. Высокие, прекрасные деревья стояли во всей роскоши своего цвета, а бесчисленные листочки их приветствовали меня тихим, ласковым своим шумом, и как бы выговаривали какие-то слова любви. Мурава горела яркими ароматными цветами. Птички стадами перелетали воздухе и, не боясь меня, садились мне на плечи и на руки и радостно били меня своими милыми, трепетными крылышками» [4, с. 512]. Прекрасными, счастливыми и добрыми были и люди этой счастливой земли. Они радостно встретили «смешного человека», осыпали его поцелуями, каждый хотел успокоить пришельца. Герой понял, что это было за место: «Это была земля, не осквернённая грехопадением, на ней жили люди не согрешившие, жили в таком же раю, в каком жили, по преданиям всего человечества, и наши согрешившие прародители, с тою только разницею, что вся земля здесь была повсюду одним и тем же раем» [4, с. 513].

Рассказчик говорит об образе жизни этих счастливых: «Они были резвы и веселы как дети. Они блуждали по своим прекрасным рощам и лесам, они пели свои прекрасные песни, они питались лёгкою пищей, плодами своих деревьев, медом лесов своих и молоком их любивших животных. Для пищи и для одежды своей они трудились лишь немного и слегка. У них была любовь и рождались дети, но никогда я не замечал в них порывов того жестокого сладострастия, которое постигает почти всех на нашей земле» [4, с. 514]. Эти люди не имели науки, «не стремились к познанию жизни ..., потому что их жизнь была восполнена» [4, с. 513]. Они почти не болели, старики умирали спокойно, при этом никто не плакал, а была лишь огромная любовь, и создавалось ощущение, что связь с умершими не прерывалась. У «смешного» человека сложилось убеждение, что эти люди были настолько убеждены в существовании вечной жизни, «что это не составляло для них вопроса. У них не было храмов, но у них было какое-то насущное, живое и непрерывное единение с Целым вселенной; у них не было веры, зато было твёрдое знание, что когда восполнится их земная радость до пределов природы земной, тогда наступит для них, и для живущих и для умерших, ещё большее расширение соприкосновения с Целым вселенной» [4, с. 515].

По мнению М. М. Бахтина, «описание земного рая выдержано в духе античного золотого века» [1, с. 172]. О. В. Червинская утверждает, что речь идёт о библейской фантастике: «...присутствие Библии можно отмечать абсолютно на всех уровнях «Сна» как целостной структуры» [8, с. 93]. Мы считаем, что в данном случае можно говорить о

творческом синтезе античных представлений о человеке как части природы и проявлении общекосмических стихий и пропорций в каждом теле и христианской идеи всеобщей любви.

Рассказчик утверждает, что в нём всегда жило предчувствие такой жизни, выражавшееся в «зовущей тоске», которая иногда доходила «до нестерпимой скорби»: «...в ненависти моей к людям нашей земли заключалась всегда тоска: зачем я не могу ненавидеть их, не любя их, зачем не могу не прощать их, а в любви моей к ним тоска: зачем не могу любить их, не ненавидя их» [4, с. 515–516].

Но в рассказе рисуется и картина разрушения этой созданной воображением писателя гармонии. Виновником катастрофы стал «смешной человек»: «...кончилось тем, что я развратил их всех! <...> Как скверная трихина, как атом чумы, заражающий целые государства, так и я разорил всю эту счастливую, безгрешную до меня землю. Они научились лгать и полюбили ложь <...>. Затем быстро родилось сладострастие, сладострастие породило ревность, ревность – жестокость... <...> скоро, очень скоро брызнула первая кровь: они удивились и ужаснулись, и стали расходиться, разъединяться» [4, с. 517]. И затем всё стало происходить так, как и на родной земле «смешного человека». Он готов был умереть на кресте за них, но им это не было нужно: «Они оправдывали меня, они говорили, что получили лишь то, чего сами желали, и что все то, что есть теперь, не могло не быть» [4, с. 519]. В конце концов «смешной человек» стал для них опасен, они пригрозили отправить его в сумасшедший дом, если он не замолчит. «Тогда скорбь вошла в мою душу с такою силой, что сердце мое стеснилось, и я почувствовал, что умру, и тут... ну, вот тут я и проснулся», – сообщает рассказчик [4, с. 519].

Автор показывает, как ощущение трагизма содеянного стало поворотным моментом в мироощущении героя рассказа. Итог пережитого во сне – обретение им истины: «...Я видел истину, я видел и знаю, что люди могут быть прекрасны и счастливы, не потеряв способности жить на земле. Я не хочу и не могу верить, чтобы зло было нормальным состоянием людей» [4, с. 520]. Теперь герой готов проповедовать обретенную истину, служить ей. И первым реальным шагом на этом пути является то, что «ту маленькую девочку» герой рассказа отыскал.

О. В. Червинская пишет: «Можно полагать, что центральным стержнем всего «Сна» становится в первую очередь философско-телеологическая практика самого автора в его размышлениях о человеческой природе, пораженной грехом» [8, с. 101]. По нашему мнению, важно то, что герой рассказа преодолевает грех (вначале он хотел скрыть, что он развратил счастливых людей, но отказался от лжи, а ведь именно ложь во сне «смешного человека» стала первым шагом к разрушению гармонии). Обратим внимание ещё на один интересный момент: после своего сна герой «потерял слова». «Но как устроить рай – я не знаю, – говорит он, – потому что не умею передать словами» [4,

с. 520]. Мы считаем, что речь прежде всего идёт о том, что истину нужно видеть сердцем, её невозможно передать словами (слова лгут, они не могут вместить в себя всю истину). При этом для героя стирается граница между сном и реальной жизнью (жизнью во грехе): «Сон? что такое сон? А наша-то жизнь не сон?» [4, с. 521].

С одной стороны, герой считает, что его мечты не сбудутся «и не бывать раю», с другой – он будет проповедовать. По его мнению, всё просто: «в один бы день, в один бы час – все бы сразу устроилось! Главное – люби других как себя, вот что главное, и это все, больше ровно ничего не надо: тотчас найдешь как устроиться» [4, с. 521]. Борься, считает «смешной человек», нужно с утверждением: «Сознание жизни выше жизни, знание законов счастья – выше счастья». И он готов бороться, потому что уверен: «Если только все захотят, то сейчас все устроится» [4, с. 521].

Выводы. Таким образом, мы видим, что фантастическое в рассказе Ф. М. Достоевского «Сон смешного человека» вынесено в сферу сна. Как подчёркивает В. А. Туниманов, принцип, который последовательно реализует автор в данном произведении, – «минимум положительных объяснений фантастических явлений; чем фантастичнее, тем и реальнее», при этом чудо дано увидеть не каждому, не каждый может рассказать о нём другим [6, с. 37]. Герой рассказа обладает «особым и редким даром видеть где-то в зазоре, в промежутке между разными «реальностями» фантастическое, тайну» [6, с. 37]. В своём сне он обретает истину, за которую готов бороться.

Перспективы дальнейших исследований. Перспективу исследований мы видим в сопоставительном изучении фантастики снов Ф. М. Достоевского и других писателей.

Литература

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Бахтин М. М. Собр. соч.: в 7 т. Москва: Русские словари. Языки славянской культуры, 2002. С. 7–300 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.fedordostoevsky.ru/files/pdf/bakhtin_2002.pdf.

2. Валова Д. М. Жанровая поэтика рассказа Ф. М. Достоевского «Сон смешного человека». Уральский филологический вестник. 2015. № 5. С. 84–91 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/>.

3. Донских О. А. Странный рай Достоевского (по мотивам «Сна смешного человека»). *Критика и семиотика*. 2006. Вып. 9. С. 51–77. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.philology.nsc.ru/journals/kis/pdf/CS_09/cs9donskih.pdf.

4. Достоевский Ф. М. Сон смешного человека. Достоевский Ф. М. Собр. соч. в 12 т. / Под общ. ред. Г. М. Фридендера и М. Б. Храпченко; сост. Г. М. Фридендер. Москва: Правда, 1982. Т. 12. С. 502–521.

5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. Москва: НПК «Интелвак», 2001. 1600 стлб.

6. Туниманов В. А. О «фантастическом» в произведениях Тургенева и Достоевского. *Русская литература*. 2002. № 1. С. 22–37.

7. Туниманов В. Примечания. Сон смешного человека. Достоевский Ф. М. Собр. соч. в 12 т. / Под общ. ред. Г. М. Фридендера и М. Б. Храпченко; сост. Г. М. Фридендер. Москва: Правда, 1982. Т. 12. С. 537–538.

8. Червинская О. В. «Смешной» человек Ф. М. Достоевского в жанровой перспективе текста. *Русская литература. Исследования* – 2012. Вып. 16. С. 86–102 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/rli_2012_16_10.pdf.

Сіробаба М.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

Кльок К.

– студентка IV курсу українського відділення філологічного факультету Донбаського державного педагогічного університету
УДК 821.161.2

**ЛІРИКА Г. ЧУБАЯ: ШУКАННЯ В ОБШИРАХ
КРАСИ ТА ІСТИНИ**

Стаття є спробою окреслити творчий доробок українського поета Григорія Чубая крізь призму його шукань у галузі стилістики, зокрема у площині «краса – істинність». При цьому наголошується на образному, троповому стилі як на індивідуальній манері письма автора, що виявляється у високого рівня концентрації в тексті художньої лексики, насамперед метафор, а також стислістю викладу.

Ключові слова: стиль, тропіка, метафора, краса, істина.

Серобаба Н.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

Клёк К.

– студентка IV курса украинского отделения филологического факультета Донбасского государственного педагогического университета

ЛИРИКА Г. ЧУБАЯ: ИСКАНИЯ В СФЕРЕ КРАСОТЫ И ИСТИНЫ

Статья является попыткой очертить творческие наработки украинского поэта Григория Чубая сквозь призму его исканий в сфере стилистики, в частности в плоскости «красота – истинность». При этом акцентируется на образном, троповом стиле как на индивидуальной манере письма автора, что проявляется в высоком уровне концентрации в тексте художественной лексики, прежде всего метафор, а также сжатости изложения.

Ключевые слова: стиль, тропика, метафора, красота, истина.

Sirobaba M.

– Candidate of Science (Theory of Education), Associate Professor, Ukrainian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

Klok K.

– 4th-year Student, Department of Ukrainian Languages, Faculty of Philology, Donbas State Teachers' Training University

H. CHUBAJ'S LYRICS: STRIVINGS IN THE SPHERE OF BEAUTY AND TRUTH

The article is an attempt to delineate the creative achievements of Ukrainian poet Hryhorii Chubaj through the prism of his search in the field of stylistics, in particular in the context of "beauty – truth". Also, it is emphasized on the figurative, trope style as in the individual manner of the author writing, which manifests itself in a high level of concentration in the text of artistic vocabulary, especially metaphors, and also with conciseness of presentation.

Keywords: style, tropes, metaphor, beauty, truth.

Постановка проблеми. Григорій Чубай нашим літературознавством номінується насамперед як один з представників утраченого покоління часів горезвісного застою. Шістнадцятирічним хлопцем з волинського села він увірвався (саме так!) до літератури в середині 60-х років ХХ ст., заявивши про себе як про поета неабиякого хисту, однак уже під кінець тих самих 60-х був з літератури вилучений на ціле десятиліття. Повернення датують 1978-м роком, коли він став студентом-заочником Літературного інституту в Москві, і коли жити йому залишалося менше чотирьох років, тож по-справжньому повернення поета відбулося вже після його смерті (що не є, на жаль, винятковим випадком в історії вітчизняної літератури). Втім, назвати це повернення тріумфальним не можна: видана 1990-го року книжка з промовистою назвою «Говорити, мовчати і говорити знову» обсягом у 144 сторінки (яка вмістила майже всі творчі здобутки поета) широким читачем лишилася непоміченою, так само, як і «П'ятикнижжя» (2015), що є по суті перевиданням збірки, випущеної в світ на чверть сторіччя раніше (різниця полягає в тому, що пізніше видання доповнено кількома десятками ілюстрацій, двома листами Г. Чубая до О. Лишеги й одним у відповідь, а також має розлогішу передмову). Сучасник, почувши прізвище Чубай, швидше згадає про сина митця Тараса як про лідера гурту «Плач Єремії», аніж про нього, митця, самого.

Аналіз останніх досліджень. Творчий доробок нашого фігуранта не отримав належної уваги не лише від читача, а й, за великим рахунком, від дослідницького загалу. Найбільшими поціновувачами таланту Г. Чубая й хранителями пам'яті про нього, є, як бачиться, його земляки-волиняни, зокрема, поет і публіцист Микола Пшеничний та поетеса Марія Яковчук. Перший 1989-го року організував і провів у Рівненському драматичному театрі урочистий вечір з нагоди 40-річчя лірика, а друга впорядкувала й 2003-го видала книжечку спогадів батьків і земляків поета [див. 7, с. 4–5]. Можна ще згадати автора передмови до збірки «Говорити, мовчати і говорити знову» Миколу Рябчука й автора вступної статті до «П'ятикнижжя» Костянтина Москальця, а також той факт, що 2014-го року було створено документальний фільм «Чубай», де про поета розповідають його рідні й друзі львівського періоду життя. Однак, фактично в усіх перелічених випадках ідеться про поета, а не про його поезію, а серед них, між тим, є зразки, які сміливо можна віднести до розряду мистецьких феноменів.

К. Москалець, щоправда, робить певні спроби віршознавчого аналізу, однак висновує при цьому те, що можна включити до характеристики ледь не кожного митця: «Він починає розуміти мову побутових речей, риб і птахів, уміє бачити їхнім баченням, чути їхнім слухом, читати – і записувати – їхні думки». До того ж надмірне, як видається, використання висловів на кшталт «сюрреалістична точність деталей», «автентична екзистенція», «емоційні конотації», «конвенційні освідчення», «симультанний погляд», «досвід трансцендентного», «антиномічний двійник доцентної алієнації», «біблійні імплікації» тощо [див. 6, с. 5–28] здатне, напевно, сказати щось про автора передмови, але не про автора віршів (тим паче не про самі вірші, бо в жодному з них немає й натяку на означені дефініції) і навряд чи посприє розширенню кола читачів, оскільки така лексика є прерогативою наукового стилю, а тут потрібен промоушен. Тож **метою** нашої роботи є виявлення означених мистецьких феноменів і їхнє дослідження з точки зору стилістики, детальніше – тропіки, що уможлиблюється розв'язанням **завдань**, у числі яких, зокрема, аналіз художньої лексики вказаної збірки, визначення її, лексики, місця й ролі в площині «краса – істина» й окреслення перспектив подальшого дослідження теми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Літератор може вважатися таким, напевно, лише в тому випадку, коли, взявшись до писання, він зумів явити світу щось таке, чого до нього ще ніхто не створював, тобто, бодай у якійсь із галузей поетики, продемонструвати новаторський підхід. У таких рубриках, як «Іконіка», «Ейдологія» чи «Формозмістова єдність» (стосовно поезії до них додадуться ще «Метрика» й «Строфіка») досягти цього навряд чи вдасться, оскільки перелік тем, проблем і сюжетів не є нескінченним. Усі сюжети (як оригінальні, так і їхні різноманітні варіації) вже неодноразово використано, не знайти, напевно, й нерозкритих тем. Так само, як і невживаних строф, віршових розмірів, схем римування тощо. Не краще виглядають справи й у царині фоніки, адже дібрати свіжу риму, на яку в ліриці покладено цілу низку значущих функцій (у тому числі й забезпечення милозвучності), є на сьогодні практично нерозв'язуваним завданням, та й не лише на сьогодні: ще В.Маяковський змушений був констатувати стан речей, згідно з яким «Может, пяток небывалых рифм / только и остался, что в Венецуэле» [2, с. 23]. Відтак чи не єдино продуктивними щодо окресленого аспекту виглядають шукання в галузі стилістики. І хоча традиційне літературознавство включає до складу стилетвірних чинників і тематику, і проблематику, ми з усієї сукупності ознак авторського, або індивідуального стилю Г. Чубая зосередимо свою увагу на тих із них, які відповідають на питання «Як?», а не на питання «Що?». Тобто, нас насамперед цікавить не те, про що говориться, а те, як про це говориться, бо саме тут уповні розкрилася майстерність нашого автора як творця самобутніх зразків *art poetica*. В останньому твердженні не слід вбачати зайвого пафосу, бо ж не можна

не відзначити красу тропів (найперше метафор), що ними буквально пронизані розглядувані твори, і то з перших строф:

На видноколі гроняться вже хмари,
спішать громи на віче гомінке [5, с. 8].

Кожна людина бачила цю (абсолютно не унікальну) картинку в своєму житті, кожна була, якщо не учасником, то, принаймні, самовидцем цього «гомінкого віча», але далеко не кожна здатна побачити її, картинку, саме так, тим паче так її описати. Пам'ятаємо, що метафора полягає в розкритті сутності одного предмета, явища, аспекту буття через інші за принципом схожості або контрастності, однак у нашому випадку важко збагнути одразу, взято тут за основу схожість, чи контрастність. Утім, «чим далі містяться один від другого розряди об'єктів, тим яскравіша метафора» [1, с. 456–457]. Як, до прикладу, ось у цьому творі, що не може не вражати своєю естетичністю, досягнутою чи не найвищого рівня концентрацією метафор (точніше було б сказати, що він увесь є суцільною метафорою):

Коли стає зовсім-зовсім темно,
то річка тоді зупиняється –
адже не видно воді, куди їй текти.
Але тут окунь швиденько бере
шматочок місяця до рота
та й пливе попереду води –
дорогу річці освітлює [5, с. 104].

Дійсно, можемо констатувати, що в цій мініатюрі лише перший рядок містить стилістично нейтральну лексику й прямий слововжиток, решта рядків є естетично «зарядженими». Перед нами довершений, досконалий зразок справжньої поезії, так званої «чистої» лірики, яка нерідко передбачає її асоціативно-інтуїтивне сприйняття, проте в нашому випадку потреби в такому сприйнятті немає. Тут абсолютно прозоро повідано про реальні (істинні) об'єкти, але нереально красиво. Це, здається, саме те, що мало б заімпонувати нашому відомому літературознавцю М. Наєнку як автору наступних слів: «...власне, що таке поезія? Це метафора. Якщо нема метафори, то можеш одразу викидати свою літературу на смітник. У Гумбольдта є думка: «Поет ніколи не пояснить, що він написав і критик ніколи не розкаже, що той поет написав». Чому? Та тому, що там є метафора, в якій багатоголосся, відтінки-нюанси, і не випадково наш найбільший мовознавець Потебня поїхав до Гумбольдта вчитися психології творчості, і потім написав відому книжку «Мова і думка», в якій сказав, що художня творчість – це метафоризація життя. Без метафори нічого не буде» [3, с. 11]. Можливо, ця сентенція є занадто категоричною, однак до творчості Г. Чубая вона, на нашу думку, цілковито допасовується, тут метафора є альфою й омегою, і без неї дійсно не було б, принаймні, цього:

Згасла свічка в моїй голові –
Хтось там ходить навпомацки [5, с. 96].

З огляду на сказане можна резюмувати, що за класифікацією стилів, вибудованою професором А. Ткаченком на основі переважної наявності тих чи інших фігур (він, щоправда, наголошує на нетермінологічності поданих ним назв) [див.4, с. 296–297], наразі маємо справу з образним, метафоричним або троповим стилем. Не зайве сказати, що стиль цей простежується не тільки в поетичному доробку автора, а й у його епістолярній спадщині, як от в одному з листів до О. Лишеги: «Лампа насуває щільніше на очі свій металевий капелюх – гасне» [6, с. 234].

Ще однією доволі прикметною щодо стилістики ознакою великої частини поезій, про які йдеться, є стислість викладу. Вона не того роду, що фігурує в згаданій класифікації (там лапідарний стиль визначається наявністю таких фігур уникнення, як еліпс, силепс, асиндетон), а радше має точкою опертя широко відому настанову, відповідно до якої писати треба так, щоб словам було тісно, а думкам – розлого (у цьому ж ряду стоїть і давно клішоване «стислість – сестра таланту»). Найбільш показовим твором у цьому плані є «Балада про любов з першого погляду», що складається всього з двох рядків:

у вечірньому трамваї
така світанкова дівчина [5, с. 115].

Бачимо, що одну з двох найчастіше опрацьовуваних у мистецтві тем («любов» і «війна») тут розкрито з тією віртуозністю, яка не може не вражати, адже знаємо величезну кількість творів, де на таке розкриття знадобилося кількадесят, а то й кількасот сторінок тексту. Тож, якщо хист скульптора полягає в тому, щоб від кам'яної брили відсікти все зайве, то хист літератора ґрунтується на вмінні не написати зайвого. Це вміння Г. Чубай демонструє не лише в таких мініатюрах, як щойно процитована, а й у жанрі поеми. Його «Вертеп» містить, у числі іншого, дві строфи, в яких, попри їхню лаконічність, подано характеристику як сучасності, так і всієї нашої ери в цілому:

Персони.
Парсуни.
Кінозірки.

Голгофи.
Освенціми.
Соловки [5, с. 37].

Особливою місткістю відзначається друга з цих строф, трьома словами охопивши два тисячоліття, які, за інших підходів, відбито істориками й літераторами в багатотомних розвідках, епопеях, романах тощо. Здається, це саме той випадок, який спонукає згадати відомий, щоправда, банальний вислів (утім, як і будь-яке істинне твердження) про те, що все геніальне є простим: при дотриманні історичної правди продемонстровано високого рівня майстерність володіння словом, тобто між категоріями краси й істини наявний паритет.

Наведених прикладів і висловленого щодо них цілком достатньо для того, щоб, підсумовуючи, наголосити: шукання автора в площині «краса–істина» виявилися доволі плідними. Подані ним зразки лірики відбивають реалії в усій їхній істинності на високому естетичному рівні, який досягається потужною концентрацією тропів, здебільшого метафор, чи, сказати б, їхньою великою «питомою вагою» в тексті, а також стислістю викладу. Ці чинники, що можуть бути поціновані як самодостатні, водночас відкривають широкі перспективи подальших досліджень творчої спадщини Г. Чубая, надто ж з огляду на недостатню як на нині увагу нашого літературознавства до цієї спадщини.

Література

1. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
2. Мысль, вооружённая рифмами: Поэтическая антология по истории русского стиха. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. 447 с.
3. Наєнко Михайло. Життя і слово. *Літературна Україна*. 2018. № 5(5738). С. 11.
4. Ткаченко А. О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): підручник для гуманітаріїв. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 448 с.
5. Чубай Г. П. Говорити, мовчати і говорити знову: Вірші / Передм. М. Рябчука. Київ: Молодь, 1990. 144 с.
6. Чубай Г. П'ятикнижжя. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 256 с.
7. Яковчук М. П. Григорій Чубай: Спогади батьків і земляків поета. Рівне: Волинські обереги, 2003. 20 с.

Комаров С.

– доктор філологічних наук, професор кафедри світової літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

УДК 821.111 (71)

«NIGHT TRAIN» М. ЕМИСА ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕКТИВ

У статті розглядається роман англійського постмодерніста Мартіна Емиса «Night Train» як психологічний детектив. У ході аналізу виокремлюються ознаки, характерні для жанрового канону детективу: наявність загадкового випадку, який потрібно розслідувати; типовий набір персонажів; напруга дії. Проблема психологізму книги розкривається у зв'язку із рисами «сповідально-філософського роману», наративний акцент переведений із опису подій на віддзеркалення почуттів, переживань та світосприйняття головної героїні. Окрема увага приділяється аналізу змісту назви роману.

Ключові слова: жанр, детектив, психологізм, сповідь, метафоричність.

Комаров С.

– доктор филологических наук, профессор кафедры мировой литературы Горловского института иностранных языков ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

«NIGHT TRAIN» М. ЭМИСА КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ДЕТЕКТИВ

В статье рассматривается роман английского постмодерниста Мартина Эмиса «Night Train» как психологический детектив. В ходе анализа выделяются признаки, характерные для жанрового канона детектива:

наличие загадочного происшествия, которое необходимо расследовать; типичный набор персонажей; напряженность действия. Проблема психологизма книги раскрывается в связи с чертами «исповедально-философского романа», нарративный акцент переведен с описания событий на отражение чувств, переживаний и мировосприятия главной героини. Отдельное внимание уделяется анализу смысла названия романа.

Ключевые слова: жанр, детектив, психологизм, исповедь, метафоричность.

Komarov S.

– Doctor of Science (Linguistics), Professor, World Literature Department, Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Teachers' Training University

M. AMIS'S «NIGHT TRAIN» AS A PSYCHOLOGICAL DETECTIVE

The article deals with the novel of English postmodernist Martin Amis «Night Train» as a psychological detective. In the course of the analysis, the characteristics of the genre canon of the detective are highlighted: the presence of a mysterious incident that must be investigated; a typical set of characters; tension of action. The problem of the psychologism of the book is revealed in connection with the features of «confessional-philosophical novel», the narrative accent is shifted from the description of events to reflection the feelings, experiences and worldview of the main character. Special attention is paid to the analysis of the meaning of the novel's title.

Key words: genre, detective, psychologism, confession, metaphorism.

Англійський постмодернізм є одним з найбільш репрезентативних явищ світового літературного процесу межі ХХ-ХХІ століть. Вагоме місце в ньому займає романістика Мартіна Еміса (народ. 1949 р.), майстра нарративних експериментів і жанрового синкретизму. Книги автора (серед найбільш відомих: «Success» (1978), «Money: A Suicide Note» (1985), «London Fields» (1989), «Information» (1995)) водночас репрезентують його схильність до соціальної сатири й тотальну іронічність.

Постановка проблеми. Роман М. Еміса «Night Train» («Нічний потяг», 1997) – дев'ята книга видатного англійського прозаїка. Структуруючи текст за законами детективного жанру, письменник насичує оповідь глибоким психологізмом та філософськими викладами. У цьому виявляється типова для постмодернізму тенденція наблизити інтелектуальну прозу до масового читача.

Отже, у детективних романах описується процес розслідування загадкового випадку з метою з'ясування його обставин та розкриття загадки. Зазвичай, у якості таких випадків виступають злочини; конфлікт, як правило, будується на боротьбі справедливості із беззаконням та завершується перемогою першої – злочин повинен бути розкритий, а той, хто його здійснив – покараний, або, щонайменше, викритий [1].

У літературі кінця ХХ століття психологізм стає характерною рисою детективу. Процес розслідування злочину залишається центром оповіді, але загадка тепер полягала у психологічному поясненні вчинку та відтворенні людської свідомості. Змінюється структура роману: тепер

з'являється більше побічних ліній, які не завжди пов'язуються у єдиний сюжетний вузол. Визначне місце у творі займає особиста доля сищика-детектива, що сприяє збільшенню об'єму твору. Крім того, може змінюватися місце дії роману, яке часто виноситься за межі Великобританії [4].

На думку О. А. Джумайло, в літературі англійського постмодернізму – у творах Дж. Барнса, Г. Свіфта, С. Рушді, М. Еміса, Дж. Бенвілла, І. Мак'юена, Д. Томаса, К. Ішігуро та інших – різноманітні ігрові стратегії ведуть до проявів нової сповіді. У книгах відтворюється переживання реальності досвіду: надій, втрат, любові, стиду, вини та смерті [3]. Це дає підстави казати про функціонування в британській прозі останніх трьох десятиліть жанру «сповідально-філософського роману». О. А. Джумайло, стверджуючи як обов'язкову рису проблематики англійської літератури «визнання сили досвіду страждання» [2], виокремлює наступні характеристики цієї жанрової форми: увага читача зосереджується не на подіях, а на логіці будови розповіді про події у зв'язку з постійними переживаннями головного героя, а тому сам текст є непослідовним; інтрига розкривається повною мірою через велике бажання головного героя відкрити усю правду про себе, при цьому використовуються рефлексивні діалоги, звернення до минулого, розмова із самим собою тощо; композиція твору включає в себе фрагменти минулого, які вдало поєднуються з теперішнім героя – так розкриваються мотиви дій та біль від скоєного; герой сповідального роману часто має певне відношення до сфери літератури; фінал такого роману передбачає думку про зміст досвіду страждання та про неможливість змін існування [2].

Аналіз останніх публікацій. Творчість Мартіна Еміса та роман, який став об'єктом даної розвідки, зокрема, є недостатньо вивченим у вітчизняному літературознавстві. Своєрідність книг англійського митця розглядала, перш за все, російський науковець О. А. Джумайло [2; 3]. Її напрацювання у жанрі «сповідально-психологічного роману» стали нам у нагоді під час аналізу психологізму роману «Night Train». Також, треба відзначити статтю Н. Рейнгольд [5], яка не тільки висвітила основні проблеми творчості М. Еміса, підкреслила його близькість до модерністського методу, але й дала уявлення про творчу лабораторію письменника – через фрагменти інтерв'ю з ним, які чергуються з власне аналітичними частинами. М. Бредбері у своїй відомій книзі «The Modern British Novel» [8] приділяє декілька сторінок розгляду творчості М. Еміса, пропонує стислий аналіз і роману «Night Train». Зокрема, видатний англійський критик акцентує сатиричну спрямованість твору, зв'язок із традицією Дж. Свіфта, схильність до глобальності та песимізм: так, злочин, який є сюжетним центром роману, він називає «cosmic», тому цю книгу він вважає «not quite a detective story – since the information can only lead to ambiguity, or a dead end» [8, с. 534]. Автор присвяченої М. Емісу статті в «Енциклопедичному словнику англійського літератури ХХ століття» (2005) стверджує факт «жанрового зсуву» твору: «детектив

у ході оповіді переростає у психологічний роман» [6, с. 518]. На просторах Інтернету можна знайти багато англomовних рецензій на роман «Night Train» – вони містять, більшою мірою, інформацію про сюжет та персонажів, аналітичний рівень в них, звісно, недостатньо високий [9–13]. Тим актуальніше дане звернення до розгляду жанрової кореляції емісівського твору.

Мета статті полягає у розгляді роману М. Еміса «Night Train» як психологічного детективу. Твір, який має багато ознак детективного жанру, збагачений рисами «сповідально-філософського роману», однієї з тенденцій сучасної англійської прози. Тож, ми визначаємо жанрову кореляцію цієї книги як «психологічний детектив».

Виклад основного матеріалу. Роман «Night Train» отримав низку критичних відгуків, перш за все тому, що зовсім не схожий на попередні твори письменника. Так, Н. Волтер поміщає книгу в наступний контекст: «If you usually like Martin Amis's books, you probably won't like *Night Train*. At the age of 24, with the publication of *The Rachel Papers*, Amis already sounded jaded; by the time he was 35, with the publication of *Money*, his voice was so world-weary that nothing could come as any kind of shock to him or to his readers». Але у той самий час рецензент зауважує: «*Night Train* asks to be read more than once» [12]. Насправді, роман М. Еміса відзначається глибиною, сприяє замисленню над серйозними проблемами буття людини. Одну з інтерпретацій цього роману представив Р. Мартінез: «I thought the novel almost is an allegory of the inability to know the Self, to know the universe...by making Jennifer an astrophysicist, he seems to be continuing his interest in using the universe as a metaphor for the postmodern deconstruction of meaning» [10]. Алегоричність і метафоризм підсилюють філософську спрямованість цього детективного твору.

Розглядаючи роман М. Еміса «Night Train» у зв'язку з детективним жанром, визначимо його ознаки у книзі. Першою рисою, яка одразу ж кидається у вічі, є наявність загадкового випадку, обставини якого не відомі та повинні бути з'ясованими. Звертаючись до тексту роману, упродовж усього детективу ми стикаємося із розслідуванням загадкової смерті Дженніфер Рокуел, тіло якої знайшли у її домі: «Colonel Tom's daughter killed herself tonight» [7, с. 12]. Займається справою жінка-детектив Майк Хуліген. В. Кінг у рецензії на книгу стверджує: «Night Train tells the story of Mike's "worst" case, the suicide or was it murder? of a certain Jennifer Rockwel, the brilliant, beloved, beautiful, blonde daughter of a top policeman, one Colonel Tom» [9], – так акцентується увага на тому, що дана справа є важкою для Майк вже через те, що Дженніфер є її знайомою. Але цей самий факт примушує Майк взятися за справу, бо раніше її батько, Том Рокуел, витягнув її із кризи. Майк доводиться стикнутися з усіма деталями життя Дженніфер: її роботою, особистим життям, інтересами, хворобами. Версії приходили одна за одною. Так, спочатку Майк звертає увагу на наявність у тілі Дженніфер токсичних речовин, що говорило про її можливу наркотичну залежність. Але

батьки не могли повірити у це, тому після бесіди із її психологом та більш детальної перевірки ця думка була відкинута. Дуже загадковим було самогубство трьома кулями, тому почався пошук вбивці.

Першим підозрюваним став її громадський чоловік – Трейдер Фолкнер, з яким перед смертю вона посварилася. Свідки дали його опис: «Poor. He had patches on his clothes. He looked mad» [7, с. 36]. Але як Майк не намагалась використати усі свої навички допиту заарештованих, він не був зломлений, чим й довів своє невинність.

Наступна знахідка Майк – номер незнайомця, якому вона призначає зустріч. Але, як виявилось, вони познайомилися у барі, вона йому залишила свій номер, тобто до справи він не мав ніякого відношення. Останньою була знайдена книжка про самогубство з помітками на полях, яку Дженніфер вивчала у останній час. Це наштотувало Майк на висновок, що Дженніфер усе зробила сама, але будучи дочкою поліцейського, намагалась заплутати слідство.

Цілком традиційно, не відступаючи від канонів жанру, автор пред'являє факти поступово, таким чином роблячи читача безпосереднім учасником самого розслідування. Роман «Night Train» представляє собою щоденник, зміст якого послідовно викладає ті події, з якими стикнулася сама детектив, Майк Хуліген: «March 10. Saturday. In the morning, just for the hell of it, really, I do a half-block canvass on Whitman Avenue» [7, с. 38]. Разом з цим, використання такої «інтимної» форми (адже щоденник, як правило, не призначений для стороннього читача), слугує поглибленню психологізму оповіді. За допомогою формату щоденника у творі передається буденність атмосфери. Ми бачимо ситуацію очима Майк. Ось як змальована перша реакція оповідачки на мертве тіло Дженніфер: «I have said that I am used to being around dead bodies. But I took a full hot flush when I saw Jennifer Rockwell, glazed naked on the chair, her mouth open, her eyes still moist, wearing an expression of childish surprise» [7, с. 14]. Наведений опис показує, що навіть для поліцейського, вже звиклого до різних відштотувуючих сцен, цей випадок був шокуючим.

Зазвичай, для детективного жанру характерна однакова, типова поведінка героїв, що завжди робить для читача усю ситуацію зрозумілою. Це пояснюється перш за все тим, що детектив виконує свою функцію розслідування, підозрюваний захищається тощо. У детективі присутній постійний набір персонажів. Книга Еміса не є виключенням: детектив – Майк; жертва, загибла – Дженніфер Рокуел; підозрюваний – Трейдер; свідки – сусіди; потерпілі – батьки Дженніфер, Том та Міріам: «I am a police» [7, с. 8]; «It appears that Jennifer Rockwell shot herself in the head three times» [7, с. 28]; «Now. My witness says she heard the shots before you came out the door. Before. Sound about right, Trader?» [7, с. 54]; «Tom and Miriam faced the grave, motionless, like painted wood» [7, с. 59]. Усі персонажі відіграють свою роль у розгортанні фабули.

Особистість сищика у детективному романі зазвичай представлена фігурою ерудованого чоловіка, але М. Еміс модифікує цю рису та використовує образ нового типу жінки-копа. Майк має не лише чоловіче ім'я (та й прізвище – Hoolihan – автор змінює лише одну букву у слові hooligan), але дещо чоловічий вигляд та поведінку: «A few words about my appearance. The physique I inherited from my mother. Way ahead of her time, she had the look now associated with highly politicized feminists. Ma could have played the male villain in a postnuclear road movie. I copped her voice, too: It has been further deepened by three decades of nicotine abuse. My features I inherited from my father. They are rural rather than urban-flat, undecided. The hair is dyed blonde. I was born and raised in this city, out in Moon Park. But all that went to pieces, when I was ten, and thereafter I was raised by the state. I don't know where my parents are. I'm five-ten and I go 180» [7, с. 8]. Творам, для яких характерна оповідь від першої особи, притаманна відсутність опису самого героя. Автор відступає від цього правила та вкладає у нотатки героїні ніби пояснення свого наміру: «I say all this because I am part of the story I am going to tell, and I feel the need to give some idea of where I'm coming from» [7, с. 9]. Повертаючись до прізвища героїні, зауважимо: напевно у цьому контексті автор іронізує: адже обов'язок поліцейського – ставати на захист громадян, закону – від порушень суспільного порядку, відкритого висловлення неповаги до норм соціуму, які демонструють хулігани.

На вибір у якості детектива саме жінки вказує П. Макграт у своїй рецензії «Її довге прощання»: «What is new, in an author who has specialized in charting the swampy bottom lands of the contemporary British male psyche, is his choice of narrator. This is not just an American, not just a cop, but a female cop: a detective called Mike Hoolihan» [11]. Патрік Макграт, сам неординарний письменник, для творчого методу якого характерний поглиблений психологізм, оцінюючи роман «Night Train», підкреслює проблему місця жінки у чоловічому світі.

Як зазначив Ч. Райт, «Amis has a brush with tragedy in the book's final story» [13]. Трагізм особливо відчутний наприкінці роману М. Еміса: «There – finished. All gone. Now me I'm heading off to Battery and its long string of dives. I want to call Trader Faulkner and say goodbye but the phone's ringing again and the night train's coming and I can hear that dickless sack of shit bending the stairs out of joint and let him see what happens if he tries to stand in my way or just gives me that look or opens his mouth and says so much as one single word» [7, с. 173]). Мотив смутку підсилюється за допомогою згадування самого нічного потягу, який ніби стає свідком усіх проблем Майк та допомагає їх пережити.

Письменник збагачує детективний жанр ознаками «сповідально-філософської» прози. Однією з властивостей такого типу роману є зосередження уваги не на події, а на логіці викладення цього матеріалу у зв'язку з постійними переживаннями героя. Написаний у формі щоденника, роман пропонує такі собі повернення до минулого, як у цьому випадку: «Uncle Tom, Miriam, the family physician. And then the others. And Jennifer Rockwell, who was nineteen years old, would come and

read to me in the evenings. I lay there trying to listen to her clear young voice, wondering if Jennifer was real or just another of the ghosts who occasionally stopped by, cool, self-sufficient, unrepentant figures, their faces carved and blue» [7, с. 23]. Непослідовність викладу думки, екскурси у минуле допомагають більш повно зрозуміти самих героїв та мотивацію їх вчинків.

Важливою рисою сповідально-філософського роману є високий рівень психологізму, який розкривається через образ головного героя, у даному випадку – детектива. Цей факт пояснюється бажанням автора показати власне його історію, передається це через рефлексивні діалоги: «Mike, you've tied yourself up into all kinds of knots trying to make a mystery of this thing. It's garbage, as you know. Some little mystery, all neat and cute. But there's a real mystery here. An enormous mystery. When I say I feel homicidal, I'm not lying. On the night she died my feelings were what they always were. Devoted, and secure. But now... Mike, this is what happened: A woman fell out of a clear blue sky. And you know something? I wish I had killed her. I want to say: Book me. Take me away. Chop my head off. I wish I had killed her. Open and shut. And no holes. Because that's better than what I'm looking at» [7, с. 84]; звернення до минулого: «I started out as a beat cop in the Southern. I was part of the Neighborhood Stabilization Unit in the Forty-Four. We walked foot patrol and did radio runs. Then for five years I was in the Senior Citizens Robbery Unit. Going proactive – decoy and entrapment – was my ticket to plainclothes. Later, another test, and downtown, with my shield. I'm now in Asset Forfeiture, but for eight years I was in Homicide. I worked murders. I was a murder police» [7, с. 3]; розмову із самим собою: «He looks up slowly. And his face is clear. His expression is clear. Complicated, but clear. And suddenly I know two things. First, that he's innocent. Second, that if he wants to, he can prove it» [7, с. 56]. Усі ці прийоми сприяють тому, що читач може не тільки бачити події очима Майк, але й переживати й відчувати їх.

Постійні спогади героїв (наприклад, Майк каже Тому: «You saved my life. I'd do anything for you. You know that» [7, с. 21]) дають нам шанс зрозуміти мотивацію їх вчинків. Тільки у даному випадку не треба забувати, що у романі М. Еміса усі події показані через призму світогляду детектива Майк, тому носять суб'єктивний характер і передають саме її світосприйняття: «And there's always enough pain. I keep thinking back to that time when I was holed up at the Rockwells' house, sweating out my soul into the bedding. She too had her troubles. At nineteen – slimmer, gawker, wider-eyed – she too was under siege. I remember now. One of those late - adolescent convulsions, with the parents pacing. There was a spurned boyfriend who wouldn't or couldn't let go. Yes, and a girlfriend too (what was it – drugs?), a housemate of hers, who'd also flipped out. Jennifer would give a jolt every time the phone or the doorbell rang. But yet, as sad and scared as she was, she would come and read to me and tend to me. She didn't judge me. And I don't judge her» [7, с. 23]. Власне цей спогад прояснює для нас той факт, що Майк розслідує справу про загибель близької людини, у певному сенсі важливої, бо, коли у жінки були тяжкі часи, Дженніфер подала їй руку.

Дуже часто головний герой сповідального роману має деяке відношення до літератури, але не у випадку з «Night Train» – принаймні на перший погляд. Ще на початку книги Майк говорить про свою професію: «I am a police. That may sound like an unusual statement – or an unusual construction. But it's a parlance we have. Among ourselves, we would never say I am a policeman or I am a policewoman or I am a police officer. We would just say I am a police. I am a police. I am a police and my name is Detective Mike Hoolihan. And I am a woman, also» [7, с. 3], щоб, по-перше, у подальшому читач не робив хибні здогадки щодо її відношення до літератури, по-друге – був поблажливий до простого, часто розмовного, стилю оповіді. Але, з іншого боку, сам факт звернення до щоденника вже робить героїню письменницею.

Психологізм збагачує жанр детективу. Може здатися, що увага письменників на психологічних тонкощах відволікає читача від основної сюжетної лінії. М. Еміс у романі «Night Train» теж робить акцент на особистій долі детектива. На перший план виходить складне життя Майк. Більшість ретроспекцій сприяють отриманню детальної інформації про її дитинство, юність та зрілі роки. Так, жахливі спогади про батька («My father messed with me when I was a child. Out in Moon Park. Yeah he used to fuck me, okay? It started when I was seven and it stopped when I was ten» [7, с. 82]) показують весь кошмар, що вона пережила у дитинстві. Подібні епізоди, на наш погляд, цілком виправдані: вони, хоча й зменшують напругу інтриги (обов'язкова риса детективного жанру), допомагають зрозуміти як образ головної героїні, так і сутність злочину, якому присвячений твір.

Неможливо не відзначити, що назва твору теж певною мірою співвідноситься із проблемою його жанру. З одного боку, «нічний потяг» («The rent's nothing: I mean, you don't notice it. You notice the night train but you don't notice the rent» [7, с. 56]) є символом певного способу життя головної героїні. Автор використовує яскравий образ нічного поїзду для створення метафоричного ряду: «And here comes the night train. First, the sound of knives being sharpened. Then its cry, harsh but symphonic, like a chord of car horns» [7, с. 98]. Це додає напруги в описі життя Майк. З іншого боку, «нічний потяг» несе у собі метафоричний зміст («The night train must have been through hours ago. Hours ago, the night train came and went» [7, с. 122]), підкреслюючи незворотність смерті, плинність часу та постійну зміну подій у житті Майк. Крім того, сама героїня пропонує наступне метафоричне тлумачення: «Suicide is the night train, speeding your way to darkness. You won't get there so quick, not by natural means. You buy your ticket and you climb on board. That ticket costs everything you have. But it's just a one-way. This train takes you into the night, and leaves you there. It's the night train» [7, с. 65]. Даний опис деталізує сприйняття Майк самогубства як жахливої події в житті людини.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, роман М. Еміса «Night Train» включає риси, характерні для жанрового канону детективу: наявність загадкового випадку, який потрібно розслідувати; типовий

набір героїв; напругу дії. Ознаки «сповідально-філософського роману», що наявні у творі, дозволяють нам казати про його підсилений психологізм – акцент переведений із опису подій на віддзеркалення почуттів, переживань та світосприйняття головної героїні.

Необхідно констатувати, що заявлена у пропонованій розвідці проблема потребує подальшого вивчення. Коло творів англійського постмодернізму, у яких експлуатуються детективні стратегії, не обмежуються романом Мартіна Еміса. Варто згадати «The Book of Evidence» Дж. Бенвілла (1989), «Possession: A Romance» Антонії Баєтт (1990), «Dan Leno and the Limehouse Golem» Пітера Акройда (1994), «When We Were Orphans» Кадзуо Ішігуро (2000), «The Light of Day» Грема Свіфта (2003), «Arthur & George» Джуліана Барнса (2005). У дослідженні жанрової своєрідності цих та інших романів, особливостей поєднання ознак детективу з психологізмом, філософічністю, іронією, інтертекстуальністю полягає перспектива розробки теми.

Література

1. Анджапаридзе Г. Жестокость канона и вечная новизна. *Как сделать детектив: сборник*. Москва: Радуга, 1990. С. 279–292.
2. Джумайло О. А. Английский исповедально-философский роман 1980–2000гг.: автореферат дис. ...доктора филол. наук: 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья (европейская и американская литература)». Москва, 2014. 40 с.
3. Джумайло О. За границами игры: английский постмодернистский роман. *Вопросы литературы*. 2007. № 5. С. 3–35.
4. Клугер Д. Баскервильская мистерия. История классического детектива. Москва: Текст, 2005. 188 с.
5. Рейнгольд Н. Мартин Эмис: реальность покорно следовала за мной (Заметки о творчестве английского писателя). *Вопросы литературы*. 2001. № 5. С. 135–175.
6. Энциклопедический словарь английской литературы XX века / под ред. А. П. Саруханян. Москва: Наука, 2005. 543 с.
7. Amis M. *Night Train*. London: Jonathan Cape, 1997. 176 p.
8. Bradbury M. *The Modern British Novel 1878-2001*. London: Penguin Books, 2001. 622 p.
9. King W. Tough Chaps Don't Dance. URL: <http://nymag.com/nymetro/arts/books/reviews/2145/> (дата звернення: 25.02.2018).
10. Martinez R. A Discussion Board Dialogue on *Night Train*. URL: www.martinamisweb.com/.../dialogue_nt_1998.pdf (дата звернення: 25.02.2018).
11. McGrath P. Her Long Goodbye. URL: <http://www.nytimes.com/1998/02/01/books/her-long-goodbye.html> (дата звернення: 22.02.2018).
12. Walter N. If you have tears to shed, prepare to shed them – in a Martin Amis novel. *The Guardian*. 9 September, 1997. URL: <http://www.theguardian.com/books/1997/sep/11/fiction.martinamis> (дата звернення: 22.02.2018).
13. Wright Ch. Martin Amis's long-awaited new book leaves us hungry for more. URL: http://weeklywire.com/ww/02-08-99/boston_books_2.html (дата звернення: 22.02.2018).

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Писарева О.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

УДК 372.8

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНТЕРЕСУ ДО ЧИТАННЯ НА УРОКАХ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвячена проблемі формування інтересу до читання на уроках зарубіжної літератури в учнів з позиції особистісно-зорієнтованого навчання та компетентного підходу. Автор фокусується на сучасних підходах до читацької компетенції та формуванні інтересу до читання, як базової умови її існування. В статті розглядаються шляхи та інструменти формування читацької компетенції від формування інтересу до читання до розвитку стійкої потреби у читанні, як засобі задоволення потреби в пізнанні, саморозвитку, самовдосконаленні та духовному збагаченні. Автор аналізує досвід вчителів-практиків з формування та утримання інтересу до читання в учнів, з урахуванням вікових особливостей учнів, ефективність використання інтерактивних форм навчання. Особливу увагу приділено створенню умов для самостійного читання та опрацювання текстів літературних творів. Окремим питанням окреслюється роль вчителя як фасилітатора процесу формування інтересу до читання і учня, діяльність, якого спрямована на самостійне управління накопиченими знаннями.

Ключові слова: читацька компетенція, пізнавальний інтерес, самостійне читання, фасилітація.

Писарева О.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры мировой литературы Горловского института иностранных языков ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРЕСА К ЧТЕНИЮ НА УРОКАХ ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Статья посвящена проблеме формирования интереса к чтению на уроках зарубежной литературы у учеников с позиции личностно-ориентированного обучения и компетентного подхода. Автор фокусируется на современных подходах к читательской компетенции и формировании интереса к чтению, как базовом условии её существования. В статье рассматриваются пути и инструменты формирования читательской компетенции от формирования интереса к чтению до развития устойчивой потребности в чтении, как средстве удовлетворения потребности в познании, саморазвитии, самосовершенствовании и духовном обогащении. Автор анализирует опыт учителей-практиков по формированию и удерживанию интереса к чтению у учеников с учётом их возрастных особенностей, эффективность использования интерактивных форм обучения. Особое внимание уделено созданию условий для самостоятельного чтения и работы с текстами литературных произведений. Отдельным вопросом обозначена роль учителя как фасилитатора процесса

формирования интереса к чтению и ученика, деятельность, которого направлена на самостоятельное управление накопленными знаниями.

Ключевые слова: читательская компетенция, познавательный интерес, самостоятельное чтение, фасилитация.

Pysareva O.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, World Literature Department, Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Teachers' Training University

THE PROBLEM OF FORMING INTEREST TO THE READING AT THE WORD LITERATURE CLASSES

The article is devoted to the problem of forming interest to the reading at the world literature classes among pupils in terms of personal-oriented learning and a competent approach. The author focuses on modern approaches to the reader's competence and the formation of interest in reading as the basic condition for its existence. The article examines the ways and tools for the formation of the reader's competence from the formation of interest in reading to the development of a stable need for reading as a means of satisfying the need for cognition, self-development, self-improvement and spiritual enrichment. The author analyzes the experience of practitioners on the formation and retention of interest in reading from students, taking into account their age characteristics, the effectiveness of using interactive forms of instruction. Particular attention is paid to creating conditions for independent reading and working with texts of literary works. A separate issue is the role of the teacher as a facilitator of the process of formation of interest in reading and student's activities that are aimed at self-management of accumulated knowledge.

Key words: reading competence, cognitive interest, independent reading, facilitation.

У сучасному світі школа постійно отримує нові виклики, розвиток телекомунікації та інтернет, розповсюдження соціальних мереж, поява нанотехнологічних пристроїв. Завдяки цьому отримати будь-яку інформацію стало просто і швидко. Варто визнати, що знання стали доступними, як ніколи. Навіщо запам'ятовувати томи у бібліотеці, якщо вони у вільному доступі в інтернет з коментарями, посиланнями та зображеннями. Окрім самих знань, в мережі інтернет можна знайти не менше інструментів їх опанування самостійно. Реальність сучасного школяра, така, що з одного боку цінність знань невільована доступністю, з іншого їх така кількість навіть в окремій сфері, що інформацію не те, що опанувати, систематизувати складно, проте, з огляду на існування безлічі інструментів отримання знань навчання залишається пріоритетним. Питання у тому, чи залишиться школа пріоритетним місцем навчання не тільки номінально, а по факту. Перед сучасною школою окрім проблеми визначення зі змістовною чи методичною складовою навчання, є питання до компетентісної складової.

Постановка проблеми. В основу освітньої, пізнавальної, інформаційної та професійної сфери діяльності людини покладено читання. Зростання об'єму інформації потребує збільшення темпу читання та пошуку нових інструментів підвищення ефективності

сприйняття матеріалу. Таким чином читання є базою не лише для отримання освіти, але й самоосвіти упродовж усього життя. Одночасно з цим в суспільстві відчутна втрата інтересу до читання. Тому у шкільних навчальних програмах, починаючи з початкової школи розвиток інтересу до читання є одним з найважливіших завдань курсів «Читання», «Світова література», «Українська література». В Державному стандарті початкової загальної освіти зазначено, що метою літературного читання є формування читацької компетенції учня, ця ж мета зберігається і в середній і старшій школі. Відповідно, у процесі навчання відбувається становлення компетентного читача. Питання суті читання та його складових розглядали психологи, соціологи, філософи відзначаючи зовнішню і внутрішню сторони читання. Окремо досліджувалося питання розуміння тексту, проблемі навчання читання, прийомам і методам, видам завдань. Важливим питанням постає формування навичок самостійної роботи з книгою.

Аналіз останніх публікацій. Теоретико-практична розробка основ проблеми формування потреби до читання міститься в працях А. І. Богосвятської, О. Вахрамєєвої, Т. Карнаух, Л. К. Стевенюк, О. Товстої, В. Трунової. Дидактичні засади навчання літературі та формування читацької культури учня розглядалися в роботах М. А. Данилова, О. Ісаєвої, А. В. Хуторського. Методичні основи підготовки вчителя до навчання літератури містяться в роботах Л. Ф. Мірошніченко, Ф. М. Штейнбука.

Мета статті – дослідити основні аспекти проблеми формування потреби до читання на уроках світової літератури в учнів 5 класів в умовах сучасної школи. Окреслене дослідження не претендує на широке розкриття теми, його мета – опис та аналіз існуючих дидактичних підходів з урахуванням результатів досліджень у сфері вікової психології та психології людської свідомості.

Виклад основного матеріалу. Активізація наукових кіл навколо проблеми формування читацької компетенції в учнів шкіл викликана також змінами ціннісних орієнтацій. Традиційний підхід до освітнього процесу, орієнтований на формування комплексу знань, умінь і навичок не задовольняє потреби сучасного суспільства і освіта поступово переходить із знаннєцентричної до компетентісно спрямованої моделі – застосування знань і умінь на практиці. Випускник школи – це в першу чергу не інтелектуальний ресурс, а комунікативна, творча, відповідальна, здатна до розвитку особистість, готова розв'язувати життєві та професійні питання. Отже повинен змінитися і «портрет» вчителя, замість головного джерела інформації він стає фасілітатором, провідником та спостерігачем, створювачем умов та можливостей для застосування учнями умінь і навичок. Німецький педагог А. Дистервег [11] наголошував на завданні вчителя не давати істину, а вчити її знаходити. Таким чином, основною метою навчання стає формування компетенцій. Поняття «компетенція» увійшло в широкий обіг лише у 70-х роках ХХ століття в сфері бізнесу, і протиставлено спеціальним

знанням та умінням – «кваліфікації». Компетенції були представлені, як самостійні, універсальні складові професійної діяльності, та є запорукою успішності особистості. Сьогодні розповсюдились у різні сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі і освіту – стали основою освітніх стандартів на всіх рівнях. За визначенням А. В. Хуторського «Компетенція (лат. *competentia* – «коло питань») – це сукупність знань, умінь та навичок, які необхідні для конкретної роботи; здатність та готовність ефективно застосовувати знання на практиці, у конкретній ситуації. «Компетентна у певній області людина володіє відповідними знаннями та здібностями, які дозволяють їй обґрунтовано судити про цю область та ефективно діяти в ній» [11]. Поняття «компетенція» іноді вживається, як синонім «компетентності», А. В. Хуторський розділяє ці поняття, розуміючи під компетенцією деяку відчужену, наперед задану вимогу до освітньої підготовки учня, а у компетентності – вже особисту якість (характеристику), яка відбулася.

Згідно з державним стандартом виділяють базові технології, які підтримують компетентісно-орієнтоване навчання: проблемне навчання, проектна та дослідницька діяльність, технологія когнітивного навчання і у глобальному інформаційному співтоваристві, рішення винахідницьких завдань, особистісно-зорієнтований підхід, діяльнісний підхід, розвиваюче навчання, розвиток критичного мислення.

Отже, компетентісний підхід – це перш за все, оволодіння учнями комплексу компетенцій, необхідних для адаптації в соціальному світі. Концепція ключових компетенцій була прийнята Радою Європи у 1996 році і налічує 150 позицій. З цього переліку було сформовано класифікацію ключових освітніх компетенцій: цілісно-смыслові, загальнокультурні, пізнавальні, інформаційні, комунікативні, моральні, автоматизаційні. Таким чином, перед школою виникло завдання створити освітнє середовище, в якому відбуватиметься становлення цих компетенцій. Урок літератури не став виключенням і постало питання, як моделювати сучасний компетентісно орієнтований урок літератури, та які повинні бути спеціальні предметні компетенції у дисципліні «Світова література». На думку О. Вахрамєєвої учитель-словесник навчає «учня читати, працювати з додатковою літературою, мислити, говорити, аргументувати, висловлювати думки з приводу побаченого та почутого» [3]. О. Ісаєва визначає чотири парадигми (концептуальні моделі освіти) характерні для сучасного уроку світової літератури: особистісно орієнтована, читацькоцентрична, компетентісна і культурологічна [5, с. 2–4]. Програма з дисципліни «Світова література» передбачає розвиток не тільки базових компетенцій, але й предметної літературної компетентності, до складу якої входять читацька, комунікативна, емоційно-ціннісна, літературознавча, загальнокультурна, компаративна та інші.

У статті ми зупинимось на розгляді читацької компетенції, перш за все, тому, що основне завдання літературної освіти – формування уважного читача з добре розвиненими творчими, розумовими,

пізнавальними здібностями. Окрім того, як пише О. М. Товста, підготовка вдумливого читача є неодмінною умовою виховання ерудованої, інтелектуально і духовно розвиненої особистості. Тобто, мета вчителя літератури – підготовка читача здатного сприймати текст і осмислювати. На основі мети вона ставить завдання, зацікавити учнів читанням, розвивати цей інтерес до створення постійної потреби у читанні, навчити дітей обирати літературу, враховуючи вікові та особистісні інтереси, створити належні психолого-педагогічні умови школярам для сприйняття розуміння та оцінки прочитаного, забезпечити певні знання учнів з теорії та історії літератури, літературної критики, формувати в них навички аналізу художнього твору, організувати дослідницьку роботу школярів, розвивати їхнє усне та писемне мовлення – працювати над постійним удосконаленням естетичного смаку учнів [9].

Тож перед вчителем поставлені складні багатокомпонентні завдання, і виникає цілком логічне питання, як їх вирішити. На сьогодні існує безліч варіантів роботи з текстом твору на різних рівнях, але усі вони можливі за однієї умови – інтересу учнів до читання.

Досвід вчителів практиків показав, що базовою умовою формування стійкого інтересу до читання є ефективна організація курсу «Літературного читання» у початковій школі. Дитина отримує модель самостійної роботи з текстом, при цьому читання, обговорення та детальний розбір текстів відбувається в умовах навчальної ситуації уроку. У середній та старшій школі особиста зустріч учня з текстом твору відбувається за межами уроку, і залежить вона саме від тих моделей, які були сформовані під час уроків «Літературного читання». На уроках літератури відбувається кропітка багаторівнева робота над текстом твору, але за умови його попереднього самостійного прочитання. Причому, залишається необхідність утримувати і підвищувати інтерес до читання, для чого Т. Карнаух пропонує залучати інтерактивні технології навчання, як основу співнавчання та взаємонавчання, де учень і вчитель є рівнозначними суб'єктами уроку, і учень відстежує власні успіхи [6, с. 21].

Також, інтерес до читання багато в чому залежить від пізнавальної активності учня, в основі якої задоволення від процесу відкриття нового. В цьому сенсі особливого значення набувають уроки позакласного читання, які В. Трунова, вважає ресурсною платформою для тренування інструментів самостійного читання з одного боку і простим шляхом дитини у світ дитячої літератури: «На цих уроках вчитель зможе краще вивчити читацькі смаки та вподобання учнів, рівень їх читацької самостійності, а це, в свою чергу, сприятиме підготовці та організації подальшої роботи із колективом класу» [10, с. 23].

Виправданим є також залучення театральної педагогіки, яка не тільки допомагає розвинути бажання читати літературні твори, а й оволодінню такими інструментами, як самостійна робота з книгою, свідомий підхід до тексту твору, співпереживання героям, вживання в

образи, використання виражальних засобів. На думку дослідниці: «Виникає потреба глибоко емоційно сприймати твір. А це в свою чергу сприяє розвитку інтересу до читання молодших школярів, адже читання тоді стає цікавим та захоплюючим, коли воно є свідомим» [12, с. 34].

І. А. Богосвятська пропонує надати більше свободи учневі, на перших етапах знайомства з текстом твору концентруватися на особистісному сприйнятті тексту ставити питання такого характеру: «Чи потрібні нам книги про...? Чи актуальні книги ... в наші дні? Чи доводилось вам зустрічати в житті таких людей, як герой ...? Який життєвий урок ви винесли з ...? Які проблеми підіймає автор у творі ...? У чому сенс твору і чому він має таку назву? Які почуття виникли у вас після прочитання ...? Які риси характеру, притаманні герою ..., ви хотіли б виховати в собі? У чому сила впливу даного твору на читача? Сьогодні на уроці я зрозумів... (я навчився ..., я відчув ...) тощо». Дослідниця пропонує спиратися на компетентісний підхід під час підготовки до уроку, тому вчителеві важливо поставити собі питання, щодо спрямованості дій учнів, затребуваності цих компетенцій в сучасному суспільстві, можливості використання отриманого досвіду, задля досягнення успіху: «Ми просто приречені на компетентісний підхід. Якщо він не відбудеться, школу ніхто не буде «купувати» і вона сама собою згорнеться, як інституція», – стверджує вчений А. Пінський [1]. На уроці світової літератури, як зазначає І. А. Богосвятська, в ідеалі відбувається становлення читача, літературного критика, літературознавця, дослідника проблем, письменника. Вона наголошує на необхідності дозволяти дітям помилятися і самостійно шукати правильне рішення, а вчителеві постійно вдосконалюватися і розвиватися.

У статті «Проблема формування кваліфікованого читача в методиці викладання зарубіжної літератури на сучасному етапі» Л. К. Светенок, проводить аналіз результатів опитування учнів шкіл, з метою визначення читацьких інтересів школярів, окреслення загальних тенденцій у ставленні молоді до книги та виявлення рівня сформованості читацьких вмінь юнацтва. Автор статті приходить до висновку, що рівень читацької компетенції учнів не можна назвати високим. На думку Л. К. Стевенюка це пояснюється впливом інформаційних, соціальних та психологічних факторів та тим фактом, що навчання респондентів відбувалось у період становлення курсу «Зарубіжна література»: «Ім довелося на собі відчутти зміни програм, а це не могло минути безслідно. Крім того досі ще відсутня система в роботі, направленої на формування кваліфікованого читача» [8, с. 68].

Важливими в визначенні шляхів формування інтересу до читання можуть стати дослідження психологів. С. Л. Вальдгард зазначає: «Вся трудность вопроса состоит в том, что чтение одновременно является и социальным, и индивидуальным психологическим процессом. Читаю я, читатель, я интересуюсь, понимаю, соглашаюсь, усваиваю,

емоціонально реагирую. Все происходит в моем головном мозгу, в моем сознании, во мне, как в субъекте поведения» [2, с. 67].

Таким чином, особистий інтерес пов'язаний з пізнавальним, який С. Л. Вальгард пояснює «желанием узнать что-либо, увидеть интересующий объект, поговорить о нем, в, в частности, прочесть о нем в книге. При этом восприятие и познание интересующего объекта доставляет удовольствие» [2, с. 67].

Якщо на уроці в центрі уваги текст твору у всьому його різноманітті, і учень має право обирати ті сторони, які йому цікаві, формувати власне ставлення до прочитаного, і творчо його презентувати, то це викликатиме задоволення від сприйняття та пізнання нового, згідно з спостереженнями С. Л. Вальгарда. Враховуючи те, що читання не тільки індивідуальний психологічний процес, але й соціальний, «примірявши» твір на себе, читач бажає побачити реакцію інших, отримати можливість обміну думками, обговорення прочитаного. Дитина порівнює власне сприйняття твору з іншими учнями, коментарями вчителя, відстежує протиріччя, за рахунок чого збагачується і отримує задоволення від процесу пізнання. За визначенням М. А. Данилова [4] протиріччя є рухомою силою процесу навчання, саме подолання, лежить в основі пізнання, проте за умови змісту, який має сенс в очах учня, а вирішення протиріччя усвідомлена необхідність. Виходячи з цього, та враховуючи результати багаторічних досліджень вікової психології та педагогіки учням можна і треба давати складні завдання, наголошуючи на необхідності самостійного, творчого їх вирішення. Якщо давати навчальний матеріал у готовому вигляді, орієнтувати учня на правильні відповіді, він не бачить тих самих, необхідних для процесу пізнання протиріччя в тексті твору, творчій біографії письменника, літературній епосі і інтерес до пізнання згасає, залишається механічне навчання за принципом «вгадав – не вгадав», накопичення знань без розуміння можливостей їх подальшого застосування і без задоволення. Таким чином, втрачається інтерес до читання, літературний твір не сприймається, як витвір мистецтва, а його автор, як митець, співрозмовник читача виходець з певної історико-літературної епохи, соціально-політичного устрою, культурного контексту.

Активізація читання можлива лише за умови стійкої мотивації, яка базується на потребах, інтересах, цілях, намірах особистості. Важливо пам'ятати, що дитина від народження не має потреби до читання, та воно виступає мотивом, який за визначенням А. Н. Леонтьєва [7], є засобом задоволення потреб. Конкретний мотив робить поведінку людини цілеспрямованою та розумною, виступає у свідомості людини, як мета, на яку спрямовані її дії. Отже, наявність мотивації, сформованої на потребах учня, лежить в основі інтересу до читання. Потреба учнів підліткового віку у духовно-моральному, особистісному спілкуванні, а можливість її задовольнити за рахунок читання стає мотивом. Сприяння спілкуванню учнів між собою під час роботи над

літературним твором, організація «спілкування» із текстом твору на різних рівнях, з його автором та сучасниками дозволить не тільки викликати інтерес до читання, а й сформувати читацьку культуру школяра.

Висновки та рекомендації. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що ефективність процесу формування та утримання інтересу до читання в учнів 5–11 класів залежить по-перше, від організації курсу «Літературне читання» у 1–4 класах, таким чином, щоб пізнавальна діяльність будувалась на потребі учня в роз'ясненнях понять та явищ і подальшого практичного використання отриманих умінь та навичок, як в системі літературної освіти так і в інших сферах; по-друге фокусування на читанні, як мотиві задоволення потреби у пізнанні та саморозвитку, духовно-моральному, особистісному спілкуванні; по-третє, створенні умов для самостійного вирішення складних завдань, контролю та оцінки отриманих результатів, з визначенням подальшої зони розвитку.

Перспективи подальшого розвитку у даному напрямку. Осмислення шляхів поєднання результатів сучасних наукових досліджень з психології особистості та досвіду компетентісного навчання вчителів-практиків зі світової літератури може стати предметом подальших наукових розвідок.

Література

1. Богосвятська А. І. Сучасні педагогічні технології у практиці вчителя світової літератури. *Зарубіжна література в школах України*. 2012. № 7–8. С. 56–63.
2. Вальдгард С. Л. Очерки психологии чтения. Санкт-Петербург: Изд-во РНБ, 2010. 135 с.
3. Вахрамеева О. Розвиток раціональної продуктивної компетентності на уроках української літератури. Інформаційний портал «Освіта.ua». Режим доступу: <http://osvita.ua/school/theory/6513/>
4. Данилов М. А. Дидактика средней школы. Москва: Наука, 1975. 298 с.
5. Ісаєва О. Про основні парадигми шкільної літературної освіти. *Всесвітня література в СШЗУ*. 2011. № 1. С. 2–4.
6. Карнаух Т. Впровадження інтерактивних методів навчання на уроках читання. *Початкова школа*. 2011. № 9. С. 21–23.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 311 с.
8. Светенок Л. К. Проблема формування кваліфікованого читача в методиці викладання зарубіжної літератури на сучасному етапі. *Вісник Житомирського педагогічного університету*. Житомир: Житомирська ДПУ ім. І. Франка, 2004. Вип. № 15. С. 65–68.
9. Товста О. М. Підготовка компетентного читача на уроках літератури. Сайт САШБ. Режим доступу: <http://sasl.at.ua/index/0-68>
10. Трунова В. Основні положення щодо позакласного читання в початкових класах. *Початкова школа*. 2011. № 9. С. 21–23.
11. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58–64.
12. Шахрай В. Організація театральньо-ігрової діяльності школярів як засобу їх соціального розвитку у процесі навчання. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 33–38.

Новосельцева С.

– учитель української мови та літератури
загальноосвітньої школи I–III ступенів № 5 м. Слов'янська
Донецької області

Белякова С.

– учитель історії загальноосвітньої школи I–III ступенів № 5
м. Слов'янська Донецької області

УДК 82(477.6)(07)+[372.8:340(478.9)](075.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ЯВИЩА 1920–1930 рр.
НА ДОНБАСІ ТА ЇХ ЗОБРАЖЕННЯ
У ПОВІСТІ В. ГАЙВОРОНСЬКОГО «СПОКУТА»**

(бінарний урок з української літератури та історії України)

У статті запропоновано бінарний урок з української літератури
(літератури рідного краю) та історії України в рамках концепції нової
української школи та оновлення змісту навчально-виховного процесу.

Ключові слова: українська література, історія України, бінарний урок,
навчально-виховний процес, нова українська школа.

Новосельцева С.

– учитель украинского языка и литературы
общеобразовательной школы I–III ступеней № 5 г. Славянска
Донецкой области

Белякова С.

– учитель истории общеобразовательной школы I–III ступеней
№ 5 г. Славянска Донецкой области

**СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ
1920–1930 гг. НА ДОНБАСЕ И ИХ ИЗОБРАЖЕНИЕ В ПОВЕСТИ
В. ГАЙВОРОНСКОГО «ИСКУПЛЕНИЕ» (бинарный урок по
украинской литературе и истории Украины)**

В статье предложен бинарный урок по украинской литературе
(литературе родного края) и истории Украины в рамках концепции новой
украинской школы и обновления содержания учебно-воспитательного
процесса.

Ключевые слова: украинская литература, история Украины, бинарный
урок, учебно-воспитательный процесс, новая украинская школа.

Novoseltseva S.

– Ukrainian Language and Literature Teacher, Comprehensive School 5,
Sloviansk

Belyakova S.

– History Teacher, Comprehensive School 5, Sloviansk

**SOCIAL-POLITICAL, ECONOMIC PHENOMENA 1920-1930 years. ON
THE DONBASS AND THEIR PICTURE IN THE STORY OF
V. GAIVORONSKY «REDEMPTION» (a binary lesson on Ukrainian
literature and the history of Ukraine)**

The article suggests the binary lesson in Ukrainian literature and History of
Ukraine which was given in accordance with the conception of “New Ukrainian school”
and the renovation of the content of the educational process.

Key words: *Ukrainian literature, History of Ukraine, binary lesson, educational process, new Ukrainian school.*

Постановка проблеми. Одним із компонентів «Нової української школи» є сучасне освітнє середовище. Інтеграція навчально-виховного процесу – це один із шляхів урізноманітнення його організації. Сформувати компетентності учнів можна за тих умов, якщо перейти від вертикальної, авторитарної педагогіки до горизонтальної – до взаємодії між батьками, вчителями, учнями, тобто до педагогіки партнерства. Українська школа має перетворитися на школу для сучасного життя.

Підготовка молоді до життя в умовах демократизації, ринкових відносин потребує пошуку неординарних шляхів організації НВП.

Формування світогляду учнів, їх цілісних орієнтацій, системного сучасного соціального та гуманістичного мислення де термінується системою об'єктивних та суб'єктивних факторів. Інтеграція – це процес і результат створення нерозривно зв'язаного, єдиного, цілісного. Результатом інтеграції є поява якісно нової, інтегративної властивості, яка не зводиться до суми властивостей об'єднаних елементів, а забезпечує вищу ефективність функціонування усїєї цілісності. У навчанні вона зумовлена протиріччям між наявністю у шкільному плані значної кількості практично ізольованих предметів і необхідністю формування в свідомості учнів цілісної системи знань.

Мета статті: в рамках концепції нової української школи запропонувати бінарний урок з української літератури та історії України, який допоможе сформувати у учнів 10 кл. цілісне уявлення про соціально-політичні, економічні явища 1920–1930 рр. на Донбасі на історичному та літературному матеріалі (творі В. Гайворонського «Спокута»).

Виклад основного матеріалу. Вивчення курсу «Історія України» у 10 класі закінчується темою «Наш край у 20-30-х роках ХХ столітті». Ця тема пов'язана з темою № 5 «Встановлення й утвердження радянського тоталітарного режиму (1921–1939 р.)», де приділяється багато уваги економічному розвитку Донбасу, соціальній політиці. Тому під час вивчення теми «Наш край» акцентувалася увага на економічному розвитку м. Слов'янська в 1920–1930 рр., про що знайдено підтвердження у художній літературі. У курсі «Українська література» в 10 класі згідно до програми заплановано уроки «Літератури рідного краю». Таким чином, з'явилась можливість провести бінарний урок з української літератури та історії України на тему «Соціально-політичні, економічні явища 1920–1930 рр. на Донбасі та їх зображення у творі В. Гайворонського “Спокута”».

Пошук, дослідження маловідомих фактів з біографії, творчості письменника рідного краю допоможе конкретизувати набуту інформацію з історії про вплив політики терору 1930 рр. на літературний рух Донеччини.

Застосовані форми роботи сприятимуть розвитку аналітичного та критичного мислення школярів, самостійній пошуковій роботі, що

допоможе стати учням конкурентоспроможними у подальшій освітницькій діяльності.

Поради учням.

У підготовці до уроку учні отримали такі завдання:

1. Прочитати твір В. Гайваронського «Спокута».
2. Підготувати на героїв досьє, які закінчити висновками.
3. Підготувати короткі повідомлення з біографії В. Гайваронського.
4. Оформити карту Донецької області з додатковою інформацією про економічні досягнення зазначеного періоду.
5. Підготувати повідомлення про розвиток м. Слов'янська (за матеріалами Слов'янського краєзнавчого музею).
6. Підготувати слайдові презентацію.
7. Скористатись тлумачним словником.
8. Під час опрацювання назви твору звернути увагу на політичні, соціальні аспекти проблеми.
9. На етапі рефлексії розшифрувати назву твору лексикою, яка була характерна для цього періоду.

Тема уроку: «Соціально-політичні, економічні явища 1920–1930 рр. Донбасі та їх зображення у повісті Василя Гайворонського “Спокута”».

Мета уроку:

1) Схарактеризувати економічний і соціальний розвиток краю у 1921–1933 рр.; ознайомити зі змінами у повсякденному житті населення; надати учням нову інформацію про політику терору 30-х років та її вплив на літературний рух на Донеччині, про життя та творчість В. Гайворонського; навчати самостійно шукати інформацію.

2) Розвивати вміння аналізувати художній текст (визначати тему, проблеми, складати досьє на героїв, працювати над назвою твору, над епіграфом та порівняти його з історичними фактами); навички роботи з картою; історичне та логічне мислення; пам'ять, увагу, бажання та вміння працювати з архівними матеріалами, усне зв'язне мовлення.

3) Виховувати почуття гордості за давню та багату історію літературного руху на Донеччині; вшановувати пам'ять тих, хто постраждав, загинув від голоду, репресій; прищеплювати інтерес до історичного минулого рідного краю.

Очікувані результати.

Учні зможуть:

1. Знайти ознаки НЕПу в художньому тексті, підтвердити цитатами.
2. Оформити порівняльну таблицю, сформулювати тези, зробити висновки.
3. Набудуть навичок роботи з архівними матеріалами.
4. Оформити досьє на героїв, з'ясувати їх типовість.
5. Визначити коло порушених у творі проблем.
6. Пояснити епіграф.

7. Зацікавитись пошуковою роботою, популяризацією імен маловідомих місцевих митців.

Обладнання: карта Донецької області, портрет В. Гайворонського, фото підприємств Слов'янська 1920–1930 рр., ілюстративний матеріал, слайдова презентація, лист самооцінювання.

Лист самооцінювання			
	Так	Неповна відповідь	Ні
1. Знаю визначення НЕПу	1 б.	0,5 б.	0 б.
2. Брав участь у пошуковій роботі	+		–
3. Виступив із повідомленням	+		–
4. Заповнення таблиці:			
– перелічив історичні явища	1 б.	0,5 б.	0 б.
– сформував тези	1 б.	0,5 б.	0 б.
– знайшов підтвердження	1 б.	0,5 б.	0 б.
– робив висновки	1 б.	0,5 б.	0 б.
5. Дав правильні відповіді на проблемні запитання	2 б.	1 б.	0 б.
6. Робота з епіграфом (здатність висловлювати аргументи)	2 б.	1 б.	0 б.
7. Опрацювання назви твору (повна розшифровка, асоціація на кожну букву)	3 б.	2 б.	1 б.

Тип уроку: комбінований

Хід уроку:

I. Оголошення теми, мети уроку. Ознайомлення з планом:

1. Соціальний та економічний розвиток Донбасу.
2. Політика терору 30-х років та її вплив на літературний рух на Донеччині.
3. Життя і творчість В. Гайворонського.
4. Дослідження за твором «Спокута».

II. Ознайомлення з епіграфом: «Ми не змогли скористатись з обставин, і тому наш народ тепер спокутує...» В. Гайворонський.

III. Актуалізація опорних знань:

Бесіда про НЕП, ознаки.

IV. Сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу:

1. Слово вчителя історії про соціальний та економічний розвиток Донбасу.
2. Початок оформлення таблиці з переліком історичних явищ.

Історичні явища	Докази з твору
1.	1.
2. тощо	2. тощо

3. Повідомлення учня про результати науково-пошукової роботи за матеріалами Слов'янського краєзнавчого музею на тему «Розвиток нашого міста у 20-30-ті роки».

4. Виступ учениці «Особливості становища шахтарів на Донбасі у 20-30-роках» (за матеріалами Слов'янського краєзнавчого музею).

5. Перевірка заповнення таблиці (правої колонки).

Історичні явища:

1. *Індустріалізація. Ресурси до неї.*
2. *Особливість становища шахтарів.*
3. *Початок колективізації.*
4. *Суцільна колективізація. Голод.*
5. *Репресії.*
6. *Насадження комуністичної ідеології.*
7. *Тоталітарний контроль влади.*
8. *Доноси.*

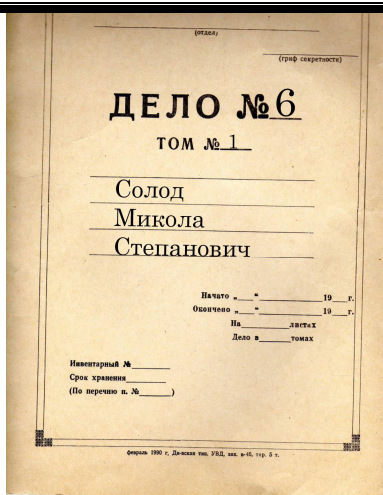
6. Захист проекту «Політика терору 30-х років та її вплив на розвиток літературного руху на Донеччині»

7. Повідомлення учня про життя та творчість В. Гайворонського (1908–1972) (використовується фотоматеріал).

Історичні явища	Докази з твору
1. Індустріалізація. Ресурси для неї	1. <i>Примусова, некваліфікована праця. Агітація</i>
2. Особливість становища шахтарів	2. <i>«Хліба шахтарі мали досить...»</i>
3. Початок колективізації	3. <i>Доля родини Федора Цимбала</i>
4. Суцільна колективізація. Голод	4. <i>Доля Одарки Кваші, дружини бригадира шахтарів. Голодні студентські роки Миколи Солода.</i>
5. Репресії	5.1. <i>За відмову від колективізації</i> 5.2. <i>Сфабриковані справи, викриття ворогів народу</i> 5.3. <i>За націоналізм</i> 5.4. <i>Боротьба з релігією</i>
6. Насадження комуністичної ідеології	6. <i>Лекції, мітинги обов'язково</i>
7. Тотальний контроль влади	7. <i>Поводяться як господарі, відсутність свободи слова</i>
7. Тотальний контроль влади	8. <i>Зізнання Нати</i>

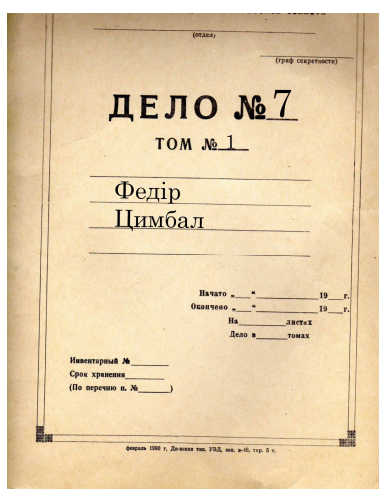
8. Слово вчителя літератури. Дослідження за текстом твору «Спокута», заповнення таблиці тезами, які підтверджують історичні явища. Висновки учнів.

9. Ознайомлення з результатами досліджень, які були зроблені у формі дос'є на героїв. Висновки учнів.

1. П.І.П: Солод Микола Степанович
 2. Вік: приблизно 25 років
 3. Батько: Солод Степан Леонтійович, засуджений, зісланий на північ СРСР. Мати - хвора на серце, непрацездатна, знаходиться в лісі біля Святогорського будинку відпочинку
 4. Національність: українець, інтелігент козацького роду
 5. Освіта: вчився в педагог.інституті, але покинув
 6. Професія: вчитель, шахтар

7. Парти́на приналежність: безпартійний, патріот
 8. Сімейний стан: неодружений, мав намір взяти шлюб з Натюю
 9. Моральні якості: люблячий син, турботливий, рішучий, хоробрий, чуйний, вірний надійний товариш, вольовий, принципований, має свою точку зору, не пробачає зраду, інтелігентний

1. Ім'я - Федір Цимбал
 2. Вік - приблизно 20-23 років
 3. Батьки - імена невідомі; селяни, які мали «заможне господарство», хотіли уникнути колективізації, тікали; потім працювали на копальні; померли від голоду
 4. Освіта - закінчив місцеву середню школу
 5. Національність - українець
 6. Хобі - рослинознавство, мріє про створення власного природознавчого музею
 7. Хвороба - Сухота (це застаріла назва туберкульозу)

8. Парти́на приналежність - не може вступати до будь-якої партії, закарбований, як потенційний ворог народу
 9. Професія - коногон; робочий на кар'єрі
 10. Соціальний статус - інвалід
 11. Сімейний стан - неодружений
 12. Моральні якості - внутрішньо спустошений, розбитий, нічого не хоче, вдячно сприймає дружню підтримку, "понівічена душа"

10. Робота над проблемними питаннями (ілюструються агітаційні плакати радянських часів, фотоматеріали з краєзнавчого музею):

- Чим може пожертвувати митець заради мистецтва?
- У чому трагедія тих, хто пішов на угоду з владою?

11. Опрацювання назви твору, ґрунтування.

V. Рефлексія

1) Учням пропонується розшифрувати назву твору «Спокута» словами-асоціаціями.

С – спогади, свідки

П – пропаганда, покарання, переслідування

О – осмислення

К – колективізація, копальні

У – утиски

Т – тиск, терор

А – агітація

2) Обговорення епіграфу.

VI. Підведення підсумків уроку. Прийом «Мікрофон».

VII. Оцінювання учнів.

VIII. Оголошення домашнього завдання:

1. Знайти інформацію про життя і творчість грецького письменника-земляка Георгія Костоправа.
2. Проаналізувати 2–3 вірша поета.
3. З'ясувати причини переселення греків до Приазов'я.

Висновки. Запропонований конспект бінарного уроку з української літератури та історії України не перша і не остання спроба втілення в життя інтеграційного процесу нової української школи. Сподіваємося, що і надалі такі уроки будуть у педагогічній скарбниці кожного вчителя, але вони не змінять сутності та самостійності зазначених дисциплін.

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ МОВОЗНАВСТВА

<i>Глущенко В.</i>	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОШУКИ С. Б. КРИМСЬКОГО Й СУЧАСНЕ МОВОЗНАВСТВО: ДО ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРИ ЛІНГВІСТИЧНОГО МЕТОДУ	3
<i>Рябініна І., Усова А.</i>	
ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У СТУДІЯХ Б. О. ЛАРИНА	12
<i>Тищенко К., Потапенко М.</i>	
ПРОБЛЕМА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ГЛОТОГЕНЕЗУ В СТУДІЯХ А. Ю. КРИМСЬКОГО	18
<i>Орел А., Жукова М.</i>	
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГЕНЕЗИСУ І РОЗВИТКУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО АКАННЯ В МОВОЗНАВСТВІ 2-ї половини ХХ ст. (лінгвоісторіографічний аспект)	25
<i>Піскунов О.</i>	
УЧЕНІ КАЗАНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ ПРО ПРИЧИНИ ФОНЕТИЧНИХ ЗМІН	30
<i>Святченко В.</i>	
СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ В СТУДІЯХ УЧЕНИХ ХАРКІВСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ	35
<i>Роман В.</i>	
ВПЛИВ ЕКСТРА- ТА ІНТРАЛІНГВАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕС АДАПТАЦІЇ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВІ-РЕЦИПІЄНТІ	44
<i>Маторіна Н.</i>	
КОНВЕРСІЯ ЯК ЛІНГВІСТИЧНЕ ЯВИЩЕ (лінгвоісторіографічний аспект)	53
<i>Ніколайчук А.</i>	
СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В КОНЦЕПЦІЯХ УЧЕНИХ ЛЕЙПЦИЗЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ	59
<i>Ohijenko K.</i>	
FUNCTIONAL SENTENCE PERSPECTIVE: the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the 20th century	64
<i>Ситняк Р.</i>	
ВИЯВЛЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ У МОВОЗНАВСТВІ другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.	74
<i>Проскурін І., Маторіна Н.</i>	
ЛІНГВОФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНІЗМУ	81

ФОНОЛОГІЯ

<i>Гришко Ю.</i>	
РОЛЬ ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЛЬНИХ ОЗНАК ФОНЕМ У СТРУКТУРІ ВОКАЛЬНО-КОНСОНАНТНИХ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ	87

ЛЕКСИКОЛОГІЯ ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ

<i>Soroka T.</i> METHODOLOGY OF LEXICOLOGICAL ANALYSIS: ANALYTICAL SURVEY.....	93
<i>Горбачук Д.</i> ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ЛЮДИНА» В ТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ.....	99
<i>Сєчка С., Карташова Ю.</i> ЗАГАЛЬНА ТА СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФЕНОМЕНУ СЛЕНГУ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ.....	106
<i>Ахмад И.</i> ЦИКЛИЧНЫЕ ТЕМПОРЛЕКСЕМЫ В ИХ АССОЦИАТИВНО- СЕМАНТИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ.....	112
<i>Соколова А.</i> МЕТАФТОНИМІЯ ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН.....	118
<i>Ясногурська Л.</i> ПРОФІЛЬ БІБЛІЙНА ЗРАДА У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ФОНДАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ.....	124

ОНОМАСТИКА

<i>Ткаченко Є.</i> ТОПОНІМІЧНА МЕТОНІМІЯ ЯК ФАКТ ВЗАЄМОДІЇ ОЙКОНІМНИХ ЛЕКСЕМ (у межах Слобожанщини).....	130
<i>Бачун Л.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПСЕВДОНІМІВ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЧЕРКАЩИНІ 1917 – 1922 рр. (за матеріалами української прози).....	136

СЛОВОТВІР

<i>Дьячок Н.</i> УНИВЕРБАЦИЯ КАК УНИВЕРСАЛЬНОЕ ЛИНГВАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ.....	143
<i>Жарко С.</i> СТАТУС АБРЕВІАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	149
<i>Ивасюк О.</i> ПОЛИСЕМАНТ: СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛСВ КАК ЕГО СПЕЦИФИЦИРУЮЩИЙ ПРИЗНАК.....	154

ГРАМАТИКА

<i>Шундель Т.</i> ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ СИНКРЕТИЗМУ ЯК СКЛАДНОЇ ОДИНИЦІ АСИМЕТРИЧНОЇ ПРИРОДИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЙОГО РІВНІВ.....	167
--	-----

<i>Курочка С.</i>	
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІМПЕРАТИВНИХ РЕЧЕНЬ З МОДАЛЬНИМИ ЛЕКСЕМАМИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ	173

МОВА ХУДОЖНИХ ТВОРІВ

<i>Беценко Т.</i>	
СЛОВЕСНО-ОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНОПЕСЕННЫХ ТЕКСТОВ: УКРАИНСКО-БЕЛОРУССКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ	180
<i>Полякова Т., Шевченко А.</i>	
ОБРАЗ-СИМВОЛ ЯК ДОМІНАНТА ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЯРА СЛАВУТИЧА.....	185
<i>Зоз О.</i>	
ЗВУКОВИЙ СИМВОЛІЗМ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ	192

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

<i>Харламова О., Дзюба О.</i>	
УХВАЛЕННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОГО РІШЕННЯ ПРИ ОФОРМЛЕННІ НАУКОВИХ ТЕКСТІВ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ТЕХНІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ	199

ЛІНГВОДИДАКТИКА

<i>Маторина Н., Новикова О.</i>	
ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЦИКЛА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ	205
<i>Спічка А.</i>	
ЗАСТОСУВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ПІД ЧАС ВИКОРИСТАННЯ ПРОБЛЕМНИХ СИТУАЦІЙ У НАВЧАЛЬНО- ДОСЛІДНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ-МАГІСТРІВ	218
<i>Коротяєва І., Жукова М.</i>	
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ У МОВНОМУ ВНЗ	224
<i>Лях О.</i>	
КЛАСИФІКАЦІЯ ПОМИЛОК ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ	232
<i>Маторина Н., Стрилець М.</i>	
О ДИДАКТИЧЕСКИХ ТРЕБОВАНИЯХ К ВИДЕОМАТЕРИАЛАМ, ИСПОЛЬЗУЕМЫМ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯЗЫКУ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ	238
<i>Нікітіна Н.</i>	
ДО ПРОБЛЕМИ АКТУАЛЬНОСТІ БІЛІНГВАЛЬНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	245

<i>Matorin B., Katasonova A.</i> ON WAYS AND METHODS OF FORMING AND DEVELOPING SOCIALLY SIGNIFICANT PERSONALITY QUALITIES IN STUDENTS- PHILOLOGISTS	251
--	-----

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Біличенко О.</i> ЛІТЕРАТУРА ЯК ВЕРБАЛЬНА КОМУНІКАТИВНА СИСТЕМА В ДОСЛІДЖЕННЯХ Ю. М. ЛОТМАНА	257
--	-----

<i>Храбан Т.</i> ВІРТУАЛЬНА МОВНА ОСОБИСТІСТЬ ТРОЛЯ В ІНТЕРНЕТ- КОМУНІКАЦІЇ	268
---	-----

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

<i>Ткаченко К.</i> ВОСПРИЯТИЕ ЧИТАТЕЛЕМ И ЛИТЕРАТУРОВЕДОМ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ (на матеріалі прози А. С. Пушкіна)	281
--	-----

<i>Бондаренко Г., Шевченко В.</i> ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ОСОБИСТОСТІ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА кінця XIX – початку XX ст.	286
---	-----

<i>Рубан А.</i> ЧАЙ, ВАРЕНЬЕ И СПИРТЫ (гастрономические мотивы в «Записках охотника» И. С. Тургенева). Статья первая	295
--	-----

<i>Ледняк Ю., Ледняк А., Писаренко В.</i> «СОН СМЕШНОГО ЧЕЛОВЕКА» Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО КАК ФАНТАСТИЧЕСКИЙ РАССКАЗ	300
---	-----

<i>Сіробаба М., Кльок К.</i> ЛІРИКА Г. ЧУБАЯ: ШУКАННЯ В ОБШИРАХ КРАСИ ТА ІСТИНИ	308
--	-----

<i>Комаров С.</i> «NIGHT TRAIN» М. ЕМІСА ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДЕТЕКТИВ.....	313
--	-----

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ

<i>Писарева О.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНТЕРЕСУ ДО ЧИТАННЯ НА УРОКАХ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	322
---	-----

<i>Новосельцева С., Белякова С.</i> СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ЯВИЩА 1920–1930 рр. НА ДОНБАСІ ТА ЇХ ЗОБРАЖЕННЯ У ПОВІСТІ В. ГАЙВОРОНСЬКОГО «СПОКУТА» (бінарний урок з української літератури та історії України)	330
---	-----

**Збірник наукових праць
«Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології»
є фаховим виданням на підставі наказів
Міністерства освіти і науки України
№ 820 від 11 липня 2016 року
та № 1222 від 07 жовтня 2016 року.
Галузі науки: філологічні – мовознавство, літературознавство.**

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 6

Відповідальний за випуск:

Чайченко С. О. – доктор фізико-математичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи ДДПУ

Науково-технічний редактор, макет і верстка – **Маторіна Н. М.**

Адреса редакції: вул. Генерала Батюка, 19. Кафедра германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету, м. Слов'янськ Донецької обл., Україна, 84116.

Тел.: +38 050 6768530

E-mail: n.m.matorina@gmail.com

Підписано до друку 15.03.2018 р. Ум. др. арк. 21,5.

Формат 60x84 1/16.

Тираж 100 прим. Зам. № 1184.

Видавництво Б. І. Маторіна

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.

Тел./факс +38 06262 3-20-99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141 видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
